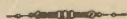

ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԷՍ

ԵՕԹՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1902

№ 3

ՄԱՅԻՍ-ՅՈՒՆԻՍ

Թիֆլիս. տպարան Տ. Մ. Ռոմբենեցի

1902

УДК 517.51:517.51

1902 г.

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 1 Юня 1902 г.

Издательство

№ 3

1902

Издательство

1902

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I Առաքելալը. ՄՈՒՐԱՑԱՆ	5
II Ժողի ակին. Գ. ՉՈՒՐԱՐ.	42
III Հուսաւորչի կանթնդը Ս. Գ.	48
IV Դատաստանի օրը. Կարալէնիօյի. թարգմ. ՄՈՒՇԷ ՎԱՐԴ. (պատկերով)	49
V Հաճի խաչօն. ԿՐՊԷ	88
VI Նուագներ. ՅԱՐ. ԹՈՒՄԱՆԵԱՆ	94
VII Յատուկ թղթակիցը. ՄՈՒՐԱՑԱՆ	97
VIII Բազէի սրգը. Մաքսիմ Գօրկիյ. թարգ. Տ. Վ.	141
IX Գրականութիւն եւ կեանք. II Մ. Գօրկիյ ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ	148
X Բիւզանդական կայսրների կարգադրութիւն- ներ Հայաստանում. Ն. ՅԱՐՈՅ.	163
XI Շարժի տարեգրութիւնն Հայոց մէջ Կ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	179
XII Հայ յոռետես քանաստեղծը. Իւրիյ Վեսե- լովսկու. թարգմ. ԳՐ. ԲԵՐԵԼԵԱՆ	201
XIII Նօր Նախիջեւանի ձեռագրերը. ՆՐ. ՇԱ- ՀԱԶԻԶ.	210
XIV Քուչակ նահապետի սրգերը. ՅՈՎՀ. ԹԱ- ԴԵՈՍԵԱՆ.	257
XV Գէորգ Բարխուդարեանց. ԻՍ. ՅԱՐՈՒ- ԹԻՒՆԵԱՆ	260
XVI ՄԱՏԵՆԱԻՍՏԱԿԱՆ Փառուտ. Գէօթէի. թարգմ. Գ. Բարխու- դարեանի. ԲՐԻԶ. — Le Droit Arménien.	

Կ. Բասմաճեանի. Ե. ՅԱՐՈՅ. — Սմբատ
Շահագիզ. Մինաս Բերքերեանի. ԲՐԻԶ:
— Zeitschrift für Armenische Philolo-
gie. I und II. H. ԲՐԻԶ. — Ստացում
զրքեր 287

XVII ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ 305

XVIII ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԵՐՈՒԵՍ

Բաշինջաղեանի պատկերահանդէս. Գե-
ղԱՍԷՐ:—Գիտակ. նորութիւններ. Ա. Ս. 310

XIX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ս. Միւռնի օրհնութիւն:—Վեննայի հա-
յերի «Անի» ընկերութիւն:—Իւրեւի (Դօր-
պատի) համալսարանի հարիւրամեակ:—
Տ. Գաբրիէլ Պատկանեան:—Ժուկովսկու
մահուան յիսնամեակ:—Ղազարոս Աղա-
յեանցի քառասնամեակ (պատկերով):—
Նոր աղանդ Այնթապում:—Մարտինիկ
կղզու արձնլի աղէտը:—Կ. Պօլսի թաղա-
յին վարժարանների վիճակագիր:—Շու-
շուա կոնսիստորիայի դատը:—Նորընծա
եպիսկոպոսներ:

Հայնէի մտքերից. Ա. ԵԴԻԳԱՐ 319

XX ✕ ՄԱՀԳՈՅԺ

Բագրատ վարդ. Դէորդ Թաւաքալեան . 332

XXI ԽՄԲԵԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԵՍԻԱՆՆԵՐ 333

XXII ՅԱՅՏԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ 335

XXIII ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

Էրկման Շատրիան. Անտառապետ
Փրեղերիկ, Թարգմ. ԳԻԻՏ Ա. Զ. Ա.
ՂԱՆԵԱՆ 33—48

ՍՈՍՔԵՍԼԸ

Եւ այլն անկաւ յապառածի. որ ոչ գոյր հող
բաղում, և վաղվաղակի բուսաւ առ ի չդոյէ
հիւթոյ երկրին, ի ծագել արեւու տապաքաւ,
և զի ոչ գոյին արմատք, չորացաւ:

Ս. և Ե. տ. Մ ա տ Թ.

Ա

Օգը սեղմ էր և տաքուկ. երկինքը սլարզ և աստ-
ղազարդ: Տների ներսը չէր գրաւում մարդկանց, ուստի
ժողովուրդը լցուած էր դուրսը և զբօսնում էր սալած
մայիթերի վրայ, կամ նոր կանաչող այգիների ճեմելիք-
ներում: Դառազոյն լուսինը, որ նոր էր բարձրանում
մթնացող հորիզոնում, խոստանում էր գեղեցիկ, լուսնկայ
գիշեր: Այդ պատճառով փողոցներում աջ ու ձախ սա-
ցող կառքերի թուին՝ հետզհետէ աւելանում էին և այն
գետպակները, որոնք իրենց մէջ խնամքով ծածկում էին
հեռաւոր զբօսարանների խորհրդաւոր յաճախորդներին:
Այդպիսով դրսի աղմուկը գնալով սաստկանում էր և
կենդանութիւնը տիրում ամեն տեղ:

Միայն ծերուկ փրկիսոփան, կամ գեղեցիկուհուց մեր-
ժուած սիրահարը կարող էին այդպիսի օխորժելի երե-
կոյին փակուել տան խորշերում և մտածել՝ մինը՝ աշ-
խարհի ունայնութեան և միւսը՝ իւր վշտի ծանրութեան
վրայ: Բայց կեսանքի արժէքը մեծագրել գիտցող մարդը,
մանաւանդ եթէ դա երիտասարդ էր կամ երիտասա-
րուհի, չէր կարող այդպիսի գրաւիչ ժամերին չը գրա-
նուել զբօսնողների ընդհանուր ժխորի մէջ:

Սակայն արի՛ տես որ հենց այդպիսի մի ժամանակ՝
ներքին յարկի մի ցածուն տռաստաղով՝ բայց ընդարձակ

սենեակի մէջ ժողովուած էին մի խումբ աշխույժ երիտասարդներ, որոնք չէին մտածում ոչ նորեկ գարնան, ոչ սիրուն լուսնի և ոչ ճեմելիքներում զբօսնող գեղեցկուհիների մասին: Նրանք զբաղուած էին աւելի արժանաւոր, կամ ինչպէս իրենք կասէին՝ «ազնուակաւ» գործով: Նրանք հայ ուսանողներ էին՝ համալսարանի կամ քարձրագոյն դպրոցների վերջին կուրսերից, որոնք յաճախ ժողովուած էին այդտեղ միմեանց հետ տեսնուելու, մտերմապէս զրուցելու, մայրենի լեզուով կարգալու, կամ հեռուոր հայրենիքից ստացուած նորութիւնները միմեանց հաղորդելու, երբեմն էլ իրենց ցաւերի մասին միմեանցից կարծիք, կամ խորհուրդ հարցնելու:

Այդ քաղաքում, շատ կային հայ ուսանողներ, որոնց մեծ մասը իւր ազատ ժամերը տնօրինում էր այլ կերպ: Նրանցից ոմանք սիրում էին յաճախ չափել փողոցները՝ աշխարհի չար ու բարին այդ տեղերում միայն ուսումնասիրելու նպատակով. ոմանք զբաղում էին սովորական թղթախաղով՝ ժամանակի ձանձրոյթը անցցնելու համար. ուրիշներն այցելում էին հարուստ ընտանիքներին՝ նրանց տիրուհիներին զբաղեցնելու, կամ օրիորդների սիրտը գրաւելու յուսով, և երբ չէին յաջողում ոչ միին և ոչ միւսի մէջ, շատանում էին համեղ ընթրիքներ վայելելով: Մի մասն էլ էպիկուրեան փիլիսոփայութեան հետեւելով՝ ազատ ժամերը նուիրում էր հաճութեան աղջիկների ընկերակցութեան, մտածելով թէ՛ այդպիսով աւելի լաւ է ծառայում մարդ արարածի փսկական կոչման:

Բայց ներքնայարկի ցածուն առաստաղով սենեակում ժողովուածները չէին պատկանում յիշեալների թուին: Նրանք ուսանողութեան ամենընտիր մասը, կամ բանասէր զօրեղէն ասած՝ ծաղիկներն էին, որոնք իրենց կոչման շշանակութիւնն ըմբռնելով՝ ժողովուել էին այդտեղ, ինչպէս ասացինք, լաւագոյն մի գործով զբաղուելու համար:

Եւ նրանց այսօրուայ պարապմունքի առարկան նը-
շանաւոր էր շատ կողմերից: Այսօր քննուում էր այն կա-
րեւոր հարցը թէ՛ նրանցից ո՞րը ինչպէս պիտի գործէ
կեանքի ասպարէզը մտնելուց յետոյ:

Այդպիսի հարցեր, ինչպէս յայտնի է, փորձուած
մարդիկ չեն տալիս իրար, միշտ մտածելով թէ՛ «բանը՝
քան ցոյց կը տալ»։ Իսկ փորձուած հոգեւորականը մինչեւ
անգամ ասում է «Որ աւուր բղիւէ գրասն և գիշեր՝ գի-
շերի ցուցանէ զգիտութիւն»։ Ուստի և երբէք խոստում
չէ անում: Բայց ուսանողն, հօ գիտէք, անձնիշխան է
ամեն գէպքում, հետեւապէս և կարող նման հարցեր
քննելու: Անփորձութիւնն էլ, անշուշտ, մի արտօնու-
թիւն է, որից մարդիկ, երբեմն, օգտուում են յաջողու-
թեամբ: Եւ քիչ չէ պատահում որ բաղտն աւելի ժպտում
է նրանց, որոնք գործում են առանց երկար մտածելու:

Ինչ և է, առաջադրեալ խնդրի մասին արդէն եր-
կար խօսել ու վիճել էին ուսանողները, երբ նախագահ
Մանուկեանը, որ մի առողջ, զուարթաձայն և կոպիտ
արտաքինով երիտասարդ էր, ուժգին զանգահարելով՝
ժողովականների ուշադրութիւնը հրաւիրեց իւր վրայ:

Դահլիճում լուռութիւն տիրեց:

— Խնդիրը մենք քննեցինք ամեն կողմից, ասաց
նախագահը, մինչև անգամ աւելորդ մանրամասնութիւն-
ների մէջ մտանք, այժմ արդէն ժամանակ է ամփոփել
մեր մտքերը, ձևակերպելով այսպէս:

Քարտուղարն, իսկոյն լսուեց ուշադրութիւնը՝ նա-
խագահի խօսքերը գրի առնելու համար:

— Մենք որդիք ու անդամներ ենք այնպիսի մի
ազգի, շարունակեց նախագահը, որ ունի կարիքներ ու
ցաւեր: Այդ ազգն իրաւունքով սպասում է մեզ, իւր
հարազատ որդիներին, որովհետեւ գիտէ որ մենք բարձր
ուսում ու կրթութիւն ստանալով՝ ձեռք ենք բերում
այն ոյժը, որով պիտի կարենանք իւր կարիքները լցնել:

և ցաւերը դարմանել: Հետեապէս, մեզ վրայ դրում է
 սրբազան պարտք՝ ի դերեւ չըհանել սպասող ազգի յոյն:
 ու ականկալութիւնը: Մեզանից իւրաքանչիւրը պիտի հա-
 մարէ իրեն մի պարտապան, որ ունի վճարելիք իւր
 պարտատիրոջ, այսինքն ազգին, ուստի և մտածէ՝ այդ
 պարտքը վճարելու եղանակի վրայ, և վճարէ սիրով,
 համարելով այդ պարտքը ոչ թէ բեռն ու ծանրութիւն,
 այլ իւր սրտին հանգիստ և հոգւոյն՝ հաճոյք բերող մի
 գործ: Մի երկու ամիս ևս, և մենք կը թողնենք այն
 տաճարները, որոնց յարկերի տակ մեր սրտերում ցանցելն
 գիտութեան, բարւոյ, ճշմարտի և գեղեցկի լաւագոյն
 սերմերը: մի երկու ամիս ևս, և մենք կը բաժա՛նուենք
 իրարից, ո՞ գիտէ, գուցէ յաւիտեան: Արդ, քանի միա-
 սին ենք, քանի տեսնում և լսում ենք իւրար, ահա խոս-
 տանում ենք միմեանց ընկերի և ուսանողի տղնուագոյն
 խոստումով, որ մեր սրտերում ցանուած սերմերը պիտի
 աճեցնենք կեանքում չիսնապատիկ, հարիւրապատիկ և
 այդ սերմերից ելած պտուղները վայելել պիտի տանք
 նախ՝ այն ազգին ու ժողովրդին, որին պատկանելու պա-
 տիւն ունինք և ասլա թէ դրանից բաժին հանենք մեզ:
 Չենք որոշում, ի հարկէ, թէ ո՞վ մեզանից թնչ չափով
 է պարտաւոր ճառայել ազգին, բայց հաւատում ենք
 թէ՝ մեզանից իւրաքանչիւրը սիրով պիտի լսէ այն ձայնը,
 որ կանչում է՝ «հունձք բազում են և մշակք սակաւ...»:
 հետեապէս և պիտի շտապէ դառնալ «մշակ» այդ «հուն-
 ձերի» համար և աշխատել ու քրտնել ազգի անդաստա-
 նում: Խոստանում ենք որ ոչ ոք մեզանից չի պիտի յետ-
 քաշուի վատաբար, կամ տսէ թէ՛ իմ ոյժն տնկարող է
 այս ազգի կարիքները լցնելու: այլ պիտի աշխատէ ըստ
 իւր կարողութեան, չիշելով այն առածը թէ՛ «ուր կամք
 կայ, այնտեղ կայ և ճանապարհ»: Եւ իրաւ, եթէ ջուրը
 իւր կաթիլներով ծակում է տպառափը, մթթէ մեր կամ-
 քը այդ չի կարող անել: Ամենալաւ իմաստութիւնը,

Հաստատ որոշումն է», ասում էր Նապոլեոնը: Եւ ես
 կարծում եմ, եթէ մենք ևս կեանքի մէջ հետեւինք այդ
 իմաստուն խրատին, անշուշտ կը գործենք աւելի յաջո-
 ղութեամբ, քան կարող ենք այժմ երևակայել: Մեր
 ժողովուրդն իրաւ, կարիքներ շատ ունի և այդ ամենը
 մենք չենք կարող դարմանել: Բայց եթէ այսօր մենք
 մի մասը դարմանենք և վաղն ուրիշները՝ մի ուրիշ մա-
 սը, և այսպէս գործը շարունակուի անընդհատ, կարիք-
 ները կը դարմանուին կարճ ժամանակում և ցաւերը կը
 վերանան անդգալի կերպով: Աշխատող ձեռքը, պարոն-
 ներ, չի պտրիլ երբէք վարդալիր պարտէզ, ալ կերթայ
 այնտեղ, ուր հողն անմշակ է և դաշտերը խոպան, նա
 իւր քրտինքը կը թափէ այդ հողում, որպէս զի ապա-
 գալում մի իթարուի այն մտքով թէ՛ ինքն իրաւամբ
 կրում է Սրարչի պատկերը, վասնզի կարողացաւ «ինչն
 ստեղծել ոչնչից»: Պատմութեան մէջ յայտնի բազմաթիւ
 անձինք նշանաւոր են դարձել և ազգերի ու սերունդ-
 ների սէրն ու սիրտը գրաւել ո՛չ նախ պատճառով որ
 իրենց անձն են սիրել, կամ շահը խնամել, ալ որովհե-
 տեւ նուիրուել են հասարակաց բարւոյն, ժողովրդին ու
 հայրենիքին: Դրանցից շատերը սկսել են գործել ամե-
 նանպատտ պայմաններում, շարունակ արգելքների և
 հալածանքների հանդիպելով. բայց որովհետեւ ունեցել
 են հաստատուն կամք, որովհետեւ անկեղծօրէն սիրել
 են ժողովուրդը, ուստի և յաղթել են ամեն արգելքնե-
 րի և ստեղծել աշխարհում հոյակապ գործեր: Մենք էլ,
 ուրեմն, գործելու ժամանակ առաջնորդ ունենանք պատ-
 մութեան հերոսներին և ինչ աննպաստ պայմանում էլ
 որ սկսենք մեր գործը, յիշենք այն իմաստուն նշանա-
 բանը, որ փորուած է եղել մի հին կացնի վրայ՝ «կամ
 կը գտնեմ ճանապարհը և կամ ինքս բաց կանեմ»: Այս-
 պիսի որոշումով գործել ցանկացող մտրդուն՝ արգելքը
 չի վհատեցնիլ, այսպիսի մարդու առաջ՝ ժայռերն ան-
 դամ կը հալուեն...:

Այս եղանակով դեռ երկար խօսեց նախագահը, որ ճեմարանի նախկին սան լինելով՝ վարժ էր հայ լեզուով ճառ արտասանելուն, ուստի երբ աւարտեց, ուսանողները ոգևորուած ծափահարեցին նրան: Ապա սկսան ամեն կողմից հանդիսաւոր խոստումներ անել այն մասին թէ՛ արդարեւ, կեանքի մէջ մտնելուց յետ՝ պիտի նուիրուին հասարակաց շահին: Երիտասարդներից ոմանք, մինչև անգամ, իրենց ապագայ գործունէութեան ծրագիրն առաջարկեցին, ոմանք էլ այդ ծրագիրը պակասաւոր գտնելով, աւելի ընդարձակ խոստումներ արին: Գտնուեցան ի հարկէ, և այնպիսիները, որոնք համեստութեամբ խոյս տուին թէ՛ ծրագիր առաջարկելուց և թէ՛ այն քննադատելուց:

Բայց բոլոր խօսողների մէջ աւելի զրական և կշիռ ունեցող խոստումը արաւ Պետրոս Կամսարեանը, որ մի բարեկազմ և գեղեցիկ արտաքինով երիտասարդ էր: Լինելով հարուստի զաւակ, նա միևնոյն ժամանակ բարեսիրտ էր և դիւրագգաց, կարիքի ժամանակ օգնում էր ընկերներին և ուսանողական աշխատութեանց՝ մասնակցում սիրով: Բայց լինելով ի բնէ զգոյշ ու կարգապահ, ամեն ինչ խնամ էր չափով ու կանոնով: Նոյն իսկ օգնութեան կամ աշխատութեանց վերաբերեալ գործերում, նա իւր համար ունէր որոշ չափ ու կշիռ: Ատում էր ինչպէս անհոգութիւնը, նոյնպէս և ամեն ծայրայեղութիւն. ուստի և խոյս էր տալիս այնպիսի ընկերներից, որոնք ներկայացնում էին իսկական ուսանողի տիպ: Այսինքն, լինում էին անփոյթ՝ վաղուայ պարտքի նրկատմամբ, անհաշիւ՝ իրենց ծախսերի մէջ, անտարբեր՝ դէպի կարգ ու կանոնը, մաքրասիրութիւնը և ճշդապահութիւնը: Եւ թէպէտ այս պատճառով նա ընկերներից ստացել էր պեղանոտ մականունը, այսուամենայնիւ, այդ բանից նա չէր վերաւորւում, որովհետեւ փորձով գիտէր որ անկարգ ու անկանոն եղանակով ապրող

ները՝ միշտ այդ անունով են մկրտում կարգապահ մարդկանց, որպէս զի դրանով իրենց թերութիւնը ծածկեն:

Այս իսկ պատճառով ուսանողներն ապշեցան, երբ Կամսարեանը հանդիսաբար յայտնեց թէ՝ որոշել է քննութիւններից յետ վերագաւնալ հայրենիք և իրեն նուիրել իւր ազգակիցների ամենից աւելի օգնութեան կարօտ դասակարգին, այսինքն, մոռնալ զիսը և այնտեղ հիմնել օգնութեան մեծ գործ, յատկացնելով այդ նպատակին՝ իւր հարուստ հօրից իրեն հաստնելիք Ժողովութիւնը:

Սկզբում ընկերները, կարծես, չըհասկացան այդ յայտարարութեան միտքը և նայում էին իրար հարցական հայեացքներով: Բայց երբ երիտասարդը կրկնեց իւր որոշումը աւելի մէկին և հաստատապէս, ներքնալարի դահլիճը թնդաց կեցցէների որոտնդոստ ձայներից և մի քանի ուժեղ ձեռքեր բարձրացրին Կամսարեանին դէպի առատաւոր և սկսան ջրջեցնել դահլիճի շուրջը՝ շարունակ «կեցցէ» գոռալով և «Հերիք ընկերք» երգելով: Աղմուկը դադարելուց յետ՝ Պետրոս Կամսարեանի յայտարարութիւնը ընդունուեց ուսանողների պաշտօնական գովեստով և իսկույն էլ մուծուեցաւ արձանագրութեանց տետրակը:

Բ.

Ամառ է. քննութիւնները վերջացել են: Կամսարեանն ստացել է աւարտման վկայական: Այժմ նա իրաւագան է. կարող է ապրել քաղաքում և շրջապատել իրեն յարմարութիւններով, այսինքն, կահաւորել մի փառաւոր տուն՝ համաձայն իւր նուրբ ճաշտիկ պահանջներին. ապա ընդարձակել ծանօթութիւնների շրջանը. այցելել բարձր դասակարգի անձանց, կապեր հաստատել. խնդրարկուներ ընդունել, գատեր սլաշտպանել և իւր հասարակական գործունէութեամբ անուն ու հռչակ վաստակել:

Բայց միթէ այդ պիտի լինի երիտասարդ Կամսարեանի կեանքի նպատակը: Երբէք. նա աւելի արժանաւոր, աւելի բարձր և սուրբ նպատակ ունի աչքի առաջ. նա այժմ իրեն չէ պատկանում, հետևապէս և չէ կարող ծառայել իւր անձին: Նա պիտի նուիրուի իւր տկար ազգակիցներին, նրանց համար պիտի հոգայ. նրանց համար մտածէ:

Եւ այդ պիտի անէ ոչ թէ նրա համար որ հանգիստ բար խոստացել է ընկեր ուսանողներին, ոչ, այլ որովհետև ինքն այդ կամենում է սրտանց. որովհետև ամեն անգամ, երբ խօսք է եղել այդ ազգակիցների մասին, իւր սիրտը թունդ է առել ու թռել դէպի նրանց. որովհետև ինքը միշտ մի առանձին սէր, մի թագուն գորով է տածել դէպի այդ հեռաւոր եղբայրները: Եւ թէպէտ անձամբ չէ տեսել նրանց, բայց միշտ լսել ու կարդացել է թէ՛ բարի մարդիկ են, ազնիւ և աշխատասէր. թէ սեփհական շահի համար ոչ ոքի չեն վնասում, այլ սալրում են իրենց ճովատի արդար քրտինքով: Բայց թէ, որովհետև տգէտ են և անուսում, ուստի մնում են անզօր աշխարհի չարիքների առաջ. որով և մի կողմից բնութիւնն է նրանց զրկում, իսկ միւս կողմից՝ չար մարդիկն են կեղեքում, այդ պատճառով էլ նա վարում է դառն ու չարքաշ կեանք և մնում կարօտ բարի մարդկանց օգնութեան: Բայց, միևնոյն ժամանակ, նա լսել ու կարդացել է և այն, թէ իւր այդ ազգակիցները կարող են ազատուել կեանքի դառնութիւններից և հասնել մի օր երջանիկ դրութեան, եթէ խելօք գլուխները մտածեն նրանց մասին և կարող ձեռքերն աջակցեն նրանց աշխատութեան:

Եւ ահա Կամսարեանն ունի թէ խելօք գլուխ և թէ կարող ձեռքեր. ինչո՞ւ, ուրեմն, չերթալ չորոնէ այդ սիրելի ազգակիցներին, չապրէ նրանց հետ, չըսովորեցնէ նրանց իրենց դրութիւնը բարեփոխելու և մարդավայել կերպով ապրելու եղանակը:

Այս մտածութիւններն ոգևորում էին երիտասարդ իրաւաբանին այն երկար ճանապարհին, որը հիւսիսից տանում էր նրան հարաւ: Այդտեղ նա շարունակ ծրագիրներ էր կազմում իւր ապագայ գործունէութեան համար և նրանցով հիանում: Այդ ծրագիրների մէջ մտնում էին նախ՝ գիւղական հասարակութեան իրաւունքների պաշտպանութիւնը, որ արդէն վերաբերում էր իւր մասնագիտութեան և ամփոփում իւր մէջ գիւղացու կալուածների յափշտակութիւնից ազատելու, հարկահանութեան ժամանակ տեղի ունեցող անարդարութիւններն արգելելու, գիւղացուց յաճախ անտեղի կերպով պահանջուող կողմն ու ձրի մշակութիւնը մերժել տալու և պաշտօնի մէջ՝ ի վնաս գիւղացու՝ գեղծումներ կատարող և արդարադատութեան աչքից խուսափող պաշտօնեաների քրարքը մերկացնելու կարևոր խնդիրները: Երկրորդ՝ լուսաւորութեան գործի հիմնադրութիւնը, որ կայանում էր կանոնաւոր դպրոցներ հաստատելու, գեղջուկ մանուկներին ձրի ուսում մատակարարելու, մանկական-ժողովրդական գրադարան հիմնելու և հատկաւոր գիւղացիներին ազատ ժամերում և, մանաւանդ, ձմեռ ժամանակ օգտներում, կամ եկեղեցում դասեր խօսելու և աշխարհի չար ու բարիի հետ նրանց ծանօթացնելու մէջ: Երրորդ՝ գիւղացու տնտեսական դրութեան քարտեզը, որ կախումն ունէր նրա երկրագործական, այգեստանական, անասնապահական, հաւաքուծական, և այլ այսպիսի աշխատութիւնները կանոնաւորելուց, իսկ այդ նպատակին հասնելու համար՝ պէտք էր սովորեցնել նրան գիտութեան մշակած ձևերով տնկելու և պատուաստելու, հերկելու և ցանելու, հնձելու և կալելու, անասուն, հաւ և մեղու դարմանելու, պարտէզ ու բանջարանոց մշակելու ղիւրին եղանակները: Տնտեսական դրութիւնը բարւոքելուն էր վերաբերում, նաև, փոխատու գանձարան

Հիմնելու գիտաւորութիւնը, որ եթէ յաջողէր նրան իրազործել, գրանով ոչ միայն վաշխառութիւնը կը հալածուէր գիւղերից, այլ և կստեղծուէր բարութեան մի գործ, որ կօգնէր գիւղացուն իւր աշխատութիւնն ու արդիւնքը ոչ թէ կեղեքիչների ձեռքը, այլ իւր յարկի տակ ժողովելու:

Բոլոր այս ծրագիրներն այնքան ընդարձակ էին որ, նոյն իսկ, նրանց համառօտ կազմութիւնը խլեց Կամսարեանի՝ Մոսկուայից մինչև Կովկասի ոահմանը հասնելու միջոցում ունեցած ազատ ժամերը: Եւ երբ նա վերջին անգամ նալեց իւր Note-երի տետրին և տեսաւ նրան ծալրիծալր լիքը իւր ապագայ գործունէութեան վերաբերեալ գիտողութիւններով, զգաց իւր սրտում մի թագուն ուրախութիւն, որը բղխում էր երբ և իցէ «առաքեալի» փառք ու հռչակ ստանալու հաստատուն յոյսից:

Վերջապէս երիտասարդը հասաւ Թիֆլիս: Հարկ չըկալ նկարագրելու այն ընդունելութիւնը, որին հանդիպեց նա հօր տանը: Ամենքդ արգէն գիտէք թէ՛ պանդխտութիւնից վերադարձող որդուն ինչպէս են ընդունում կարօտակէզ ծնողները, կամ նօրաւոր քոյրերն ու եղբայրները: Որքան ջերմ համբուրներ, որպիսի՛ գըրկախառնութիւն, խանդաղատտոնք, ուրախութեան արցունքներ և ապա ինչպիսի՛ քաղցր ու երջանիկ ժպիտներ շրջապատում են նորեկին: Եթէ զրա վրան էլ ուլեղացնենք այն, որ այդ բոլորը տեղի էր ունենում մի հարուստ տան մէջ, ուր մեծ թէ փոքր, աղջիկ թէ տղայ չըգիտէին թէ ինչ է կարօտութիւնը, որն աղքատի տան մէջ իւր ներկայութիւնն զգալ է տալիս, նոյն իսկ, այն վայրկեանին, երբ մայրը ողջագուրում է պանդխտութիւնից վերադարձող որդուն, որը յաճախ ցըրտացնում է համբուրի ջերմութիւնը և շուրթերի վրայ ժպիտը սառեցնում, այն ժամանակ կը հասկացուի

Թէ՛ որպիսի՛ երանութեամբ էր շրջապատուած նորա-
լարտ, գեղեցիկ արտաքինով և դեռ ամենքին սիրելի
Պետրոս Կամսարեանը:

Թողնենք նրան ուրեմն զուարճանալ առ այժմ՝
իւրալիններէ հետ:

Գ.

Անցաւ մի երկու շաբաթ և այդ միջոցին խօսք
ու զրոյց չեղան երիտասարդի սկսելիք պարապմունքի-
մասին, որովհետև ամենքի համար էլ պարզ էր թէ՛
ինչով կարող է զբաղուել մի իրաւաբան: Նրա առաջ
բաց էին թէ պետական պաշտօնների և թէ մասնաւոր
պարապմունքի արդիւնաւոր ճանապարհները: Եթէ ա-
ռաջինը չըլաջողէր, երկրորդի համար բաւական էր եր-
կու տող յայտարարութիւն և, ահա, յաճախորդները ի-
րար թեւակոխելով՝ կըլցուէին փաստաբանի նորաբաց
ընդունարանը:

Այսպէս էին մտածում Կամսարեանի ծնողները և
ցանկանում օր իրենց որդին առ ժամանակ հանգստա-
նայ և, մանաւանդ թէ, կաղզուրուի զովարար ամարա-
նոցում, ուր մտադիր էին տեղափոխուել քիչ ժամանա-
կից յետոյ:

Սակայն մի օր զարմանքով տեսան նրանք որ ի-
րենց որդին ինչ որ պատրաստութիւններ է տեսնում:
Նա գնել էր ճանապարհի նոր հագուստ, երկարաճիտ
կոշիկներ, ձիւ թամբ, նոր տեսակի պալուսակ, որսոր-
դական հրացան և այլ այնպիսի իրեր, որոնք կարող էին
հարկաւորուել միայն վալրենի տեղերում, ուստի հե-
տաքրքրուեցան իմանալ թէ՛ ինչո՞ւ համար են դրանք:

— Պիտի ճանապարհորդեմ. տաց նա ծնողներին:

— Պիտի ճանապարհորդես... Բնչպէս, ուրեմն ա-
մարանոց չը՞ պիտի գաս, հարցրեց երիտասարդի մայրը:
անհանգստութեամբ:

—Ոչ. պիտի գնամ դէպի հեռաւոր հայ քիւղերը
և, ով գիտէ, գուցէ շատ ուշ վերադառնամ, կամ...
(ուզում էր ասել «բոլորովին չբերադառնամ», բայց
զգալով որ լաւ չէ վախեցնել ծնողներին, խօսքն ընդ-
հատեց):

—Այդ անկարելի է, ճշաց իսկոյն տիկին Կամսա-
րեանը, կամ իւր լեզուով ասած՝ Լիզիա Պաւլովնան, որ
մի պարտրտ, կլորիկ և թէպէտ լիսուներ անցած՝ բայց
դեռ զբաւցադէմ և հաճելի լինելու առաւելութիւննե-
րով օժտուած կին էր — այո, անկարելի էր. այսքան ժա-
մանակ յուսով սպասել եմ քո դարձին որ գոնէ ամա-
ռուայ ամիսները միասին անց կացնենք, իսկ դու առում
ես թէ՛ պիտի ճանապարհորդեմ. ոչ, այդ չի լինիլ, ա-
սաց տիկինը վճռաբար և մէջքը թիկնաթոռին տալով՝
աշխատեց պարարտ մարմինը զետեղել նրա վրայ որքան
վարելի է հանգիստ:

Տիկին Կամսարեանի «Ոչ, այդ չի լինիլ» վճիռն ու-
նէր ինքն յարգելի պատճառները: Բացի այն որ նա, իբ-
րև սիրող մայր, կրցանկանար անշուշտ ամառն անցնել
իւր որդու հետ, կար և մի ուրիշ անհրաժեշտ պատ-
ճառ, որ դրդում էր նրան չըհամաձայնուել որդու հետ:
Դա մօր փառասիրութիւնն էր. այն թագուն զգացմուն-
քը, որ ջատերը խնամքով փալփալում են սրտի խոր-
քում, բայց որի գոյութիւնն ուրանում են մարդկանց
առաջ: Լիզիա Պաւլովնան առաջին անգամը չէր գնում
ամառանոց, ուստի նա գիտէր որ ամեն ամառ այնտեղ
ստեղծում է ծանցթների ու բարեկամների հետաքըր-
քրական շրջան. տեղի են ունենում նոր տեսակի ըն-
դունելութիւններ ու այցելութիւններ, սարքւում են
փալլուն զբօսանքներ, ճաշեր ու պիկնիկներ, երբեմն և
երեկոյթներ: Արդ, չէ որ մեծ փառք էր մի մօր հա-
մար այդ բոլոր տեղերում երևալ իւր նոր աւարտած,
գեղեցիկ արտաքինով, հաճելի ձևերով և տակունին ա-

մուրի երիտասարդ որդու հետ... այդպիսի մայրն, առհասարակ ամարանոցի սիրած ու փայփայած անձն է լինում: Բոլորը, (խօսքս, ի հարկէ, հարսնացու աղջիկ ունեցող մայրերի, կամ փեսացու փնտրող հարսնացուների մասին է — իսկ եթէ դրանց թե՛ում գուք դասէք, նաև, նորա-տի այրիներին) դրա դէմ էլ ոչինչ չունիմք, շրջապատում են նրան սիրով, քնքշութեամբ ամենակեղծ բարեկամութեամբ: Այդպիսի մօրը, բնականաբար, այցելում են յամախ և այն՝ միշտ երկուսով կամ երեքով (նայելով թէ՛ այցելողը քայնի հարսնացու աղջիկ ունի), հրաւիրում են շատ տեղերից, նոյն իսկ այնպիսի տներէց, ուր նա երբէք ոտքը դրած չէ եղել: Բայց ծանօթացել է նրանց տիրուհիներին այս ինչ պիկնիկում կամ պարահանդիսում: Բացի այդ, հանդիսաւոր ճաշերի ժամանակ ամենից պատուաւոր տեղը առաջարկում են այդպիսի մօրը և ամենից համեղ պատառը հրամեցնում նրան: Հարկ չկայ ասել որ զբօսարաններում էլ ամենից սիրելի ու քնքուշ խօսակիցները շրջապատում են նրան, եթէ երիտասարդ որդին ևս զբօսնում է նրա հետ: միով բանիւ ամեն տեղ կատարւում է այն, ինչ որ հայկական առածն է բնորոշում, այսինքն՝ «ձուռաձեղի համար թաւի կոթը պաշտում են»:

Այս ամենը զիտէր տիկին Կամսարեանը. այս ամենի մասին նա մտածել, երազել էր և այն երկար միաներով... այժմ յանկարծ լսել՝ թէ իրեն զրկում են իւր քաղցր յոյսերից, ի հարկէ նա չէր կարող հետևապէս և չի պիտի թող տար որդուն իրաւործելու այդպիսի մի անհեթեթ որոշում:

Դժբաղդաբար, երիտասարդն էլ իւր կամքի տէրն էր, (գոնէ, ինքը յաճախ այդպէս էր ասում), ուրեմն և հեշտ չէր յետ կեցնել նրան իւր ընտրած ճանապարհից: Այդ պատճառով մօր «ոչ, այդ չի լինիլ» վճռին նա պատասխանեց խստութեամբ.

—Ամարանոցում գուարճանալուց առաջ՝ ես պարտք ունիմ կատարելու, մայրիկ. մի յուսար թէ ես կըլետա՝ ձգեմ գործը քեզ ընկերանալու համար։

—Պետեա, Պետեա, մէկ մտածիր թէ ինչ ես ասում...ամբողջ տարի աչքերնիս ջուր կտրած սպասել ենք քեզ, կարօտից հալուել... (կամենում էր ասել «հալուել ու մաշուել ենք», բայց մէկ էլ մտածելով որ ինքը խիստ պարարտ է, ասաց) մաշուել է սրտներս, այժմ դու նորէն կամենում ես մեզ թողնել... Ուրեմն դու սիրտ չունիս, դու հալր, մալր, եղբայր ու քույր չես ճանաչում...

Վերջին բառի վրայ տիկինը հեկեկալու նման մի սրտաշարժ ձայն հանեց, յետոյ հուպ տուաւ աչքերը՝ յուսալով թէ՝ նրանցից մէկն ու մէկը մի կաթիլ արտասուք կըգլխրէ իւր սպիտակ ու փափուկ այտերի վրայ, (որ ի հարկէ շատ տեղին կըլինէր) բայց փեղքելով որ այդ չեղաւ, ընդհատեց խօսքը...

Երիտասարդին այնպէս թուաց թէ՝ դիւրագոյց մայրը սրտի նեղութիւնից չէ կարողանում այլ ևս խօսել, ուստի որպէս զի չըլալթահարուի այդ սրտաշարժ տեսարանից, իսկոյն ծոցից հանեց իւր յուշատետրը և սկսաւ թերթել... Այո՛, բաւական էր նրան նայել այդ յուշատետրի էջերին, կարգալ, գոնէ, կէսը «մեծ գործերի» այն ցանկին, որը նա կազմել էր մայրաքաղաքից վերադառնալիս, որպէս զի նա նորէն ոգևորուէր և առ ոչինչ գրէր մօր թախանձանքն ու արաստուքը, կամ արհամարհէր ամարանոցի հանգստութիւնն ու զուարճութիւնները։

Եւ այդպէս էլ եղաւ։ Երբ Պետրոսը յուշատետրը գրաւ նորէն ծոցը, նրա սիրտն արդէն այնքան էր ամրացել, որ նա ուղղակի ասաց.

—Դու, մայրիկ, բաղաւոր կին ես. ունիս ամուսին, առողջ զաւակներ, մեծ հարստութիւն, սեփական

ապարանք, գեղեցիկ ամարանոց, ապրում ես գոհ ու երջանիկ և, միևնույն ժամանակ, չես կամենում զրկել քեզ նույն իսկ մի աւելորդ գուարճութիւնից, այսինքն, որ ամառուայ ամխներում չընկերանայ քեզ որդիդ... Բայց կան աշխարհում մարդիկ, որոնք շատ անհրաժեշտ քաներից են զրկուած. այ, ես գնում եմ նրանց մօտ, որպէս զի կարողանամ նրանց մի փոքր մխիթարել, նրանց իրտիքներից մինը կամ երկուսը լցնել:

Լիդիա Պաւլովնան որդու այս ճառից ոչինչ չըհասկացաւ, բայց Կիրիլ Կարպիչը (հայր Կամսարեանը), որի անունը ձիպին Տէր Օվանէսի ձեռքով չափաբերական մատնանում նշանակուած էր «Կարապիտի վուրթի Կիրակոս» և որը դեռ խալաթով նստած էր բազմոցի վրայ և երկար ծխափողը ձեռքին թէ ծխում և թէ լսում էր լիշեալ վիճաբանութիւնը, որդու վերջին խօսքերի վրայ մի անհանգիստ շարժումն արաւ: Բաղցր ժպիտը, որ մինչև այն փայլում էր նրա ածիլած ու գէրութիւնից փալտող դէմքի, կրկնածալ ծնոտի և գորշ ընչացքով հովանաւորուած հաստ շրթունքի վրայ, չբացաւ իսկոյն. թաւամոզ յօնքերը, կարծես, վրլը իջան աչքերի սուր հայեացքը աւելի խստացնելու համար. իսկ անխառն— հայկական քիթը, որ սլատկառելի տեղ էր քոնած խոջոր դէմքի վրայ, զգալի կերպով կախուեցաւ՝ որպէս զի տիրոջ զժգոհութիւնը մարմնացնէ իւր մէջ ամբողջովին:

Ինչու անհանգստացաւ Կիրիլ Կարպիչը— դրա սլատ- ճառը բոլորովին այլ էր: Նա, ի հարկէ, չէր մտածում ոչ Լիդիա Պաւլովնայի մայրական փառասիրութիւնը գոհացնելու և ոչ էլ որդու ամարալին հանգստութեան մասին. նրան հետաքրքրում էր աւելի լուրջ ու դրական խնդիր. այսինքն այն՝ որ իւր որդին տասն երկու տարի շարունակ ուսման համար իրենից հազարներ ստանալուց յետոյ՝ այսօր, երբ արդէն ուսումն աւարտած վերադարձել է, փոխանակ լրջօրէն գործի կաշեւու և

Հօրից ստացած փողերի գէթ մի մասի տոկոսը իւր ձեռքի աշխատանքով Հօրը վերադարձնելու և դրանով նրան ուրախացնելու, ընդհակառակը, դեռ նոր ծախսեր է անում և ինչ որ ճանապարհորդութեան կամ հեռաւոր ազգակիցների օգնելու վրայ է մտածում:

Անհանգիստ շարժումն անելով հանդերձ, Կիրիլ Կարպիչը մի կողմը դրաւ ծխափողը և ձեռքերը խրելով խալաթի զրկանները, որոնք գտնուում էին տկիպէս ուռած և խալաթի փնջազարդ ժապաւէնով հազիւ սանձահարուած փորի աջ ու ձախ կողմերում, հարցրեց որդուն:

— Պետո, չըլինի՞ թէ քո գլխումն էլ հոսողներ են լոյս ընկել:

Երիտասարդ Կամսարեանը, որ այսպիսի մի հարց ընկերներից շտեղծ կարող էր նրանց մենամարտի հրաւիրել (որպէս զի ապացուցանէ թէ՛ որքան պատուասէր է), Հօրից լսեց այդ խօսքը նոյն իսկ առանց բարկանալու, համոզուած լինելով որ նա ուրիշ կերպ հաճոյախօսել չի կարող:

— Ի՞նչ ես կոմենում դրանով ասել, հայրիկ, հարցրեց նա:

— Այն, որ ուսումը խելքահան է արել քեզ, որդի... ախար մի գնա դատարան և տես թէ՛ քեզանից մի տարով առաջ աւարտողները քնչպէս են այնտեղ գործեր պաշտպանում. ժամերով վիճում կամ ճառեր խօսում, իսկ դրա համար նրանք հարիւրներ, հազարներ են ստանում. իսկ դու դեռ «կոսների» մասին ես մտածում, կամ նրանց հոտած զեղերում ապրելու պլաններ քաշում: Սա ինչի՞ նման է...

Կիրիլ Կարպիչը նորէն ձեռք առաւ ծխափողը և հաստ շրթունքները կպցնելով երկար բնի ծալքին, երկու անգամ առատօրէն ներս քաշեց անորթելի ծուխը և ապա արտաշնչելով այն վերկացաւ տեղից:

— Գործի վրայ մտածիր, որդի, գործի վրա, թէ չէ կոթներէից շահ չի լինելու քեզ, այս ասելով նա դուրս գնաց սենեակից, չըկամենալով աւելի ձանձրացնել որդուն։ Որովհետեւ, իբրեւ փորձառու մարդ, գիտէր որ խելքի հասած երիտասարդին առօգուտ է երկար խրատներ կարգալը։ Բաւական է որ մարդ երկու խօսքով լալտնէ նրան իւր զգոհութիւնը և ապա թողնէ նրան մտածել ու որոշել անելիքը։

Մինչդեռ Լիզիա Պաւլովնան այդ կարծիքին չէր։ Նա, իբրեւ կին, միշտ իւր ուզածն անել էր տուել երկար խօսելով, կամ թախանձելով, հետեապէս, հաւատում էր շատախօսելու փրկարար զօրութեանը։ Այդ պատճառով էլ, երբ ամուսինը հեռացաւ, նա մօտ քաղց որդուն, (որ դարձեալ ձեռքն էր առել իւր յուշատետրը, անշուշտ, հօր խօսքերի ազդեցութիւնը իրենից հեռացնելու նպատակով) և իբրեւ մի մեծ նորութիւն, հաղորդեց նրան հետեւեալը.

— Ես որ քեզ ասում եմ՝ գնանք միասին ամարանոց, հօ նրա համար չեմ տսում որ միայն քաղաքի շոքերից տգատեմ քեզ. ոչ. ես ուրիշ միտք էլ ունիմ և դրա համար է որ չեմ ուզում քեզ թողնել...

— Ի՞նչ միտք, հարցրեց երիտասարդը։

— Մարկոզովենց առն հօ գնացիր, Ադելինին տեսնիր, հարցրեց մայրը խորհրդաւոր եղանակով։

— Ա՛յո, գնացի. Ադելինին էլ տեսայ. յետո՛յ-

— Իբրեւ թէ չըգէտես ինչո՞ւ համար եմ հարցնում, նկատեց մայրը խորամանկ ժպիտով։

— Ոչ։

— Զէ որ մի օր հաւանում էիր նրան։

— Հենց հիմա էլ հաւանում եմ։

— Հօ տեսնում ես թէ ի՞նչ է դառել... ինչպէս մեծացել, գեղեցկացել է։

— Ա՛յո, շատ է գեղեցկացել։

— Է՛, այդպէս աղջիկը որ քեզ սիրում լինի և քո պատճառով էլ Բօրժօմ լինի գալիս, ի՞նչ կասես զրան:

— Երիտասարդը նաեւ մօր աչքերին և ուսերը վեր քաշեց:

— Գեղեցկութիւնը կայ, ուսումը կայ, քառասուն հազար էլ բաժինք... Այս ամառ անպատճառ բանը կը վերջանայ. որովհետեւ ծնողները համաձայն են, աղջիկն էլ հօ համաձայն է համաձայն. հարցը մնում է քեզ վրայ: Ի՞նչ ես ասում զու:

Երիտասարդը, կարծես, տատանւում էր: Աղելինա՝ չի անունը մի փոքր պղտորել էր նրա միտքը. եթէ երեւակայութեանը ևս թոյլ տար՝ իւր առաջ պատկերացնելու գեղանի օրիորդին, այն ժամանակ արդէն հոսանքը կը տանէր իրեն: Այդ պատճառով, կարծես, իւր թուլութիւնը զգալով, նա վերկացաւ տեղից և «դեռ տեսնենք, մտածենք, ժամանակ շատ ունինք» ասելով՝ զուրս քնաց պատշգամ:

Դ

Բայց բաղդը շատ անգամ կատակներ է անում և զրանցից զուարճալին լինում է այն, երբ նա, չարիքից փախչող մահկանացուին՝ հենց նրա փախստեան ճանապարհի վրայ, բերում, հանդիպեցնում է նոյն չարիքին, որից սա խոյս էր տալիս: Այդպէս պատահեց և Կամսարեանին: Հազիւ նա ելել էր պատշգամ և ձեռքը տարել ծոցը, որպէսզի յուշատետրը հանէ, և ահա՛ տոն մուտքի հնչակը քաշեցին: Սպասուհին վազեց զուրք քանալու: Եւ որովհետեւ Պետրոսն ևս մօտեցել էր սանդուխտին, ուստի հետաքրքրուեց իմանալ թէ՛ ո՞վ է եկողը: Եւ ո՞րքան մեծ եղաւ նրա յուզմունքը, երբ տեսաւ թէ՛ դա գեղանի Աղելինան է՝ իւր մօր հետ: Անշուշտ նրանք գալիս էին երիտասարդի այցելութիւնը փոխարինելու և սրա մօրն իրենց խնդակցութիւնը յայտ:

ներու: Կամսարեանն իսկոյն ծոցը դրաւ յուշատետրը, որ նոր էր հանել և վայրկենաբար համոզուելով որ «հայոց ազգը խիստ դժբաղդ ազգ է», որովհետեւ նման արգելքներ խանգարում էին իրեն նրա վրայ մտածելու, քնքոյշ ժպիտը դէմքին դիմաւորեց հիւրերին և սիրալիր կերպով ողջունելով նրանց, առաջնորդեց դէպի ընդունարանը, ուր գտնուում էր արդէն Լիդիա Պաւլովնան:

Չափ... չըփ. չիփ... չափ, համբուրուեցան բարեկամուհիները և սկսան իսկոյն մի սիրալիր զրոյց, որն առհասարակ, սկզբում լինում է աղմկալի և ապա հետզհետէ մեղմանում, կանոնաւորւում է:

Ամենից առաջ Լիդիա Պաւլովնան մեղադրեց բարեկամուհուն՝ իրենց այդքան ուշ այցելելու համար և հաւատացրեց որ ամեն օր սիրով սպասում է եղել նրանց:

Տիկին Մարկոսեանը ներողութիւն խնդրեց իւր ականջալից զանցառութեան համար, առարկելով թէ՛ չափազանց զբաղուած են թէ՛ ինքը և թէ՛ դուստրը, ընդ նմին և հաւատացրեց (աւելի ջերմ խօսքերով քան տանտիկինը) որ իրենց բոլոր բարեկամուհիների մէջ Լիդիա Պաւլովնան միակն է, որին ցանկանալով ցանկանում են տեսնել թէ՛ ինքը և թէ՛ աղջիկը, հենց որ ազատ են լինում զբաղմունքից: Դժբաղդաբար, ազատ ժամեր նրանք քիչ են ունենում:

Լիդիա Պաւլովնան, ի հարկէ, գիտէր թէ՛ ինչ զբաղմունք կարող է ունենալ տիկին Մարկոսեանը, իբրեւ բազմանդամ ընտանիքի մայր. բայց ցանկացաւ լսել մի բան, նաեւ, օրիորդ Աղելինայի զբաղմունքի մասին, մանաւանդ, իւր որդու Պետրոսի ներկայութեամբ:

Տիկին Մարկոսեանը, որ մի քիչ աւելի տարիքով էր քան Լիդիա Պաւլովնան և մի քիչ էլ պակաս գեղեցիկ քան թէ նա, բայց որը նազելու մէջ գերազանցում էր բարեկամուհուն, նազելով էլ պատասխանեց.

— Ա՛խ, սիրելիս, չես կարող երևալայել թէ՛ որ...

քնն զործ ունի խեղճ երեսաս: Առաւօտից մինչև Նա-
շը ձրի զասեր է տալիս «որբերի» ուսումնարանում.
ճաշից յետոյ՝ մեր չարաճճիների զասերն է սովորեցնում,
երեւոյեան փոքրիկ աղջկանս դաշնամուրի վրայ վար-
ժիւթիւն է անել տալիս: Դրա վրան էլ աւելացրու-
աին, որ բարեգործական նպատակով տրուող ներկայա-
ցումներին ու նուագահանդեսներին մասնակցում է ան-
խտիր, հրովհետեւ խնդրում, աղաչում են: Իսկ իմ Ադե-
լինան, հօ գիտէք, լիափուկ սիրտ ունի և չի կարող
մերժել...

— Այդպէս չէ կմրելի, սիրելիս, այդպիսով դու կը
յոգնեցնենք քեզ, իսկ շատ յոգնելը վնաս է առողջու-
թեանդ, դարձաւ Լիզիա Պաւլովնան օրիորդին, որ ժլպ-
տալով լսում էր մօր խփտարարութիւնը:

— Որչ, ես չեմ յոգնում. քնդհակառակը, որքան
շատ եմ գործում, այնքան աւելի առողջ եմ զգում ինձ,
պատասխանեց օրիորդն աշխուժով և թեթեւ շառագու-
նելով:

— Այո՛, պարասլիւթիւնը աւելի է վնասում առող-
ջութեանը, քան չափազանց զբաղմունքը. հաստատեց
երիտասարդ Կամսարեանը:

Օրիորդի մայրը համաձայնուեց վերջինի հետ և
առանց մի վայրկեան կորցնելու՝ սկսաւ պատմել թէ՛
ինչպէս ինքը առաջ թողլ էր և տկար, որովհետեւ տան
գործը վեժ մասամբ թողել էր սպասուհիներին: Բայց
այն օրից որ իմացաւ թէ՛ գործունէութիւնը կազդու-
րում է մարդուն աւելի, քան բժիշկների դեղերը, (այդ
բանը ասել էր նրան մի քարեկամ բժիշկ, որ հիւանդներ
չունենալու պատճառով ինքը յաճախ հիւանդանոց էր),
նա սկսաւ այննհետեւ տան գործերից շատերը ինքը ձեռ-
քով անել և այն օրից ի վեր այնքան առողջացաւ
որ էլ չէր գնահատւում ոչ սրնի ցաւից, ոչ թոնլու-
թիւնից:

Այս գրուցի ժամանակ Լիզիա Պաւլովնան լսում էր բարեկամուհուն ուշադրութեամբ և բնդնմին աշխատում՝ որ իւր լիւն բացուած և ուղիղ բարեկամուհու գէմքին նայող աչքերը համոզեն վերջնիս թէ՛ ինքը չափազանց հետաքրքրական է գտնում նրա բացատրութիւնը: Մինչդեռ երիտասարդը զբաղուած էր նրա աղջկանով:

Աղելինային, իրաւ, նա ճանաչում էր վաղուց, այսինքն, երբ դեռ ինքը գիմնագիօնի աշակերտ էր, իսկ նա՝ ինստիտուտի փոքրիկ աշակերտուհի: Այդ ժամանակ նրանք դրացիներ էին, իսկ ծնողները՝ միմեանց բարեկամ: Եւ որովհետեւ սրանք յաճախ այցելում էին միմեանց, ուստի իրենք էլ տեսնում էին իրար հետ: Բացի այդ, նրանք հանդիպում էին միմեանց դպրոց գնալիս և այդ ղէպքում երիտասարդը միշտ ուղեկցում էր օրիորդին մինչև ինստիտուտի փողոցը, խօսակցելով նրա հետ աշակերտներին հետաքրքրող նիւթերի մասին, կամ պատասխանելով այն հարցերին, որ Աղելինան յաճախ տալիս էր նրան:

Այդ ժամանակ օրիորդը 14 տարեկան էր. և թէպէտ մարմնով նիհար ու չրկազմակերպուած, բայց դէմքով գեղեցիկ էր և բնութեամբ խիստ աշխույժ: Այդ պատճառով Կամսարեանին դիւր էր գալիս այնքան որ սա նրա մասին գովութեամբ էր խօսում միշտ՝ ոչ միայն ընկերների ալ և մօր առաջ: Իսկ թէ մի փոքր էլ տղայի սրտին հաւատայինք, կարող էինք ասել թէ՛ հէնց այդ ժամանակ նա սիրահարուած էր փոքրիկ զբաղուհուն, որովհետեւ միշտ մի առանձին փափագով էր հետամտում այն սիրուն ժպիտներին, որոնցով Աղելինան առաքօտեան ժամերին հանդիպում էր նրան փողոցում:

Բայց շուտով երիտասարդը աւարտեց գիմնագիօնը և գնաց համալսարան, ուր շատերի հետ միասին մո-

ռացաւ նաև Ադելինային: Որովհետև համալսարանը նոր զբաղմունքներից զատ, տուաւ նրան, նաև, նոր բարեկամներ, որոնք իրենց կողմից ծանօթացրին նրան նոր զգացմունքների և ձգտումների հետ: Բացի այդ, մայրաքաղաքում շատ կային Ադելինաներ. այնպէս որ եթէ Կամսարեանը ցանկանար երբ և իցէ ժպիտներով զմայլուիլ, ստիպուած չէր լինիլ իշել իւր նիհար դրացուհուն:

Սակայն անցաւ ժամանակ և նա, վերադառնալով հայրենիք, տեսաւ նախկին Ադելինային բոլորովին փոխուած: Այժմ նա այլ ևս ոչնչով նման չէր առաջինին: Նրա տառն և իննամեայ ծաղկափթիթ հասակը ամփոփում էր իւր մէջ արբուքի հասած մի ազնուական կուսութիւն՝ գեղանի դէմքով, գրաւիչ աչքերով, արեան ու կաթի խառնուրդն այտերին, վարդը՝ շուրթերին, որոնք նշան էին կեանքով ու կրակով լի քաջողջութեան: Նրա ճկուն հասակն աճել էր սրդէն սպասածից աւելի, կուրծքը զարգացել վալելուչ չափով, իսկ մարմնի մասերը լցուել, բոլորուել այնպէս համաչափ որ երիտասարդը համեմատելով նրան մայրաքաղաքի ծանօթ գեղեցկուհիների հետ, գտնում էր գրեթէ բոլորից գերազանց:

Եւ նա նայում էր նրան անթարթ աչքերով, իշում էր մօր առաջարկութիւնը և ինքն իրեն մտածում.— «Իրաւ որ արժէ ժառանգել այս գանձը»:

Լիդիա Պաւլովնան, որ աչքի տակով նայելով տեսնում էր թէ ինչպէս որդու հալեացքը անշարժ մեխուել է գեղանի օրիորդի վրայ, շտապեց օգուտ քաղել դէպքից և խօսքը դարձնելով ամարանոցի վրայ, յայտնեց թէ ինչպէս ապերախտ Պետեան որոշել է միայնակ թողնել իրեն այս ամառ:

— Ինչպէս, միթէ կարելի է, բացականչեց տիկին Մարկոսեանը այնպիսի մի եղանակով որ, կարծես, յայտ-

նուաժ նորութիւնը վերաբերում էր մի մեծ եղեռնագործութեան:

—Այո, միայնակ է թողնում և գնում է ճանապարհորդելու, աւելացրեց նա տխրութեամբ, ընդ նմին և սպասելով որ բարեկամուհին մեղադրական մի ազգու ճառ ուղղէ որդուն:

—Այդ ձեզ չի վայելի, պարոն Պետրոս, նկատեց տիկինը լրջութեամբ. Խնչպէս կարելի է որ այսքան ժամանակ օտարութեան մէջ մնալուց յետոյ, չըմնաք այժմ ծնողներիդ մօտ գոնէ այնքան որ նրանք իրենց կարօտը առնեն ձեզանից: Ուրիշները, նոյն իսկ, գործերնին թողնելով՝ գալիս են ծնողների հետ ամառնանց կացնելու, իսկ դուք, որ այստեղ էք, միթէ պիտի թողնէք նրանց ու հեռանաք:

—Բայց երբ հարկը պահանջում է:

—Ինչ հարկ. ամառը հանգստութեան ժամանակ է և ոչ գործի. ոչ մի հարկ այդ ամիսներում չի կարող ստիպել մարդուն զրկել իրեն ամառանոցի մօքուր ու զով օգից, հանգստութիւնից... այ, մենք էլ տնով, տեղով գնում ենք Բօրժոմ, եթէ դուք էլ գաք, միասին կըլինինք և հիանալի ժամանակ կանցկոցնենք:

—Հանդէսներ կըսարքենք, կոնցերտներ կըտանք, իսկ այդ բաներում դուք մեզ միշտ կօգնէք, աւելացրեց օրիորդը, շտապելով մասնակցել մօր ցանկութեանը:

—Հանդէսներ, Խնչ նպատակով, հարցրեց երիտասարդը հետաքրքրութեամբ:

—Ի հարկէ, բարեգործական. այդ մասին խնդրել են մեզ մի քանի ընկերութեանց վարչութիւններ:

—Ձեզ.

—Այսինքն ինձ և ընկերուհիներիս:

—Հասկանում եմ: Եւ, իրաւ, ամառանոցում յաջող մուտք կունենաք: Ափսոս որ չեմ կարող օգնել ձեզ այդպիսի բարի ձեռնարկութիւնների մէջ:

— Եթէ գաք ամարանոց, կարող էք օգնել, նկատեց օրիորդը ժպտալով:

— Այո, եթէ գամ. բայց եթէ չըզամ:

— Կըխնդրեմ որ գաք, ասաց օրիորդը այնպիսի մի քնքշութեամբ, որի մէջ, կարծես, խօսում էր մտերմութեան ձգտող մի թագուն զգացմունք:

Երիտասարդը ժպտաց և չիմացաւ ինչ պատասխանել: Նրան թուաց թէ՝ այդ րոպէին նա լսեց Ադելի. նախ նախկին, մանկական ձայնը, այն անմեղ, միշտ ժպտող, միշտ շարժուն ու կրակոտ Ադելինայի, որ ամեն առաւօտ հանդիպում էր իրեն դպրոց գնալիս, ողջունում այնքան սիրալիր և գտնում միշտ հարցեր իրեն զբաղեցնելու համար: Նրան թուաց թէ՝ այդ վայրկենին նորոգուեց նախկին մտերմութիւնը և թէ ինքն այլ ևս իրաւունք չունի սառն և անտարբեր խօսքերով այդ նորոգուող բարեկամութեան հոսանքի տպաւորութիւնը թուլացնել:

— Ճշմարիտն ասած, շատ կըցանկայի կատարել ձեր խնդիրը, բայց...

— Ինչն է արգելք լինում, ընդհատեց օրիորդն աշխուժով:

— Մի բարոյական պարտք, որ յանձն եմ առել դեռ այստեղ գալուց և ձեզ տեսնելուց առաջ:

— Եթէ այդպէս է, ուրեմն ամենից առաջ այդ պարտքը պիտի կատարէք. մենք իրաւունք չունինք պահանջել որ դուք անկատար թողնէք այն, ինչ որ կատարել խոստացել էք դեռ այստեղ գալուց առաջ:

— Շնորհակալ եմ, օրիորդ, դուք ինձ հասկանում էք. որքան ուրախ կըլինէի եթէ մայրս էլ այդ ձևով մտածէր, բայց նա...

— Մայրդ գիտէ թէ՝ ինչ է մտածում, ընդհատեց որդուն Լիզիա Պաւլովնան. դու իրաւունք չունէիր մեզ յետելուց առաջ՝ ուրիշներին բաներ խոստանալ:

— Ի հարկէ, առաջ մայրն է, յետոյ ուրիշները, ձայնակցեց տիկին Մարկոսեանը:

— Բայց դուք հօ չըզիտէք թէ՛ ինչ խոստումի մասին է խօսքը, նկատեց Ադելինյան մօրը:

— Իսկ դու գիտես, հարցրեց վերջինս:

— Ես էլ չըզիտեմ, բայց կարծում եմ որ պարոնը մի դատարկ բանի պատճառով չէր համաձայնուիլ զըրկել իրեն լոմարանոցի հանգստութիւնից և զուարճութիւններից...

Այս ասելով Ադելինյան մի խորհրդաւոր հայեացք ձգեց երիտասարդի վրայ, կամենալով, կարծես, հարցնել թէ՛ «այդ թիւ բարոյական պարտք է, որի կատարումը աւելի անհրաժեշտ է, քան ինձ նման գեղեցիկ հուն ամարանոցում ընկերանալը»:

Երիտասարդն էլ, գրեթէ, այսպիսի մի նշանակութիւն տուաւ այդ խորհրդաւոր հայեացքին, բայց ոչինչ չըբացատրեց, որպէսքի այդպիսով հասկացնէ օրիորդին թէ՛ իրաւ, ինքը խիստ մեծ ու արժանաւոր նպատակի համար է զրկում իրեն ամարանոցի զուարճութիւններից: Բայց որպէսզի բոլորովին անքաղաքավար չըզըտնուի օրիորդի հարցասիրութիւնը գոհացնելու նկատմամբ, կարևոր համարեց այսքանը յայտնել թէ՛ — կը գայ մի օր, երբ ինքը կըբացատրէ նրան այն կարևոր պատճառները, որոնք ստիպում էին իրեն զրկուիլ Ադելինյան տննման ընկերակցութիւնից:

Ե

Տիկնոջ ու օրիորդի հեռանալուց յետոյ, Պետրոսն զգաց որ վերջինի իւր վրայ թողած ազդեցութիւնն այնքան է սաստիկ, որ իւր նախկին մտածմունքներին վերադառնալու համար՝ ի զուր պիտի լինէր այժմ գիմել քլը յուշատետրի օգնութեան: Նրան այժմ հարկաւոր

էր աւելի զօրեղ ցնցում, որպէս զի իւր մտքերը նորէն սկսէին փարիլ գաղափարական յայտնի նպատակին: Այդ պատճառով նա առաւ Աբովեանի «Վէրք Հայաստանին» և իջաւ պարտէզ: Այդ գիրքը նրան սիրելի էր դարձել մանաւանդ այն օրից, երբ ուսանողական ժողովում իւր յայտնի խոստումն արաւ: Ճեմարանաւարտ ուսանողն, որին ծանօթացանք պատմութեանս առաջին գլխում և որն ուսանողական ժողովներին նախագահելուց զատ՝ առաջնորդում էր ընկերներին, նաև, մայրենի լեզուին ու գրականութեանը ծանօթացնելու գործում, խորհուրդ էր տուել Կամսարեանին կարգալ Աբովեանի «Վէրքը», որքան կարելի է շատ:— «Դու, որ նուիրում ես քեզ Հայ ժողովրդի մոռացուած մասին, այսինքն գիւղացուն ու մշակին, այդ գիրքը պիտի կարդաս յաճախ, ասել էր նա նրան, որովհետև բոլոր մարդկանցից ու գրքերից աւելի «Վէրք Հայաստանին» կարող է քեզ ծանօթացնել Հայ գեղջուկի հոգուն ու զգացմունքներին, նրա արժանիքին ու թերութիւններին, նրա կարիքներին ու ցաւերին»: Եւ իրաւ, քանի Պետրոսը կարդացել էր այդ գիրքը, այնքան աւելի իւր խոստումն ու նուիրումը ոգևորել էին իրեն, այնքան աւելի նա սկսել էր սիրել Հայ շինականն ու գիւղացին, որոնց նա իւր հարազատ ազգակիցներն էր համարում, բայց որոնց, աւանդ չէր ճանաչում անձամբ:

Նստելով հովանաւոր ակութենու տակ, նա բաց արաւ գիրքը, բայց... մեքենայաբար: Նրան թւում էր թէ՛ գեղեցկուհին գեւո նայում է իրեն իւր սիրուն աչերով, թէ նա հենց նոր ժպտալով ասաց իրեն՝ «կը խնդրեմ որ գաք»: Իսկ մի փոքր յետոյ՝ աշխուժով աւելացրեց «Բնչն է արգելք լինում...»: Այո՛, այս ձայները հնչում էին գեւո երէտասարդի սկանջում, իսկ գեղանի պատկերն ու փայլուն հայեացքը չէին հեռանում նրանից: — «Դժուար է... իրաւ որ դժուար է, մտածում

էր երիտասարդը, ամենքին կարելի է թողնել, ամեն ինչ կարելի է զոհել, բայց այս հրեշտակին, այս դի-
ցուհուն... ճիշդ որ դժուար է. չէ որ սա ինձ համար.
կարող էր լինել ամեն ինչ... և եթէ նա, իրաւ, ան-
տարբեր չէ դէպ ինձ... այն ժամանակ արդէն կատա-
րեալ խելագարութիւն է թողնել նրան... Բայց հէնց այս
մտածմունքի հետ լիշեց երիտասարդն ուսանողների ժո-
ղովը, իւր հանդիսաւոր խոստումն և այն ուժգին ծա-
փահարութիւնը, որ հետեւեց իւր յայտարարութեանը...
լիշեց թէ՛ ինչպէս ոգևորուած ընկերները բարձրացրին
իրեն ձեռքերի վրայ, թէ ինչպէս «կեցցէները» գլորդաց-
րին ներքնայարկի ցածուն դահլիճը:

«Ոչ, ես հաստատ կըմնամ իմ վճռին, ես կըկա-
տարեմ իմ խոստումը», օրոշեց երիտասարդը և նորէն-
առաւ գիրքը, որ արդէն փակել, գրել էր նստարանին:
Բանալով գիրքը, նայեց նրան մեքենայաբար և ապա-
դրաւ ծնկներին: Այս անգամ էլ մի ուրիշ, սակարկող
պայման գրաւեց նրա մտածութիւնը:

— «Ես կըկատարեմ իմ խոստումը, ես կընուիրեմ
ինձ՝ մոռացուած ժողովրդին... Բայց եթէ Ադելինան ըն-
կերանար ինձ այդ գործում, օ, որսիսի՛ մեծ յաջողու-
թեամբ կըպսակուէր իմ նուիրումը... իրաւ, չէ որ ա-
մենաեռանդուն աշխատանքն էլ ապարդիւն կանցնէ, ե-
թէ նրան չըխրախուսէ կնոջ սէրն ու ժպիտը... Եւ ինչ
երջանկութիւն. մենք միասին կաշխատէինք, միասին
կըգործէինք...»

Այս միտքը երկար զբաղեցրեց երիտասարդին: Նա
մտածում էր, մինչև անգամ, համակերպիլ առ այժմ
իւր մօր ցանկութեան, գնալ ամառանոց, մտերմանալ
այնտեղ Ադելինային, նշանուել, պսակուել և յետոյ...
ի հարկէ Ադելինայի հետ միասին վերադառնալ գիւղը:
Իսկ այնտեղ... չէ որ երկու խելքը կարող էին աւելի-
լաւ գործել, քան մէկը:

Բայց յայտնի չէ թէ ինչո՞ւ երիտասարդի երևակա-
յգութիւնը նորէն այդ գիւղից փոխադրեց՝ նրան ամառա-
նոց: Նա պատկերացրեց իւր առաջ նշանադրութեան
հանդէսն, ասլա հարսանեաց պատրաստութիւնները,
վերջը՝ փառայեղ պսակադրութիւնը, հարուստ հիւրե-
րը, մետաքսի, ադամանդի և փարիզական ճոխութեանց
մէջ փայլող, կիսամերկ կրծքերով ու հոլանքի թևերով
գեղեցկուհիները, որոնց մէջ պիտակազգեստ և ծաղ-
կապսակ Ադելինան պիտի երևա՞ր իբրև մի հրաշագեղ
գիցուհի, լաւերժահարսներով շրջապատուած...:

Բայց հէնց այս փուլի ու շրջակութեան պատկերը,
կարծես, մարմին առնելով՝ շնչաց իւր ականջում՝ «մի-
թէ չե՞ս ցնորում... միթէ Ադելինան, այն կրթուած,
գարդացած, փափկութեան մէջ մեծացած, թատրոնի,
նուագահանդէսների և պարահանդէսների սովոր աղջի-
կը կը համաձայնե՞ր թողնել քաղաքը: Ի՞նչ կեանքով ու
հրապուրներով լի մթնոլորտը և գնալ, մտնել գիւղը,
աշխարհի մի լուռ, անձանոթ անկիւնը, թէ ինչ է՝
այդտեղ պիտի հոգայ շինականի կեանքը բարեկաւելու
մասին...»:

Այս գաղտնի շշուշը ցրեց երիտասարդի նախկին
մտքերը:

— «Նա, մինչև անգամ, կարող է ինչ վրայ ծիծա-
ղել, իմ նպատակը ծաղրել, եթէ ես զրա մասին խօսեմ
նրա հետ» տրամաբանեց Պետրոսը և տխրելով գլուխը
կախեց:

Նրա աչքերն ընկան ծնկանը դրուած գրքին և
նա, կարծես, մտածելուց յոգնած, սկսու կարգալ բաց
երեսի վրայ Աթոյենց աղջիկ Թագուհու մասին գրուած
հետևեալ տողերը.

«Բաս քնչ կըլեր որ էսպէս չէր էլել: Մինչև էն
« հաղաղը (միջոցը) նրա (Թագուհու) ականջը՝ մէկ թը-
« թու խօսք չէր լսել, նրա աչքը՝ մէկ դառը օր չէր

« տեսել. նրա երեսը՝ ծէկ կոշտ զրից չէր եկել: Վարդի-
 « պէս ծաղկել, մանիշակի պէս մեծացել էր: Տասնը-
 « հինգ տարին անց էր կացել, դեռ նրա՝ անմեղ հոգին
 « աշխարհքիցս մէկ բաժն չէր խաբար: Նրա ընկեր աղ-
 « ջկերքը դռներին, կտրներին ման էին գալիս, օր անց
 « կացնում, նա ծուկը մօր ծնկանը կպցրած, ետ կար
 « էր անում, ետ քարգահ, հա իրենց տանն ու դռանն
 « էր մտիկ տալիս, դա իրանց մալին, ապրանքին աչք
 « ածում: Առջը գլխի վրովը թռչելիս՝ կարծրատակած,
 « շունչը կտրած տուն էր ընկնում որ իր շվաքն էլ ա-
 « ղք մին չըտեսնի: Մօր մէկ մատը փուշ ըլելիս, ետ
 « մէկ տեղը ցուելիս, ուզում էր հոգին հանի իրան
 « տայ. էլ քար, էլ խոտ չէր մնում որ նա վրէժ չըշո-
 « քի ու Աստուծո ռդորմութիւնը խնդրի: Աղքատ տես-
 « նելիս՝ բերնի թիքէն հանում, իրան էր տալիս, որ
 « նրան օրհնի, արեւշտութիւն խնդրի: Բաղն էն օա-
 « մանակն էր գնում որ լիսն ու մութը դեռ չէր բա-
 « ժանուած ըլում, բաղիցն էլ էն վախտն էր տուն գա-
 « լիս որ մութը գետինն առած, տը քաշուած, խա-
 « ղնդուած էր ըլում: Ոյ նրան ուղեւոր տեսնի, ետ
 « ծառի, ետ պատի տակի պէտք է տալի կենալ, սր
 « նրա երեսին մտիկ տար, նրա աչքերի լսովն հայել
 « մոյլի մնար... Չայիւր չիմանի, մանիշակի վրայ, վար-
 « դի, թթենու տակին, ետ քաջան առուի մօտ որ բա-
 « ղի վախտ քնած չէր ըլում, հենց իմանաւ երկնքիցը
 « լիս ա վեր եկել, ափնիքը հայլի դառել... Քունը
 « նրա աչքերին էնպէս էր մօտաւում, ինչպէս մէկ
 « սրբի՝ երկնային հրեշտակը, թեւերն երեսին փռում,
 « անմահական էրազով նրան գրկում, զգում, արթ-
 « նացնում, էլ եղ իր գիրկը գնում... Ս.Յի, որ մէկն ա-
 « լեմ: Նրա ամեն մէկ շարժումը, ամեն մէկ խօսքը,
 « ամեն մէկ մտիկ տալը, ամեն մէկ աչքի ու պոռչի
 « ժամ գալը՝ հրաշք էր: Էն լուսակոյտ աչքերը, էն

« խնկան ծաղիկ շրթունքը, որ բաց չէր ըլլում, մարդ
 « ուզում էր ոչ ուտի, ոչ խմի հենց նրան մտիկ տալ,
 « նրա սուրահի բոյին թամաշայ փնի, նրա ոտքի տա-
 « կին հոգին տալ, նրա ձեռիցը իր մահն առնի...:
 « Եւ էս երկնային հրեշտակը, էս անմեղ գառն էր էն
 « հազաղին՝ էն գազանների (Հասան-խանի ֆարրաշնե-
 « րի) ձեռին... Ինչ քարացած, տպառափ սիրտ պէտք
 « է ըլի, որ նրան տեսնելիս, կամ նրա պատմութիւնը
 « լսելիս գլխին կրակ չըվառուի...»:

Երիտասարդն էլ չըշարունակեց: Որքան Թագու-
 հու գեղեցկութեան նկարագիրը հիացմունք պատճառեց
 իրեն, այնքան էլ վերջին տողերը յուզեցին իւր հոգին:
 Նա փակեց գիրքը և ինքն իրեն շննջաց:

— «Ամօթ ինձ, հազար ամօթ... Եւ ես գեռ տա-
 տանում եմ, գեռ երկմտում եմ: Միթէ կարելի է մի
 վայրկեան անգամ ուշանալ... Մի ժողովուրդ, որ այս-
 պիսի ծնունդներ ունի իւր մէջ, միթէ արժանի չէ մեր
 խնամքին ու օգնութեան: Ո՛ւմ մասին եմ մտածում,—
 մի Աղելինայի, բաղդից երես առած մի կենցաղասէր աղ-
 ջկալ... Ինչո՞ւ չըգնամ Աթոյենց աղջկերանցը, Թագու-
 հիներին պտրելու... Եթէ այսօր Հասան խանի ֆար-
 րաշները չեն սպառնում նրանց, հօ տգիտութիւնն ու
 խեղճութիւնը, հօ վաշխառուներն ու օրինազանցները
 սպառնում են: Ինչո՞ւ ուրեմն չերթամ օգնութեան կա-
 րօտ այդ ժողովրդի մօտ: Ինչո՞ւ չըծառայեմ նրանց և
 իմ աշխատութեան ընկեր չընտրեմ Թագուհիների մի-
 ջից... Միթէ նրանց անմեղ ու միամիտ սէրը պակաս
 ուժով կըխրախուսէ և կողակորէ ինձ: Այն աղջիկը, որ
 աչքը բանալու օրից ճանաչում է միայն իւր ծնողնե-
 րին, իւր տունն ու դուռը, իւր արտն ու այգին, որ
 իւր ուրախութիւնը գտնում է ծնողական յարկի տակ,
 արդար աշխատութեան մէջ, որ իւր սէրը խնամքով
 ծածկում ու պահում է սրտի խորքում և նուիրում

միայն նրան, ով Աստուծոյ կամքով վիճակուել է իրեն
ամուսին, և որն ապա իւր կեանքն ու ուրախութիւնը
որոնում է նրա մէջ, մեթէ հազար տնգամ աւելի մեծ,
բարձր ու արժանաւոր չէ քան այս զուարճասէր, փո-
ղոցի ու հանդէսների սիրահար, նորաձեւութեանց եր-
կրպագու, գէմքեր ու զգացմունքներ կեղծող, շաղա-
կրատ, նազող, հաճոյասէր, ամուսնանալուց առաջ ար-
դէն աշխարհը ճանաչող, թագուն անկիւններում օտարի
հետ սլաչպչուող, իսկ սալօններում՝ սիրոյ սրբութիւնը
դրուատող օրիորդներն ու մեծուհիները... Այո՛, որո-
շուած է, ես կերթամ և ինձ այլ ևս չի արգելիլ ոչ ոք:

2

Դեռ այս մտքի վրայ էր համսարեանը, երբ յան-
կարձ նրա ետևից հնչեց մի թաւ ձայն.

— Տօ, Պետօ, դեռ անստեղ ես, իսկ ես կարծում
էի թէ՛ Մասիսն արդէն տնցել ես:

Պետրոսը լետ նայեց և տեսաւ մէկին այն ընկեր-
ներից, որոնք ուսանողական ժողովում լսելով իւր խոս-
տումը, դղրդացրել էին օդը կեցցէներով և իրեն բարձ-
րացրել ձեռքերի վրայ:

— Գնում եմ, բարեկամ, գնում եմ, պատասխանեց
նա, կարծես, շփոթուելով և արագ տեղից ելնելով:

— Ծշմարիտ, թէ՛ կոտակ ես տնում, հարցրեց երի-
տասարդը ձեռքը պարզելով ընկերին:

— Ի հարկէ, ճշմարիտ, կոտակ ինչո՞ւ եմ տնում:

— Եղբայր, մեծ մարդ ես, խոստովանում եմ.
բայց երբ:

— Շուտով, հէնց այս քանի օրը:

— Ուրեմն պատրաստութիւնդ տեսել ես:

— Արդէն: Կամենում ես, արի՛ ցոյց տամ:

— Հապա, տեսնենք, հետաքրքրական է, ասաց ե-
րիտասարդը և հետևեց Պետրոսին:

Առաջնորդելով ընկերին իւր սենեակը, Պետրոսն օկնաւ մի մի ցոյց տալ նրան այն ամենը, ինչ որ գնել էր գիւղ տանելու համար:

— Մենեից առաջ տես այս թամբը, վեճեցեալսն է) բոլորը խոզի կաշուից. 60 բուբլի արժէ. սանձը, ասպանդակները մաքուր պողպատից:

— Այդ ինչո՞ւ համար է:

— Ի՞նչպէս թէ՛ ինչո՞ւ համար. գիւղերը չի՞ պիտի պատեմ. միշտ հօ մի տեղ չի՞ պիտի մնամ:

— Իսկ ճի՞ն:

— Ձին էլ այնտեղ կը գնեմ, այստեղից հօ չեմ տանելու, քնչ աւելորդ հարց է:

— Հասկացայ, լեւոյ:

— Սա էլ հրացանս. ամերիկական նոր տեսակի, երկփողեայ, իւր բոլոր պարագաներով արժէ 120 ռ.:

— Այդ ինչու համար է. ուսագաններ պիտի հալածես:

— Ի՞նչ ուսագաններ, ինչե՞ր ես հարցնում. որսորդութեան չի՞ պիտի գնամ. բոլոր օրը հօ պարտաւելով չի՞ պիտի անց կացնեմ. մի մի անգամ էլ զուարճութիւն է պէտք. — այս էլ պայուսակս, բոլորը կաշուեկար, պղնձէ օղակներով, թամբի վրայ յարմարեցնելու համար. — այս էլ ճանապարհի կօշիկներս. — այս էլ զաշտային հեռադիտակ. միշտ հարկաւոր է լինում. — այս էլ կողմնացոյց...

— Կողմնացոյց, այդ ինչու համար է, ծովերի վրայ հօ չե՞ս թափաքելու:

— Ախ, ինչ ապուշն ես: Տօ, չի՞ պատահիլ որ անտառներում պտտելիս յանկարծ մղրտուեմ. այ, հենց այդպիսի ժամանակ կողմնացոյցը կարող է ինձ ցոյց տալ թէ՛ քնչ ուղղութիւն բռնեմ որ գիւղը չգուրս գամ:

— Այդ հօ բոլորը քեզ համար ես հոգացել, գիւղացիների համար քնչ ես տանում:

— Սպասիր, նրանց համար էլ կայ. տեսնում ես...

այս ասելով Պետրոսը ցոյց տուաւ սեղանի վրայ գրտնուղ գրքերի մի կոյտ և նրանցից մի մի հատ առնելով շարունակեց.— այ «Полный курсъ охоты» — Маркса — Маннъ. սա էլ ասենք ինձ համար է, բայց գիւղացիներին էլ կը հարկաւորուի: Չէ որ որսորդութեան մասին ևս կարող եմ խորհուրդներ տալ նրանց:— «Лягавая сабака» — Фридриха Осевадьдъ. սա նոյնպէս կարենոր գիրք է որսորդական շներ վարժեցնելու համար:

— Այ մարդ, դու կարծում ես թէ՛ հայ գիւղացիներն ու գործ չունի, հենց միշտ որսի ետեւից պիտի լինի:

— Համբերի՛ր, բարեկամ. ախար մենք էլ քեզ չափ մտածել գիտենք թէ ոչ: Այ, «Плодовая школа и плодовый садъ» — Раевского, սա հօ պատուական ձեռնարկ է ծառեր տնկելու, պատուաւաններ անելու, պտղատու այգիներ խնամելու համար:

— Հա, զրան խօսք չունիմ:

— Իսկ սա «Домашний огородъ» — Мипулья, ընտիր ձեռնարկ է բանջարանոցների համար: Սրան կցուած է Черноглазовъ — ի մի գեղեցիկ աշխատութիւնը՝ «Огурцы, дыни, арбузы и тыквы վերնագրով, լատուկ այդ չորս տեսակ պտուղները անցնելու համար:

— Յետո՛յ:

— Սա էլ «Общедоступное Руководство къ земледѣлію» — Костычева. թէպէտ համառօտ, բայց շատ պարզ և հասկանալի ոճով կազմուած մի ձեռնարկ է երկրագործութեան համար: Իսկ սա՝ Կօպպէի լատին «Երկրագործութիւն և անասնապահութիւն» աշխատութիւնն է, որ թարգմանել է պրօֆեսոր Վօլլֆը. լիսուն տարուց աւելի գործածութեան մէջ է և, հմուտների կարծիքով, գիւղատնտեսական գրականութեան մէջ համարուում է իբրև կլասիք գրուածք: Իսկ սա՝ «Скотоводство» — Трипольскаго, լատկապէս կազմուած եղջիւրաւոր անասուններ և ձի, ոչխար ու խոզ պահելու համար:

— Ուրիշ:

— Իսկոյն. «Практическое Руководство виноградарства и виноделия» — Винберга. սա անհրաժեշտ գիրք է ալգեբոր-
ծութեան և գինեշինութեան համար: Մեր գիւղացիներ
րի գլխաւոր պարտաւորութիւնք, կարծեմ, դա է: Այդ պատ-
ճառով այս ճիւղին վերաբերեալ ձեռնարկներ մի քա-
նիսն եմ ընտրել: Այլ, «Руководство по виноградарству» —
Пабеля, բազմաթիւ ու բազմազան նկարներով...:

— Իսկ մեղուապահական, հաւարութեան...:

— Սպասիր, սպասիր, գրանք էլ ունիմ. այլ «Птице-
водство» — Дра Прибыля. պատուական աշխատութիւն է՝
գերմաներէնից թարգմանուած: Իսկ սա «Пчела и пче-
ловодство» — Бутлерова. մեղուապահական ընտիր ձեռնարկ-
ներից մինն է: Սա էլ «Какъ добывать шёлкъ» — Иверсена,
շերամապահութեան վերաբերեալ մի գեղեցիկ աշխա-
տութիւն է: Սրանցից զատ, ես գնեւ եմ, նաեւ, մի քա-
նի հատ հայերէն գրքեր, այլ, օրինակ, Մելիք Շահա-
զարեանցի «Բուսական աշխարհը», «Գործնական գինե-
գործութեան» և «Շերամապահութեան» ուղեցոյցները:
Նոյնպէս Քաջունու «Մեղուաբուծութիւնը» և «Շերամա-
պահութիւնը»: Թէպէտ ուսերէն ձեռնարկներով ես
Պարոզ եմ լի ու լի ծանօթանալ գիւղատնտեսական այս
ու այն ճիւղի հետ և, ըստ այնմ, հարկ եղածը սովորեց-
նել գիւղացիներին, այսուամենայնիւ, այդ ձեռնարկնե-
րի մէջ կը լինին բազմաթիւ տերմիններ, որոնց հայերէ-
նը չը գիտեմ. ահա, այդ զէպրոքս օգնութեան կը հաս-
նեն ինձ հայերէն ձեռնարկները:

— Այո՛, լաւ ես մտածել. գիւղացու աչքում ամեն
Վերպ պէտք է հեղինակաւոր երևալ: Բայց ուրիշ էլ
քննչ պատրաստութիւն ունիս:

— Էլ քննչ պիտի ունենամ. մնացածն էլ գլխումս
է...

— Եւ գրպանումդ, ի հարկէ:

—Առանց դրան հօ բան չի առաջանալ։ Բայց սկզբում, կարծեմ, հարկ չի լինիլ դրականի օգնութեան գիմելու։ Դեռ առաջ պէտք է գիւղը մտնել, գիւղացուն ու նրա կարիքներին ծանօթանալ, իսկ այնուհետեւ ամեն բան հեշտ է։

—Նախանձում եմ քեզ, բարեկամ, որքան բաղ-դաչոր ես որ կարող ես այդպէս ազատօրէն նուիրուել հասարակաց գործին. իսկ ես...:

—Ո՛վ է քեզ խանգարում հետեւել ինձ։

—Ո՛վ է խանգարում... աղքատ ծնողներ պա-հելու, քոյր ու եղբայր ասլեցնելու և, նոյն իսկ, ինձ նման ահագին մարդուն կերակրելու անհրաժեշ-տութիւնը։

—Այո՛, իրաւունք ունիս, քո զրուծիւնը ծանր է, լարեց իսկոյն Կամսարեանը, զգալով որ ընկերի ցաւոտ տեղը շօշափեց։

—Բայց իմ զրուծիւնը մասամբ բարւոքելուց լետոյ, պիտի լիչեմ նա և քեզ հետեւելու պարտքս. մի կարծիք թէ՛ ուսանողական ժողովի որոշումը կարող եմ երբ և իցէ մոռանալ։

—Մի վշտանար, բարեկամ, քո ծնողներն ու հա-րազատները նոյնպէս հասարակութեան անդամներ են. եթէ դու նրանց խնամում ես, դրանով արդէն որոշ չափով ծառայում ես հասարակութեանը։ Ես հաւատա-ցած եմ որ երբ դրուծիւնդ բարւոքուի, կաշխատես աւելին անել։

—Անշուշտ։

—Ուրեմն, չըխօսենք այլ ևս այդ մասին. դառ-նանք իմ ձեռնարկութեան։ Ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս. որ կողմում հաստատեմ օգնութեան գործը։

—Դու դեռ չես որոշել։

—Ոչ, որովհետեւ մտածում եմ թէ՛ բոլոր կողմերն էլ մի և նոյն են ինձ համար. ուր որ հալ չինական կայ, այնտեղ էլ կարող եմ գործել։

— Եւ շատ լաւ ես մտածում: Նստի՛ր երկաթուղի
և գնա գէպի աջ: Հենց որ հասար Աղստափա (գա-
մեր պատմական Աղստեն է, չըմոռանաս), իջի՛ր այնտեղ:
Փոստայի կառքը Աղստե գետի ուղղութեամբ կըտանէ
քեզ գէպի Դիլիջան: Անցել ես դու այդ ճանապարհով:
— Ո՛չ:

— Լաւ ուրեմն, կերթաս, կըտեսնես այն աշխարհն,
ուր քո պապերն են ապրել: Կարող ես հենց առաջին
պատահած հայ գիւղում իջնել և այնտեղ էլ քո օգ-
նութեան գործը հիմնել: Այժմեանից, ի հարկէ, դժուար
է որոշել թէ՛ ինչ պիտի անես. բայց երբ կըմտնես ժո-
ղովրդի մէջ, այն ժամանակ արդէն ինքզ կըտեսնես
նրա կարիքները և կսկսես հոգալ կարևոր դարմանը:
Ինչպէս լաւ, նոյնպէս, և վատ օրինակը վարակիչ է:
Երբ քո ձեռքը կստեղծէ մի գիւղում գովութեան
արժանի գործ, կըտեսնես որ յետոյ լոյս կընկնեն ուրիշ
ձեռքեր, որոնք նոյնը կանեն ուրիշ գիւղերում: Ո՞ր գի-
տէ, գուցէ հենց քեզ է վիճակուած կարապետ լինել
այն գաղափարական գործին, որ ամփոփում է իւր մէջ
գիւղական ժողովրդի ապագայ բարօրութիւնը և որի
մասին այնքան շատ խօսել ու քարոզել է հայ լրա-
գրութիւնը: Երևակայիր թէ՛ ինչպիսի՛ հռչակ պիտի
վաստակես դու հայ հասարակութեան մէջ, երբ յայտ-
նի լինի մի օր թէ՛ այն, ինչ որ գրողները միայն երա-
զել են, դու արդէն մարմնացրել ես քո հաստատուն
կամքով:

— Դու ինչ ոգևորում ես, բարեկամ, բացազանչեց
Կամսարեանը և ընկերոջ ձեռքն առնելով ամուր ամուր
սեղմեց:

— Ոգևորուի՛ր ու գնա՛ գործիր. Աստուած անշուշտ
կ'օրհնէ քո ընտրած ճանապարհը:

Այսքանն արդէն բաւական էր որ Կամսարեանն
իւր որոշումը իրագործէր անպատճառ: Ընկերոջ հեռա-

նալուց լետոյ, նա սկսաւ իւր իրեղէնները կարգի բերել
ու կապկպել:

Չընայելով որ այդ առթին Լիդիա Պաւլովնան ու
Կիրիլ Կարպիչը մի անգամ ևս լուրջ վիճաբանութիւն
ունեցան իրենց որդու հետ և այս անգամ մայրը ոչ
միայն յուզուեց, այլ և կարողացաւ լաց լինել, այսու-
ամենայնիւ, Պետրոսը մնաց անընկճելի: Միակ զիջումը,
որ նա արաւ ծնողներին, այն էր, որ խոստացաւ չեր-
կարել ճանապարհորդութիւնը և աշխատել մի քանի
շաբթով վերադառնալ Բորժոմ:

Այս պայմանը խաղաղացրեց երկու կողմերն էլ և
Պետրոսը մի լուսնկայ երեկոյ իւր պարկ ու պուրկը
կառքի մէջ ժողովելով, ճանապարհուեց դէպի երկա-
թուղու կայարանը:

ՄՈՒՐԱՅՍՆ

(Կը շարունակուի)

Ժ Ո Վ Ի Ա Փ Ի Ն

Երեկոյ էր:

Արևը տալիս էր իւր վերջին համբոյրը աշխարհին. նրա հրավառ ճառագայթները երփներանգ գոյներով ոսկեզօծել էին արեւմուտքը, մինչդեռ արեւելքում երկնակամարը սկսել էր մթնել և փոքրիկ փետրաւոր ամպերը, կուտակուելով միմեանց մօտ, հանդարտ լողում էին եթերքի անհուն բորձրութեան մէջ. շառագունած հորիզոնը փալլում էր բոցավառ կրակներով. այդ կրակները երերուն ցոլքերով խաղում էին մօտակայ սարերի մերկ, ապառաժոտ գագաթներին, կանաչագարդ լանջերին և մթութեան մէջ կորչող ստորոտներին. խաղում էին եկեղեցիների ոսկեզօծ խաչերի վերայ, տնակների սպիտակին տուող պատերի վերայ, անցնում էին անտառը և շառագունելով այնտեղ հսկայ ծառերի սաղաւարտները, կանաչ թերթիկները և սև ճիւղերը, լուսաւորում էին ամբողջ անտառը մի գերբնական, ֆանտաստիկական լուսով և վերջ ի վերջոյ հասնելով ծովը, թափւում էին նրա ջրերի մէջ և սկսում էին պսպղալ սնթիւ, անհամար աստղերի պէս նրա երերուող մակերևոյթին:

Ծովը խաղաղ էր:

Նա կարծես ականալ, քնաթաթախ ծփում էր իւր ալիքները եզերքին, թրջում էր մօտակայ քարերը, աւազը և կրկին հանդարտ դարձնում էր իւր հոսանքը դէպի յետ. փոքրիկ, սեփն տուող մակույկները հազիւ հազիւ նկատելի կերպով ճօճւում էին ծովի մակերևոյթին և միայն սպիտակ ճալիկներն էին, որոնք սլանում

էին ծովի վերայով, թրջում էին իրենց թևերը ջրի մէջ
և կրկին բարձրանում զէպի վեր:

Ծովը հանգիստ էր առնում, կարծես, լողնած,
վաստակած իւր անդադրում կատաղի գործունէութիւ-
նից. նա թմրել, ընկել էր խոր քնի մէջ և քաղցր նիր-
հում էր. Ինչ ոսկի երազներ էր տեսնում ալեգարդ ծե-
րունին, անցեալի ո՞ր տխուր, սրտատուցող փաստերը և
տեսիլները երևան էին գալիս նրան...

Ծովը լուռ էր, Լուռ քշում էր նա իւր ալիքները
լառաջ և յառաջ և աւելի ևս խորասուզւում իւր հան-
գիստ, խաղաղ քնի մէջ:

Արևմուտքը սկսեց մթնել. արեւը արդէն բոլորո-
վին թեքուել էր զէպի ծովը. նրա վերջին անգոր ճա-
ռագայթները սահում էին ջրի մակերևութի վերայով և
հեազհեաէ կորչում էին հեռու, հեռու հորիզոնի մօտ:

Մութ ստուերները պատեցին երկիրը և ամեն ինչ
կորաւ այդ խաւարի մէջ. կորան սարերի գագաթները,
վիթխարի ժայռերը, կանաչագարդ լանջերը, խորհրդա-
ւոր լուռ տնտառը իւր հսկայ դարաւոր ծառերով, եկե-
ղեցիների բարձր գմբէթները, ծովի բարձրաւանդ ափին
կուտակուած փոքրիկ տնակները և խրճիթները:

Թանձր մշուշը իջաւ ծովի վերայ և կարծես սպի-
տակ քողով ծածկեց ալեգարդ ծերունուն:

Երկնակամարի անհուն բարձրութեան մէջ վառուեց
առաջին աստղը. նրան հետևեց երկրորդը, երրորդը և
մի քանի ժամանակից ամբողջ երկնքի կամարը ծած-
կուեցաւ անթիւ փայլիլող աստղերով:

Իբրեւ հարսնացու, բանալով իւր արծաթափայլ քո-
ղը, դուրս եկաւ ամպերի միջից լուսնեակը և իւր մեղմ,
թափանցիկ լոյսը սփռեց սարերի, անտառի, քաղաքի և
ծովի անհուն, անձալր տորածութեան վերայ:

Հասաւ գիշերը, հարաւի սքանչելի, կախարդիչ
գիշերը:

Կամայ կամայ նօսրացաւ, անհետացաւ մշուշը և
օդը, դառնալով աւելի թափանցիկ, սկսեց դողալ ար-
ծաթափայլ ստուերներով:

Հրապուրիչ էր տեսարանը. բնութիւնը կարծես
օրհնում էր իւր հրաշակերտով Արարչին. այդ օրհներ-

Պը լսուում էր և ծովի մեղմ, կանոնաւոր ծփմունքի և քամու քաղցրիկ մեղեդիի մէջ, և անտառի խորհրդաւոր շփշփոցում:

Ծովի ափին, մի բարձր, գուրս ցցուած ապառաժի վերայ նւտած էր մի երիտասարդ. նրա թռչնած, դալկացած դէմքը, խորը ներս ընկած և մի անբնական կրկնով վառուող աչքերը, կնճիռները, բոնք պատել էին նրա լայն, մեծ ճակատը, ցոյց էին տալիս նրա հոգեկան դուռթիւնը. տխուր էր պատանին. յենուած ապառաժին. նա անթարթ նայում էր ծովին և մերթ ընդ մերթ, տանելով ձեռը երեսին, տորուում էր ճակատը և կրկին անգոր վայր ձգում ձեռը: Քամին խաղում էր նրա երկար գանգրաւոր մազերով, որոնք անկարգ թափուել էին նրա հնամաշ, սև, լայնեղբ գգակի տակից նրա սրուած ուսերին:

Պատանին բանաստեղծ էր:

Մանկութիւնից մի ինչ-որ գերբնական ոյժ, մի աստուածային կրակ վառել էր պատանու սիրտը, և այդ իսկ օրից չունէր հանգիստ այդ խեղճ սիրտը. ամեն ինչ կեանքում, թէ տխուր, տգեղ երևոյթ, թէ լուս սւոր, փայլուն փաստ, խորը արձագանք էր գրտնում նրա սրտում, քամելով նրա աչքերից կամ աղի արցունք, և կամ բերկրութեան ուրախ ազաղակներ նրա սիրող սրտից. Ապողոնի ոսկեթել, քաղցրահնչիւն բնարը ձեռին, նա լաց էր լինում և արցունք թափում աշխարհիս և մարդկութեան դառն վիճակի վերայ. նա սփոփում էր ճնշուածին, հարստահարուածին, անէծք էր թափում բռնակալի գլխին, նա երգում էր սէր, յոյս, հաւատ, եղբայրութիւն. նրա հոգեբուզիւ երգերը անցնում էին ծայրէ ի ծայր աշխարհս, ներս էին թափուում շքեղազարդ պալատները, քարուքանդ խրճիթները, նեղ ու մութ բանդերը, ուր տառապում էին հազարաւոր ողորմելիներ, թափանցում էին ամենքի սրտի խորքը և քանի մի ըոպէ ձգում էին մաշող մըտատանջութեան մէջ:

Երկար մաքառեց երիտասարդ բանաստեղծը աշ:

խարհիս չարիքի գեմ, երկար թափեց իւր կրակոտ, այլոք երգերը մոլորուած ամբոխի երեսին, երկար, շատ երկար քարոզեց մարդկութեանը սուրբ սէր եղբայրութեան, առաջարկեց թողնել լկտի, մեղաւոր կեանքը և ձգտել դէպի կատարելագործութիւն, դէպի լուսաւոր իդէալը, բայց հեգ մտքովը չլսեց բանաստեղծի հրավառ երգերը, չլսեց և սառն ծիծաղով պատասխանեց նրա սուրբ քարոզներին:

Չվհատուեց պատանի բանաստեղծը, չկտրեց իւր լոյսը. դեռ լի էր նրա սիրտը գերբնական, աստուածային գորութեամբ, դեռ չէր ցամաքել քաղցրահնչիւն երգերի աղբիւրը, դեռ վառ էր սրբազան կրակը:

— Չեկան մարդիկ ինձ մօտ, մտածեց նա, ես ինքս կերթամ նոցա մօտ:

Առաւ քնարը ու գնաց:

Մտաւ չքեղ ապարանքներ, անվախ կանգնեց մեծամեծների առաջ և թափեց իւր շրթունքներից այլոք երգեր, խիղճ զարթեցնող դալալիկներ, յանդիմանող խրատներ և անիծախառն հառաչանքներ. դղրդուցին մեծաշուք շինուածքների պատերը, լցուեցան հոյակապ դահլիճները սուրբ երգերի քաղցր մեղեդիով, ցնցուեց մեծատունը, դողաց, գունաթափուեց և հրամայեց տալ երգչին, իբրև նուէր, թանկագին գոհարներ և բիւրեղներ:

— Ո՛հ, այդ գանձը քեզ թող մնայ, շննջաց բանաստեղծ պատանին, տուր այդ ոսկին նրանց, որոնք հեծում են քո ծանր լծի տակ, տուր նրանց, որոնց արիւն-քրտնքով վաստակել ես դու այդ գոհարները:

Գերեզմանական լուսթիւն տիրեց դահլիճում. լուռ, վախեցած կանգնած էին շրջապատողները. գունատ, վրդովուած մեծատունը զսպեց իրեն և դարձաւ բանաստեղծին.

— Ա՛ռ. քեզ ուրեմն այս դափնին:

Հեռացաւ պատանին ապարանքից, մտաւ աղքատիկ խրճիթներ և կրկին երգեց իւր հոգեբուդիս երգերը. մտքովը, անմիտ մտքովը ապշած լսում էր երգչին և հիասթափեց թեամբ նայում էր նրա սակեթել քնարին:

— Օրերեցէք միմեանց, օգնեցէք չքաւորներին, ձրգ-

տեցէք զէպի լոյսը, բաւ է ինչ որ խարխափեցիք խաւարում, երգում էր պատանին:

Իսկ ամբոխը անմիտ նայում էր նրա թռչնած, դալկացած երեսին և առաջարկում էր նրան հաց, կարծելով որ նա աղքատ է և քաղցած:

Չհասկացաւ պատանուն խաւարամիտ ամբոխը, և դառն արցունքներ թափելով երիտասարդ բանաստեղծը, հեռացաւ նրանից և եկաւ ծովի ափը:

Լուսնեակը արդէն բարձրացել էր երկնքում և իւր կաթնագոյն ճառագայթները անդրադարձնում էր ծովի ջրերում: Երկար նայեց պատանին այդ ցոլացող, երերող մակերևութին և առնելով իւր քնարը, զարկեց ուժգին լարերին և սկսեց երգել:

Նրա ուժգին ձայնը գեղեցիկ օրօրուող ելեէջներով տարածուեցաւ գիշերային լուսթեան մէջ. նրա գրախտային դալլալիկները լցրին օդը մի այնպիսի դիւթիչ մեղեդիով, որ ամեն ինչ բնութեան մէջ լուռ ու մունջ սկսեց ականջ դնել պատանու երգին. լսում էր նիրհած ծովը, լսում էին երկնքից փալլվող աստղերը, լսում էր խորհրդաւոր լուռ անտառը, լսում էին մերկ ժայռերը, լուսնեակը, և նոյն իսկ քամին վախում էր շնչել և քարացած լսում էր պատանուն. և իրաւ, դեռ երբէք այդպէս զգացուած, այդպէս գեղեցիկ չէր երգել պատանի երգիչը: Ձմալեցուցիչ դալլալիկները փոխուեցին դառն գանգատների՝ մարդկութեան անսրտութեան, վատութեան դէմ, աշխարհիս անթիւ չարիքների դէմ, աշխարհիս, ուր լաց ու կոծի ձայնը խեղդում փակում է ուրախութեան բերկրալից աղաղակները, ուր աւելի անէծք է լսում, քան աղօթք, ուր մահը աւելի անձկալի է, քան չարչարող, մաշող կեանքը:

Լուսնեակի լոյսի տակ, կանգնած ապառաժի վերայ, քնորը ձեռին, աչքերը յառած երկնքին, պատանի երգիչը վերջացրեց իր երգը՝ անէծք կարդալով աշխարհի և մարդկութեան վերայ: Ուժգին, կատաղի որոտաց երգի վերջին հնչիւնը և մարեց հեռու, հեռու սարերի ստորոտում:

Պատանին զարկելով ապառաժին փշրեց իւր քնարը և ողբաց:

Այդ իսկ ընդհանուր ծովի մակերևույթի վերայ երևացածի գեղեցիկ կին, ոտից գլուխ սպիտակ հագնուած, երկար մազերը թողած մինչ արմուռնկը՝ նա տարածեց իւր սպիտակ ձեռները դէպի սլափանին։

— Ե՛կ... Եկ ինձ մօտ, իմ անձկալիս, վաղուց է սպասում եմ քեզ... օօ, մարդիկ չեն կարող հասկանալ քեզ... Եկ... իմ կրծքիս վերայ ողբա՛ քո դառն կսկիծը... իմ փաղաքշտանքներիս ներքոյ դու կըմոռանաս քո ցաւերը, քո վէճերը... կըսիրեմ ես քեզ այնպէս, ինչպէս մարդիկ կարող չեն սիրել երբեք... Եկ... Եկ ինձ մօտ։

— Ո՛վ ես դու, բացազանչեց պատտանին։

— Ես... ես լուսերթահարս եմ... տես... ես սիրում եմ քեզ, իմ անգինս, իմ անտղս... իմ չքեղ պալատում կապրեմ դու. արևը, լուսնեակը, աստղերը, քամին կըդառնան քո հըռ ծառաներդ... չնայած հիմա երգեր կերգեմ ես քեզ համար և քաղցրիկ օրօրներ կասեմ, երբ կամենաս քնել իմ սպիտակ կրծքիս վերայ...

Յաւերթահարսը մօտեցել էր ապառաժին, լուսինը լուսաւորում էր նրա գեղեցիկ սպիտակ մարմինը, երկար շագանակնագին մազերը, մերկ պարանոցը և դէպի պատանին տարածած մարմարիանեայ բազուկները։ Մի ինչ-որ անհասկանալի, զաղտնի ոյժ մղում էր պատանուն դէպի այդ ծովի գեղեցկուհին. որի խօսքերը, տեսքը, մարմինը խոստանում էին հրապույր, կիրք և սէր։ Նայեց պատանին վերջին անգամ քնած քաղաքին, սրտի խորքից ախ քաշեց և նետուեցաւ ծովը։

Ալեգարդ ծերունին լուռ ընդունեց իւր զոհը, միայն մի ընդհանուր փրփրացին նրա ալիքները, խուլ շվշվոցով զարկուեցան ապառաժի բորբոսնած սառորոտին և կրկին լուռ, կրկին մունջ սկսան առաջ քշել իրենց ծփծփացող ջրերը։

Գ. ԶՈՒՐԱՐ

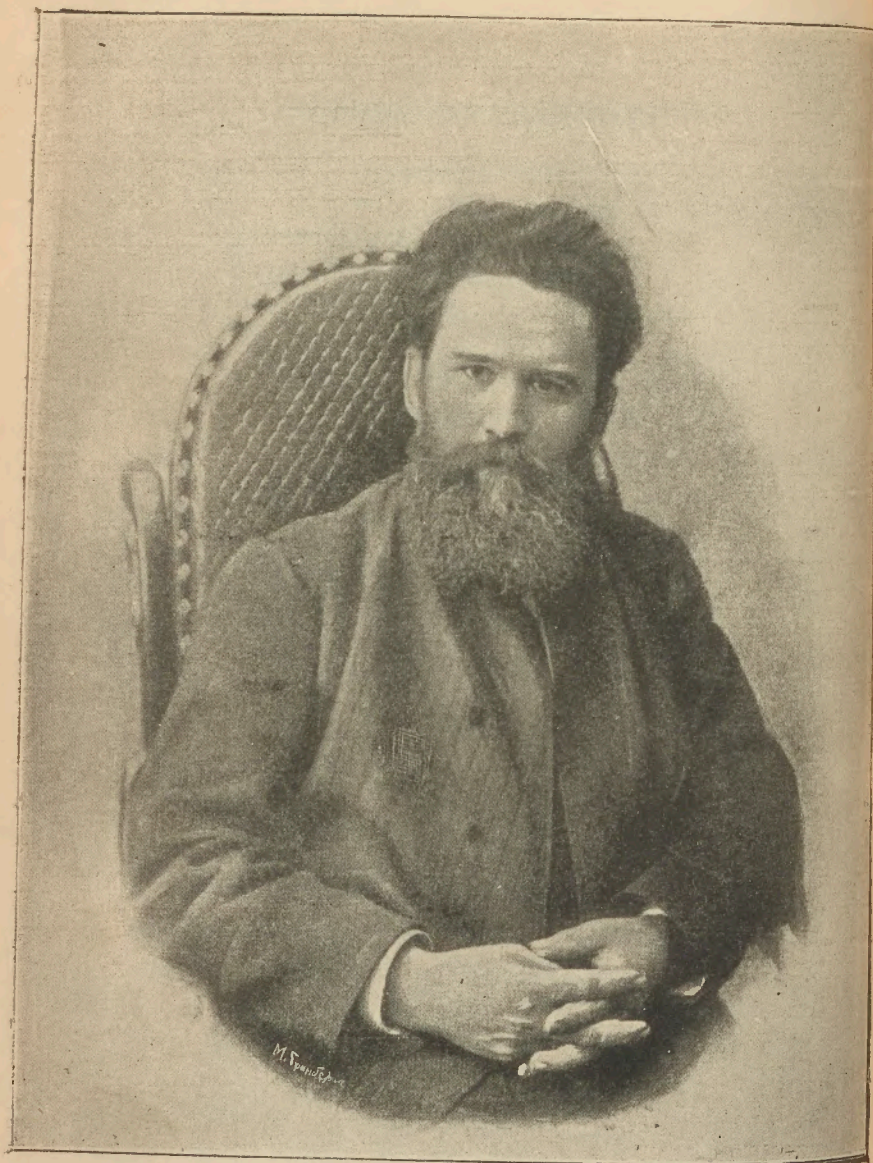
ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ ԿԱՆԹԵՂԸ

(ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆ)

Արագածի չորս զագաթի
Մով ժայռերի մէջ տնդում
Կայ մի լճակ, ցոլքն արծաթի
Անմատչելի սուրբ տնդում:
Զորք յստակ ու խորն յատակ
Մով զաղտնիքով ահարկու,
Շուրջանակի ճիւղէ սպիտակ,
Անտես մարդու, չար ոգու:
Զկայ աղմուկ եւ ոչ ալիք,
Երկինքն միշտ պարզ վերեւում,
Խորհրդաւոր ու միշտ լռիկ
Յոլում է պաղ ջրերում:
Լճակից վեր, օդի միջում
Կախուած է սուրն արքայի *),
Երկրի պաշտպան, փառքն անցեալում
Պարծանք ամեն մի հայի:
Ականակուտ սրի դաստակից,
Լուսաւորչի վառ կանթեղ,
Փայլուն, յստակ, մեծ քիւրեղից
Կախուած անշարժ տնդնուտնդ:
Վառում է միշտ կանթեղն մեղմիկ
Լուսաւորչի արցունքով,
Այրում քամուած աչից լռիկ
Ջերմ քառութեան աղօթքով:
Մարդոց անտես լճի վերայ
Չորս կողմ ժայռերն ամայի.
Քանի դեռ վառ է լոյսն նորա,
Վառ կմնայ ծրագն Հայի:

Ս. Դ.

*) Տրդատի:

ԿԱՐԱԼԵՆԿՕ

ԴԱՏԱՍՏԱՆԻ ՕՐԸ*)

(ԻՕՄ - ԿԻՊՈՒՐ)

ԿԱՐԱԼԷՆԿՈՒ

(Մալաոուսական հերթաթ)

Կրակը հանգաւ, լուսնակըն է բարձրանում
Ուրուականը ճաղակում է անտառում

(ՇԿԷՆԿՕ)

VII

Առաւօտեան վաղ, դեռ շաղն արօտի վրալ չի ցամաքել,
բայց ջաղացականն արդէն հագուած, ճանապարհով դէպի գիւղ
է գնում: Հասնում է գեղ, իսկ ամստիղ արդէն մար-
դիկ իրար են խառնուած, կարծես միջին լինեն.—«էջ, նոր
բան գիտէք: Օղակաճառի տեղաք քաղաքից նրա ոտնաման-
ներն են բերել միայն»:

Այդ առաւօտեան պէտք է Նովո-Վամենկայում լինէիք,
որ լսէիք թէ ինչ էին խօսում, դատում. քիչ մարդու էլ մեղք
չառան:

Եանկէլի արքին, սմունու փոխարէն նրա ոտնաման-
ները ստանալով, բոլորովին չփոթուել, ոչ արածը գիտէր, ոչ
չարածը: Մանաւանդ որ Եանկէլը խելք էր բանեցրել ու բո-
լոր փողն ու քսակով պարտատոմսերը հետք քաղաք էր տա-
րել, նա ինչ կ'կարծէր թէ աշխարհի բազմութեան մէջ Չանչոդն
իրեն է ջոկելու:

*) «Լուսալ» 1902 թ. 2.

—Միշտ աղպէս է մարդս,— մտքով անդամ չի անցկացնում, թէ փորձանքը, այ ալդ Չանչողի պէս, գլխի վերեւ պտույտ պտույտ է անում,— զատողութիւն էին անում ամբոխի մէջի մարդիկ օղետնից հեռանալիս. իսկ աղետեղ Չանչե ջնուդ կիրնն ու երեխերքը գետնին փռուած մաղերն էին փետրտում: Բալց մի և նոյն ժամանակ ամեն մէկն էլ մտածում էր.— «երեւի իմ պարտատոմսս էլ անհետ կորած կլինի»:

Էհ, ուղիղն ստած, ամբոխի մէջ շատ քիչ մարդ զրտնուեցաւ, որ խիղճը միտքը բերէր— մեղք չենք գործիլ, թէ որ ջնուդի կնոջը շահը չտանք էլ, գոնէ գլուխը տանք...»:

Բալց որ ճշմարիտն ասելու լինինք, ոչ ոք ոչ մի քու կոպէկ չտուեց նրան...:

Չտուեց և ջաղացպանը: Էհ, ասենք ջաղացպանը իրեն հաշիւ չէր գցում:

Նանկէլի աչրին աղաչում էր, պաղատում, ոտներն ընկնում, մինչև անգամ երեխեքանց ստիպեց ժողովրդի ոտքերն ընկնել, որ բարի գեղացիք գոնէ մանէթին տասը շահի տան, գոնէ քսան գրոշ տան, որպէս ղի որբերը սովից չկոտորուին, մի կերպ քաղաք կարողանան գնալ: Շատ գլխասիրտ մարդիկ մեղքեցան այն աստիճան, որ արցունքը բեխերի վրալով ցած էր գլորում, ոմանք էլ թեով բոթում էին կողքինին:

—Աստուածդ միտքդ բեր, դրացի: Կարծեմ դուք մի բան պարտք էիք ջնուդին: Լաւ կանէիք տալիք...: Նս իմ Աստուած, պէտք է խնչքան էլ լինի տաք:

Բայց հարեանը միայն գլխարկի տակից գլուխն էր քորում:

—Լս խնչու պիտի տամ, քանի որ ինքս իմ ձեռքովս իրեն ջնուդին բոլոր պարտքս մինչև վերջին կոպէկը տուել եմ քաղաք գնալուց առաջ: Ի՛նչ է, մէկ էլ տամ: Ահ, դուք հարեան, ձեր բանն ուրիշ է...

—Ինչո՞ւ իմ բանս ուրիշ կլինի, քանի որ ես էլ ուղիղ աչնպէս եմ արել, ինչպէս դուք: Նանկէլը քաղաք գնալուց առաջ եկաւ մօտս ու սկսաւ խնդրել—տուր, տուր—ես էլ հանեցի ու տուի:

Ջաղացպանը լսում էր այս ամենը և սիրտը կսկծում— «այ քեզ մարդիկ: Մարդ եմ ասում հա: Ո՛ր ասես Աստուծոց վախ չունին: Երեւի հէնց ինձ էլ,— մէկ ձեռքներն ընկնեմ,— մի և նոյնն են անելու...: Է՛, պարոն գեղացիներ, ձեզ հետ

գործ բռնողը աչքը չորս պէտք է բանալ, - թէ չէ՝ բանը բուրդ է՝ լիմար է ալն մարդը, որ մատը ձեր բերանը կղնէ...: Ձէ, ինձանից ալք բանը չէք տեղնիլ—իսկըս հացի հետ հո չեմ կերել: Քանց թողնեմ որ դուք ինձ օլինի բերէք, հաղիր ես ձեզ օլինի բերեմ...:

Մենակ պառաւ Պրիտիան էր, որ ջնուգին բերեց տուաւ մի քսան հատ ձու և մկ էլ նոր գործած կտաւի կէսը, և ալք տուաւ չղիտեմ քանի կոպէկի տեղ, որ պարտք էր մնացել ջնուգին:

—Վեր առ, խեղճ, ներող եղիր մի քանի կոպէկ էլ մնաց, ալն էլ որ Աստուած տալ, կվճարեմ: Վերջին ունեցածս էր, բերի:

—Ա՛յ քեզ խորամանկ պառաւ,—չարացաւ դարձեալ ջաղացպանը:—Երէկ ինձ ոչինչ չտուեց, բայց ջնուգ կնկալ համար հո գտաւ: Զօլ մարդիկ են հա: Հիմի ծերերի մէջ էլ հատարմութիւն չէ մնացել: Քրիստոնեայ մարդու չտուաւ, հանեց անիծուած ջնուգին տուաւ: Սպասիր: պառաւ, ես քեզ վերջը ցոյց կտամ...:

Կանկէլի կինը ժողովեց իւր որբերին, կիսագնի ծախեց իւր դէպիմ չուսիմն ու մնացած օղին,—իսկ մնացածն էլ շատ քան չէր—կանկէլն ուղում էր քաղաքից մի տախառ օղի բերել, մէկ էլ ասում էին որպէս թէ մի երկու վեղրօ էլ խալրկօն էր տակովն արել:—ու ստով հեռացաւ զնաց Նովօ.կա. մենկալից: Գրբերը նրա ետեից...: Երկսին գրկած էր տանում, երրորդը մօր փեշից բռնած քաշէ քաշ գնում էր ետեից, իսկ երկու մեծերն էլ իւր ար առաջկտրուկ անեկով վաղում էին առջից...:

Եւ զեղացիք դարձեալ վղները քորեցին: Ով որ խիղճ ունէր, ինքն իրեն մտածում էր. «Վոնէ ջնուգի փողի տեղաք խեղճերին կառքով զրկած լինէինք, գոնէ փոքր ինչ խղճեքա մաքուր կլինէր: Բայց արի տես որ ամեն մէկն էլ վախենում էր»—մի գուլէ ուրիշները զլխի ընկնեն, թէ երևի ջնուգի հետ դեռ իւր հաշիւը մաքրած չէ: Իսկ ջաղացպանը դարձեալ մտածում էր. «Վոնչ մարդիկ են: Թէ որ մի օր խովս քարին առնի կամ ընկնեմ, անշուշտ ինձ էլ ուրախ պիտի լինի ալպէս ճարապարհ ձգելու»:

Ահա ալպէս խեղճ ալրին իւր զաւակներով մի կերպ իրեն քաղաք ձղեց, և միաջն Աստծուն է խոսնի, թէ ինչ եղաւ աշուհետեւ Գուլէ մի տեղ իւր զաւակներով մի գործի

կպաւ, գուցէ և բոլորն էլ քաղցից կոտորուեցան: Ամեն բան կարող է լինել: Բայց, ասենք, ջհուղներն իւրայիններին երեսի վրայ չեն թողնում: Լաւ թէ վատ, մի կերպ հնար կտան սպրելու:

Սրանից չետոյ ժողովուրդն սկսաւ դատել, թէ ո՞վ պէտք է այսուհետեւ Նովո-Կամենկայում օղետուն պահի: Բանն այն է, որ թէպէտ Եանկէլը վերցրել էր, թէպէտ նրա ալրին ու որբերը աչքի առաջից հեռացել, զնացել էին, բայց օղետունը դարձեալ կանգնած էր բլրակի գլխին, իսկ դրանն էլ սպիտակ ներկով նկարած մնում էր օղիի չափն ու ամանը. մի խօսքով ամեն բան իւր առաջուայ տեղն էր մնացել: Մինչև անգամ Խայրկօն բլրակի վրայ նստած իւր չիբուխն էր քաշում սպասելով, թէ ո՞վ էր լինելու իւր նոր աղան:

Ուղիղ է, մի երեկոյ, երբ ժողովուրդը դատարկ օղետան դրանը հաւաքուած դատողութիւն էր տալիս, թէ ո՞վ պէտք է իրենց օղետունն ու պանդոկը պահէ,— տէրտէրը մօտեցաւ նրանց և, ամենքին խոնարհ գլուխ տալով, (ժողովուրդ աւսածդ—մեծ բան է, մեղք չէ եթէ մինչև իսկ տէրտէրը ժողովրդի առաջ խոնարհութիւն ցոյց տայ), սկսաւ համոզել, թէ լաւ կլինէր համախօսական կազմէին ու օղետունը չափտեանս չափտենից փակելին: Տէրտէրն ինքը իւր ձեռքով թուղթը կը գրէր ու առաջնորդին էլ կխրկէր: Եւ ալդ խիստ լաւ, խիստ հաճելի և հասարակութեան էլ խիստ ձեռնտու բան կլինէր:

Ծեր մարդիկ, նրանց հետ էլ կանաչք սկսան ասել, թէ տէրտէրի ասածը շատ ուղիղ է, բայց սփռ բանը ջաղացապանին շատ ծուռ, մինչև անգամ վիրաւորական երևաց:

«Այս էլ քեզ տէրտէրս,—մտածեց նա,—այս էլ քեզ բարեկամս: Բայց չէ, պատուելի հայր, սպասիր, զեռ կտեննենք...»:

—Խօսք չկայ, շատ լաւ էք ասում,—կեղծաւորութեամբ ասաց նա,—ալդ թուղթը շատ ձեռնտու բան է... միայն չդիտեմ ձեզ թէ հասարակութեան: Դուք ինքներդ — սրտներդ չցաւի—օղին միշտ քաղաքիցն էք բերել տալիս. ի հարկէ ձեզ օղետուն էլ հարկաւոր չէ: Այս էլ ձեզ համար ձեռնտու է, որ առաջնորդը կկարդալ թուղթն ու ձեզ կգովի:

Ամբողջ ժողովուրդը սկսաւ հաւանութիւն տալ, աղմուկ հանել, աչնպէս որ տէրտէրս բարկութիւնից թքեց, չարդէ գլխարկը գլխին քաշեց ու օղետնից հեռանալով գնաց իւր

ձաւորան, հէնց իմանաս զրա համար եկած չլինէր, հապա երեկոյեան զքօսանքի զուրա եկած լինէր:

Է՛հ, ինչ երկար բարակ գլուխ ցաւացնեմ: Արթեմ ինքնեղ էլ հասկացաք, որ Ջաղացպանն ինքն էր ուզում ջուղի տեղ օգնտուն պահել: Իսկ մի անգամ որ ալդ մտքն ունէր, ինչպէս հարկն է մի լաւ խօսեց հասարակութեան հետ, ում որ պէտքն էր օղիով լարգեց, զեմտովային դատարանում իւպրաւնիկին բանը լաւ հասկացրեց, զաւառական դատարանում — գրադրի, իտող գանձապահի հետ տեսնուեցաւ, և վերջապէս նաև շինական ոտտիկանապետին ու խմբէքների վերատեսչին շահեց:

Այս ամենից լստող Ջաղացպանը գիւղ դառնալով, զնաց օգնտուն, իսկ արնտեղ խալիկին բլրակի վրայ նստած իւր չիբուխն էր քաշում: Ջաղացպանը հէնց գլխով որ չարեց, խալիկօն — թէպէտ և հպարտ մարդ էր — իսկոյն վեր չիռաւ տեղից ու Ջաղացպանի մօտ վազեց:

— Զը՛, ինչ կանես, — հարցրեց Ջաղացպանը:

— Ես ինչ պիտի ասեմ: Գուցէ զո՛ւք բան ունիք ասելու:

— Հէնց բանն էլ ալդ է, որ ունիմ է:

Է՛լ Ջաղացպանին լեզուակոխ չէր անում, հապա գլխարկը երկու ձեռքի մէջ բռնած տրորում էր և, փլիկպլի ասածները լսելուց լստող խելքի խելօք պատասխանեց.

— Երաւադ եմ: պատրաստ եմ աշխատելու ձեր լարդութեան համար...:

Եւ Ջաղացպանը օկսաւ Նովո-Աամենկալում Լանկէլից էլ լաւ միքլտանութիւն անել, և իւր մանէթները ուրիշների մօտ արածելու զրկել, և հէնց որ ժամանակը կգար — իսկոյն նրանց իրենց պտուղներով կհաւաքէր իւր գանձարանը: Եւ ալ ևս Նովո-Աամենկալում նրան ոչ ոք խանգարող չկար:

Բայց որ մարդիկ նրա երեսից շատ անգամ դառն արտասուք են թափելը — էհ, ալդ էլ սուտ չէ, իսկ ուղիղ բանը թաղցնել կարելի չէ: Ուղիղ որ շատ են լաց եղել — գուցէ ոչ պակաս, քան Լանկէլի երեսից են լացել, զհէց և նրանցից աւելի, — հատուտ չեմ կարող ասել: Ո՛վ է մարդկային վիշտը չափել, ո՞վ է մարդկանց արցունքի հաշիւը պահել...:

Է՛, ոչ չափողը կա, ոչ էլ հաշուողը. ասած է, — շունը չնից, երկուսը մէկ անից. չգիտեմ ո՞վ ինչպէս, բայց ես կարծում եմ, որ ալդ ուղիղ է...:

VIII

ձիւտն արած, ամենեկին չէի ուզիլ քարեկամիս համար
ալսպիսի բաներ պատմել, բայց ինչ արած՝ մի անգամ որ
սկսեալ էմ, պէտք է վերջացնեմ, քանզի որ ասես, պէտք է բա-
ռերն էլ ասել... Մանուկն որ, երբ ինքը ջաղացականը ու-
չէի չի թաքցնում, ես ինչ ունիմ թաղցնելուցս...

Բանն արն է, որ ծերունի Եանկէլին չճկ մարդկանց
փողն էր հարկաւոր, չէնց որ ականջովն ընկնէր, թէ մէկի
Ջերմ միւրեկն ուրիշ կալ, իսկոյն սիրտը որդ կընկներ,
կկրծէր, ու իսկոյն կսկսէր մի արմպիսի բան մտածել, որ արդ
ուրիշ իւր ջերմ մտնի, Որ լաջողութիւն—նրա ու Արարի ու-
րախութեան էլ չափ չկար։

Իսկ ջաղացականի համար արդ քիչ էր, Եանկէլը ինքն
էր ամենքի առաջ մինչև դեռ խոնարհում, արն ինչ ջա-
ղացականը ուրիշներին էր իւր առաջ ձուռն, խցնարհեցնում,
ու կոռելի (հնդկաւոր) նման էլ դուրսը հարաւ-հարաւ վեր
բարձրացնում։ Եանկէլն, ասեմք, ստանալի մօտ որ գնար,
եանի դռնով կմտնէր ու դադողաբով սկանդիւմ կմնար դրանը,
իսկ ջաղացականն ազգակի մեծ դռնով ներս կմտնէր, հէնց
գիտենալ իւր հօր տունը լինէր։ Պատահեց, որ մէկը հարբած-
խելօք մեր Եանկէլին մի լաւ վզակովին հասցրեց, խեղճ
շատ էլ չէր նեղանում—մի քիչ կկոնձկնեմք ու կդադարէր,
շատ-շատ վերջը մի քանի չափ ջարմաւ քաշէր, իսկ ջաղաց-
ականը հէնց ինքն էր շատերի մաղերից բռնարգ, պնդէս որ
շատ անգամ խեղճի մալը նրա ձեռքը կմնար, իսկ աչքերից,
ոնց ոչ դաբընացում կռանի տակից, կալծէր կիմոչէինք... Հա-
պա հէնց բանն էլ արդ էր է՛ք ջաղացականին համ պատիւ պի-
տի տալիս համ փողդ, եւ ինչ պահեմք և քաշիս էին։ Մար-
դիկ պատկերներին առաջ խոնարհում, երկրպագութիւն են ա-
նում, քսկ իմ բարեկամիս առաջ ես աւելի էին խոնարհում
բայց նա էլ չէր դժգոյս էր չճխոր, արնում ման կգար սե-
նեակի մէջ ոչ կմտնար, կբրծես սիրտը շուն կրծէլիւղիներ։
«Չէ, ոնցաւոր արնպէս չէ շինած պիտարս»,—չէ, արնպէս
չէ, փող էլ դնէնքսք էլի արն չէ պարտի ուղածին պէս չեւ
ուրախանում։

Մի անգամ խալիփոն նրան հարցնում է.

— Ի՞նչ էք, աղա, այդպէս տխուր-տրտում ման գալիս
հա ման գալիս, հէնց իմանաք թրջած աքլար լինիք: Եւ ին-
չեղ է պակաս:

— Գուցէ որ պսակուէի, մի քիչ սիրաւ բացուէր, ուրա-
խանալի:

— Եւ ի՞նչ էք սպասում, պսակուեցէք էլի:

— Հէնց բանն էլ ալդ է է: Ինչպէս պսակուես, երբ որ
կողմից մտիկ ես աալիս, բանը դուռն չի գալիս: Քեզ քիչըն-
ասեմ,— երբ որ դեռ ջաղացական չէի, հապա բանուոր, գուցէ
իմացած էլ լինես, ես այստեղ սիրում էի Գալիալին, աւրի
կնոջ աղջկան... Թէ որ աղաս խեղդուած չլինէր, կարելի է
արդէն նրան առած էլ լինի: Այժմ դու դատիր — հիմի ի՞նչ
իմ թաշն է Գալիան:

— Ի՞նչ խօսք. այժմ ձեզ սաղ կգա: միայն հարուստ Մա-
կողոնի աղջիկը, Մոտրիան:

— Հա. ինքս էլ տեսնում եմ, ուրիշներն էլ հէնց մի
ձայն ալդ են ասում, թէ իմ հարստութեանս նայած Մակո-
ղոնները իսկ որ սաղ կգան ինձ... Բայց դա էլ... շատ զըզ-
ւելի է ալդ Մոտրիան: Մաղ օրը ահագին խոտի դէզի նրան
նստած հա կուտ է ուտում: Հէնց որ աչքս վրան չեմ ձգում,
կարծես մէկը քթիցս բռնում է ու երեսս միւս կողմ շուռ
տալիս... Ա՛յ, ինչ եմ ասում, Գալիան ուրիշ բան է... ձիշտ
որ, աշխարհիս բաներն անպէս չեն դառնում, ինչպէք որ
պէտքն էր: Ուզում ես մէկին սիրես — բայց արի տես, որ
փող ուրիշն ունի... Գիտեմ, պիտի ցամաքեմ, չոփ դառնամ...
Արար աշխարհ աչքիցս դուրս է եկել:

Զինուորը բերանից չիբուխը հանեց, թքեց կողքի: ու
սաց.

— Վատ բան է. Ոչ մի մարդ կարող չէ ձեր դարդին դար-
ման անել, բայց որ ինձ լսէք, չէք փռմանիլ: Գուցէ դեռ
ինձ փեշքէշ անէք այն կօշիկը, որ Օպանասից գրաւ է մնա-
ցել, հը...:

— Մի ալդպիսի բանի համար աչքիս կօշիկ կերեալ. բայց
ճարը գտել ես արդեօք...:

Եւ ճշմարիտ, անպիտան զինուորը — գրողը նրան տանի
— ճարը գտել էր. մի ալդպիսի բան էր գտել, որ եթէ ամեն
բան նրա ասածին պէս լինէր, ու մի քիչ էլ վաղ եղած լի-

նէր,—գուցէ արդէն ան աշխարհում սատանաները մեր ջաղացականին ջրկիր դարձրած լինէին, ու ես էլ ձեզ այս պատմութիւնը չէի պատկեր...

—Դէ լաւ, լսեցէք—ասում է նա:—Ուրեմն դուք երեք հոգի էք—մի տղամարդ ու երկու աղջիկ: Բայց, ի հարկէ, կարելի բան չէ, որ մի մարդ երկու կնիկ առնի, որովհետեւ թուրք հո չէք:

«Գրողը տանէ, ինչպէս ուղիղ է գտնում,—մտածեց ջաղացականը:—Յետոյ տեսնենք»:

—Լաւ: Քանի որ դուք հարուստ մարդ էք ու Մոտրիան էլ հարուստ հարսնացու,—ալստեղ փոքր տղան էլ ձեզ կասէ, թէ ում պէտք է առնէք դուք: Մերունի Մակոգոնին խնամի զրկեցէք:

—Ճիշդ ես ասում: Բայց ես այդ առանց քու ասելուդ էլ գիտէի...: Հապա Գալիան:

—Իսկ դուք մինչեւ վերջը լսեցիք: Կամ դուցէ արդէն ինքներդ էլ գիտէք, թէ ինչ էի ուզում ասել...:

—Դէ լաւ, լաւ, մի նեղանալ:

—Դուք անմեղ հրեշտակին էլ կնեղացնէք: Ես ալն մարդը չեմ, որ մի բան սկսեմ ու չվերջացնեմ: Մի շտապէք, Գալիանի մասին էլ պիտի ասեմ: Նա ձեզ սիրում էր:

—Ինչ որ ուղիղ է—ուղիղ է:

—Իսկ դուք ալն ժամանակը, որ նա ձեզ սիրում էր, ինչ էիք:

—Ջաղացքի բանուոր:

—Դէ այժմ դարձեալ մանր երեխան անդամ կհասկանայ, —թէ որ մի աղջիկ ջաղացականի բանուորին է սիրել, ջաղացականի բանուորի էլ կին պիտի լինի:

—Ես հո ջաղացականի բանուոր չեմ:

—Ինչ անենք որ չէք: Միթէ ջաղացում բանուոր չունիք...

—Գաւրիլօն... Է.է-հէ, տես ինչ է մտածել...: Դէ որ արդպէս է, թող նա էլ քեզ կօշիկ տալ այդ խելօք բանի համար: Քեզ այսքանս ասեմ, որ ոչ նա, ոչ էլ նրա եօթը պորտը արդ բանը չեն տեսնիլ. ես լինիմ ու համբերեմ: Կդնամ, նրա գլուխը կջարդեմ:

—Ա՛յ քեզ տաք մարդ. տեղն ու տեղը կրակ է...: Ես բոլորովին ուրիշ բան էի ուզում ասել, իսկ դուք տաքացել կրակ էք կտրել:

— Ուրիշ ինչ ունիս ասելու, եթէ ես ալդ ասածդ չեմ հաւատում:

— Առաջ մէկ լսեցէք:

Խալրկօն չիբուխը հանեց բերանից, մի աչքը կկոցած ջաղացպանի երեսը նախեցաւ, ու լեզուով մի ախպէս չլմփաց. բեց, որ ջաղացպանի քէֆն եկաւ...

— Իսկ դուք, նրան, աղքատ էլ որ լինի, դարձեալ սիրում էք...

— Ի՞նչ խօսք, ի հարկէ սիրում եմ...

— Դէ հիմի էլ, երբ բանուորի կինը դառնայ, որքան սրտներդ ուզէ, դարձեալ կարող էք սիրել նրան: Ես իմ ա. սելիքս վերջացրի,—երեքդ էլ կապրէք միեւնոյն ջաղացքի մէջ, իսկ չորրորդը, պակաս Գաւրիլօն հաշիւ չէ... Հը՞, հիմի հասկացա՞ք, թէ ինչ եմ տալիս ձեզ, գինի թէ քացախ: Այ, Խալրկօի զլխին չեն թակել, հապա ան տեղին, որ վախել է, և դրա համար էլ նա խելօք մարդ է դուրս եկել,—գիտէ թէ միջուկն ում կհասնի, կձեպը-նում, և նոր կօշիկներն էլ ում...

— Հապա եթէ բանը գլուխ չդա՛:

— Ինչո՞ւ չպիտի գլուխ գա՛ որ:

— Ես ինչ գիտեմ, հաղար ու մի պատճառ կարող է լի. նեւ, Հէնց ձերունի Մակոգոնը կարող է աղջիկը չտալ:

— Հա. թէ որ ևս ինքա հետը խօսած չլինէի, ուրիշ բան էր...

— Յետո՞յ:

— Յետոյ ինչ պիտի լինի. Քաղաքից օդի էի բերում, իսկ նա—քաղաք էր գնում: Դէսից, դէնից խօսեցինք, ու ես ասացի. «ահա ձեզ համար փեսայ—մեր ջաղացպանը»:

Նա ինչ ասաց:

— «Մտքովն անգամ թող չանցկացնէ, ասում է: Ի՞նչ կարողութեան տէր է, որ դրան աղջիկ տամ»:

— Իսկ դու ինչ ասացիր:

— Ես էլ ասացի.— ինչի, ինչ կալ որ. երեի դեռ չգիտէք, որ ահա չուտով մէկ տարի կլինի, որ մեր ջնուդին սատանան չանչեւ, տարել է:

«Հա, որ ախպէս է,—ասում է,—ալդ ուրիշ բան՝ — որ ջնուդը գիւղում չէ, ի հարկէ ջաղացպանն էլ ալմ մարդու կարգ է...»:

— Դէ՛ շա՛ւ, ասե՛նք Մակողո՛նը համաձայնեց: Տեսնենք զե՛ռ Գալիան կու՛զէ բանուորին գնալ...

— Հը՛մ, որ մօրն ու աղջկան խրճթից վաճղեն, ուրախ կլինի Ջաղացքումն էլ ապրելու:

— Այդ, ասենք, այդպէս է...

IX

Ջաղացքանը իւր ջանը քորեց, իսկ այս բանը, որ ես ձեզ պատմում եմ, ահա արդէն մօտ մէկ տարի կլինէր, որ սկսուել էր: Ջաղացքանը զե՛ռ իւր չորս կողմը չէր կարողացել մտիկ տալ, որ արդէն Ծիլիպպովիան էլ, մեծ պառն էլ, դարունն ու ամառն էլ անցել էին, գնացել: Եւ տհա պարծեալ մեր Ջաղացքանը կանգնել է օդատան չեմքի մօտ: Իսկ նրա կողքին— փարձկուորը մէջքը դրան կողքին դէմ առաւ: Մտիկ է՝ տալիս, ու թնչ տեսնէ լաւ,— ասեսնում է, որ լուսինը ինչպէս որ մի տարի առաջ, նոյն պէս և այժմ պայծառ փայլում է երկնքի երեսին, միևնույն կերպով էլ զետեղն է շողշողում, և փողոցը նոյնպէս սպիտակ է, և նոյնպիսի ուս ոտուկերը Ջաղացքանի կողքով վազում է արծաթափալլ գետնի վրայով: Եւ մի բան ընկաւ Ջաղացքանի միտքը:

— Լօիւր, բան եմ ասում, խալիօ:

— Ի՛նչ կալ:

— Այսօր թնչ օր է:

— Երկուշաբթի:

— Իսկ այն ժամանակ լիշտ ես, չաբաթ օր էր:

— Տարուայ մէջ չաբաթ օրեր չանտ...

— Այն ժամանակ, մի տարի առաջ, դատաստանի օրը:

— Հը՛, անդ էք ասում: Այո՛, չաբաթ օր էր:

— Իսկ այժմ երբ է նրանց դատաստանի օրը:

— Ի՛նչը, ես էլ չգիտեմ երբ է: Մօտակալքում էլ ջնուղ չկալ, որ գիտենամ:

— Հապա մի երկնքին նայիր, ինչպէս պարզ է, իսկ և իսկ այն օրուայ նման...

Եւ Ջաղացքանը վախեցած ջնուղի խրճթի պատուհանին մտիկ տուաւ, թէ մի գուցէ դարձեալ ջնուղի տղաքը նստած, տղալիս, զլուխները շարժելիս ու աղօթելիս լինին իրենց

հօր մասին, որին Չանչողը դաշտերի ու ձորերի վրայից քաշ է տալիս... Սա հայն է՝ Այդ ամենն ազդեցիկ անցած գնացած բան է։ Երևի Սանկեշի Խոկորն անգամ մնացած չէր լինիլ նրա դրքերը չափ են ընկել երկրիս հեռավոր կողմերը իսկ խոհիթն էլ մոթն է, կարծես գերեզման լինի... Եւ Չաղաղապանի հոգու տունն էլ այնպէս խաւար էր, ինչպէս այդ Չոռզի խոհիթը։ Ընկն ժամանակ Չոռզին չաղաղացի, Խոկորը որդացրի, Խաւարի ծեց նա ինքն իրանի ալժմ էլ թալաք եմ սարքում ալրի կնոջ աղջկանը... Եւ զաւի զո զնա... Եւ մնաց բոլորացման ալ

— Եւ, բանը գլուխ հղացկատեւ, — հարցրեց նա Խալիօնին։
— Ինչո՞ւ չաղիսի գլուխ հալ։ Հն, կան մարդիկ, որ իրենց բաղդին քացով են տալիս, դուցէ դուք զբանցինք էք...
— Ասե՛ք եւ դրանցից չեմ, բայց էլ ինչ։ Կէ մնաւ Խալիօն։

— Երթաք բաւով։
Չաղաղապանը լարակից ցած իջաւ, իսկ Խալիօն դարձեալ նիւ ետեւից չվզաղցրեց Կէ եւ այն անգամուա նման մի աչիքան էլ անպատիւ կերպով չվզաղցրեց նա, բայց և այնպէս Չաղաղապանը խիստ առնչուեցաւ իր զաւր Խոկորն այս յիշման

— Ի՞նչ եւ չվզաղցնում, հաճամդաղա, — առաջ նա ետեւը դառնալով չվզաւ — Եւ չաղաղապանը Եւ Չաղաղապանը բաժանաւ —

— Այլ քեզ քան, որա պատճառով մարդ չպէտք է հլ չվզաղցնէ, — վերաւորուեցաւ Խալիօն — Եւ կապիտանի մօտէն ծառայելիս դարձեալ չվզաղցնո՞ւմէի, ինչ ձեզ մօտ կարելի չէ։
«Ուղիղ է առում, — Խոսածեց Չաղաղապանը, — և ինչո՞ւ չալիտի չվզաղցնէ ոք։ Բայց զարմանք բան — այս ինչին է ամեն բան էլ այնպէս անուշահոտ, ոնց որ այն երեկոր...»

Եւ նա հեռացած թլտակից, իսկ Խալիօն, թէպէտ մի քիչ ցած ձանդաղ դարձեալ չվզաղցրեց... Անցաւ Չաղաղապանը բաւլուտի պարտէզների մօտով, տեսնել — հէնց խմանաւ դարձեալ երկու խոշոր խոշորեղութիւն պրծան արօտի միջքը, և դարձեալ աստիճանի մէջ սպիտակին է տալիս բարձր մորթէ գլխարկն ու աղջկալ նիւշած չալիկը, և մէկն այնպէս ալիւնդ ապաշտը շուտ է, որ թիկերի մէջ արձադանդ է տալիս... Թիւհ, գրողը տանէ։ Այս անգամ Չաղաղապանը ալ ևս ո՞րտ չարաւ անիծուած երկտասարդին կշտամբելով, — վախենում էր, թէ մի գուցէ անցեալ տարուալ նման ապաշտան ման տաւալ... Եւ մեր Յիւլիպըր դանդաղ քայլերով մօտեցաւ ալրի կնոջ ցանկապտուն։

Անա և խրճիկը, որ կարծես լուսնի լուսով վառուելիք լինէր, և պատուհանը, որ աչքախփիկ էր արել, և բարձր սօսիները, որ լող էին տալիս լուսնի լուսի մէջ... Ջաղացականը փոքր ինչ կանգ առաւ ցանկապատի առաջ, գլուխը քորեց և դարձեալ ոտքը ցանկապատի վրայով գցեց միւս կողմը:

— Թխ-թխկ:

ՊՕՓէ էլի այն անգամուալ նման շան հալում պիտի լինի, գուցէ և աւելի վատը լինի,— մտածեց Ջաղացականը:— Ախր այդ անիծուած խալիկօն իր անիծուած լեզուով շատ լաւ նկարագրեց բանն է... Հիմի որ միտք եմ անում, չէ, հէնց իմանաս այն չէ... բան չի դուրս գալիս ասածից, է՛հ, թող ինչ լինելու է լինի— և նա նորից պատուհանը թըրկացրեց:

Անա պատուհանից երևաց Գալիալի շարմաղ երեսն ու սևորակ աչքերը:

— Մարիկ ջան, մարիկ,— շշնջաց նա:— Էլի անիծուած Ջաղացականն է եկել, պատուհանի առաջ գցուել ու ապակին թակում:

«Է՛հ, էլ այս անգամ դուրս չի վազիլ, ճառվա ընկնիլ թէկուզ սխալմամբ էլ չի համբուրիլ, ինչպէս այն անգամն էր» — մտածեց Ջաղացականը և չսխալուեցաւ:— աղջիկը դուրս եկաւ խրճիկից, հեռու կանգնեց ու ձեռները սպիտակ կրծքին խաչեց:

— Ի՞նչ ես էլի եկել պատուհանը թակում:

Ա՛խ, ծանր է այդպիսի սառն խօսքեր լսել մի աղջկանից, որին առաջ ջերմ սրտով սիրել ես... Ջաղացական մէկ ուզում էր աղջկանը գրկել ու ցոյց տալ, թէ ինչն էր եկել, և մինչև անգամ, ուղիղն ասած, կողքի-կողքի մօտենում էլ էր Գալիալին, մէկ էլ միտք արաւ, որ պէտք էր առաջ խալիկօն ասածներն ասել, և խօսեց:

— Ինչի՞ չպէտք է թակեմ, քանի որ արդէն այնքան էք ինձ պարտք մնացել, որ տակիցը դուրս գալու ճար չունիք... Ձեր խրճիկն էլ այդքան չարժէ:

— Ա՛նաստուած, թէ գիտես որ պարտքի տակից դուրս չպիտի գանք, էլ ո՞ւր ես գիշերով պատուհան թակում: Պառաւ մօրս դերեզման պիտի իջեցնես:

— Ո՛վ է նրան դերեզման իջեցնում, Գալիա, քո ձեռքն չէ. որ ուզես, կարող եմ մօրդ ձերու թիւնը մխիթարել:

— Սուտ ես ասում:

— Ձէ, սուտ չեմ ասում: Ա՛խ, Գալիա, Գալիա, կեանքս կեանք չէ առանց քու սիրուդ...:

— Հա, շան նման հաջա...: Բաս աչն ո՛վ է ուզում Մա- կագոնին խնամի ուղարկի:

— Ուզում եմ թէ չեմ ուզում, բայց ես, Աստուած վկայ, ճիշդն եմ ասում, առանց քեզ հալ ու մաշ եմ լինում...: Բայց թէ հիմի՞ ինչ եմ մտածում—այս բոլորիս ամեն բան կարգո՞ւմ կպատմեմ, իսկ դու, թէ որ խելօք աղջիկ ես, մի լաւ ականջ կդնես: Միայն տես, պալման եմ դնում— ինչ ասելու ես ասա, բայց բանը փախտի չհասնի, թէ չէ կնեղանամ հա:

— Խելք չհասնելու բաներ ես ասում,— ասաց Գալիան— ձեռները ծալելով:— Դէ լաւ, ես մտիկ կանեմ, միայն տես, թէ էլի լիմար-լիմար դուրս ես տալու, կիռնումանես հա...:

— Է՛, չէ. լիմար բան չէ ասելու...: Բանն աչն է, որ դու... ինչպէս էր ասել Խալրկօն...:

— Խալրկօն: Խարկօն ինչ գործ ունի աչստեղ:

— Է՛հ, սուտ կաց, թէ չէ չեմ կարող մի կարգին բան ասել...: Պատասխանիր— դու սիրում էիր ինձ:

— Որ սիրելիս չլինէի, քո աչդ զգուելի մոռութդ կպա- չէի հա...:

— Ես ինչ էի աչն ժամանակ— ջաղացպանի բանուոր, չէ՛:

— Հա: Սե դառնար էն օրը, որ ջաղացպան դարձար:

— Է՛հ: Եւելորդ բաներ մի ասիլ, թէ չէ ասելիքս կմո- ռանամ...: Ուրնմն դուրս է գալիս, որ դու բանուորին էիր սիրում, ուրնմն ե բանուորի հետ էլ պիտի պսակուես ու ջա- ղացում ապրես: Իսկ ես ինչպէս առաջ էի սիրում, աչնպէս էլ աչդ ժամանակ կսիրեմ քեզ, թէկուզ տասը Մոտրիա առնեմ: Գալիան մինչև անգամ աչքերը տրորեց— չլինի թէ, մտածում էր, երազում լինի:

— Աչդ ինչ ես դուրս տալիս, աչ մարդ: Կամ ես եմ բո- լորովին խելքս թռցրել, կամ թէ չէ՝ քու մի տախտակդ է պակաս: Աչդ ինչպէս կարող եմ բանուորի հետ պսակուել, քա- նի որ դու աչմմ ջաղացպան ես: Եւ ինչպէս կարող ես ինձ առնել, երբ Մոտրիալին խնամի ես ուղարկելու, հը՛...: Աչդ ինչ ես դուրս տալիս, աչ մարդ, ձախ ձեռովդ մի երեսդ խա- չակնքիր:

— Այ քեզ խօսք: Միթէ ալլ ես բանուոր չկնի՞ ջաղացում:

Հապան Գաւրիւն... բանուոր չէ նա: Ճիշդ է, մի փոքր խելքից պակաս է, բայց այդ բանը, շիտակն ասեմ, աւելի ձեռնառու է մեզ համար:

Աղջիկը միայն ալօմա հասկացաւ, թէ ինչ էր ուզում հասկացնել Ջաղացպանը: Նա լանկարծ ձեռքերն իրար խփեց ու աղացակեց:

— Վա՛յ մայրիկ մայրիկ ջան, սա ինչ բան ատաց: Նա թրքացել, երկու կին է ուզում առնել: Ետե՛ք արա, մայրիկ ջան, փէտը զուս բեր տնից, իսկ առ ալօմ ես իմ ձեռնեքովս կտեսնեմ նրա ղպտապտանը...

Նւ սկսաւ աղջիկը Ջաղացպանի վրայ գնալ, իսկ Ջաղացպանս լեռ-վեղ էր փախչում... Հասաւ չափարին, ոտը գցեց վրան ու ասաց...

— Հը՛, աղպէս, հա՛, օձի ծնունդ: Դէ՛հ դու էլք մայրդ էլ կորէք, դուրս գնացէք այս խրճիթից: Հէնք վազն և եթ պարտքի տեղ կխլեմ ձեռներիցդ: Կորի՛ր:

Իսկ աղջիկը պատասխանեց:

— Դու էլ հէնց այս րոպէին դուրս կորի՛ր պարտիցից, քանի որ զեռ եմ եմ պարտիղի տէրը: Թէ՛ չէ, եղունգներով աչքդ կփորեմ ու էն օրը կզգեմ, որ Մոսորիադ անգամ չկարողանալ ձանաչել, — է՛է թէ երկու հոգի սիրել, հապա նոյն իսկ մէկն էլ չուզենալ վրադ նայել:

Դէ գնա ու հետը խօսիր: Ջաղացպանը Բթեզ, շտապով ցանկապատից վէր թռաւ ու ղալրացած, դուրս եկաւ գեղից: Երբ որ հասաւ ձանապարհի բարձր տեղին, որտեղից արդէն լսում էր, թէ ինչպէս ջուրը խցիւրջում է նաւերի մէջ, մինչև անգամ ետևը դարձաւ ու բռունցքով սպառնական չարժում արեց...

Եւ հէնց այդ միջոցին լսուեց — զո՛ն, զո՛ն...

Դարձեալ զիւղի զանգակատանը ժամն ուղիղ կէս գիշեր խփեց...

X

Ջաղացպանը մօտեցաւ իւր Ջաղացքին, իսկ Ջաղացքն ամբողջապէս թաղուած է ցոլի մէջ, և լուսինը լուսաւորում է, և անտառը կեցած փալլփլում, և բուն — այդ անիծեալ թռչունը — ցատկում, եղէգնուտն է ընկնում, չէ քնոյմ, կար-

ձեռք մէկին սպասելիս լինի, կարծես մէկին ճահճութից դուրս
կանչելիս լինի...

Ջաղացպան Փիլիպպի վրայ նեղութիւն եկաւ:

— Զէյ, Գաւրիլօ, — կանչեց նա Ջաղացի կողմը դառնալով:

— Բուռ, բուռ, — ձայն տուաւ ճահճութից բուն, իսկ
Ջաղացքում ի՞նչ ասես ձայն-ծայտուն չկար:

«Ախ, անիծուած տղայ, էլի աղջկերանց մօտ է վազ
տուել...» — մտածեց Ջաղացպանը և կարծես սիրտը չէր տա-
լիս, որ դատարկ Ջաղացը վերադառնալ: Թէպէտ արդէն սո-
վորել էր, բայց դարձեալ ժամանակ-ժամանակ չիշում էր, որ
Ջաղացի լատնիկի տակ, զցերի արանքներում մենակ ձկներ ու
օձեր չեն որ լող են տալիս մութ ջրի մէջ...:

Նա դարձաւ, քաղաքի կողմը նայեցաւ խաղաղ, պալ-
ծառ գիշեր էր. մէկը հազիւ նկատելի կերպով ծուխի նման
Պանգոնած էր գետակի վրայ, որը հոսում, գնում էր անտառի
ետեը, բայց լուսաւոր աղջամուղջի միջից չէր երևում...: Իսկ
երկնքում ի՞նչ ասես ամպ չկար...:

Ջաղացպանը ետեը դարձաւ և դարմացաւ, թէ
որտեղից էր այս փոքրիկ ջրի մէջ ալսքան խորութիւն — թէ
լուսնի համար, թէ ստղերի համար և թէ բոլոր կապույտ
երկնքի համար...:

Սէկ էլ տեսաւ որ ջրի մէջ, ատուղերի վրայով մի փոք-
րիկ մոծակ է թռչում...: Ար լաւ մտիկ տո՞ւաւ, տեսաւ — մո-
ծակը սեծացաւ, ճանճի չափ դարձաւ, լետոյ ճնճողակի, ագ-
ռաւի, իսկ վերջն էլ մի մեծ թռչուն:

— Յիսուս, Քրիստոս, չարը խափանես, բարին՝ կատա-
րես, — սասաց Ջաղացպանն ու աչքերը վեր բարձրացնելով աե-
սաւ, որ այդ ջրի մէջ չէր, հապա օդի մէջ մի քան թռչելով
ուղիղ գէպի Ջաղացն էր գալիս:

— Տէրն ինքը փրկի: Երեւի այս դարձեալ Չանչուդն է որ-
սի համար քաղաք գնում: Դու մի այս անհաւատին տես, որ-
քան ուշացել է այս անգամ — արդէն կէս գիշերը լսվել է, իսկ
նա դեռ նոր է ճամբալ ընկնում...:

Նա ալսպիւ, գլուխը վերեւ բարձրացրած, մնացել էր
կանգնած, իսկ օդի մէջ, արծուի նման, պտույտ-պտույտ անն-
լով սլանում էր ամպն ու ցած գալիս. իսկ այդ ամպի միջից
մի բզկոց էր լսւում...: Ինչ որ մեղուապարը, որ փեթակից
դուրս գալով պարտիզի վրայովն է թռչում...:

—Հը՞, չլինի դարձեալ իմ ամբարտակի վրայ է ուզում հանգստանալ։ Այս էլ ինչ նոր բան է սովորել սա։ Սպասիր, եկող տարի մի խաչ տնկեմ, տեսնենք այն ժամանակ էլ կը դա՞. ամբարտակս հո քարվանսարայ չէ, որ գալ ու ճանապարհին հանգստանալ...։ Ըհը՛, հապա ալս ինչ ձայն է, հէնց իմանաս երեխերանց բաց թողած թրթռի ձայն լինի։ Ինչպէս երևում է դարձեալ պէտք պիտի լինի թփի քամակին թաք կենալ ու դիտել։

Հազիւ հասել էր թփերի ետեւը, վերե նայեցաւ և քիչ էր մնում վախից կանչէր...։ Ի՞նչ տեսնէ լաւ—տեսնում է, որ հիւրը մօտեցել է ջաղացի կտրին և ձեռին բռնել է...։ զրազ կգամ, որ մտքներովդ անդամ չէք կարող անցկացնել, թէ ինչ է սատանան իւր չանչերի մէջ բռնել...։

Ձհուգ Եանկէլին։ Այո, հէնց այն Եանկէլին, որ մի տաւրի առաջ սատանան քաշ էր տուել, հետը տարել, ալժմ չետ էր բերում։ Նա պինդ բռնած էր Եանկէլի մէջքից, իսկ Եանկէլը ձեռին բռնած ունէր մի շատ մեծ, սաւանի մէջ փաթած կապոց, և երկուսն էլ վրձում են օդի մէջ ու արնայէ վրա՛ւ տալիս, հէնց իմանաս տասը ջնուգ մի գեղցու վրայ բազարում զաւմաղալ սարքելիս լինէին...։

Սատանան գիւլի նման վէր ընկաւ ամբարտակի վրայ։ Թէ որ փափուկ կապոցը չլինէր, ո՞վ գիտի Եանկէլի ոսկորները փշուր-փշուր լինէին։ Յետոյ երկուսն էլ վեր թռան, ոտքի ելան և սկսան դարձեալ զաւմաղալը ձգել։

—Վա՛յ վա՛յ... Սա ինչ խողովիւն է ձեր արածը,—կանչեց Եանկէլը,—կարող չէք մի փոքր զգուշութեամբ ցած դալ...։ Կարծեմ որ ձեռներիդը սաղ մարդ է։

—Մէկ մարդ, հլա մի հատ էլ կապոց. գետինը մտնէիք երկուսդ էլ...։

—Հըմ. ձեզ ինչ է խանդարում իմ կապոցիկս։ Հօ դուք չէք պահողը, ինքս եմ...։

—Կապոցիկ. Իրեղէնների մի սա՛ր է։ Հազիւ քաշ տուի, օ.օֆ։ Պայմաններիս մէջ ալդ հո չկար...։

—Վահ, ալդ որտեղ էք տեսել, որ մարդ առանց իրեղէնների ճամբայ ընկնի...։ Որ լանձն էք առել մարդ տանել, պէտք է նրա իրերն էլ տանէք։ ալդ առանց պայմանի էլ հասկանալի է...։ Ով է դժուել իւր ապրանքը դէն գցի։ Նա

շատոնց տեսնում եմ, որ ուզում էք խեղճ Եանկէլին խաբել, դրա համար էլ սլատճառներ էք վնտրում...

— Հա, քեզ նման աղուէսին խաբողը երեք օր անգամ կեանք չի ունենալ: Անիծուած լինի այն օրը, որ քեզ պատահցի:

— Իսկ ես կարծում էք շատ ուրախ եմ, որ ծանօթացել եմ ձեզ... Պանոս-պանոս, մի երեկ զատ էք, էլի... Ասելի լաւ է դուք ինձ մի ստէք, թէ քնչ էր մեր պալմանը՝ Հը՛, գուցէ դուք մոռացել էք, դէ ուրեմն ես լիշեցնեմ՝— մենք գրաւ էինք եկել: Գուցէ կասէք—գրաւ էլ եկած չենք: Այդ հո երեկ քան կլինէր:

— Ո՛վ է ասում դրաւ չենք եկել: Միթէ ես ասել եմ, թէ չենք եկել:

— Է՛հ, ինչպէս կարող էք ասել դրաւ եկած չենք, քանի որ ահա ալստեղ, հէնց ալս տեղում դրաւ եկանք: Գուցէ չէք լիշում ինչի վրայ էր մեր դրաւը, ես ալս բոպէիս կլիշեցնեմ: Դուք ասում էիք՝— ջնուղները վաշխ են առնում, ջնուղները մարդկանց հարբացնում են, ջնուղները ջնուղներին խղճում են, իսկ օստաբներին չեն խղճում, դրա համար է, որ ամենքն էլ ասում են, թէ զրողը տանէ դրանց, Գուցէ դուք այդ բանը չէք սսել, իսկ ես էլ գուցէ դրան չեմ պատասխանել, թէ —այ, ալստեղ թփերի քամակին կանգնած է ջաղացպանը: Թէ որ նա ջնուղի խղճալիս լինէր, այն ժամանակ կկանչէր ձեզ. «Պարոն օստաբնալ, բաց թողէք — դա կին, դաւակներ ունի»: Բայց նա չի կանչել... Այս մէկ:

«Այն անպիտան, ինչպէս հասկացել է՝ — մտածեց ջաղացպանը, իսկ սատանան պատասխանեց.

— Լաւ, մէկ:

— Եետոյ, ասացի, լիշեցէք խօսքերս՝—հէնց որ ալստեղից ոտս կտրուի, ջաղացպանը օղեսուն կբանալ և կսկսի օղիի մէջ ջուր խառնել, իսկ վաշխ —նա հէնց այժմ էլ շատ լաւ է կռւում... Երկու:

— Լաւ, երկու, — հաստատեց սատանան, իսկ ջաղացպանը զլուխը քորեց.

«Այդ ուտեղից կարող էր դուշակիւ անիծեալը»:

— Յետոյ ասում եմ՝—ուրիշներն ուզում են, որ մեզ գրողը տանէ, այդ ճշմարիտ է... Բայց քնչ էք կարծում, թէ որ այն ժամանակն ալստեղ լինէին մեր ջնուղներն ու իմանալին,

Թէ ինչ էիր ուզում ինձ անել, զալմաղալ կբարձրացնէին թէ չէ: Իսկ ջաղացալանի համար, մի տարուց, նրա հաւատակից-ներէից հումն ուզում էք հարցրէք, ամենքն էլ պիտի ասեն— գրողը տանէ նրան...: Երեք:

— Լաւ, երեք: Ո՛վ է բան ստում:

— Շատ հետաքրքիր կլինէր, որ ալդ էլ ուրանայիք: Էլ ինչ ջուղի ազնիւ սատանալ պիտի լինէիք: Բայց դուք ան-ստացէք— ինչ էր մեր պայմանը:

— Ես ամեն բան կատարեցի: Մի տարի քեզ կենդանի թողի— մէկ. Յետ բերի— երկու...:

— Իսկ երրորդը: Ո՞րն է երրորդը:

— Ուրիշ էլ ինչ ես ուզում: Որ գլազը տանես — բաց կթողնեմ, կգնաս բանիդ:

— Հապա մնասներս...: Կրած մնասներս չպիտի տաք...:

— Վնաս: Ո՞րտեղից կարող էիր մնաս ունենալ, քանի որ մի ամբողջ տարի քեզ առանց վկայականի թոյլ տուինք մեր մէջ առուտուր անելու...: Հը՞, Գու աշխարքում երեք տարում կարող չէիր այսքան օգուտ ստանալ...: Ինքդ նայիր— ես այստեղից քեզ միայն կապակով տարայ, մինչև անգամ ոտիդ կօշիկ չունէիր, բայց ա՛յժմ մնա, ինչպիսի կապոց ես բերել, հը՞, Թէ մնաս ես ունեցել, բաս անդ որտեղից է:

— Ո՛ր վաչ, էլի կապոցն էք երեսովս տալիս...: Ինչ որ անտեղ առուտուրով աշխատել եմ— ալդ իմ բնդս է...: Մի-թէ դուք իմ շահն հաշուել էք: Ձեզ ուղիղն ասեմ, որ այնտեղ ձեր մէջ առուտուր անելուց, ես մնասից զատ շահ չեմ տեսել, իսկ այստեղ էլ սաղ տարիս եմ կորցրել...:

— Ա՛յ դու խաբերայ, — կանչեց սատանան:

— Ե՛ս եմ խաբերան. դուք էք խաբերայ, ցած, անպի-տան, վատ...:

Ու սկսան դարձեալ աջնպէս շուտ շուտ վրայ տալ, որ ոչ մի խօսք կարելի չէր հասկանալ: Երկուսն էլ ձեռներն էին շարժում, երկուսն էլ թասակները թափ տալիս ու ոտքի մատ-ներէ վրայ բարձրանում, հէնց գիտենաս կուռի պատրաստ եր-կու աքլար լինէին: Վերջապէս առաջինը սատանան ուշքի եկաւ:

— Դեռ լալունի էլ չէ, թէ ո՛վ է տարել: Որ ջաղացալանը քեզ չխղճաց, ալդ ուղիղ է, իսկ մնացածը դեռ կտեսներեք: Դեռ պէտք է ուրիշներին հարցնել, գուցէ նա օգետուն էլ բացած չլինի:

«Երկուսն եմ բաց արել,—դարձեալ զլուսը քորեց ջաղացականը:—է՛հ, գոնէ պէտք է մի տարի սպասած լինէի,—այն ժամանակ Եանկէլը հաստատ տանուլ կտար գրազը, թէ չէ այժմ շատ վատ հիտ է գալիս...»:

Եւ նա իւր ջաղացի կողմը նախեցաւ — արդեօք կարելի էր, կամացուկ, ջաղացի քամակով փախչել, զիւղ գնալ: Բայց այդ միջոցին անտառում մէկի փնթփնթոցն ու անհաւասար քայլուածքը լսեց: Եանկէլը ուսեց իւր կապոցն ու վազեց, ուռիքի ետեւ գնաց: Ջաղացականը հաղիւ կարողացաւ մի հաստ ուռենու ետեւ թագ կենալ, որ երկուսն էլ—սատանան ու ջհուղը—ուռուտ մտան, իսկ այդ միջոցին ամբարտակի ծալքին երևեցաւ բանուոր Գաւրիլօն: Նրա հագուստը պատանոտած էր, զլիարկը մի կողմի վրայ թեք ընկել, իսկ բոքիկ ոտներն իրար հետ վիճուով էին — մէկն ուղիւմ էր աջ գնալ, իսկ միւսը հակառակի պէս, ձախ էր գնում: Մէկը դարձեալ ուզում է իւր կողմը ձգի, բայց միւսը դէպի իրեն էր քաշու, այնպէս որ կարծես հէնց այն է խեղձի զլուսը մի կողմ է ընկնելու, իսկ մարմինն ու ոտքերը—միւս կողմ: Այսպէս խեղձ տղան զանազան գծեր կազմելով գնում էր գնում, բայց էլի ամբարտակի ծալքը չէր հասնում:

Սատանան տեսաւ, որ բանուորը քոռ հալած է, դուրս եկաւ ու իւր իսկական կերպարանքով կանգ առաւ ամբարտակի մէջ տեղը: Յայտնի բան է, ինչ ունէր սատանան հարած մարդու հետ շատ նազ ու տոնջ անելու:

—Իարի աջողում, —ասում է:—Որտեղ էք այսպէս կռնծիլ...:

Ջաղացականը միայն այժմս նկատեց, թէ ինչպէս այս մէկ տարուայ մէջ Գաւրիլօն ընկել էր և զզղոյթել: Եւ այդ նախ պատճառով միայն, որ իւր տիրոջ մօտ աշխատածը հէնց նրա մօտ էլ խումի էր տալիս: Վաղուց է Ջաղացականից փողի երես չէր տեսել, հապա փողի տեղ միայն օդի էր վերցնում: Բանուորը բոլորովին մօտ եկաւ սատանային, երկու ոտքը դէմ տուեց գետնին ու ասաց.

—Հօ.հօ, կանգնի: Այս ինչ թնրս ոտներ են, այսքէր: Երբ որ հարկաւոր է, չեն գնում, իսկ երբ տեսնում են, որ մի բանի դէմ են առել, զօրով ուզում են առաջ տանեն: Իսկ դու ուլ եմ, ինչ ես, որ ասես չեմ ջոկում...:

—Ես, եթէ բարեաճիք տեսնել, նատանալ եմ...:

—Հաս: Հանագ հո չես տեսնում: Հը... կարելի է ճիշդ էլ

լինի: Ահա պողերը, պուշը—ամեն բան իրա տեղն է: Բաս գա-
ւիկներդ ինչացու են:

—Ես, սրտներդ չցաւի, ջնուդի սատանայ եմ:

—Ի՞նչ... Ա՛յ քեզ բան: Որ պատմելու լինիմ, թէ ձեր
մեծապատուութեան իմ աչքովս եմ տեսել ոչ ոք չպիտի հա-
ւատայ...: Անցեալ տարի հոգու չէիր Եանկէլին չանչել:

—Չէնց ես էի:

—Հիմի ումն ես եկել տանելու: Չլինի ինձ: Ձեռք չը-
տաս, թէ չէ կգոռամ, Աստուած վկայ կգոռամ...: Դու դեռ
չես իմանում, թէ ինչ ձայն ունիմ:

—Ա՛յ, ի դուր մի կանչիլ, ա՛յ մարդ: Դու իմ ինչիս ես
պէտք...:

—Դուցէ ջաղացպանին ես տանելու: Թէ ուզում ես՝ կան-
չեմ դալ, Բայց չէ: Նրան էլ որ տարար լետոյ ո՛վ է օղետուն
պահելու:

—Միթէ նա օղետուն ունի:

—Նա...: Ձէ թէ մէկ, երկուսն ունի—մէկը գեղամիջում,
միւսը ճանապարհի վրայ...:

—Հա հա...: Չլինի դրա համար է ջաղացպանն ափ-
տոսդ գալիս:

—Ո՛հ, այդ ինչ զօւրայ ծիծաղ ունիս...: Հը՛մ: Ես ալն
մարդը չեմ, որ նրան ափսոսամ...: Ձէ, այդ չէր ասելիք...:
Ուզում էի ասել—նա ալն մարդը չէ, որ ես նրան ափսոսամ:
Նա կարծում է, թէ Գաւրիլօն ախմախ է...: Բայց չէ, չէ,
նրա ասածն ուղիղ է—ես մի ալնքան էլ խելօք մարդ չեմ,
ներող կլինիք: Բայց էլի փլաւ ուտելիս գդալը ուրիշի բերա-
նը չեմ տանիլ, հապա միայն իմ բերանս: Թէ ուզեմ պա-
կուել, ինձ համար կպսակուեմ, իսկ եթէ չեմ պսակուիլ, դար-
ձեալ ինձ համար է: Ուղիղ եմ ասում թէ ոչ:

Ուղիղը ուղիղ է, բայց չեմ հասկանում, թէ ինչ ես
ուզում ասել:

—Հը՛, գուցէ քեզ հարկաւոր չէ գիտնալ, դրա համար
էլ չես հասկանում, բայց որովհետեւ ինձ պէտք է հասկանալ
դրա համար էլ հասկանում եմ, թէ ինչու է ուզում նա ինձ
պսակել: Ե՛հ, թէպէտ շատ էլ խելօք չլինիմ, էլի շատ լաւ եմ
հասկանում նրա միտքը: Ա՛յ հէնց ալն ժամանակն էլ որ դուք
Եանկէլին տարաք, ես խղճացի նրան. «Հիմի ո՛վ պէտք է մեղ
համար օղետուն պահէ», հարցրի աղիս: Իսկ նա պատասխան

4 տալիս. «Թիւհ, լիմար: Միթէ մարդ չկայ: Հէնց ասենք ես»:
Այդպէս էլ այժմ—որ ջաղացպանին տանէք, առանց այն չէ,
որ նրա տեղը բռնող չգտնուի... Դէ, քեզ պէտք է ասեմ, այ
մարդ... Թիւհ, Թիւհ, ներեցէք: Անիծուած սատանին մարդ
ասացի... Քեզ պէտք է այս ասեմ—չգիտեմ լինչն, կարծես
քու՛ն է տանում: Դո՛ւ գիտես, ինչ ուզում ես արա . . կուզես
վեր առ տար, իսկ ես գնամ, քնեմ, դիտեմ, մի քիչ հիւանդ
եմ: Լաւն այդ է... Ըհը'...:

Եւ քանուորի ոտքերը դարձեալ սկսան իրար խառնուել,
ու հաղիւ էր դուռը բացել, ներս մտել, որ վեր ընկաւ ու
սկսաւ խռմփացնել:

Սատանան ուրախ-ուրախ ծիծաղեցաւ ու ամբարտալի
ծաւրին կանգնած՝ կանկէլին աչքով արաւ.

— Կարծես թէ ասածդ ուղիղ լինի, կանկէլ: Ասածիդ
նման է դուրս գալիս... Բայց արի ինձ մի ձեռք շոր տուր,
կվճարեմ...:

Եւ կանկէլը մի վարտիկ հանեց ու սկսաւ լուսին մտիկ ա-
նել, որ մի գուցէ հնի տեղ նորը տալ, իսկ այդ միջոցին ան-
տառից ճանապարհի վրայ մի զոյգ եզ երեաց: Նզները քնա-
մած դանդաղ-դանդաղ շարժում էին գլուխները, սալլի անիւ-
ները թեթեւիկ ձռնչում էին, իսկ սալլի մէջ պսուկած էր մի
ղիւղացի, Օպանաս Դանդաղկոտը. նա առանց վերնաշորի էր,
զլուխը բաց, ոտաբորիկ, և ձայնը ձգած մի երգ էր գոռում:

Լաւ մարդ էր Օպանասը, միայն օղիի մեծ սէր ունէր:
Պատահում էր, որ հագուած-ղգուած դուրս կգար մի տեղ գնա-
լու, բայց խալիփօն օղետան առաջ կանգնած նրան ձայն կտար.

— Մի գաւաթ անուշ չես անի, Դանդաղկոտ: Ի՞նչ կայ
չտապելու:

Օպանասն էլ անուշ կանէր:

Եւտո՛ւ ամբարտալի վրալից անցնելով, դուրս կգար գիւ-
ղիցը, բայց այդտեղ էլ միւս օղետան առաջից ինքը ջաղաց-
պանը ձայն կտար.

— Մի գաւաթ անուշ չես անի, Դանդաղկոտ: Ի՞նչի հա
չտապում:

Նա ալիւտեղ էլ կկոնծէր: Սէկ էլ տեսար—առանց մի
տեղ գնալու կվերադառնար տուն:

Այո, լաւ մարդ էր, բայց երեի նրա ճակատին էլ այն է
գրուած եղել, որ երկու օղետների միջև կորչի, գնալ... Բայց

և այնպէս ուրախ մարդ էր և միշտ խաղ ու տաղ էր ասում։
Հո լինում են ալդպիսի մարդիկ—ունեցած չունեցածը կիսմեն,
քէֆ կանեն, իսկ կրակ դարձած կնանիք տանը նրանց ճամ-
բան կպահեն։ Բայց այդ մարդիկ հէնց որ մի երգ կամ մի
երգի լաւելուած լօրինեն, կկարծեն թէ զրանով զարդը թա-
ղեցին։ Այդպէս էլ ալժամ—Օպանասը սալլի մէջ պառկած
այնպէս էր դռում, որ մինչև անգամ զօրտերն ափից ջրի-
մէջ են ցատկում։

Սիրուն եղներ, հա եղը,

Առաջ տարէք իմ սէլը։

Ոտներումըս ուժ չկալ,

Դէ՛, թնչ անենք, ուժ չկալ։

Չուխալ, կօշիկ ու փափախ

Օղետանը թողեցի։

Ջաղացականի դուքնում, ախ,

Անուշ արաղ կոնծեցի։

—Էհէլ, այդ թնչ գրողի տարածն է ճամբի մէջ տեղը
կանգնած, եղներին առաջն է կտրել... Ա՛յ թէ ալարս չէր
գալ կառքից ցած գալ՝, ես քեզ ցոյց կտալի, թէ թնչ է
նշանակում ճամբալ փակելը... Դահ, դահ, եղը, դահ...

—Ա՛ մարդ, դէ մի րոպէ կանգ առ,—քաղցր ձայնով ա-
սաց սատանան—Մի քիչ զրից անէինք...

—Մի քիչ Դէ լաւ, ինչ ասելու ես, ասա։ Ո՛ւր գիտի Կա-
մենկալում օղետունը փակած լինին, գնա ու զրանց զարթաց-
րու... Ի՛նչ է անոնը, չգիտեմ, թնչ էիր ասելու... Հը՛։

—Այդ ո՛ւմ վրալ էիր ալդպէս գեղեցիկ երգ ասում։

—Շնորհակալ եմ գովասանքիդ համար։ Երգս Ջաղացա-
նի վրալ էր, որ հէնց այստեղ, Ջաղացումն է ապրում։ Իսկ
թէ լաւն է թէ վատը, այդ իմ գիտնալու բանս է, որովհետեւ
ես այդ ինքս ինձ համար եմ ասում, ո՛ւր է իմանում, ուր
մէկի համար ուրախութիւն է դա, իսկ միւսի համար լաց,
ահա ինչ... Դահ, դահ եղր ջան։ Դարձեալ կանգնել ես ալդտեղ-

—Հա՛ն. կանգնել եմ։

—Է՛լ ինչի ես կանգնել։

—Երգի մէջ ասում ես, որ Ջաղացականի արաղը համով է։

—Տես ինչ... խորամանկն է։ Դեռ երգս չեմ վերջացրել
իսկ նա բառերի ետեւից է ընկել։ Դէ որ ալդպէս է, ուրեմն
մինչև վերջը սսեմ խաղս։

Ջաղացականի դուքնում, ախ,

Անուշ արաղ կոնծեցի...

Օհ, երկու շիշ արաղին

Մէկ շիշ սառ ջուր կըխառնեն...

—Հը', ինչ էս դարձեալ ցից եղել: Էլ ինչ էս ուղում, Սպասիր մի սալից ցած գամ, տեսնեմ երկար պիտի կանգնես ալդտեղ, հա...: Կաց մի կոպալս գլխիդ ջարդեմ, տեսնեմ ինչ կասես...

—Այս բոպէիս, այս բոպէիս կգնամ. մի նեղանա: Միայն մէկ ալս էլ ասա—ինչ կասէիր, թէ որ այստեղի Ջաղացականին էլ սատանան տանէր, ինչպէս որ Նանկէլին է տարել...

—Ի՛նչ պիտի ասէի—ոչինչ էլ չէի ասիլ... Ուղիղն ասեմ—երևի վերջ ի վերջոյ նրան էլ է չանչելու: Էհէ, տեսնում եմ դու դեռ կանգնած ես...: Հը', սալից ցած եկալ հա, Տես, արդէն մի ոտս էլ բարձրացրել եմ...

—Լաւ, լաւ, դէ գնա ուրեմն, ինչ բարկացկոտ մարդ էս եղել, տժ:

Հեռացմը, թէ չէ:

—Հեռացալ, հեռացալ:

—Դահ, դահ, եղը ջան, դահ:

Նշները դարձեալ կոտորները շարժեցին, անխնկրը ճռնչացին ու սալը գլորուեց ամբարտակի միւս ծալրը, իսկ Օպանասը իւր երգը շարունակեց:

Հա, քաշեցէք, եղը ջան,

Կեռ-կեռ պոպերիդ դուրբան:

Այսօր ակներս խըմեցի,

Վաղն էլ սէլս կըխմեմ:

Սալը ամբարտակից դուրս գալիս ակները թրխկացին, և Օպանասի երգը սկսաւ կամաց կամաց բլրի վրայ խախալ:

Դեռ ալդ երգը չէր լսել, որ դետի միւս կողմից մի ուրիշ երգի ձայն լսուեցաւ: Կանացի ձայները հնչում էին, զնգում—նախ հեռուից, իսկ լատոյ անտառից: Նրանք աղջկերքը մի տեղ հունձը վերջապահ կամ հնձած աբօտը փոցխած, ալժմ երիտասարդ կանանց հետ, ուշի մնացած, խաղ ու տաղգով տուն էին դառնում, որ անտառով անցնելիս չվախենան:

Սատանան մի անգամ ցատկեց և Նանկէլի մօտ ուռնեալ քամակը մտաւ:

—Շուտ արա, մի բան սուր:

Նանկէլը մի ցնցոտի զրեց նրա ձեռքը՝ Սատանան մի փոքր շարտեց այն ու ձեռքը տարաւ կապոցին։

— Աղքատի ես տալիս, ինչ է. այնպիսի բան է տուածդ, որ ամօթ է մարդու աչքի երևալ։ Լաւը տուր։

Սատանան, ինչ որ իրեն պէտքն էր քաշեց առաւ, իսկ ոչն հաւաքեց իւր թեկերը, որ չղջկանի թեկերի նման փափուկ էին, իսկոյն էլ հանաւ ծովի նման լալն, կապտաւուն վարտիկը, հագաւ նաև միւս շորերը, զօտին կապեց ու պոզերը ծածկեց մօրթէ գլխարկով։ Միայն պոչը ճիւղքի (խոնճի) վրայով դուրս էր ցցուել ու օծի նման աւազի վրալ վազում...։

Սրանից լետոյ լեղումով քմքին չփախցրեց, ոտները գետնին տոփեց, ձեռքերը կողքերին դրեց ու աղջկերանց դէմն ելաւ—հէնց գիտենաս իսկական քաղաքացի կամ թէ չէ կալուածատիրոջ կառավարիչ լինէր—ու կանգնեց ամբարտալի մէջ տեղը։

Իսկ երզը քանի գնում մօտենում էր ու զիլ լուում,—աչնպէս էր երկրիս երեսին ու պարզ լուսնի տակ փռուել, որ կարծես սաղ աշխարհս սլտի զարթնէր ալս կէս գիշերին։ Բաց լանկարծ մէջ տեղում կտրուեց...։

Աղջկիւրքը ցրիւ ընկած դուրս եկան անտառից — հէնց գիտենաս մէկը վարդի տերեւներ շաղ տուած լինէր գետնի երեսին.—բաց երբ ամբարտալի վրալ մարդու պատկեր տեսան, վախից ճանապարհի ծալրին կուշ եկան, իրար մօտեցան։

—Այդ ինչ է այնտեղ կանգնած, մը,—հարցրեց աղջկերանցից մէկը։

—Այդ հո ջաղացական է,—պատասխանում է միւսը։

—Ի՛նչ ջաղացական—սկի ջաղացականին նման չէ։

—Գուցէ բանուորը լինի։

—Ո՛վ է բանուորին աղպիսի շոր տուել...։

—Վէ, մի ձայն հանիր՝ թէ որ չարոց չես,—կանչեց ալի Բուշիլիսան, որ ինչպէս երևում է ամենից սրտովն էր։

Սատանան հեռուից գլուխ տուաւ ու լետոյ մօտ գնաց նրանց. նա ոտներով ու ամբողջ մարմնով աչնալիս չարժումներ ու ձեներ էր անում, ինչպէս անում է իսկական կառավարիչը, որ ուզում է իրեն պան ձեռքնի, և առաց։

—Միք վախենալ, սիրուններս։ Լս մի երիտասարդ մարդ էմ ու ձեզ ոչ մի վնաս չեմ տալ։ Հանգիստ բաներիդ դնացէք...։

Աղջկերքն ու ջահիլ կանայք իրար բռնաբարութեամբ
ամբարտապի միայն, և շուտով շրջապատեցին նրան... է՛հ
միշտ հաճելի չէ լինում, երբ մի-երկու տասնեակ ահա ալս-
պիտի սրախօս կանայք շրջապատեն մարդուն ու սկսեն սուր
աչքերով քննել, միմեանց կոներով բռնաբարել ու վրադ ծի-
ծաղել: Սատանան էլ շատ անհամ դրոթեալ մէջ էր, կուչ
ու ձիգ էր անում, տրորում—չցիտէր ինչպէս շարժուի, ինչ
անի, իսկ նրանք շարունակ ծիծաղում էին:

«Աղջկերքն է, աղջկերք: Դրան մի լմա հույ տուէք,—մտա-
ծում էր ջաղացական կոճղաւոր ուռնու քամակից:—Մտներդ
բերէք, հոգեակ, թէ ինչպէս ֆիլիպիոն ձեզ հետ երգեր էր
ասում, կըր պարձ բռնում: Այժմ տեսնում էք ինչ փորձանքի
մէջ եմ—աղատեցէք թո՛ճ, ոտտալի մէջ ընկած ճանճ եմ դար-
ձել: Որ մի քիչ էլ ալսուէս շարունակէին — կարծեմ սատա-
նան զետիւնը կանցնէր...»

Բայց ալիս Բուշիլիսան նրանց կանգնեցրեց.

—Հերիք էլա, թուրքեր, խեղճին ալիքան ծաղրե-
ցիք, որ քիթը երկարեց, գետնին հասաւ, իսկ ձեռք ու ոտ-
ները թուլացած կախ ընկան... Բայց դու մեղ ալս ասա,—
նման ես ալս ճահիլ մօտ սպասում:

—Ջաղացականին:

—Երեւի բարեկամ էք:

«Գետնին պատուէր ու ալսալիս բարեկամներին ամեն-
քին էլ կու տար»—ուզում էր գոռալ ջաղացականը, բայց
ձայնը բռնուել, կոկորդից չէր դուրս գալիս. իսկ սատանան
պատասխանեց.

—Սի ալիքան էլ մօտիկ բարեկամ չենք, ալիքան, կա՛
էլի—եկել եմ հին հաշիւներս տեսնելու:

—Վաղո՞ւց է նրան չես տեսել:

—Վաղուց:

—Դէ ուրեմն հիմի նրան չես ճանաչել: Մի ժամանակ շատ
լաւ երիտասարդ էր, բայց այժմ ալիքան է քիթը ցցել, որ
մզրախով էլ չես հասնի:

—Հմա՛ն:

—Հապճ... Աղջկերք ուղիղ չէ ասածս:

—Ուղիղ է, ուղիղ է, ուղիղ է—լրտեց ալիքն կողմից:

—Թիւհ, մի քիչ կամաց,—կանչեց սատանան ալիքանին:

բը խցելով.— աւելի լաւ է զուք ինձ ասէք, ալդ ինչից ալդ պէս եղաւ, և երբեւանից:

— Այն օրուանից, որ հարստացաւ:

— Ու սկսաւ շահով փող տալ:

— Ու օղետուն բաց արաւ:

— Իսկ իմ մարդուս, Օպանասին, ալդ գետինը մտած խալրկօլի հետ աչնպէս է ցանցի մէջ ձգել, որ խեղճը բանն ու գործը թողած խելքը-միտքը օղետան հետն է:

— Մեր աղամարդկանց ու հփրերին էլ հարբացրել, ու նեցած-չունեցածները ձեռներիցը խլել է:

— Ա՛խ, ա՛խ, մեր գլխին ցաւ է զարծել ալդ անպիտան ջաղացպանը, — ձայնը զցեց մի կին և, նորերս լսուող երգերի փոխարէն, կանանց անէծքն ու զանգատն էր հնչում զետակի վրայ:

Յիւլիպպս վիզը քորեց, երբ տեսաւ թէ ինչպէս են կանայք նրան պաշտպանում: Իսկ սատանան, ինչպէս երևում է, բոլորովին արդէն ինքն իրեն հաւաքել էր: Աչքի պոչովը մտիկ էր տալիս ու ձեռները շփում:

— Հը՛մ, զեռ ալդ ինչ է որ, — զիւ ձայնով կանչեց Բուշիլիսան: — Հապա լսել էք, ինչ է ուզում բերի Գալիալի, ալրի կնոջ աղջկա, զիսին:

«Թիւհ» — թքեց ջաղացպանը: Այս ինչ անիծուած թութակներ են, տո՛ւ: Ա՛՞՞՞՞՞ է զրանց բան հարցնում, որ ալդ էլ են ուզում պատմել...: Եւ որտեղից են իմացել: Ալդ բանն այսօր պատահեցաւ գիւղում, իսկ նրանք արդէն ամեն բան հունձ անելիս իմացել են...: Ա՛յ քեզ կին, և ինչու է Աստուած տեղծել դրանց...»:

— Իսկ իմ բարեկամս ինչ է ուզում Գալիալին անել, — հարցրեց սատանան իւր չորս կողմը նայելով, որպէս թէ ալդ բանը մի աչնքան էլ չէր հետաքրքրում իրան:

Եւ մեր թութակները սկսան իրար ընդհատելով, խօսքն իրար բերանից խլելով, ամեն բան մանրամասնաբար տեղով տեղով պատմել:

Սատանան գլուխը տատանեց:

— Վալ, վալ, վալ: Ա՛լդ լաւ բան չէ՛, կարծեմ որ առաջուալ միկիթան Եանկէլն էլ աղպիսի բան չի արել:

— Վա՛հ, կարող էր ջնուղը մի աղպիսի բան հնձարել:

— Ո՛րտեղից:

— Ինչպէս տեսնում եմ, սիրելիներս, դուք բարեկամիս մի արնքան էլ չէք սիրում...

— Թող քաջքերը նրան սիրեն. նա իւր օրում ալդ բանը մեղանից չի տեսնիլ...

— Վաչ, վաչ վաչ: Տեսնում եմ, որ նրան դուք բարիք էլ չէք ցանկանում...

— Սև ցաւս տանի նրան:

— Իւր անպիտան ետեւից ճախճը զլորուի նա:

— Սատանան տանի նրան, ոնց որ Նանկէլին տարաւ...

Ամենքն էլ ծիծաղեցան:

— Շատ ճիշդ ես ասում, Օլենո, որովհետև նա ջնուղից էլ բեթար է:

— Զնուդը գոնէ աղջկերանց խելքը չէր ման բերում, նրանց հանգիստ թողած միայն իւր Սուրկալին էր ճանաչում:

Սատանան մինչև անդամ կանգնած տեղը վեր ցատկեց:

— Է՛, չնորհակալ եմ, սիրելիներս, որ քաղցր խօսք ասացիք...: Տուն գնալու ժամանակ չէ՛:

Իսկ ինքը աքլարի նման, որ ուզում է լուսաբացին պինդ պինդ կանչել, գլուխը լիտ դցեց, ու չղիմացաւ, քրքչաց, ծիծաղեց: Եւ նրա ծիծաղն արնայէս որոտաց, որ մինչև անդամ գետակի լատակում եղած բոլոր չար ոգիքը դէս ու դէն ընկան ու կանգնած ջրի երեսին կլոր-կլոր շրջաններ առաջացան...: Իսկ աղջկերքն ալդ ծիծաղից խրտնած, նման ճընճ-ղուկների երամբ, որի վրալ քար են արձակում, արնայէս ցրիւ եկան, կարծես քամին փչել, ամբարտակից քշած, տարած լինէր...:

Ձաղացպանի մաղերը բիզ-բիզ կանգնեցան և նա աչքը դիւղի ճամբին ձգեց. «Ինչպէս լինէր,—մտածեց նա,—որ ես էլ կարողանալի աղջկերանց ետևից փախչել: Մի ժամանակ ես էլ ուրիշներից պակաս վազկան չեմ եղել»: Եւ լանկարծ մի քիչ թեթեւ շունչ առաւ, հրքտեսաւ, որ ամբարտակի ծալրին երևաց մի մարդ, այն էլ՝ իւր վարձուորը, Խալրկօն:

«Հապա թէ կարող ես սրան էլ մօտեցիւր,—մտածեց ջաղացպանը.—արնայէս ուխիդ տալ որ...: Սա իմ մարդս է:»

XI

Վարձուորը բորիկ էր, կարմիր խումաշէ շապիկ հագած, գլխի գլխարկն առանց պահպանակի, ծործորակին քաշած, և փալտի վրայ անցկացրած բերում էր Օպանասի կօշիկները, որոնցից կուպրի հստը սաղ ամբարտակն էր բռնել: «Մի դրան նախիր, ինչպէս չտապել է,—մտածեց Ջաղացպանը,—արդէն կօշիկները վերցրել է... Է՛հ, ասենք ոչինչ, վերցնում է վերցնի: Սլփմ լոյսս նա է»:

Վարձուորն ամբարտակի մէջ տեղում մի անծանօթ մարդ տեսնելով, կարծեց, թէ դա մի որ և իցէ թափառական աւաղակ է և ուզում է ձեռքից կօշիկները խլի: Այդ պատճառով էլ նա Չանչոզից մի քանի քալլ հեռու կանգ առաւ և ասաց.

—Գիտես ինչ կույ, աւելի լաւ է մօտ չգաս—չեմ տալ:

—Ի՛նչ ես ասում, աչ մարդ, խելքի արի: Ես կօշիկ չունիմ, ինչ է: Մտիկ տուր, իմը քոնից էլ լաւն է:

—Բաս ինչ ես ջրի փին բսած ծուռտիկ եղենու պէս եկել, գիշերով այստեղ տնկուել:

—Ուզում եմ քեզ մի հարց տամ:

—Ձարմանք բաւ: Հանելուկ հո չես ասելու: Որտեղից ես իմացել, որ ես ամեն մի հանելուկ ամենից լաւ կդունամ:

—Վա՛, լսել եմ, էլի:

Ձինուորը կօշիկները ցած դրեց, հանեց քիսան ու ըստ կսաւ չիբուխը լցնել: Յետոյ խփեց չախմախը, կրակ արաւ ու չիբուխը կպցնելով, ասաց.

—Դէ, հիմա ասա,—ինչ հանելուկ է:

—Ձեմ ասում, թէ հանելուկ է, ալլ անպէս ... Ի՛նչ ես կարծում, ամենալաւ մարդն ո՞վ է այստեղ:

—Ես:

—Է՛, ինչո՞ւ... Աւելի լաւ մարդ չկայ:

—Դու հարցնում ես—իմ կարծիքովս ո՞վ է... Դէ ես էլ ինձ ոչ ոքի հետ չեմ փոխիլ:

—Ուղիղ ես ասում: Իսկ Ջաղացպանը... ինչպէս է:

—Ջաղացպանը...

Ձինուորը մի այնպիսի ծխի բարդ արձակեց բերանից:

որ ճէնց գիտենաս ձիւն սպիտակ պոչ լինելը լուսնի լուսի առաջ, ու աչքի ծալրով ծուռ-ծուռ սատանին մտիկ տուաւ:

— Դուք, պարոնս, ակցիդում ծառայող հո չէք:

— Չէ:

— Կամ գուցէ ոստիկանութեան մէջ էք... դաշտնի գործով:

— Չէ ասում եմ քեզ... Խելօք մարդ պիտի լինիս, ու դեռ հասարակ մարդը չես կարողանում ծառայողից ջնկել:

— Ո՛վ ասաց...: Նս քու բոլոր ոսկորներդ դիտեմ... Հարցրածս էլ, աչնպէս, մի բան էր: Ուրեմն ասում ես— Բնչ մարդ է ջաղացպանը:

— Հա՛ն:

— Մարդ է, էլի— ոչ բարձր է, ոչ ցած .. միջակ բոլով:

— Է՛, չեղաւ, ան չէ ասածդ...:

— Աչն չէ, Ի՞նչ կուղէիր, որ ասէի...: Գուցէ ուզում ես իմանալ, թէ որտեղում խնլ ունի:

— Ինչպէս տեսնում եմ, զու սիրում ես կատակ անել, քաջ ես ժամանակ չունիմ: Ինձ պարզ ասա— ջաղացպանը լաւ մարդ է, թէ վատ:

Ձիւնուորը զարձակ բերանից պոչի նման մի բարդ ծուլ թողեց ու ասաց:

— Տեսնում եմ, չատ ես առաջ վազում, ուզում ես առանց ծամելու կուլ տալ:

Սատանան սէքերը չռեց, իսկ ջաղացպանին սիրտը ուրախութիւնից թրթռաց:

«Լեզու եմ ասում է՛»—մտածեց նա:—Իսկ ես քանի քանի անգամ ուզում էի, որ նրա լեզուն բռնուի: Տես որ պէտք եկաւ, — մի մտիկ տուր, ինչպէս է սատանին կտրում...:

— Ասում եմ.— սիրում ես առանց ծամելու կուլ տալ,— խիստ կերպով պատասխանեց զինուորը:— Արի ու առա—ջաղացպանը լաւ մարդ է թէ վատ: Ինձ համար ամեն մարդ էլ լաւ է: Նս, աղբէր ջան, չատ մաղիք եմ հաց կերել: Աչնտեղ, ուր հացի թիւքան բողազումդ կմնար, սկի իմ վէջս էլ չի եղել...: Հը՛, Բնչ ես կարծում, չիմար ես գտել, Բնչ է...:

«Ա՛յ ալդպէս, ան ալդպէս է՛»—իսկն իրեն տուաց ջաղացպանը և ուրախութիւնից տեղիցը վեր ցատկեց:— «Նս՛ ես չըլինիմ, թէ որ մի կէտ ժամից սատանան նրա առաջ ոչխարից աւելի ախմախացած չմնալ: Նս որ ժամում սաղմոս եմ կար-

դու, ոչ մէկը ոչ մի խօսք չի հասկանում... որովհետեւ չուտ չուտ եմ կարդում: Բայց սա չնայելով, որ ծանր-ծանր է խօսում, բայց արի ու բան հասկացիր...»:

Ուղիղ որ, խեղճ սատանան անպէս պինդ-պինդ քորեց գլուխը, որ քիչ էր մնում գլխարկը գլխից վեր զցեր:

— Կայ, աղբէր, — տեսնում եմ, որ մենք երկուսս էլ ջուր ենք մաղում. մենք ճամբից ղուրս ենք եկել...:

— Քեզ չգիտեմ, բայց ես ամեն տեղ էլ իմ ճամբաս կը գտնեմ:

— Սխր ես ձեզ հարցնում եմ — ջաղացպանը լաւ մարդ է թէ ոչ, իսկ դուք ո՛ր գնացիր:

— Նկ ես էլ քեզ մի բան հարցնեմ — ջուրը լաւ բան է թէ չէ:

— Ջուրը... ինչու չպիտի լաւ լինի:

— Իսկ եթէ կվաս լինի, ջրի վրայ չես նայիլ, անպէս չէ — ուրեմն ջուրը լաւ չէ:

— Լաւ, ասենք թէ լաւ չէ:

— Իսկ եթէ առաջդ գարեջուր լինի դրած, ան ժամանակ կվասի վրան էլ չես նայիլ:

— Այդ էլ ուղիղ է:

— Հապա որ մի բաժակ օղի հրամցնեն, հո գարեջրի վրան էլ չես նայիլ...:

— Ասենք այդ այդպէս է...

— Դէ, պրծաւ դնաց:

Սատանան արիւն-քրտինք մտաւ և նրա չուխի տակից պոչը սկսաւ դէս ու դէն զնալ-գալ, անպէս որ մինչև անգամ ամբարտակի վրայ փռի բարձրացաւ: Իսկ զինուորը կօշիկները փայտի վրայ անցկացրած արդէն ուսն էր ձգել, որ ճանապարհը շարունակէ, բայց այդ միջոցին սատանան գլխի ընկաւ, թէ ինչպէսով կարող էր նրանից բան իմանալ: Մի երեք քալ հեռացաւ նա և ասաց.

— Թէ որ այդպէս, դէ զնացէք ձեր ճամբան: Իսկ ես այստեղ կսպասեմ — գուցէ պատահմամբ զինուոր խարխոն Տրեգուբենկօին տեսնեմ:

Չինուորը կանգ առաւ:

— Ինչիդ է նա:

— Պէտք է... Ասում են զինուոր Տրեգուբենկօն խելօք մարդ է — ձեռքից ամեն բան էլ կգալ: Կարծում էի այդ դուք

էք: Տեսնում եմ, որ սխալուել եմ: Ձեզ հետ խօսողը զուր ժամավաճառ է լինում, խառնում, և ոչինչ չի հասկանում...:

Ձինուարը կօշիկը ցած դրեց:

—Դէ էլի հարցրու:

—Ե՛հ, էլ ինչ հարցնեմ:

—Ձէ, մի փորձիր:

—Ուրեմն լաւ: Ասա ինձ, ո՞ւր էր լաւ—օղիվաճառ Եան-Վէլը թէ ջաղացպանը:

—Դէ հէնց ա՛յն գլխից ալդպէս ասէիր, էլի՛. թէ չէ սկի չեմ սիրում ա՛յն մարդկանց, որ ոտաւորը թողած ձիաւորի լետից են ընկնում: Ա՛յնպիսի մարդիկ կան, որ աւելի լաւ են համարում տասը վերստ կածաններով ման գալ, քան թէ մի վերստ ուղիղ ճամբով գնալ. Հիմի ես քեզ ամեն բան, ինչպէս որ պէտքն է, տեղո՛ւ-տեղով ասեմ. Եանկէլը մի օղեսուն ուէէր, իսկ ջաղացպանը—երկուսն ունի:

«Ձէ, ալդ չեղաւ. ալժմ արդէն կարծես ուրիշ տեսակ սկսաւ խօսել,—վշտացած մտածեց ջաղացպանը:—Աւելի լաւ էր ալդ մասին սուս անէր...»:

Իսկ ղինուարը շարունակեց.

—Եանկէլի մօտ տրեխով էի ման գալիս, իսկ ալժմս կօշիկ ունիմ...

—Որտեղից է ալդ կօշիկը:

—Հը՛մ, որտեղից է... Մեր գործն ուղիղ ա՛նպէս է, ինչպէս երկու դոլլով բանող ջրհորը—մէկը լցում է, միւսը՝ դատարկում,—մէկը վեր է բարձրանում, միւսը՝ ցած իջնում: Ես տրեխ էի հագնում—ալժմ կօշիկ ունիմ: Հապա մի Օպա-նաս Դանդաղկոտին մտիկ տուր—նա կօշիկ էր հագնում, իսկ ալժմ՝ բոբիկ է, որովհետեւ ախմախ է: Իսկ խելօք մարդին դուրը լիքն է դալիս, դատարի լետ դառնում...: Հասկացնա՛ր:

Աստանան ուշադրութեամբ լսում էր, և ասաց.

—Սպասիր: Հէնց իմանաս գործին կամաց-կամաց մօտե-նում ենք:

—Հապա՛, ես հէնց դրա համար էլ ասում էի՝—թէ զու Եանկէլին կվաս համարես, ա՛յն ժամանակ ջաղացպանը դարե-ջուր է, բաց եթէ ինձ մի լաւ արագ հրամցնես, ես դարե-ջուրն էլ կթողնեմ...:

Աստանի ագին ա՛նպէս ուժով չարժուեց ամբարտակի վրայ, որ մինչև անգամ խաւրկօն էլ նկատեց: Նա մի բարդ

ծուխ բաց թողեց ուղղակի սատանի քիթ ու բերանին և որպէս թէ անդիտութեամբ ոտով հուպ տուաւ նրա պոչը: Սատանան վեր ցատկեց ու գոռաց. երկուսն էլ վախեցան, երկուսի աչքերն էլ մեծ-մեծ բացուեցան և երկուսն էլ կէս բոպէի չափ, իրար երեսի մտիկ տալով, մնացել էին լուռ:

Վերջապէս Խալիօն իւր հանդի շվվացրեց ու ասաց.

— Է՛հ է՛հ... Բանն այն է հմ...:

— Հապա քնչ էիք կարծում,— պատասխանեց սատանան:

— Ա՛յ թէ ուրեմն ո՞վ էք եղել դուք:

— Այո, ինչպէս տեսնում էք...:

— Վերջին աչն դուք էիք... անցեալ տարի...:

— Հմա:

— Այժմ... եկել էք նրան...:

— Այո, այո... Ի՛նչ կասե՛ք:

Խալիօն ձգձգուեց, ծուխը բաց թողեց բերանից և պատասխանեց.

— Վերջրու: Ձեմ լաց լինի... Ի՛նչ խեղճ մարդ եմ. դրա հետ զործ չունիմ: Չիրուխը բերանիս կնստեմ օղետան դրանը, երրորդին կսպասեմ:

Սատանան նորից քրքչաց, իսկ զինուորը կռչկներն ուսը ձգեց և արագ քալելով հեռացաւ: Եւ երբ ուր անց էր կենում ուռուտի մօտով, ջաղացականը լսեց, թէ ինչպէս նա քիթի տակ աւելում էր.

— Այ քեզ բան— մէկին տարաւ, այժմ միջոսին է տանելու...: Է՛հ, ես ի՛նչ զործ ունիմ խառնուելու...: Սատանան ջհուղին վերցրեց— ջաղացականը ժառանգութիւն ստացաւ. սլոժում էլ ջաղացականին կվերցնի— ժառանգութիւնն ինձ կմնալ: Ձինուորի համար մէկ բան է— հմ ջհուղին է ծառայել, հմ ջաղացականին: Այսօրուայ ծախսի փողը իմ ձեռքն է. ո՞վ է իմանում, գոնէ հէնց ինքս էլ զործին ձեռք զարնեմ: Այսուհետեւ ալ ևս Խալիօ Տրեգուրենկօն չի լինիլ, հապա— խարտուն ի վանովիչ Տրեգուրով...: Բայց ես չեմ լիմարանալ ու դիչերով ամբարտախի վրայ ջնջ գալ...:

Եւ սկսաւ սարն ի վեր բարձրանալ:

Ջաղացականը չորս կողմը նայեցաւ թէ այժմ ո՞վ պէտք է իրան ազատի: Ոչ ոք չկար: Ճանապարհը մթնել էր. ճանձի մէջ քնաթաթախ գործը կրկնաց, բուն զարացած չամբուտի մէջ ցատկեց...: Իսկ լուսինն անտառի ետեւից միայն աչքի

ձարով մտիկ էր տալիս՝ «տեսնենք ինչ է գալու Ֆիլիպպի գլխին...»։ Մտիկ տուեց, աչքը կկոցեց ու անտառի ետեը մտաւ...

Իսկ սատանան ամբարտալի վրայ կանգնել, կողքերը բռնած քրքշուժ է։ Այդ ծիծաղից դողդողում է հին ջաղացքը և նրա ամեն մի ճեղքից ալիւր բարձրանում. անտառի չար ոգիքը, իսկ ջրի մէջ էլ սւքերը—ղարթեցան, դէս ու դէն ընկան, ոմանք անտառի մէջ շուաքի էին նմանում, ոմանք էլ անորոշ բիծ էին թւում ջրի մէջ. չարժուեց նաև կանգնած ջուրը, ծոխ ու մոխի պէս բարձրացաւ սպիտակ մշուշը, և ջրի երեսին սկսան կլոր չրջանակներ կաղմուել։ Մտիկ տուաւ ջաղացականը—և սիրտը ճաքեցաւ—ջրի միջից իրեն էր նա. լում մի կապտած դէմք՝ մութ, անչարժ աչքերով և միայն երկար բեխերն էր չարժում, հէնց զիտենաս ջրուտիճ լինէր։ Այդ իսկ և իսկ ինքը, քեռի Օմելիօն է ջրից դուրս գալիս ուղղակի դէպի ուռուտը դնալու համար...

Ջուղ Եանկէլէն արդէն վաղուց կամացուկ ամբարտակն էր դուրս եկել, հաւաքիլ աչն շորերը, որ սատանան հանել էր հագից, և, ուռնու տակ ծլկուելով, սկսաւ ձեռաց իւր կապոցը կապել։ Ել զիւսի մասին բերան չի բանում. ասենք մի աղպիսի գրութեան մէջ ուլ էլ որ լինէր կղարղանդէր։ Ինչ զիւս աղահանջելու ժամանակ էր... Կապոցն ուսեց ու ջաղացի քամակով անձաչն անցաւ կածանն ու միւսների և տևից դէպի բլուրը դնաց...

Ջաղացականն էլ իւր ջաղացը դարձաւ,—հեշ չէր ղռները պինդ գոցէ ու բանուորին դարթեցներ։ Ուռուտի քամակից դուրս եկած-չեկած, սատանան արդէն կողքին բուսաւ։ Ֆիլիպպը փախաւ, դուռը փակեց ետևից, մտաւ իւր խուցը, ձեռաց ճրագը վառեց որ շատ սարսափելի չլինի, ընկաւ գետնին ու սկսաւ քանի ջանումը ուժ կտր, գոռալ, գորդոռալ,—ինքնեղ հասկացէք,—ուղիղ աչնպէս, ինչպէս ջուղներն իրենց աղօթատանը...

Իսկ սատանան թռչում, պտոյտ-պտոյտ է անում տանիքի վրայ, մութը պատուհանից ներս կռխում, թեքով ապակուն խփում,—չէ իմանում, որտեղից մտնի որ աղդ համեղ թիքան ձեռքից չի փախցնի...

Յանկարծ—փաթ... Մի բան խտակին դիպաւ, կարժես մի մեծ կատու ընկած լինէր։ Այդ անիծուածն էր ծխնե-

լուզից ներս մտել, գնտնին զարնուել ու ոտի կանգնել... Եւ ջաղացական զղում է, թէ ինչպէս իւր մէջքին նստած՝ չանչերը գցում է ջանին։

Ի՞նչ կարող էր անել...

Փաաթ նորից... Աչքերը մթնեց, մի մութը ու նեղ տեղով քաշ տուեց ջաղացականին. ծեփը թափուեց, խսկ մուրը ամալի պէս բարձրացաւ և լանկարծ... Ահա արդէն ջաղացի կտուրն ու ծխնեկողը ներքե մնացին, քանի գնում փոքրանում հեն, մանրանում, հէնց զիտենաւ ջաղացն էլ, ամբարտակն էլ, ուռուտն էլ, կանգնած ջուրն էլ զէպի անդունդ են զլորում... Իսկ ներքեում խաղաղ կանգնած մաքուր ջրի մէջ երևում է շուռ ընկած երկինքը, և աստղերն էլ կամացուկ աչքով են անում, ըստ սովորականին... Եւ մէկ էլ ջաղաց պանը տեսնում է—ալդ կապուց խորութեան մէջ, աստղերի առաջը բռնած, կարծես մի մեծ թռչուն է թռչում, չնայ կարծես ագռաւ լինի, չնայ ծիւղ, ահա և մի մեծ ճանճ դարձաւ...

«Ալդ ինձ է ալպէս բարձրացրել,—մտածեց ջաղացականը.—Առ քեզ, Ֆիլիպօ, և եկամուտ, և հարստութիւն, և օղետներ, և շքեղ կեանք։ Միթէ մի քրիստոնեայ չկայ, որ կանչէ «թող, ալդ իմն է»։

Ոչ ոք չկայ։ Ներքեում, ուղիղ իւր ոտների տակ քնած է ջաղացը և միայն կանգնած ջրի միջից իւր սպակեայ աչքերով իրեն է նայում հանգուցեալ քեռի Օմելկօի երկարաբիւ մոռթն ու կամաց ծիծաղում, քիսերը շարժում...

Իսկ այն կողմը, ջնուղը բլուրն ի վեր է բարձրանում՝ ահագին սպիտակ կապոցի ծանրութիւնից կղացած։ Բլրի լանջին կանգնել է խալիկօն և ձեռքը աչքին զրած երկինք նայում։ Ինչ ասել կուզի, որ նա իւր աղախին չի ազատիլ, քանի որ օղետան բոլոր տրդիւնքը նրան է մնալու։

Ահա աղջկերանց շաղ ընկած խումբը հասաւ Օպանտոի ու նրա եղների ետևից։ Աղջկերքը խիլազարի նման թռչում են, իսկ Գանդաղկոտը թէպէտ սալի մէջ պառկած ուղիղ երկինք է նայում, թէպէտ բաթի էլ սիրտ ունի, բայց արաղից նրա աչքերը մթնել են ու լեզուն կապ ընկել... Զկայ, ոչ մէկ մարդ չկայ, որ կանչէ. «թող, ալդ իմն է»։

Ահա և գիւղը։ Ահա փակ օղետունը, քնած խրճիթները, պարտեզները. ահա և բարձր սօսիները և ալրի կնկայ խրճիթը

Դրան առաջ սաքուի վրայ մայր ու աղջիկ նստած, իրար փաթաթուած լաց են լինում... Ինչի է նրանց լացը։ Չլինի՞ նրա համար է, որ վաղը ջաղացական նրանց դուրս է անելու խճիթից։

Ջաղացականի սիրտը ճմուռեց։ Էհ, թող գոնէ սրանք ինձ վատ չառնն։ Նա ուժը մէկ արաւ ու կանչեց.

— Մի լալ, Գալիա, մի լալ հոգիւ, թող զլուխն էլ, չահն էլ ձեզ լինի... Օ՛ֆ, վալ ինձ. իմ բանս ձերինից վատ է — ոնց որ սարդը մի փոքրիկ ճանճ, աչնպէս ինձ քաշ է տալիս չարը...

Սրեկի շատ զգալուն է լինում աղջկայ սիրտը... Ինչպէս կարող էր այդ հեռաւորութիւնից բան լսուել, բայց և աչնպէս Գալիան ցնցուեց և սև, լացակումած աչքերը վերև բարձրացրեց...

— Մնաք բարով, սևորակ աչեր, — հառաչում է Ջաղացականը, բայց լանկարծ ինչ տեսնէ — աղջիկը ձեռներով կուրծքը բռնեց, մի խորը շունչ քաշեց ու կանչեց.

— Թող, անիծուած սատանայ, Բաց թող, աչդ իմն է։

Կարծես սատանայի ականջներին մի կոպալ դիպաւ — ցնցուեց, չանչերն արձակեց և, Ֆիլիպպը, փետրի նման, ըսկսաւ գլխիոնծի տալով ներքև ընկնել։

Թռչում է, խկ սատանան զիւլի նման ետեիցն է վաղում։ Հէնց որ հասնում ու չանչում էր Ջաղացականին, Գալիան նորից ձայն էր տալիս.

— Թող, անիծեալ, իմն է։

Սատանան բաց է թողնում, խկ Ջաղացականը վէր գալիս, և աչնպէս երեք անգամ. խկ ներքևն արդէն ճահիճն էլ որ գեղի ու Ջաղացի միջև է դառնում, քանի դեռում մեծանում է, լայնանում։

Թըր-բախի, Ջաղացականը բոլոր ուժով զարնուեցաւ փափուկ ճահին, որի երեսը ծածկուած էր մամուռով, աչնպէս որ ամբողջ ճահին երեսը ռետինի նման չարժուեցաւ ու Ջաղացականին նորից երկու սաժէնի չափ վեր գցեց։ Ջաղացականս դարձեալ վէր ընկաւ, ոտքի կռնգնեց ու սկսաւ փախչել — թաւ քնած բառուորի վրայից, քիչ էր մնում դուռը կրնկահան անէր, և բութիկ ոտով վազեց բլուրն ի վայր... Համ վաղում է, համ գորդում, — նրան աչնպէս էր թւում, թէ հէնց աչն է սատանան նորից չանչելու է իրան։

Վաղեց, հասաւ ծալրի խրճթին, թաւ ցանկապատից,
դուռը բաց արեց ներս մտաւ, կանգ առաւ ալրի կնոջ սե-
նեակի մէջ տեղն ու միայն ալստեղ ուշքի եկաւ:

—Յ'ֆ, փառք Աստուծոյ, վերջապէս ձեզ մօտ եմ:

XII

Ինքներդ դատեցէք, մարդիկ, այս ինչ էր նրա արածը,
—առաւօտը վաղ-վաղ, դեռ արեւ չծագած, դեռ կովերը հանդ
չքշած նա գլուխը բաց, մաղերը դղզղուած, առանց ոտնամա-
նի, բոբիկ, բոլորովին հանուած ներս է ընկնում ալրի կնոջ
ու նրա աղջկայ—երկու անամուսին կանանց մօտ: Ե՛հ լաւ որ
միայն զլխարկն էր կորցրել—և ոչ թէ ճամբին մի ուրիշ
քան... այն ժամանակ խեղճերին չաւիտեան խալտառակ ա-
րած պիտի լինէր... Եւ դեռ երես ունի ասելու: «Փառք Աս-
տուծոյ, վերջապէս ձեզ մօտ եմ»:

Պառաւի բերանը բաց մնաց: Իսկ Գալիան շապկանց
վեր թռաւ տեղից, ձեռաց շորը վրան դրեց, ու մօտեցաւ ջա-
ղացականին:

—Այս ինչ է քո արածդ, անարու: Հարբած ես, ինչ
է. տունդ կորցրել այստեղ ես եկել, հը՞:

Իսկ ջաղացականը նրա առաջ կանգնած հաճուքով մտիկ
էր տալիս, չնայելով որ աղջկայ աչքերը փոքր ինչ չուած էլ
լինէին, ու ասում է.

—Դէ, խփիր, քանի սիրտդ կուղէ:

Աղջիկը—մէկ շրխկացրեց:

—Էի խփիր:

Աղջիկը—հրկրորդը հասցրեց:

—Այդպէս, լաւ: Գուցէ էլի կուղես:

Աղջիկը երրորդն էլ հասցրեց: Բայց տեսնելով, որ ջա-
ղացականիս հոգն էլ չէ, կանգնած ու հաճուքով մտիկ տալիս
իրեն, ձեռներն իրար խփեց ու սկսաւ լաց լինել:

—Ա՛խ, վա՛յ իմ օրիս, ո՞վ պիտի ինձ պաշտպանէ... Ա՛խ,
այս ինչ ցաւ դարձաւ զլխիս այս մարդը: Բաւական չէ, որ
խաբեց ինձ, ուղեց թուրք դարձնի, անունս էլ կոտրեց, ուղ
դեղի մէջ խալտառակ արաւ: Այժմ էլ մի սրան նախեցէք—ե-
րեք անգամ խփեցի, բայց նրա վէջն անգամ չէ: Էլ ինչ ա-
նեմ, ո՛ր փախչեմ ձեռիցը, մնացել եմ շուար:

Իսկ ջաղացականը հարցնում է.

—Դէ ճիշդն ասա, էլի խփելու ես թէ ոչ, Թէ չես խփելու, նստեմ, չոգնած եմ:

—Գալիան ուզում էր դարձեալ ձեռները բարձրացնի, բայց պառաւն առաջինը զլիւի ընկաւ, որ ալստեղ մի բան կալ, և ասաց աղջկանը.

—Սպասիր, աղջիկս: Ի՛նչ ես մի լաւ հարց ու փորձ չարած խփում հա խփում: Չես տեսնում, կարծես աղան խելքը թռցրած լինի: Այ տղայ, մի ասա ինձ, ալս որտեղից եկար, նկրա ընկար ու դեռ ասում ես. «Փառք Աստուծոյ, վերջապէս ձեզ մօտ եմ»,—քանի որ չէր պատկանիլ, որ ալստեղ լիւնէիք...:

Ջաղացականը աչքերը տրոյեց ու ասաց.

—Եկէք դուք մի ինձ ուղիղն ասէք—քնած եմ թէ արթուն. երեկուանից դէսը մի գիշեր է անցել, թէ մի տարի. ես ինքս էլ այս բոպէիս ջաղացից եմ գալիս, թէ երկնքից վէր ընկալ:

—Էհէ, երեսդ խաչ հանիր, ալ մարդ: Այդ ինչէր ես դուրս տալիս, հը՞. Երազ հո չես տեսել:

—Չգիտեմ, մալրիկ ջան, չգիտեմ, ինքս էլ ոչինչ չգիտեմ...:

Ջաղացականը նստաւ պատուհանի մօտ, նստարանի վըրայ ու աչքը ձգեց պատուհանից դուրս տեսաւ, որ օղեվաճառ. Եանկէլը, ահագին կապոցն ուսին, առաւօտեան ցրտին, գընում է տուն: Ջաղացականը վեր թռաւ տեղից, ցոյց տուաւ պատուհանից դուրս ու ասաց.

—Ո՞վ է այս գնացողը:

—Ո՞վ պիտի լինի, մեր Լանկէլն է:

—Այդ թնչ է տանում:

—Քաղաքի չալս է տանում տուն:

—Էլ ինչի՞ էք ուրեմն ասում, թէ երազ եմ տեսել, քանի որ ահա ջնուղն էլ վերադարձաւ: Ես նրան հէնց նոր, ալս կապոցն ուսին, ջաղացի մօտ տեսալ:

Եւ ինչո՞ւ չպիտի վերադառնայ որ:

—Ախր չէ անցեալ տարի նրան Չանչողն էր տարել:

Մէկ խօսքով, երբ որ ջաղացականը իւր գլխով անցածը բոլորը պատմեց, շատ զնամացան: Իսկ ալս ժամանակ արդէն փողոցում, խրճիթի առաջ, մարդիկ հաւաքւում էին, պատուհանից ներս նայում, դատողութիւններ անում.

—Ա՛յ քեզ բան,—ասում էին,—Ջաղացականը գղզղուած զմաղով, չորերը հանած, գլուխը բաց, ոտը բոբիկ, դաշտի միջով շիտակ արի կնոջ մօտ է վազ տուել և այժմ խրճիթում նստած է:

—Ա՛յ տղայ, մէկ ասնա մեղ, այդ ում մօտ ես այդպէս գլուզուած, զարդարուած գնում, սլառաւ Պրիսխայի թէ ջահել Գալիլայի...:

Բայց այժմ կարծեմ դուք էլ համոզուած էք, որ խեղճ աղջկայ գրայ կարելի չէր ի դուր տեղը մի այսպիսի արատ ձգել: Ջաղացականը հարկադրուած պատկուեց: Ասենք Ֆիլիպպը ինքն էլ քանի քանիցս ինձ խոստովանուել է, որ Գալիա չին միշտ սիրելիս է եղել, իսկ աչն գիշերուանից, որ սատանան չանչել էր նրան ու Գալիան աղատել, աղջիկն աչնքան սիրելի էր դարձել, որ թակէիւր չէր հեռանալ նրանից:

Այժմ ապրում են Ջաղացում, զաւակներ էլ ունին: Իսկ օղետան մպսին Ջաղացականն ալ ևս չէր մտածում, և տոկոս էլ չէր վերցնում: Իսկ երբ որ նրա առաջ ջնուդ Եանկէլին զեղից հեռացնելու մասին խօսք լինէր, միայն ձեռքը թափ կտար:

—Իսկ օղետունը, ինչ էք կարծում, կարող է մնալ,—հարցնում էր նա այդպէս ասողին:

—Ի հարկէ կմնալ,—ղետին հո չէ անցնելու:

—Բայց ով է օղետունը բռնելու...: Դուք հո չէք ուզում քանել:

—Ինչ մնաս, թէկուզ հէնց ես բռնեմ...:

Եւ նա միայն կշփաւցնէր...:

XIII

Հապա, ահա ինչ է եկել Ջաղացականի գլխին,—մի այնպիսի բան, որ մինչև օրս էլ չեմ կարողանում հասկանալ—ապսթոլսը եղել է, թէ սկի չի էլ եղել, թէ ասեմ ուտ է, Ջաղացականս մի այնպիսի մարդ չէ, որ սուտ ասի: Վերջապէս բանուորը, Վաւրիօն, մինչև այժմ էլ Ջաղացումն է, և թէ պէտ խոստովանում է, որ այդ գիշեր քու հարբած է եղել: Բայց դարձեալ շատ լաւ միտքն է, որ Ջաղացականն ինքն է դուռը բաց արել, և այս էլ է նկատել, որ երեսի դռները ալիւրից սպիտակ է եղել: Եւ Եանկէլն էլ լուսաբացին էր դար-

ձեւ, Օպանասն էլ բոբիկ ու գլխաբաց տուն եկել... Ուրեմն և չեմ կարող ասել, թէ ջաղացպանն այս ամենն երազում տեսած լինի:

Այս էլ առնենք—ինչպէս կարող էր այս ամենը պատահել, քանի որ դրա համար մի ամբողջ տարի էր հարկաւոր, մինչդեռ ջաղացպանը հէնց միւս առաւօտն էր բոբիկ ոտքով Գալիալի մօտ գնացել. դեռ մարդիկ էլ զարմացել էին, թէ ինչ գործ ունի, որ ջաղացպանը բոբիկ, դաշտի միջով աղջկալ մօտ վազի...

Եհ, կարծում եմ աւելի լաւ է սկի չքննենք այս: Եղել է թէ չէ հղել—չգիտեմ, բայց իմ կողմիցս այն ինչ պիտի աւելացնեմ,—գուցէ դուք էլ ունենաք մի ծանօթ ջաղացպան, եթէ ջաղացպան էլ չլինի, մի այնպիսի մարդ, որ երկու օրեւորն է պահում... Եւ, գուցէ, դեռ ջնուգներին էլ հաշտութիւն է, իսկ ինքը մարդկանց կողոպտում, ունեցածները ձեռներիցը խլում,—դէ, աղպիսի ծանօթները մօտ կարգացէք հէնց այս պատմութիւնը: Խօսք եմ տալիս, սա արդէն փորձուած բան է, գուցէ նա իւր գոված թողնելն ասենք չթողնի, բայց ձեզ մի բաժակ արաղ հրամցնի—գոնէ քաւ անզամ հեւը ջուր չի խառնիլ:

Դէ այնպիսի մարդիկ էլ կան (այդ էլ փորձուած է), որ հէնց որ լսեցին այս պատմութիւնը, կսկսեն շան նման վրաներդ հաջել: Այդպիսիներին էլ այն ինչ կասեմ,—ինչքան ուղում էք հաջացէք, բայց ձեզ անկեղծ խորհուրդ կտամ—զգուշացէք, չլինի թէ ջաղացպանի օլինը ձեր զլուխն էլ դալ:

Որովհետեւ, զիտէք, Նովո-Կամենկայի գեղացիք զբանից լեւոյ քանի անգամ տեսել են նոյն այդ սատանային,—այն օրուանից, որ փորձել էր ջաղացպանին տանել, չի ուզում առանց չաղ որսի լեւո դառնալ... Նրամից լեւո մնացած թռչնի նման թռչում է և չարունակ որս փնտրում...

Դէ զգուշ կացէք, այ մարդիկ, չլինի թէ ձեր զլխին էլ մի փորձանք դալ...

Իսկ առ այժմ մնաք բարով: Թէ որ մի բան էլ այնպէս պատմած չլինիմ, ինչպէս որ ձեր սիրտը կուզէր—ներող եղէք, ես մի անուսում մարդ եմ:

Թարգմ. ՄԱՌՇԷ ՎԱՐԴ.

ՀԱԺԻ-ԽԱՉՈՆ

Ա.

Ձմեռ էր. օդի սառնութիւնն ու աննկարագրելի ցրտաշունչ քամին անհնարին էին դարձնում երթմեկութիւնը. զըրտում սառնամանիքը չափւում էր 23—25 աստիճան. լիրաւի, զարմացքս մեծ եղաւ, երբ ալդ անհնարին պահուն ներս խուժեցին իմ բնակարանը, աղքատիկ ցնցոտիների մէջ՝ հազիւ իրենց մերկութիւնը ծածկած՝ բոկոտն և զլիաբաց մի խումբ երկսեռի մանուկներ իրենց մեռելատիպ ծնող-մօր հետ միասին. նրանք՝ եթէ ոչ իսպառ սառած՝ աչքան էլ հեռու չէին ցրտահար լինելուց. կապտած մարմնով, դալուկ ու ցամաքած դէմքով... զարմացքս կրկնապատկուեց, զալարուեցին աղիքներս, սիրտս լցուեց անասելի դառնութիւնով, երբ վերահաս եղաւ և շօշափեցի տարաբաղդ կնոջ ողորմելի դրութեան էաւան չարժաոթները. նա էլ խճճուել և բռնուել էր տխրահոջակ հալ-Համիդիէի՝ Հաճի-Խաչօյի՝ սարսափելի ցանցում, որը սակաւն անհամեմատ ծանր և սպանիչ է, քան թիւրքեհնիչէրիի ու զապտիալի զաղանակաւ անդթիւթիւնները, քիւրդ հրոսակի սրածալը տէգն ու արիւնոտ աչտէն... և որից, պէտք է փակաղծի մէջ ասենք, որ լաճախ վրիպել է օրէնքի արդար զալույթը. վաշխառուները ամենուրեք հալածուեցին խստութեամբ, իսկ մեր Հաճի... մեր Հաճին անխոցելի է իւր արծաթի թումբերի ներքեւ. մանաւանդ որ հասարակաց կարծիքն ու դատաստանը՝ մեղանում կամ բուժ է և անգոյն, կամ սառը՝ ինչպէս մոռացուած գերեզման...

Բ.

Ներտասարդ կիւնը, որ իւր վեց մատաղահաս որբիկների հետ մուտ գործեց մեզ մօտ, մի պատառ սև հացի գին խընդ-

րելու, որ մնացել էր այսօր տնանկ ու մուրացիկ վիճակի մէջ, մի շնորհալի ու անուանի արհեստաւորի կին էր. նրա ամուսին՝ վարպետ Սաքօն՝ ինչպէս լսեցի՝ սակաւ խնջ առաջ խելագարուել և վախճանուել էր վերջին զրկանքից՝ անմիջապէս լետոյ. նա չայտնի էր մեր դաւառական քաղաքում որպէս բարեխիղճ աշխատասէր և ընդունակ վարպետ, որպէս ազնիւ և վերին աստիճանի ուղղամիտ մարդ և անտարակոյս այդ հազուագիւտ շիտակութիւնն ու աղնուամտութիւնը նրա համար պատրաստեցին անկման տխուր գուրը... մեր ճարպիկ Հաճին ընդունակ էր պղտոր ջրում ձուկ որսալու. նա անհանգիստ պտտում է պարզամիտների շուրջը, ինչպէս բոցերի սիրահար նախշուն թիթեռնիկը՝ կրակի շրջակայքում. այն նշանաւոր ապրքերութեամբ միայն, որ վերջինս ալրւում է, երբ սքանչելի ճոգեզմայլութեամբ մերձենում է զրկախառնելու իւր յուսած ու փափայած՝ բոցեղէն լեղուններին. իսկ հնարագէտ Հաճու տարազն ու քարացած ներքինը միանգամայն զուրկ են այրուելու ընդունակութիւնից. նրան թերեւս պիտի լավէ մշտնջենական գեհեանը, երբ արդարութեան կշիռն ու վերջին դատաստանը լինի...

Վարպետ Սաքոյին ես անձամբ ճանաչում էի և չար գում. նա իւր արդար քրտինքով կաղմել էր մի համեստ դրամագլուխ, որ սակայն նախանձելի էր շատերի և, նոյն իսկ, իւր բարեկամների ու արհեստակիցների համար, բաց դառնաչարչար քրտանց արդիւնքը պէտք է որոնել անսիրտ Հաճիների դրամարկղներում... անսթ է ինչպէս լուսաբանեց Սաքոյի երկտասարդ ալրին իւր ամուսնի կորստեան և նիւթական քաղքայման խտրական պատկերը:

— Հոլովում են տարիները այն չարաբաստիկ օրից, որ մեր ինչքերը, տունն ու տեղը անցան՝ խղճից ու զգացմունքից իսպառ գուրկ՝ Հաճի-Խաչօ Սվախչեանի ձեռ և իմ վիճակը այս վեց որբիկներով հանդերձ՝ օր աւուր աւելի վատթարանում ու անտանելի է դառնում... Հաճի-Խաչօ'ն, ճէ, Տէր Աստուած, և որքան վատ է աղղում այդ դարչելի անունը իմ նեարդերի, իմ փշրուած սրտի վրայ. դա մի ճիւղ է, մարմնացած հրէջ՝ չոր բորենու անգթութեամբ ծծում է մարդկութեան արիւնը... — Ես հեկեկաց և լուսահատ հոգու բորբոքուած հրդեհը կամեցաւ շիջուցանել ալի ու լեղի արտատուքների կաթիլներով:

—Շարունակիր, շարունակիր,—մրմնջացի ես։

—Գառն, բնյոց հալալ աշխատանքով ու աւելի քան չափաւոր կենցաղովաթութեամբ՝ մինք զանձեւ էինք մի համեստ գումար. ամուսինս ցանկացաւ մեր սեպհակնն լարկն ունենալ՝ իւր հարկեական գետնի վերալ, ուր որ իւր ծննդեան տեղի աննշան բեկորներն էին մնացել։ Աստուծոյ անուանով ձեռնարկեց աշխատութեանը, բայց Աստուծոյ աջողութիւնը վաշխառուի համար էր... որմնագիրներն ու քարտաշները կանգնեցին սլատերը. իսկ ինքք՝ որոնքս հիւսնապար աշակերտներով հանգերձ՝ ամբողջ ամիսներ շարճարուեց փախեղէնի շինութեան վրայ։ Գեղեցիկ էր շէնքի մակարդակը և խկապէս լարմարաւոր բարձրադիր ընտանիքի իսկ բնակութեան համար. 10—12 աշքերից բաղկացած գեղեցիկ էր մանաւանդ արեւելեան ճակատը, թուխ և կարմիր քարից ընտիր ճարտարապետութիւնով, մանրանկար քանդակներով ու մանուածքներով զարդարուած, սակաւն կարեւոր է նկատել, որ դժբաղդութիւնն էլ հենց այդ արտաքին վալելչութեան ու գեղեցկութեան մէջն էր. ահա թէ ինչո՞ւ. մի անգամ, դիտմամբ թէ պատահմամբ, անց կենալիս մեր տան առջից... Հաճին հիանում է շինութեան գեղեցկութեամբ. «վարպետ Սաքո, —ասում է նա իմ ամուսնին— բարձր վալելես, շնորհաւոր և բազաւոր բնակարան լինի, (որ սև բնակարան դարձաւ, շնորհաւոր միմիայն Հաճու համար), բայց միթէ ալիքան դրամ կարողացել էիր գանձել քո արհեստով ու քրտինքով։ Այո, նա իրաւունք ունէր զարմանալու, որովհետեւ իւր անձնական փորձը ասացուցել էր, որ դրամ վաստակելու համար պէտք է զրկել և կեղեքել. պէտք է վաճառել և՛ խիղճը և՛ ամենայն սրբութիւն»։

«Ո՛չ, —սխառասխառում է ամուսինս— կամեցալ մի համեստ շինութիւն անել, որովհետեւ չատ չափաւոր էր և նիւթական միջոցս. բայց զիջանելով վարպետների խորհրդին և օր աւուր, մի բան աւելացնելով՝ շինութիւնը իւր բնագծից անհամեմատ չեղուեցաւ. ալժմ մնում է ինձ ձեռք մեկնել ուրիշին, մի քանի հարիւր բուլլի խնդրելու համար»։

—Է՛հ, հոգ մի անիւ ալիք մատին, ես պատրաստ եմ օգնել քեզ, որքան որ հաթկաւորի. խնդրեմ համարձակ կերպով դիմէք ինձ. իմ տոկոսների քանակութիւնը փոքր է և՛ բարեխիղճ. իսկ քեզ նմա՞ն պատուական և ազնիւ արհեստաւորին ևս, անտարակոյս, զիջող և կամեցող կլինիմ»։

Շատ հանցող, որ Սաքոն համաձայնեց սկզբում՝ 30 և վերջում՝ 50 տոկոս վճարել Հաճուն, անուշետե 100 ր. դրա մաղլուխը ոչ միայն անեց, այլ և վճարուած դումարներն էլ մեր հարաքախտ մուրհակներում՝ «ի հաշիւ» չգրուեցին. միայն և անվորձ էր Սաքոն, ինչպէս տասնամեայ պատանի, նա անպարման հաւատում էր մօրեկանց շողոքորդութիւններին ու շաղկապիւնքին. — Հաճին վատ մարդ է, վաշխառու է, բայց վաճառականը՝ որիկալ չէ, մարդը՝ գազան չէ. միթէ 30—50 տոկոսի բարդելով դրամաղլխին՝ կարող է վճարած դրամներն էլ ստանալ. — «Յաճախ կրկնում էր նա, երբ 30—40 ր. վերջերով հատուցանելիս՝ խնդրում էր Հաճուն նշանակել ալդ վճարը մուրհակի մէջ, իւր սլարտքի հաշուում Ի դէպ՝ ևս երբէք չէմ մոռանալ այն՝ որ մի անգամ համարձակութիւն ունեցայ համբուրել նրա կործանող ձեռք և թախանձել, բաւական համարելով իւր ստացածը՝ քղաքիւ մեզ ստրկութիւնից. — Հաճի աղա—ասացի Մս—կորդեցիր ամուսնիս ձիդ տարիների հաշիւ աշխատութեան արդիւնքը, չափազանցելի և իմ ոսկեղէն ու արծաթեղէն զարդարանքները և ալդ բոլորը միթէ, չէն համապատասխանում քո ակնկալած տոկոսիին ու վաշխին... — Հանգիստ կաց, դուստրս, պատասխանեց ինձ Հաճին, պակասում է միայն 25 ր. չլսի. ևս կրկնադաճեմք ձեզ ձեր սլարտամուրհակները, այս էլ ասեմ, որ իմ 100 րուք լին շինականների վրայ բաժանելով՝ ևս սկիտի ստանալի անհամեմատ չատ, քան ձեր. — 5 հարիւրը, բացի խոշոր տոկոսից զեւղացին ուրախութեամբ տալիք է՝ և՛ իւր և՛ պանիր, և՛ ախլար, և՛ չ. Իսկ ինչու էք տարակուսում, ինչ արժէք կարող է ունենալ ինձ մօտ ձեր արդէն վճարած մուրհակը և մէթէ ևս քրիստոնեայ չեմ, Աստուած և խիղճ չունիմք ախր ևս էլ ձեզ նման ծնող և մանրիկ զաւակների հայր եմ միթէ կցանկալի ալդ մատաղստի մանուկների բերանից իսկ մի պատառ հացը. չէ, ձեր աւելորդ կոպէկը թող հարամ և «չալ միայն լինի ինձ համար...»

Ահա վերադի Հաճին ջերմեռանց քրիստոնեայ էր. ևս յաճախ տեսնում էի նրան «Եօթ-վիցաց» խորանում, Տիրամօր հրաշագործ պատկերի առաջ ծնկաչոք և բաղկատարած. դիտում էի թէ ինչպէս արտասուքի աղբիւրը հեղեղում էր նրա մեկամաղձիկ, ցամաքած երեսը. թէ ինչպէս արտացոլում էր նրա գէմքի վրայ ճշմարիտ զղջման ու ապաշխարանաց զգաց-

մունքը, իւրաքանչիւր շարաթ և տօն օրերին, նոյն ճակատագրական սե՛ իւզոտ փողպատը վզին, ճննճոտ վերարկով մէջ վաթաթուած՝ հինօրեալ ամպշովանին ձեռքին՝ ճգնաւորի անմեղ քալելով և հեղ ու խոնձրճ հայեացքով՝ սաղմոսից ու Նարեկից աղօթքներ մրմնջալով՝ եկեղեցի էր լաճախում: Մո՛մ էր վառում սեղանի և պատկերների առաջ, ոչ թէ երկրպագում, այլ լզում էր լատակի քարերը. իսկ երբ հոգով վերադաժ երջանիկների աշխարհը նա դուրս էր գալիս տաճարից, ցաւակցարար մօտենում էր տնանկներին ու աղքատներին, հարց ու փորձ էր անում, հետաքրքրւում նրանց նխտ ու կացով և կոպէկներ բաշխում... և այդպէս Հաճին իմ աչքում արեւի քան բարեպաշտ և բարեխիտ էր երևում, բայց դարմանում էի միայն թէ ինչո՞ւ նոյնը չէր վկայում ոչ ոք օտարներից կամ նրան մօտիկ ճանաչողներից. ընդհակառակն՝ շատերը աննպաստ և «չար» էին խօսում նրա մասին. ասում էին թէ մի շարք մարդկանց կեղեքել, Բարստաւարել ու թալանել էր նա. և իրօք, այսօր առնուադր՝ 20 հատ առանձին տներ ունի անգթութեամբ լախշտակած և իւրացրած, հետաքար և նոյնքան ընտանիքների թշուառութեան ու կորստեան մատնած... հերթը այժմ մերն էր. իւր բարեպաշտական ճառից լրիւ մի ամսից լետոյ՝ ապշոթեամբ ստացանք դատաւորի ծանուցագիրը, որով Սաքոն կոչւում էր Հաճու 800 ռ. պահանջին պատասխանելու: Այդ անսպասելի հարուածը անտանելի նզաւ մեղ համար. երկչոտ ամուսինս խելացնորի նըման զիմում է պատահողին, պատում և կոկոխութիւնը և իւրաքանչիւր ձեռնհաս համարւող անձի աջակցութիւնը հայցում. չլլացաւ նաև Հաճու բարեգթութեանը դիմել, փարել նրա ոտները, փորձելով փախկացնել նրա ժպուեղէն սիրտը, որ ուկախ մնաց իսպառ անողոք. նա ուրացել էր և՛ ճշմարտութիւնը և՛ եղիւթութիւնը. իւր քրիստոնէական երդումն ու խոստումը, ինչպէս որ Յուդան իւր Տիրոջն ու Մեծ. վարդապետին. Դսկ դատաստանի առջև խօսում էին միմիայն փաստերը... Հաճին՝ ստէպ նորոգելով պարտամուրհակը, չէր վերադարձրել հինը. իսկ վճարուած դրամների յկատմամբ միւր ձեռքում ոչ մի ապացոյց չկար: Աղնուութեան սարազի մէջ կեղեքող փաստաբանն էլ մեծամեծ խոստումներով շահեց մեր սիրտը—շահագործեց դէպի ինքը տաժած միւր հաւատարմութիւնը—և միանալով մեր հակառակորդի կամ արեւի ճիշտ

ստիսի հետ, կրկնակի քաջքայեց մեր նիւթական վիճակը և ընտանեացս կորուսեան վիճ պատրաստեց...»:

Տարաբաղչ ալրին ալ ևս չկարողացաւ շարունակել իւր համառօտ, բայց սրտաշարժ պատմութիւնը. նա հեծկլտաց և լաց եղաւ դառնապէս. նրան ձայնակցեցին իւր մանրիկ չարաբաղը որբիկները, որոնցից մեծերը լռելեալն սրբում էին իրենց լեզի արտասուքը և անլստահ հեկեկում. իսկ աւելի փոքրիկները փարելով սիրող մօր ոտները՝ կարծես կամենում էին բաժանել նրա հոգեկան դառն թախիժները. թերևս նըրանց լիշողութեան մէջ կենդանի էր՝ «անուշիկ հալրիկի» թանկագին պատկերը, դարչելի Հաճու ցամաքած ուրուականը, երբ նա դատաստանական վերակացուի առաջն ընկած՝ տիրանում էր իրենց նորաշէն բնակարանին, երբ գորգոռում և սպառնալիքներ էր կարգում լուսահատ զրկուածին...

Գ.

Վարպետ Սաքոն անկարող լինելով տանել Հաճի-Խաչօյի հասցրած բարուական և նիւթական հարուածն ու անգուլթ հալածանքը՝ խելագարուեցաւ: Մի քանի ամիսներ նա ա. խորհուրդ թափառում էր քաղաքի փողոցներում և մատներով իւր պարտքի հաշիւն էր անում. իսկ երբ «Հաճու» անունն էին տալիս, նա ալնպէս հալածւում էր ու խուսափում, ինչպէս որ՝ ըստ ծեր կանանց՝ չար սատանան՝ Յիսուս-Քրիստոսի անունը լսելիս:

Ի՞նչ տարակուս, որ լսելով Սաքոյի մահը՝ Հաճին անսահման հրճուանք և ուրախութիւն չդաց, մի անուն ևս աւելացաւ նրա ս եր ի ա լ ի թւում...

Ջրկուած ալրին, ինչպէս տեսանք, իւր անպաշտպան որբիկներով, այսօր էլ թափառում է միւր շուրջը և մի պատառ սև հացի գին խնդրում, իսկ Հաճի Խաչօն՝ զեռ շարունակում է իւր սովորական «դեշեֆտը»:

ԿՐՊԷ

Ն Ո Ւ Շ Դ Ն Ե Ր

Մարդարեւ չեմ—դուշակում եմ՝
Խաղ ես խաղում դու ինձ հետ.
Ուզում ես դու սիրուքս վառես,
Որ ծիծաղես այնուհետ:

Որ հրճուանքով նայես հեռուից.
Սրտիս բուռն հրդեհին,
Նայես հեռուից դու խնդալով
Լալահառաչ քո զոհին:

Օ՛, մի վրնիր Ներոնի պէս
Չարախնդոց ու դաժան.
Դեղեցիք հուն չարութիւնը
Ոչ վաւել է՛ ոչ արժան:
Թէ ուզում եմ՝ գեղութիւնը
Մնալ անբիծ, անարամ,—
Ինձ մի ստիպիր, որ ես ի վուր
Ողբամ զառը, լուսաւար:

★

Քեզ թնչ օղբույ երբ քո սիրուց
Ես հառաչեմ մշտաբեկ.
Քեզ թնչ հաճուք, երբ զառնագին
Տանջուեմ գիշեր ու ցերեկ.
Իմ երգով ես զուցէ ուզում
Դեղութիւնը հաշակել:
Իմ վէրքով ես գուցէ ուզում՝
Փառք ու պատիւ վաստակել:
Միթէ թշուառ բանաստեղծի
Ցաւոտ սրտի տանջանքը
Պիտի լինի գեղեցիկուհու
Անգութ սրտի պարծանքը:

Աղաչում եմ, դու մի լինիր
Այդքան անգութ, սնածիւս.
Իմ քնարի հնչիւնները
Խաղալիք չեն քեզ համար:

* *

Բանաստեղծը պիտի լինի
Ժողովրդի թարգմանը.
Բանաստեղծը պիտի լինի
Հայրենիքի պատգամը:

Վառի ժամին իր ազգի հետ
Նա դառնազին պիտի լաւ.

Իսկ երջանիկ ընդհանրին

Պիտի ուրախ նա ժպտալ:

Օ՛ ինչ ծաղր, օ ինչ ծանակ

Պիտի նիւթեմ ինձ համար,

Եթէ մոռնամ ժողովուրդըս,

Սէրըդ երգեմ վշտահար:

Բաւական է. գեղութեամբըդ

Ինձ մի անիւր նըշաւակ.

Պեղութեանքդ մի դարձնիր ինձ

Հայրենիքի խորթ զաւակ:

* *

Աղաչում եմ, օ խնդրում եմ,

Հեռու դնա՛ իմ սրտից.

Քո զեղութեան ես նայելով՝

Սարսափում եմ սե մտքից:

Թէ իմ սրտում գտնես մի կալծ՝

Եւ դու նորան բորբոքես.

Թէ իմ սրտում վաղուց հանգած

Դու հրդեհը նորոգես.

Այն ժամանակ թող իմ սիրտը

Հոսեն բոլոր ծովերը.

Թող իմ սիրտը հոսեն բոլոր

Ռվկիանի ջրերը:

Թող երկնքից թափուի լանկարծ՝

Մի յորդառանտ, մեծ հեղեղ

Եւ իմ սրտում իսպառ հանգցնի
Հրդեհը մեծ և անհզ...

*
* *

Մի զարմանար, եթէ ընկճուիմ
Թուլ եղէգի ևս նման,
Բուռըն սիրույ փոթորիկից
Իջնեմ սառը գերեզման:

Շատերին եմ քեզնից առաջ
Սիրել, իբրև խելագար.
Շատ անգամ է քեզնից առաջ
Տանջուել սիրտըս ցաւագար:

Բայց այս անգամ կը մահանամ
Սիրույ դառը տանջանքից,
Որովհետև վարդերի մէջ
Դու չքնանդ ես ամենքից:

Ա՛խ, երանի դու լինէիր
Անշուք մի կոյս զառամած.
Կամ լինէիր դու մի անհոռի,
Վայրի ծաղիկ թառամած...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

ԱՆՄԵՂ ԶՐՈՅՑՆԵՐ

II

ՅԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱԿԻՑԸ

(Դաւառացու օրագրից)

Ա

Որ ես այժմ բաղդաւոր եմ, դրա մասին կասկած չունիմ. բայց կրցանկայի որ դուք էլ համոզուիք թէ՛ իրաւ, բաղդաւոր եմ: Սյդ ապացուցանելու համար, կարիք չըկայ ճառ խօսելու, բաւական է ասել թէ՛ ես թղթակից եմ, և ամեն բան կը հասկացուի:

Բայց հասկանալուց առաջ՝ բնական է որ դուք հետաքրքրուիք իմանալ թէ՛ ինչպէս պատահեց այդ. այսինքն որ ես, «առանց պատշաճաւոր պատրաստութեան», դարձայ հայոց թերթի թղթակից:

(Չակերտներում դրուած բառերը ոչ թէ իմ խոստովանութիւնը՝ այլ ձեր կարծիքն է, որի դէմ բողոքում եմ. որովհետեւ հասարակութիւնն իրաւունք չունի իմ մասնաւոր կեանքը քննելու. իսկ պատրաստութիւն ունենալու, կամ չունենալու խնդիրը, ինչպէս յայտնի է, վերաբերում է զուտ մասնաւոր կեանքին. ինչպէս և իմ կուշտ կամ քաղցած լինելու խնդիրը դարձեալ վերաբերում է դրան):

Բայց ինչ որ է, այժմ կը պատմեմ ձեզ թէ՛ ինչպէս պատահեց այդ:

Մի օր ես միայնակ ճեմում էի մեր պատշգամբի վրայ և մտածում այն մասին թէ՛ ինչպէս են անում մարդիկ որ մեծ քաղաքներում հրատարակուող թերթերի թղթակից են դառնում:

Խնդիրը լուրջ էր, ես էլ մտածում էի լրջորեն: Յանկարծ մի սաստիկ ցանկութիւն զգացի թղթակից դառնալու: Չը գիտեմ, Պարնասի մուսաների մէջ կա՞յ արգեօք թղթակցութիւն ներշնչող մուսա՞յ թէ՞ ոչ. եթէ կա՞յ, ապա ինձ թւում է թէ՛ թղթակից դառնալու այդ յանկարծական ցանկութիւնը հենց նա է ներշնչել ինձ. իսկ եթէ չըկայ, սքարձեալ չըպիտի մեղադրէք ինձ: Ո՛վ չէ ձեզանից, գէթ, մի տնգամ իւր կեանքում, ունեցել այդպիսի անմեղ ցանկութիւն ... Խօսքս, ի հարկէ, տգէտների մասին չէ, այլ ինտելիգէնտների:

Հա, այն էի ասում թէ՛ ճեմոքս էի պատշգամի վրայ... Եւ ահա՛ տեսայ որ յանկարծ փողոցի մէջ բուսան Տէր Շմաւոնն ու Տէր Սիմօնը և կանգ առնելով ուղիղ մեր պատշգամի դիմաց՝ սկսան տաք վիճել: Ինձ այնպէս թուաց թէ՛ վէճը շուտով պիտի փոխուի կռուի, կռիւը՝ հայհոյանքի և հայհոյանքը՝ ծեծի... Ուստի ականջներս սրեցի որ մի բան լսեմ քահանաների վիճաբանութիւնից, բայց, դժբաղդաբար, չը կարողացայ, որովհետեւ փողոցը հեռի էր և արժանապատիւ հայրերի ձայնը ականջիս չէր հասնում:

Սյուլամենայնիւ, պարզ տեսնում էի որ նրանց ձեռքերի, ոտքերի և մանաւանդ գլխի սաստիկ շարժումները հոգեկան ամենագրգռուած դրութիւն են արտայայտում: Հետեապէս, եթէ գրողի տաղանդ ունենալի, իմ հոգւոյ ականջներով կըլսէի թէ՛ նրանք ինչ են ասում: Զէ՛ որ մեզանից ամեն մէկը գիտէ թէ՛ բարկացած մարդիկ ինչե՛ր կարող են խօսել:

Եւ, ահա՛, հէնց այդ վայրկենից, ինձ այնպէս թուաց թէ՛ այդ տաղանդն ստացայ: Որովհետեւ, երբ Տէր Շմաւոնը գլուխը երեք անգամ թափահարելով մի քայլ լետ կանգնեց և ապա՝ ձախ ձեռքը կողքին դրած, իսկ աջով գաւազանը շարժելով՝ երկու քայլ առաջացաւ, ես հաստատ իմացայ (թէպէտ չըլսեցի) որ նա ընկերոջն ասաց.

—Գու մի անպիտան արարած ես:

Տէր Սիմօնն, ի հարկէ, տակը չէր մնալու. նա էլ, (եթէ միայն ինքնասիրութիւն ունէր), պիտի ասէր.

—Անպիտանը դ՞ու ես, որ գանձանակը խորում ես:

Տէր Շմաւոնն այնուհետեւ պարտաւոր էր անուանել հակառակորդին «անխիղճ ստախոս» իսկ Տէր Սիմօնը նրան՝ «անամօթ ուրացող» և այսպէս՝ կորցով առաջ գնալով... Ինչ էք կարծում, վերջն ո՞ւր պիտի յանգէր.

—Գաւազանահարութեան:

—Հա՛, շատ ասլիք. ես էլ հէնց ձեր կործիքին էի: Եւ այդ պատճառով շունչս բռնած ու սրտատրոփ սպասում էի թէ տհա, ուր ո՞ր է, մէկի գաւազանը կիջնէ միւսի գլխին, ճակատներից մինը կը պատռուի, աչքերից մինը դուրս կըպրծնի. իսկ արիւնը, լամենայն դէպս, կըծորէ մէկի կամ միւսի երեսից...: Բայց, ցաւելով պիտի ասեմ, այդպիսի քան չը պատահեց և քահանաները, երևի, միայն հասարակ տեսակի հայհոյանքներ ու անէծքներ տալով միմեանց՝ հեռացան: (Կղերականներն, ասենք, միշտ երկչոտ են, այդ ամենքս գիտենք): Ինչ մեղքս ծածկեմ. շատ կոտորուեցայ: Որովհետեւ ինքս տաք խառնուածքի տէր լինելով՝ և մանաւանդ թէ կեանքով ու կրակով լի սիրտ ունենալով՝ չափազանց սիրում եմ վէճ, աղմուկ, կռիւ, հայհոյանք և, նամանաւանդ, հանդիսաւոր գաւազանահարութիւն. —միայն թէ այդ բաները ինձ չը պատահեն, (այդ դէպքում, առհասարակ, շատ խաղաղասէր եմ) այլ պատահի ուրիշներին, ինձանից հեռու մարդկանց, իսկ ես, մեր պատշգամբում կանգնած, հանգիստ սրտով դիտեմ ու զուարճանամ: Ձեմ սիրում, մինչև անգամ, երբ ինձ վրայ են տանում դատարան. այդպիսի դէպքում ես միշտ ասում եմ թէ՝ «ոչինչ չեմ տեսեր», որպէս զի ասպագայ գլխացաւութիւնից ազատուեմ: Որովհետեւ բանը հօ չէ վերջանում

Հաշտարար դատարանով. նրանից յետոյ գալիս է նահանգական դատարանը, դատաստանական պալատը, կառավարիչ Սենատը. մինչև այդ տեղերը ո՛վ ունի գլուխ թրև գալու: Ա՛յ, ուրիշ բան է լրագիրը. մի լուր հաղորդում ես. սո՛ւտ թէ՛ ճշմարիտ. հարցնող չը կայ. մարդիկ վրդովում են, իրար վրայ են յարձակում, իրար միս գզգզում, և դու հանգիստ նստած՝ դիտում ես ու ծիծաղում. սրանից էլ լաւ բան:

Բայց մենք խնդրից շեղուեցանք:

Հա, ա՛յն էի ասում թէ՛ քահանաները հեռացան առանց կռուելու և այդ հանգամանքը սիրտս շատ կոտրեց. բայց մի փոքր յետոյ, հէնց նոյն հանգամանքը մի երջանիկ միտք ծնեցրեց իմ գլխում. — «արի, ասացի, այս դէպքը լուր չինեմ, մի փոքր էլ ծաղկեցնեմ և ուղարկեմ մեր թերթերից մինին, անպատճառ կըտպեն: Եւ եթէ տպեցին, այդ արդէն ապացոյց է որ ես գրելու տաղանդ ունեմ, ուրեմն և համարձակ կարող եմ իջնել գրական ասպարէզ»:

Ասելս ու գործելս մէկ եղաւ:

Ներս մտայ իսկոյն սենեակի, նստեցի սեղանի առաջ, առայ թուղթ ու գրիչ և շարադրեցի հետեւելու: «Մեր քաղաքում երկու քահանայ փողոցում միմեանց հետ կռուեցին գաւազաններով և իրար ջարդեցին»:

Երկու անգամ կարգացի այս տողերը: Առաջին անգամ նրանք դիւր եկան ինձ. բայց յետոյ տեսայ որ խիստ կարճ են. (ես առհասարակ շատ էի սիրում երկար գրելը, թէպէտ չէի կարողանում): Ի՞նչ անեմ որ թղթակցութիւնս մի փոքր երկարի, մտածում էի ես: Եւ, ահա՛, յանկարծ լիջեցի որ հայոց լրագիրները կարգալիս, նրանց մէջ պատահած զեղեցիկ բառերն ու դարձուածները միշտ օրինակում եմ մի առանձին տետրակում, որպէս զի նրանցից գործ ածեմ երբեմն՝ բարե-

կամներին նամակ գրած միջոցին» (այդ ժամանակները ով էր կարծում թէ՛ կրգայ մի օրս երբ ես լրագրի իմ կական թղթակից էլ կը զառնամ)» 4) «Սյա դէպքում էլ կարող եմ օգուտ քաղել ժողովածուից» մտածեցի ինքս ինձ և պեղանի արկղից իջեալ տեղաւոր հանելով՝ ընտրեցի Քնդանից հետեւեալները.

1) «Իրենց կոչման բարձրութեան վրայ». 2) «անվախճաբար». 3) «պատկանելի». 4) «սոսկալի» (այս բառը առ հասարակ, ես շատ եմ սիրում). 5) «քիթ ու պուռնգ». 6) «մխիթարական կամ անմխիթար երևոյթ». 7) «բարձր հոգեւոր կառավարութիւն». 8) «Ոստիկանութեան լուրջ ուշադրութիւնը». 9) «հրաւիրում ենք ուշադրութիւնը» և 10) «գարշապար» (այս էլ իմ սիրած բառերի թուին է պատկանում):

Այս տասը ընտիր բառերն ու դարձուածներն առնելով՝ սկսայ յետ ու սուղ զոնել նրանց և յարմարեցնել իմ գրուածքին: Երկու փամուլայ անխոնջ պարապմունքից յետ՝ այդ գրուածքն ստացաւ հետեւեալ ձևը.

«Մեր քաղաքի երկու պատկանելի քահանաներ, որոնք իրենց կոչման բարձրութեան վրայ չեն կոնգնած, փողոցում անվայելչաբար կռուեցին միմեանց հետ և, իրար չիմ ու պրոմագ ու գարշապար ջարդեցին: Հրաւիրում ենք բարձր հոգեւոր կառավարութեան և ոստիկանութեան լուրջ ուշադրութիւնը այն անմխիթար երևոյթի վրայ»:

Առաջին անգամ որ կարդացի այս լուրը, գրեթէ հիացայ: Այնպէս լաւ էր գրուած, այնպէս լաւ, որ կարծեաւ իսկ և իսկ, զրաքից էր օրինակուած: Միայն թէ՛ գարշապար բառն ինձ մի փոքր տարակուսանքի մէջ ձգեց: Դարձապարը գիտէի որ մարմնի մի մասն է, քայց թէ ո՞ր մասը, հաստատ չըգիտէի. դժբաղդաբար, բառարան էլ չունէի որ նայեմ, իսկ հանել իմ գրուածքից այդպիսի մի սիրուն բառ, ամոսոսում էի:

Ինչ անեմ, ինչ չ'անեմ, մտածեցի ես և վերջը հետևեալ հպարդ գտայ: Միևնոյն առուր երեկոյեան զնացի եկեղեցի, (սւր, իբրև ինտելիգենտ մարդ, շատ հազիւ էի լինում) և երբ ժամասացութիւնն աւարտուեց, դուրս եկայ բակ և այդտեղ հանդիպելով մեր քաղաքի գիտնական, բայց խիստ յետադէմ Տէր-Սեղապոսին, հարցրի նրան ծիծաղելով.

— Տէր հայր, ինչ կրնշանակէ «գորշապար»:

— Հա, ինչ է, Ֆարմասոն, ուզում ես իմ գիտութիւնը փորձել, հարցրեց քահանան ժպտալով, (նա բոլոր լրագիր կարդացողներին Ֆարմասոն էր անուանում):

— Այո, ասացի հեգնօրէն:

— Դէ լաւ, որ այդպէս է, կասեմ. «գորշապար» նշանակում է ճակատ, պատասխանեց քահանան լրջութեամբ.

— Ծնմարիտ:

— Այո, ճակատին՝ գրաբար լեզուով ասում են «գորշապար»:

Չէք կարող երևակայել թէ՛ որքան ուրախացայ երբ տեսայ որ սիրածս բառը ամենայնարմար տեղն են գործ ածել:

Ես, ի հարկէ, իսկոյն հեռացայ Տէր-Սեղապոսից: Եւ չընայելով որ նա իմ ետեից ինձ անուանեց «ապուշ», այսուամբենայնիւ ես չըլսելուն դրի, որովհետեւ պարզ տեսայ որ նա վիրսւորուեց տոյն պատճառով՝ որ ես արժանի չըհամարեցի փոխանակել նրա հետ դարձեալ մի քանի խօսք, այլ արհամարհելով հեռացայ:

Վերջապէս հասնելով տուն, օրինակեցի իմ շարադրած լուրը և դրի ծրարի մէջ:

Այժմ առաջ եկաւ մի ուրիշ, աւելի ծանրակշիռ հարց. — արդեօք որ լրագրին գիմեմ. տգտատմիտ «Հընձուորի՞ն» թէ՛ պահպանողական «Սալլորդի՞ն»: Մտածեցի երկար, չափեցի, կշռեցի և վերջը եկայ այն որոշման թէ՛ ... բայց ոչ որոշումս ձեզ յայտնելուց առաջ անհրաժեշտ է մի խորհրդածութիւն:

Արդեօք պատահել է ձեզ երբ և իցէ գտնուել իմ
 զրույթեան մէջ. այսինքն այնպիսի զրույթեան որ դուք
 ձեր անձնական մտքերը, հասարակական գաղափարները
 և քաղաքական հայեացքները աշխարհին յայտնի անե-
 լուց. ինչպէս գեղեցիկ լեզուով ասում են—հասա-
 րակութեան սեփականութիւն դարձնելուց առաջ՝ նըս-
 տէք և մտածէք թէ՝ «որ ուղղութեան դիմեմ, որ բա-
 նակին միանամ...»: Օ՛, մարդուս կեանքի մէջ այդ
 խնդրի մասին մտածելու վայրկեանը ամենից փառաւորը
 և հանդիսաւորն է... Այդ վայրկեանն է որ քեզ առա-
 ջին անգամ զգալ է տալիս թէ՝ դու ազատ մարդ ես և
 իրաւունք ունիս ինչ կամենաս լինելու. այսինքն և՛
 ազատամիտ և՛ պահպանողական և՛ յետադէմ և, մինչև
 անգամ, կղերական... Եւ իրաւ, ո՞վ իրաւունք ունի ա-
 սել քեզ թէ՝ «պարոն, ինչո՞ւ ես դու կղերական»: Այդ-
 պիսի՛ ապուշին դու ուղղակի կարող ես պատասխանել
 թէ՝ «հենց այն պատճառով, որ դու ազատամիտ ես»:
 Այդ կնշանակէ թէ՝ որ և է ուղղութեան կամ բանալի
 պատկանելը ոչ թէ խելքի կամ խոր իմաստութեան
 գործ է, այլ ազատ կամքի: Երևակայեցէք որ դուք
 վերարկու չունիք և ձեզ առաջարկում են գնել մէկը
 չորս վերարկուններից, որոնք բոլորն էլ նոր, գեղեցիկ,
 փափուկ և վայելուչ են և դուք ձեր սեփական փողը
 վճարելով՝ նրանցից մէկը գնում էք: Ո՞վ իրաւունք ու-
 նի ձեզ ասել, «պարոն, ինչո՞ւ այս վերարկուն ընտրե-
 ցիք և ոչ միւսը»: Չէ՞ որ ընտրութիւնը ճաշակի գործ
 է և դրա նկատմամբ երբէք չեն վիճում: Եւ ահա՛ դուք
 ընտրելով այն, որը կամեցել էք, գրանով կատարել էք
 ձեր կամքի ու ճաշակի պահանջը: Ընտրութեան միջո-
 ցին, ի հարկէ, չէք կարող որոշել թէ՛ եղածներից որ
 է փտած և որը գիմացկուն. որովհետև ձեր աչքում
 բոլորն էլ դեռ նոր են: Իսկ փտածն ու գիմացկունը
 կ'որոշէ առագաստ: Այդպէս էլ ուղղութիւնը, բանակը

կամ կուսակցութիւնը: Այսօր երիտասարդ լինելով՝ պատ-
րաստուում ես իջնել գրական ասպարէզ՝ գրաւ համար
հարկաւոր է որ ընտրեա մի կուսակցութիւն, ինչպէս
որ ձմեռը հասած ժամանակ՝ վերադառնալ չունեցողն ընտ-
րում է մի վերադառնալ: Սկզբում, ի հարկէ՝ դա ուշա-
դիմութիւն կը դարձնես արտաքին փալլին և մեծահնչուն
անուանը. իսկ թէ՛ յետոյ ինչ դուրս կգայ, այդ արդէն
քո բաղձն է: չըսկտի արտնշաւ:

Ահա ճիշդ այս մտքով գործեցի և ես, երբ հարկ
եղաւ որոշել թէ՛ որ լրագրին գիմեմ.— «Բոլոր աշխարհն,
աստցի, ուռաջ է գնում, ես ինչու. յետ մնում: Վերջի
փարաւաւիւրն էլ չի քնդունում որ իրեն ջանաւանես
յառաջադէմ կամ ազատամիտ, մի թէ կը վայելէ որ ինձ
նման ինտելիգենտը չը պատկանի նոյնպէս ազատամիտ-
ների խմբին»:

Այսպիսի գեղեցիկ որոշման գալով՝ ծրարս փակեցի
և քաղաքիկեցի նրան ազատամիտ «Հնձուորի» խմբագրու-
թեանը: Եւ որպէս զի աշխատութիւնս անկորուստ հաս-
նէ նրան, եթ ծրարը ապահովացրի: Որովհետեւ մտա-
ծեցի թէ՛ կարող է պատահել որ նամակս Թիֆլիս հաս-
նելուց՝ անցնէ արբած մի ցրուիչի ձեռք և սա փոխա-
նակ «Հնձուորին» յանձնելու, տանէ և տայ պահպանո-
ղական «Սալորդին»... Աստուած մի արասցէ. այդ-
պիսի մի թիւրիմացութեան շնորհիւ ես ուղղակի զոհ
կը դառնայի իմ լուրջ սկզբունքներին. այսինքն ստի-
պուած կը լինէի պահպանողական դառնալու: Որովհետեւ
պարզ է, որ ինչ թերթում տպւում է մարդու անդրա-
նիկ գրուածքը, այն թերթի սկզբութեանն էլ նա պիտի
հետեւէ: Հօ չի կարելի սեփական մտքի ստեղծագոր-
ծութիւնից հրաժարուել՝ այս ու այն ուղղութեան մի
դատարկ տարբերութեան պատճառով:

Ինչ և է՛ք փոստային մի աւելորդ մարի տպահո-
ւագրեց իմ համոզմունքը և պարզապէս որոշեց իմ ուղ-
ղութիւնը:

Այնուհետև ամեն անգամ որ Թիֆլիզից ստացւում էր «Հնձուոր» թերթը, ես նեարդային լուզմունքով սկսում էի նրա մէջ պտրտել իմ լուրը: Իմ աչքը չէին գալիս ոչ այդ թերթի տառաշնորհները, ոչ արտաքին տեսութիւնը, ոչ բանասիրականը... Ես զբաղւում էի միայն նրա ներքին տեսութեամբ, որովհետև իմ «երկը» միայն այդտեղ կարող էր լինել: Եւ ես պտրտում էի... բայց ինչպէս էի պտրտում, սրտատրոփ, շնչասպառ... Ո՛վ քաղցր վայրկեաններ իմ գրական անգարձ անցեալի...

Եւ ահա՛ քանի օր, բայց ոչ, մի երջանիկ օր, երբ այլ ևս յոյս չողնէի թէ՛ կարող եմ իմ «երկը» տպագրուած տեսնել, ստացնում եմ «Հնձուորը» և, ըստ սովորականին, նրա ներքին տեսութեանը նայում: Յանկարծ, ո՞վ զարմանք գաւառական լուրերի շարքում տեսնում եմ տպուած իմ «Հաղորդագրութիւնը»... Տպուած եմ պոռւմ, հասկանում էք: Բայց ոչ, անկարելի է որ հասկանաք, կամ գոնէ այնպէս հասկանաք, ինչպէս որ ես էի հասկանում... Իրա համար պէտք է որ կարողանաք լուզուել ո՛ր գեորուել, տքնութեան ժամեր անցնել, ինչպէս որ ես էի անցրել, որպէս զի հասկանաք թէ՛ ի՞նչ է նշանակում «սեփական աշխատութիւնը» տպագրուած տեսնել...:

Եւ ես սկսայ կարգաւ իմ «աշխատութիւնը» մէկ երկու, երեք, չորս, վերջապէս տասն անգամ կարդացի. և էլի չէի կշտանում: Զարմանալի է. որքան էլ որ թղթի վրայ գրուածը լաւ է թւում գրողին, լրագրի մէջ տպագրուածը նրանից տասն անգամ աւելի է լաւ թւում: Եւ դրա գաղտնիքը, ես կարծում եմ, նրանում է, որ մաքու իւր գրուածքը տպագրելուց յետո՛յ է միայն համոզւում թէ՛ ինքը, արդարև, «թղթակից» է:

Եւ այսպէս, մեծ երանութիւն պատճառեց ինձ իմ անգրանիկ «երկի» տպագրութիւնը: Յաւալի էր միայն որ նրանից հանել էին երկու բառ, առաջինը՝ «ոստիկանութիւն» և երկրորդը՝ «գարշապար»: Ոստիկանութեան

Թիւնը՝ ոչինչ, բայց զարշապար բառի անհետանալը շատ վրդովեց ինձ:

Մէկ մտածեցի թէ՛ վեր կենամ մի նախատական նամակ գրեմ խմբագրութեանը և բացատրութիւն պահանջեմ «Թղթակցի» պատուի հետ այդպէս կոպտութեամբ վարուելուն համար, մէկ էլ ինքս ինձ ասացի. «Ո՛վ գիտէ, որ անգութ ձեռքն է հանել այդ բառերը, նոյն իսկ խմբագրի կամքի հակառակ... աւելի լու է լռել, ապա թէ ոչ, կարող են մեզ նոյն իսկ քաղաքական լանցաւոր ճանաչել...»:

Եւ այսպէս, ես հաշտուեցի իրողութեան հետ, մըխիթարելով ինձ ան քաղցր մտածութեամբ թէ՛ ես, ուրեմն, «գրող» եմ և կարող եմ այսուհետեւ համարձակ իջնել գրական ստպարէզը և կանգնել այն մարդկանց շարքում, որոնք իրենց անմեղանքում են «Թղթա-կից» — հրապարակախօս»:

Յետոյ «Հնձուոր»-ում տպուած իմ լուրի շուրջը կարմիր թանաքով մի հաստ ու գեղեցիկ շրջանակ քաշեցի և թերթը կախեցի իմ սեղանի առաջ՝ հանդիպակաց պատին, լուսանցքի վրայ նախապէս գրելով հետեւեալը.

«Այս է իմ գրական առաջին «երկը», որ լոյս տեսու 1873 թուականի մայիս 25 ին: Իմ գրական գործունէութեան քսանհինգամեակը լրանում է 1898 թիւ մայիս 25-ին»:

Բ.

Ասում են՝ զիպուածները՝ շատ անգամ «փոքրիկ» մարդկանց դարձնում են «մեծ»: Եւ այդ՝ ճիշդ է: Եթէ տէր Շմաւոնի գաւազանը իջած չլինէր տէր Սիմօնի գլխին, (գրական էտիկետը պահանջում է որ մի անգամ յայտնաձու ճշմարտութեան վրայ պնդեմ մինչև վերջը), ես, ի հարկէ, այսօր թղթակից չէի դառնալ

փզատամիտ «Հնձուորին» ասին էլ ոչ թէ պատուհանս,
այլ և ատուկս։

Այժմ կը հետաքրքրուէք իմանալ թէ՛ երբ դարձայ
ես յատուկ թղթակից, քանի որ այդ մասին գեռ ոչինչ
չէք լսած։ Պատմեմ համառօտ։

«Հնձուորին» համարը մեր քաղաքում ստացուելուց
մի օր յետոյ դուրս եկայ փողոց՝ իմանալու համար թէ՛
ինչ են խօսում արգեօք լոյս տեսած լուրի մասին։ Որ-
քան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ թեմական
գալթանոցի ծանօթ ուսուցիչներէից մինը յայտնեց թէ՛
այդ լուրը մեծ իրաւանցում է ձգել քահանաների մէջ,
իսկ արեազան առաջնորդը այնքան է վրդովուել, որ
հրամայել է գործակալին քննութիւն կատարել և յան-
ցաւորները գտնելով խստութեամբ պատժել։

Հետաքրքրական է իմանալ թէ՛ ե՞րբ է գրել այդ
լուրը, հարցրիս սոց կեղծ միամտութեամբ։
— Ո՛վ որ գրել է, շատ լաւ է գրել, թէպէտ լու-
րը կարճ է, բայց երևում է որ գրողի գրչում թոյն
կայ, երկու խօսքով քաղաքն իրար է տուել։

Ինչ էր մնում որ այս գովեստը լսելուց խելքս
փռցնէի և գրկելով վարժապետին՝ բացագանչէի։

— Գրողը ես եմ, ես, պարոն ճաճուռեան, այդ
թունաւոր գրիչն ինձ է պատկանում. այդ ես եմ, որ
երկու խօսքով քաղաքն իրար եմ տուել։

Այո, ուղիւս էի այս խօսքերն ասել, բայց չըզի-
տեմ ինչպէս, քաջութիւն ունեցայ ինձ գովելու։
Եւ հէնց այդ վայրկեանին մի մեծ գիւտ արի-
այսինքն, եկայ այն համոզման թէ՛ ինը Մուսաներից
մինը անպատճառ «լուեցնող» է։ Եւ իրաւ է թէ՛ բոլոր
միւսերը ոգևորւած են մարդկանց գրելու, խօսելու կամ
երգելու, չէ՛ որ մէկն էլ պիտի լինի, որ խիստ եռան-
դափնների աշխոյժը չափաւորէ՝ գրողի ձեռքը, խօսողի
լեզուն և երգողի ձայնը տկարացնելով։ Եւ, իմ կարծի-

քով, այդ «լուեցնող» Մուսան պմենից անելի բարեկամ է մարդկանց, որովհետև իւր ներշնչումով արգելք է լինում անտեղի ստեղծագործութիւններին: Իսկ այգապիսի ստեղծագործութիւններ օրքան շատ կարող են լինել աշխարհում: Եւ ահա, ուրեմն, այդ բարեսիրտ Մուսայի շնորհիւ եւ չքրատգունչեցի ձաճուռեանի առածը և չքմատնեցի ինձ:

Բայց նորիս աւուր երեկոյեան զնացի եկեղեցի իմանալու համար թէ՛ ինչ հետեւանք է տւնեցել գործակարի քննութիւնը: Եւ Կրքան մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ իմացայ որ Տէր Շմաճոնի ռաճէր-Սիմոնի փոխարէն պատգաւել են Տէր Դրիգորին ու Տէր-Սահակը, որոնց մասին ինչպէս գիտէք՝ օչինչ չէի չորած: Իմ հարցին թէ՛ «ինչու համար են յըննք պատգաւել և ոչ սարիշները, քանի որ լրագրում տնտես չէ յիշուած», պատասխանեցին թէ՛ «հարց ու փորձից պարզօճել է, որ զրանք մի օրկուուել են իրար հետ գերեզման օրհնելիս»:

— Ուրեմն ճշմարտութիւնը դուքս եկաւ թաքստից, կեցցէ՛ լրագիրը, բացագունչեցի ես:

— Հա, փարմասոն, չըլինի՞ թէ դու ես չուր տուել «Հնձուորին», խօսեց Եմեկիցս Տէր Սեղբօսը, որ ըսել էր իմ բացագունչութիւնը:

— Եւ հա՛ գրելու նոր նիւթ — թղթակցին պտրտում են... մտածեցի ես և, չընայելով որ այդ քահանային տրհամարհում էի, իբրև յետպղծկա կղերականի, այսուամենայնիս որդեցեցի այս անգամ չարհամարհել, մտածելով թէ՛ քանի սր սա ինքը ընդունում է որ ես կարող եմ լուրեր տալ լրագրին, թող քերեմն այգապէս էլ իմանայ և երկիւղ կրէ ինձանից: Եւ իսկ ինչպէս...

— Հայ գիցուք թէ՛ ես եմ տուել, ինչ էք ուզում պսել, հարցրի ես մի առանձին խստութեամբ:

— Այն եմ ուզում պսել, որդի, պատասխանեց նա ձայնը մեղմացնելով, որ երբ մի բան գրում էք, ուղիղ չգրէք:

— Ինչ որ լրագրում գրում է, նա անպայման ուղիղ է, սովորեցե՛ք, վերջապէս, պատկառիլ տպած խօսքից, բարկացա՛յ հստակաբար բարկութեամբ։

Տէր-Սեղբոսր, կարծեմ, երկիւղից կորցրեց իրան:

— Ոչ, այդ չէի ստույգ... կակազեց նա, կարծեմ պատժուած քահանաները իրար չեն խփել, այլ միայն հախճուել են:

«Ահա գրելու երկրորդ նիւթ — իսկութիւնն ուրաբ
նում էն» մտածեցի ես և ապա հարցրի.

—Եթէ աշպէս է, գործակալն ինչու էր պատժուած
նրանց:

— Այդ մեկը չըդիտեմ. ա՛յ, հենց նա ինքը գալիս է ալսաճո՛ղ. հարցրո՛ւ, մենք չենք կարողանում նրա հետ աղախիս հարցերից խօսել:

— Ինչո՞ւ չէ՞ք կարողանում:

— Ի՞նչպէս կարող է նա, գործակալ մարդ է, մէկ էլ տեսար գնաց սրբազանի առաջ մեզ զրպարտեց. նա էլ հրամայեց թէ՛ գնա Տէր Սեղբոսին պատժիր: Այն ժամանակ ո՞վ է մեզ պաշտպանում:

— Մենք՝ գրականութեան մշակներն, բացառան-
չեցի ես խրոխտաբար և այդ վարկենին ինձ թուաց,
թէ՛ մի տունն ձին ոչո՛ւստացայ տկարներին և անմեղ-
ներին պաշտպանելու համար։

Վերջապէս մօտեցաւ գործակալ քահանան: Պա մի տղէտ գիւղացի էր. քաջ երեսի պնդէլ [Թեսմբ կտրողա-
ցել էր ոչ միայն գիւղից փոխադրուել քաղաք, ալ և
տղտեղ կարգուել էր գործակալ:

Իմ հարցին թե՛ ինչու պատժել էք Տէր. Գրիգորին
ու Տէր. Սահակին, նա՛ կոպիտ, գաւառական բարբառով
պատասխանեց՝

— Ինչպէս թէ՛ ընչի՛, հէ՛ր օրհնած. նրանց տնիւրա-
ւուիթենի համալաւը հասել ա թիֆլիս. ապա աշխարհը
նրանց վրոյ ա խօսում, հմի դու ասում ես ընչի՛ եղբ-
պատօ՛ւն, որաւ ա զտէյս լէ մղումսդ՝ ա մալումդ յո-

—Բայց ինչ են արել նրանք, հարցրի՝ ես խստութեամբ:

—Կռուել, հայհոյել, իրար ծեծել են, էլ ինչ պտի անեն:

—Իսկ ես լսել եմ որ նրանք կռուել են խօսքով, բայց չեն ծեծել փրար:

—Հա, իմ քննութեան վախտն էլ տըհենց՝ ասեցին, ամա դէ ես պատժեցի:

—Ել ինչո՞ւ էիր պատժում, բանի որ քննութիւնը այդ լուրը չէր դռնացրել:

—Ընդուն որ լրագրումը տպած ա ըլել թէ՛ ծեծել են: Լրագրի խօսքը թողանք, մարդկանց հաւատանք, տպած խօսքը սո՛ւտ կլի:

Գործակալի այս պատասխանը շատ գիւր եկաւ ինձ: Չնայելով իւր արտաքին կոպտութեան, երևաց որ բաւական լուսամիտ է նա, օրովհետեւ ճանաչում էր տըպագրած խօսքի արժանիքը:

—Կեցցես, տէր-հայր, մինչև այսօր ես նախապաշարուած էի քո վերաբերմամբ, բայց այժմ քորդէն տեսայ որ արժանաւոր գործիչ ես, ասացի ես:

Խրախուսուելով իմ գովեստից, գործակալը լայտնեց մի խելօք միտք, որ ինձ վրայ խօր տպաւորութիւն արած:

—«Լուր» ապա՞ծ բանը նման ա ձիւնի կլոնդրակի (գնդակի), որ էրեխաները գնդելով գցում են ձիւնի վրայ: Եղոյ սկսում են թոլ տալ (գլորել)՝ Որքան շատ ա թոլ ըլում էդ կլոնդրակը, էնքան էլ ձիւնը վրան աւելանում ա հու եղնուց եղը էնքան մեծանում, որ էլ էրեխաները կարում չեն տեղից ժաժ փալ: Ուրեմն, եղրակացրեց գործակալը, մարդիկ չըպէտք ա ձիւնը գնդեն, այսինքն ամենափոքր անկարգութիւն էլ ա ա նեն, չուն էդ անկարգութեան լուրը ըստեղից մինչև Թիֆլիս հասնելը տասն անգամ պտի մեծանայ, ոնց որ բնական ա: Մեղաւորն էլ պէտք ա պատժուի ո՞չ

թէ էն չափով որ մեզք ա գործել, ալ էն չափով, որ գրուած ա լրագրումը:

— Բալը Տէր-Հայր, ձիւնի գունդը ուրիշ բան է, չոր լուրն՝ ուրիշ բան, ձիւնը գլորուելով կը մեծանայ, դա բնական է, բայց լուրը պիտի տեղ հասնէ ճշդութեամբ, առանց մեծանալու, կամ փոքրանալու, նկատեց գործակալին մի նորընծայ քահանայ, որ, կարծեմ, պահպանողականներից էր:

— Սխալում ես, որդի, պատասխանեց գործակալը. ճանապարհ գնալուց՝ լուրն էլ ընենց մեծանում ա ոնց որ ձիւնի կլոնդրակը, ալ, մի օրինակ պատմեմ, լսիր: Օղորմած հոգի Դէր (Տէր) Պուղին մեր գեղի պատուական քահանաներից մինն էր: Մի առաւօտ զարթնելով՝ կնկանը ասում ա — Դէրակին, էս գիշեր էրազումս էնքան տանջուեցի, էնքան չարչարուեցի որ ուզումի մեռնեմ: — Խէ, ա դէր, հարցնում ա կնիկը: — Ընդուն որ, մի ագռաւ ծնեցի, ասում ա դէրը: — Բա քու տունը չը քանդուի, ըդենց էլ բան կլի, արմանում ա կնիկը, հու ձեռաց վազում իրանց հարեան Օհանի կնկանը ասում: — աղջի, Սաբէթ, չես տսիլ, մեր դէրը էս գիշեր էրկու ագռաւ ա ծնել: — Վայ, քուռանամ, էդ թնջ ես ասում, ծնկներին տալիս ա Սաբէթը, հու ինքն էլ վազում իրա հարեանի մօտ ասում: — աղջի, Սարումի թոռը, ախար դէր-Պուղին էս գիշեր իրեք ագռաւ ա ծնել: — Էդ թնջ գուլում (պատիժ) ա, ա կնիկ, ասում ա Սարումի թոռը: հու վազ տալի իրա տալի տունը՝ — Սօփի, Սօփի, ասում ա, արմացք բան ասեմ. դէր Պուղին էս գիշեր չորս ագռաւ ա ծնել:

Ենչ գլուխներդ ցաւացնեմ, բանը որ հասնում ա քէօխվին, դէր-Պուղին օխտը ագռաւ ա ծնած ըլում: Քէօխվան, ի հարկէ, իրա գեղի խէր ու շառին հոգատար մարդ, հաւաքում ա գեղականը հու գալիս դէր-Պուղու մօտ:

— Ա. դէր, էս թնչ գուլում ա հասել մեր գեղին, էգ խի՞ օխտը ագռաւ ես ծնել, հարցնում ա նրան: Խեղճ դէր-Պուղին մնում ա շուարած:

— Եգ ո՞վ ասեց, քէօխվայ, հարցնում ա նրան:

— Ո՞նց թէ ո՞վ ասեց, սաղ գեղը դընգում ա (թնդում է), պատասխանում է քէօխվէն: Յանկարծ դէրի միտն ա գալիս իրա երազը, կանչում ա կնգանը հարցնում:

— Դէրակին, էս ագռաւի բանը քեզ եմ ասել. էն էլ ասել եմ թէ՛ մի ագռաւ եմ ծնել. հմի էս խի՞ էլ լիկը (հասարակութիւնը) ասում ա օխտն եմ ծնել:

— Ի՞նչ գիտամ, էս Սհանի կնկան էրկուսն եմ ասել, պատասխանում ա դէրակինը:

— Բա խի՞ ես էրկուսն ասել:

— Ընգուր որ մտածեցի թէ՛ մին ագռաւ որ ծնել ա, հալբաթ (երեւի) մի ճուտ էլ հետը կլէր:

— Այ Սհանի կնիկ, դո՞ւ ինչ ես ասել, հարցնում են նրան:

— Ես էլ ասել եմ իրեքն ա ծնել:

— Բա խի՞:

— Չուն մտածեցի թէ, էրկու ագռաւ որ ծնել ա, հալբաթ նրանց էլ մի շուտ կլէր: Եւ ըսենց պատասխանում են ըլորը, Բանն, ի հարկէ, պարզում ա, բայց էգ օրից դէնը խեղճ քահանի անունը մնում ա «օխտը ագռաւ ծնող Դէր-Պուղի»:

«Հմի, ա դէր, դարձաւ գործակալը նորընծային, դու ասըմես լուրը մեճանալ չի: Էս հլա փոքր դիւղումն ա որ մին ագռաւը օխտն ա դառնում, բա լուրը որ ըստեղից Թիֆլիս գնալ, տես քանի անգամ պտի մեճանալ է...»

Գործակալի պատմութիւնը համոզիչ ազդեցութիւն արաւ լսողների վրայ, իսկ ինձ, առանձնապէս, հիացրեց: Այդ պատճառով ձեռքս պարզելով նրան՝ ասացի:

— Յայտնում եմ ձեզ իմ անկեղծ համակրութիւնը:

բանի որ դուք էլ մեր բանակից էք, ուրեմն գործենք միասին:

Գործակալը, կարծես, ասածներս չըհասկանալով, քաշուելով հարցրեց.

— Զեր պաշտօնն ինչա.

— Իմ պաշտօնը... այդ թող ուրիշներն ասեն, պատասխանեցի ես ժպտալով և համեստութեամբ հեռացայ:

Բայց որովհետև քույրերս արագ չէի փոխում, ուստի լսեցի որ տէր Սեղբոսը մի առանձին ակնածութեամբ տոռւմ էր.

— Արեւիկի թղթակիցն է, լուրն էլ դա է հաղորդել:

Տէր Սեղբոսը մի զարմացական բազում ջանքով արտաւ և, կարծեմ, տեղն աւ տեղը սառեց:

Գ.

Հա, դուք կամենում էիք իմանալ թէ՛ Բնչալէս դարձա՞յ ես «յատուկ» թղթակից, բայց ես միջանկեալ պատմութիւն տրի. հոգ չէ. այդ էլ հարկաւոր էր. այժմ կը դառնամ բուն խնդրին:

Վերադառնալով տուն, նախ՝ սկսալ մտածել այն մասին թէ՛ ինչ լաւ բան է շփումն ունենալ հասարակական գործիչների հետ, կարծիքներ լսել, մտքեր փոխանակել, կամ չըգիտեցածը սովորել:

Առաջին գրական երկս «Հնձուորին» ղրկելու ժամանակ՝ խոստովանում եմ, երկս թէ երեք վայրկեան խղճի խայթ ունեցայ՝ որովհետև մտածեցի թէ՛ արդեօք լաւ եմ անում որ չեղած բանը գրում եմ թէ՛ ոչ: Սսենք դա սկի խղճի խայթ էլ չէր, այլ լոկ անփորձութեան երկիւղ: Իսկ այժմ, հայր գործակալի բերած օրինակները լսելուց յետոյ՝ այնպիսի մի անյողդողդ քաջութիւն եկաւ վրստ որ կարծես պատրաստ էի աշ-

խարհը գլխի վրայ շուռ տալու, եղածը՝ չեղած, սպիտակը՝ սև, փոքրը՝ մեծ, կարճը՝ երկար, հաստը՝ բարակ, մի խօսքով, աներևույթը՝ երևութական դարձնելու, միայն թէ կարողանայի շարունակ գրել և այդպիսով ծառայել գրականութեանը: Օ՛, ի՞նչ ոգևորութիւն էր այս, և ի՞նչ չէ կարող անել մարդ յափշտակութեան այդպիսի վայրկեաններում...:

Եւ ես սկսայ գրել: Բայց ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ... Մի որևէ լուր. երբէք: Այս անգամուայ ոգևորութիւնը, լուրի ոգևորութիւն չէր, այլ մի ամբողջ թղթակցութեան, մի թղթակցութեան, որ գրական աշխարհը յուզէր. կրքերը վառէր, մտքերը բորբոքէր... Այո, և ես սկսայ գրել, ոչ, շարադրել այդ թղթակցութիւնը: Եւ շարադրում էի, ի՞նչ էք կարծում, իբանի՞ օր. — ուղիղ տասներկու, առաւօտից սկսած մինչև երեկոյ: Առաջին երկու օրը զբաղուած էի միայն իմ տետրակից բառեր. ու ու ոճեր քաղելով, Յետոյ կարգի բերի այն հարցերը, որոնց մասին պէտք է գրէի: Ապա սկսայ իսկական շարադրութիւնը, որ ինչանից խեց ուղիղ հինգ օր, յետոյ շարադրութեանս մէջ գետեղեցի իմ ընտրած բառերն ու ոճերը. վերջը արտագրեցի, օրինակեցի, միով բանիւ զուրս եկաւ մի հսկայական աշխատութիւն: Եւ ուրիշ կերպ էլ չէր կարելի. երբ մարդ մի լուրջ բան է գրում, պէտք է լրջօրէն էլ պարապէ, քննէ, հետազոտէ, ուսումնասիրէ...:

Որովհետև այդ թղթակցութիւնը ամբողջապէս առաջ չէր ել չիմ կարող, ուստի համառօտ լիշեմ թէ՛ ի՞նչ խնդիրներ էի շօշափել դրա մէջ:

Սկզբում յարձակուեցի այն բոլոր ստոր աւարածների վրայ, որոնք սկսել էին որոնել յուր հաղորդող թղթակցին, ինչպէս օրինակ Տէր-Սեղբօսը և նրա նմանները: Այս պարբերութեան համար յատկապէս իմ ոճերի տետրակից արտագրել էի հետևեալ գեղեցիկ խօս-

քերը. — «Պարոններ, ի զբէր էք որոնում, իկամ հալածում թղթակիցներին. նրանք յանցաւոր չեն որ գրում են ճշմարտութիւնը. իսկ ճշմարտութիւնը մի հայելի է, որի մէջ ցոլանում է ձեր պատկերը. հայելին մեղաւոր չէ որ այդ պատկերը նրա մէջ երևում է տգեղ և զգուշիւ»:

Այս կտորը այնքան գեղեցիկ էր որ ես հինգ անգամ իրար վրայ կարդացի: Յիտոյ սկսալ խօսել ամերակողական ուղղութեան մասին անուանելով նրան չժողովրդի փրկութիւն: Եւ այդ անունը արգարացնելով համար առաջ բերի այն հոգ անգեցութիւնը, որ արել էր «Հնձուորը», հրապարակ հանելով քաջանանքի տգեղ արարքը: «Նոյն իսկ կղերականութիւնը չըկիրողացաւ անտարբեր մնալ այդ մէրկացումի սրտաջ և ստիպուած էր պատժել յանցաւորներին» իսկում էի ես:

Այս առիթով, սակայն, ես յարձակուեցի, սրբազանի վրայ, անուանելով նրան անարդար և կողմնակա՛հ, որովհետեւ իսկական յանցաւորներին թողած, նա սխտո՛ւթել էր բջլորովին անմեղ մարդկանց (այս մէկն հօ հաստատ գիտէի). և այդ արել էր, ասում էի, այն պատճառով որ պատժուողները սրբազանի յետադէմ ուղղութեան կուսակից չէին: (Այս մասին թէպէտ խօսք չերեղել իմ ու Տէր-Սեդրոսի մէջ, այսուամենայնիւ ես պիտի գրէի, որովհետեւ իբրեւ թղթակից պարտաւոր էի կատարուած իրողութեան իսկական պատճառները հետազոտել, գտնել)...

Զըխցսելով այլ ևս միւս հարցերի մասին, այսքանը միայն կասեմ որ թղթակցութիւնս այնքան գեղեցիկ էր դուրս եկել, որ նա, մինչև անգամ, նմանում էր իսկական թղթակցութեան: Հենց այս պատճառով էլ սիրտ արի նրա վերջում աւելացնելու իմ անձի վերաբերմամբ հիւսնեալ տողերը:

Յաննան սունկով թղթակցի մատմանն ուղարկեց
 օտնը, մենք մնալուստի տեղնք դրանով ծաղայիչ հաս-
 րակութեան խակական շահերին: Մեր պարտքը կրկին
 սրաշտպանել ամեն մի ջեպքն մ'արդարութիւնը, ճշ-
 մարութիւնը, գեղեցիկն և յբոլորին, իսկ իրաւունքը
 հալածել ու հարուածել անարդարութիւնը, սուտը, տը-
 գեղը և զգուշիւնը: Եւ ի՞նչ քան մոգմա ցոյց տալ սլմ

Այս ամենից յետոյ առաջինը զալիս յապրողիւ
 թեան խնդիրը: Եթէ իմ գրածների տակ շնչի միշտ իմ
 անունն ու ազգանունը, որի էլ Յովսէփ Մանտիսեան Ս.
 հանեանց զաւատ' երկաթ կրկինք և քաջի ալդս ես
 կարծի էի յաճախ ենթարկուել յորձակումների, կոմ
 հրաւիրուել գատարնա (25 որ իբրեւ իմ կիսման հոյ-
 ւաթարիմ թղթակից' ես չէի կարող միշտ ճշմարտիւ
 թիւններ գրել: Մի տեղ իր ուղղութիւն կայ, բանակ
 կայ, կուսակցութեան շահեր կան, միմէ վարելի է միշտ
 ճշմարտութիւն խօսելը: Այդ պատճառով էլ որոշեցի
 ընտրել մի կեղծ անուն: Բայց թուելով մի քանի տա-
 նակ բաժեր, օրինակ՝ Բէեզզըուզ, Բրոմնացան, Սան-
 տարումետ, Մտրակահար, Յուաջարէմ և յայլն, տեսի
 որ դրանք բոլորն էլ թեպէս գեղեցիկ, բայց երկար
 բառեր են: Ես կաթնուում էի կարճ և քաղցրահնչի-
 նը: «Արի փմանուտն, հօրանուփն և ազգանունն գրի-
 խաւատն իրձը մօտ քնեմ և տեսնեմ ինչ գուրդ կը
 գըլ» չ'մտածեցի ես: Եւ այդպէս էլ արի գուրդ եկաւ
 ՅԱՕ, որ նշինչ չէր նշանակում: Բայց որովհետեւ պա-
 պիս անունն էլ կարապետ էր, ուստի էր նրա գլխա-
 տանն էր մէջը դիւի, դարձաւ ՅԱԿՕ: Ինչ գեղեցիկ ու
 հրաշալի բառ, բացականչեցի եւ արդ անուփով էլ
 թղթակցութիւնս կնքելով՝ ուղարկեցի շնորհակալութիւնս
 Անցաւ տասն օր: Տասը զօնարատար յուսով
 ցնորքով և յուզմունքով չի օրեր... Անցնեցե՛ք էք դուք
 երբ և իցէ այդպիսի օրեր... Ի հարկէ ոչ: Այդ ճանր

թեթև, քողցր և դառն, միշտ տանջող և միշտ հա-
ճելի օրերը միայն մեզ՝ գրականութեան մշակներին են
վիճակուած... Այո, գրել, ստեղծագործել և սպասել որ
այդ ստեղծագործութիւնը լոյս տեսնէ, մտքեր ու սրը-
տեր յուզէ, կարծիքներ ծնեցնէ, վէճեր յարուցանէ և ստեղ-
ծագործողի անունը փառաւորէ կամ... խայտառակէ:
Վերին բառն, ի հարկէ, ինձ չէ վերաբերում. բայց
լինում են, նաև, այդպիսի դժբաղդներ, Մուսաներից
ատուած մարդիկ, որոնք գրում, կամ, իրենց կարծի-
քով, ստեղծագործում են և վերջը խայտառակւում:
Բայց թողնենք այդ դժբաղդներին:

Տասն օր անցաւ: Ստացուող «Հնձուոր» ներում չէր
երևում իմ թղթակցութիւնը. սկսւում էի յուսահատուել...:
Հեշտ բան չըկարծէք նստել 12 օր, գրել, շարագրել,
միևնոյն բանը տասն անգամ օրինակել և վերջը նրա
տպագրութիւնը չըտեսնել... Օ՛, դա զարհուրելի է...:
Բայց, ինչպէս երևում է, ինձ ոգևորող Մուսան հսկում
է եղել թղթակցութեան: Տասն և մէկ-երորդ օրը, այո՛,
ճիշդ այդ օրը... բայց ոչ, նկարագրեմ թէ՛ ինչ օր էր
այդ. - Պայծառ և գեղեցիկ. արևն առաւօտը ծագել էր,
իսկ երեկոյեան պէտք է մայր մտնէր. յետոյ լուսինը
պիտի ծագէր. մարդիկ և տնասուններ եռանդով գոր-
ծում էին. թռչունները երգում. բայտերը բնում և
ծաղիկները ծաղկում... դրանից կարող էք երևակայել
թէ՛ ինչ հրաշալի օր էր այն: Եւ ահա, այդ հրաշալի
օրը ստացալ «Հնձուորի» մի համար: Տենգային յուզ-
մունքից դողացող ձեռքերով բացի թերթը: Առաջին ե-
րեսում ոչինչ չըկար. իսկ երկրորդում... Տէր Աստուած.
միթէ ճշմարիտ էր. աչքերին չէի ուզում հաւատալ...
Այդտեղ, այդ երկրորդ երեսում տպուած էր, բայց ոչ,
լոյս էր տեսած, կամ աւելի ճիշդ ասած՝ հրատարա-
կուած էր իմ թղթակցութիւնը...: Առաջին անգամ որ
աչքս բնկաւ ՅՍ.ԿԹ-ի վրայ, քիչ էր մնում որ սւրբախա-

Թիւնից խելահարուէի... ուրեմն դա երազ չէր և ոչ էլ ցնորք: Այո, դա իմ թղթակցութիւնն էր՝ տպուած հալոց ազգի պարծանք փնտռութիւն: Եւ ես սկսայ կարդալ Բալց, ով զարմանք. ուրախութիւնն այնքան էր շշմեցրել ինձ որ ամենից կարեորը, իմ ներկան ու ապագան փառաւորողը դեռ չէի տեսել: Իմ յօդուածի սկզբում, «Նամակ խմբագրութեան» վերնագրի տակ, փակագծի մէջ, նոտր գրերով տպուած էր՝ «Յատուկ թղթակցից»... Հասկանում էք, յնարուկ թղթակցից. ուրեմն ես, Աւետիս Դաւթեան Օհանեսեանցս, կամ ըստ նոր անուանակոչութեան ՅԱՎՈ ս «Հնձորի» «յատուկ», կամ որ նոյն է ասել՝ «պաշտօնական» թղթակցին էի: Եւ այս պատուաբեր կոչումը ոչ մի մահկանացու չէր կարող ալ ևս խել ինձանից. որովհետեւ դա արդէն հաստատուած, սրբազործուած էր տալազրած տառերով ճշմարտութեան պնդման և ընդհանուր աշխարհին յայտնի «Հնձոր» լրագրում: Այնպէս որ աշխարհին յայտնի եմ տուում, որովհետեւ նրա ճակատին պարգրած էր թէ՛ «արտասահմանից դիմում են մեզ հետեւեալ հասցեով. Tiflis, Rédaction «Hindzvor»». Կընչանակէ արտասահմանում նա յայտնի էր ամենքին: Այդ պիւով, ուրեմն, ես էլ դառնում էի աշխարհահայտի իմ անունն էլ ալուսահետեւ պիտի կարդացուէր ոչ միայն Կովկասում ու Ռուսաստանում, ալ և Եւրոպայում, Ամերիկայում, Աֆրիկայում և Աւստրալիայում...

Վերջապէս այսպիսի լուզումների և հոգեկան ամենաքաղցր գրգռիների ազդեցութեան տակ ես կարդացի իմ թղթակցութիւնը մի քանի անգամ, հիացալ, յափշտակուեցի և ասլա «Հնձորը» սրտազին համբուրելով՝ գուրս եկալ տանից:

Հասած լինելով արդէն այսպիսի բարձր աստիճանի, ես, ի հարկէ, պիտի աշխատէի այնուհետեւ հեռու պահել ինձ հասարակ ամբոխից և գտնուել մշտապէս

որոշ բարձրութեան վրայ: Բայց մինչև այդ՝ զեռ-
հարկաւոր էր իմանալը թէ՛ ի՞նչ ընդունելութիւն
է գտել իմ յօդուածը քաղաքի մէջ, կամ ի՞նչ արդեօք
թիւն է արել նա ընթերցող հասարակութեան վրայ:

Այն վայրկենին՝ որ ոտքս դրի քաղաքի հրապա-
րակում, ինձ այնպէս թուաց թէ՛ բոլոր մարդիկ աչքեր-
նիչ սեւեռեցին ինձ վրայ, իսկ շատերը նրանցից ցար-
գնաբով բարեկեցին: Ես, ի հարկէ, չընայեցի ոչ ոքին և
առաջ էի գնում հաստատուն քայլերով ու յայտուկ
թղթակցին՝ վայել լրջով թէամբ: Եւ ըստով ... Եւ —

Օրը տօն լինելով՝ դպրանոցի վարժապետական
խումբն ևս այդտեղ էր: Եւ, ի հարկէ, միայն դրանց
կերող էի մօտենալ, իբրև փոքր ի շատէ ինտելիգենտ
մարդկանց: Իմ ողջունին ամենքը պաշտօնականցին՝ ար-
լով և քաղաքավարութեամբ: Իսկ իմ հարցին թէ՛ ինչ
նոր լուր կա, ծածուռեանն ասաց.

— Լուր չէ, այլ մի ամբողջ պատմութիւն... «Հընձ-
ւորի» տնտեսի թղթակիցը գլխի վրայ է դրել ամբողջ
քաղաքը:

— Ի՞նչպէս, ի՞նչ է գրել, հարցրի ես կեղծ անգի-
տութեամբ: Կամ քաղաքային անգիտութեամբ —

— Օ՛, պէտք է կտրուք, բռնեքով ապամեկ անդ
կտրելի է:

— Այսօ՛ւ ամենայնիւ:

— Ասում եմ անկարելի է. էլ թղթակից պտրողներ,
էլ առաջնորդ, էլ քաջանայ, էլ կուսակցական տնար-
դարութիւն և այլն և այլն չէ մնացել, բոլորը հրապա-
րակ են հանուած:

— Եւ լսւ է գրուած:

— Փառաւոր. «Կապուկ թղթակցի» գործ է:

— Ուրախ եմ որ հաւանում էք ասացի ես ժպտալով:
Ծածուռեանն իսկոյն բռնեց ձեռքս և քաշելով
ինձ մի կողմ, յուզուած ձայնով հարցրեց.

— Մի՞թէ դուք էք գրողը: Ես զարմացալ նրա նուրբ հոգեբանական ընդունակութեան վրայ:

— Ինչո՞ւ հոմար էք այդպէս կարծում, հարցրի ժպտալով:

— Օ՛, մի ծածկէք, խնդրում եմ, յայտնեցէք ինձ ճշմարտութիւնը. ես գաղտնապահ կըլիինիմ այնպէս, ինչպէս գերեզմանի քարը, որ ոչ ոքին չէ ասում թէ՛ ո՞վ է իւր տակ պառկած:

— Սա... կամաց խօսեցէք, ի սէր Աստուծոյ, զգուշացրի ես:

— Ուրեմն, սիրելի բարեկամ, այդ դուք էք. դ՞ուք...

— Այո՛, ինչո՞ւ ծածկեմ լաւ բարեկամից... բայց, խնդրում եմ, թող ոչ ոք այլ ևս չիմանայ այդ:

— Բայց ախար դուք... ներողութիւն...

Ինձ թւում էր թէ՛ նա կամենում էր ասել՝ «ախար դուք այդքան մտաւոր պատրաստութիւն չունիք». բայց իմ աչքերի խիստ հայեացքը զգաստացրեց նրան, ուստի խօսքը փոխելով հարցրեց.

— Բայց ախար այդ ի՞նչ անուն է, որ ընտրել էք:

— Յովսէփ Աւետիսեան-Կարապետեան Օհանեսանցի գլխատառերը միացրէք և դա կլինի...

ձաճուռեանը մի փոքր մտածեց և ապա յանկարծ բացազանչեց.

— ՅԱԿՕ,

Բայց հենց այդ բառն էր, որ կարողացաւ արտասանել և ապա ամօթից շաւազունեցւ Որովհետեւ զգաց որ մեծ անբաղաքավարութիւն է արել՝ կասկած յայտնելով իմ մտաւոր պատրաստութեան մասին:

— Ներողութիւն, սիրելի պարոն ՅԱԿՕ, եթէ ես վերաւորեցի ձեզ, ասաց նա անկեզծ զղջումով:

Յակօ անունս առաջին անգամ լսելով կենդանի բարբառով խօսողից, այնպիսի մի քաղցր հաճոյք զգա-

ցի որ խկոյն էլ ասացի ձգճուռեանին կատարեալ ներդամտութեամբ:

— Սնհոգ կացէք, բարեկամ, այսուհետեւ այլ ևս ես սրտիդ չեմ տռնիլ ոչ մի վերաւորանք: Միանգամ որ հրապարակութեան ընտրել էմ իմ վերծունէութեան ասպարէզ, ես պիտի աշխատեմ սովորել համբերութեան: Ես պատրաստ պիտի լինիմ թէ վերաւորանքի և թէ հալածանքի. ոյգ դէպքում, անշուշտ, ինչ կրմխիթարեն և կ'սգեորեն մեծ հրապարակասօսների օրինակները:

— Սնշուշտ, անշուշտ, պատասխանեց ձաճուռեանը խորին ակնածութեամբ:

Ես կրկին զգուշացրի նրան՝ ոչ ոքի չըյայտնել Յակօ-ի ով լինելը և հեռացայ:

Բայց, բարեբաղդաբար, տչինչ է ծածուկ որ ոչ յայտնեսցի»: ձաճուռեանն այդ մասին յայտնել էր Մոճոռեանին, Մոճոռեանը՝ Չանչուրեանին, Չանչուրեանը՝ Չունգուրեանին և ալդպիսով մի շարքից յետոյ արդէն բոլոր քաղաքը գիտէր որ ես եմ Յակօ՝ն, «յատուկ թղթակիցն» ազատամիտ «Հնձուրի»:

Դ

Այժմ այլ ևս աւելորդ է թուել թէ՛ ինչ նիւթերի մասին եմ գրել ես իմ երկրորդ, երրորդ, չորրորդ ևն ևն նամակներում: Այդ երջանիկ օրերից սկսած մինչև այսօր անցել են շատ տարիներ և այդքան ժամանակի ընթացքում «Հնձուրում» հրատարակուած իմ թղթակցութիւնների մէջ՝ ես չօշագիւել եմ հարիւրաւոր ու հազարաւոր հարցեր. Այդ ամենի մասին լիջել անկարելի է: Այսքանը միայն կասեմ՝ որ իմ հրապարակասօսական գործունէութեան ընթացքում՝ հետեւել եմ միշտ մի ազնիւ սկզբունքի, այն է՝ խօսել ու գրել ճշմարտութիւնը և միայն ճշմարտութիւնը: Բայց, ի հարկէ, ոչ

անպէս, ինչպէս որ նա կայ՝ (այդպէս կարող է անել ամեն մի տիրացու), այլ այնպէս, ինչպէս որ պիտի լինի: Որովհետեւ այդ է պնդանշում կուսակցական ճշմարտասիրութեան էտիկան, որն քսուածնասիրել և իւրացրել եմ՝ շարունակ «Հնձուրի» գործարները կարդալով և նրա ուղղութեան գաղափարները վերլուծելով:

Այս իսկ պատճառով ամեն մի թղթակցութիւն շարադրելիս՝ աչքի առաջ եմ ունեցել հալը գործակալի «Ինչնի կրօնդրակը» և «Ռիտըր ագուտ ծնող Տէր-Պուղոս» պատմութիւնը: Իրանք, այն, եղել են ինձ համար լուստու փարոսներ իմ հրապարակաստեղծական նաւի յորձանուտ ճանապարհի վրայ և զրտնց եմ պարտական գրական ասպարիղում ձեռք բերած իմ յաջողութիւնն ու հռչակը:

«Յատուկ թղթակցի» գործունէութեան ասպարէզը մանաւանդ այն թղթակցի, որ կոչումն ունի ագուտ, մտրակող և մերկացնող ուղղութեան հետեւելու, չափազանց ընդարձակ է և չնորհակալու: Գաւառի մէջ, մանաւանդ, այդ կոչման հետ կապուած են որոշ իրաւունքներ, որոնցից թղթակիցը կարող է օգտուել ինչպէս և ինչ չափով որ կամենայ: Բաւական է որ նա իւր ձեռքին ունի մի դրօշակ, որի վրայ գրուած են հետեւեալ վեհ խօսքերը. «ագստամտութիւն», «նոր և թարմ հոռանք», «հարուածել և մտրակել», «կորչի խաւարը և յետադիմութիւնը»: «տտու եմք կղերակոններին», «ով որ մեզ հետ չէ, մեր դէմ է»: Այլ և մի բառաւորն որ իւր մէջ ունենայ 500-ից մինչև 1000, կամ առաւառելն՝ 2000 ընտիր, բայց, մի և նոյն ժամանակ, ազդու հայհոյանքներ, համեմուտ յարձակողական և մտրակողական դարձումներով, որոնք որչափ յանդուգն լինին ու սանձարձակ, այնքան աւելի լաւ, որովհետեւ, ինչպէս գիտէք, քացախի թունդն է լինում յարգի: Եւ ահա այդ գեղեցիկ ոյժերով զինուած, գուր մըտնում էք... Բայց ոչ, այստեղ մի վտրը պիտի շեղուած:

Հայոց ազգը հօ գիտէք ինչ ազգ է: Երևելի ազգ է, ամեն բան ունի: Ամենից առաջ ունի մի ազգային ձկեղեցի, որ թէպէտ մի փաքը յետագէմ է, բայց վնաս չունի, ՅԱ ՂՈ շատ հին է: Նրա գոյութիւնն ասում են Քրիստոսից շատ առաջ է: Հիմնուած է, չըգիտեմ, Բագրատունեաց իր թագաւորի ժամանակ: Թուականը չէմ յիշում: Ես, առհասարակ այդպիսի սխալաստիքական խնդիրներով չեմ զբաղւում: Զննարիտն ասում՝ նոր սերունդին չի էլ սաղում վատնել ժամանակն այդպիսի դատարկ բաների վրայ: Այսքանը միայն գիտեմ որ նա շատ հին է և, ինչպէս «Հնձուրն» էլ ասում է՝ ունի ժողովրդական ոգի, որի պոտճառով էլ կատարում է ժողովրդական ընտրութիւններ, ինչպէս օրինակ, քահանայի, երէցփոխանի, հաշուատեսի, պատգամաւորի ևն:

Հայոց ազգը ունի, նա և, հագեւոր դպրոցներ, որոց մէջ դասախօսում են վարժապետներ. իսկ վարժապետներին ընտրում է տեսուչը, տեսչին՝ հոգաբարձուները, հոգաբարձուներին՝ ժողովուրդը, իսկ ժողովրդին՝... հա, ներողութիւն, զէնը ճանապարհ չըկայ:

Հայոց ազգը ունի հագեւոր տեսաններ, որոնք կառավարւում են անդամներով, իսկ անդամներին՝ կառավարում է առաջնորդը, առաջնորդին՝ կաթուղիկոսը, կաթուղիկոսին... Այստեղ էլ, կարծեմ, ճանապարհը փակ է, բայց սաղում է որ ասէի՝ «իսկ կաթուղիկոսին՝ ժողովուրդը»:

Աերջապէս հայոց ազգը ունի բարեգործական ընկերութիւններ, որոնք կառավարւում են վարչութիւններով. իսկ վարչութիւնը բաղկացած է անդամներից ու նախագահից որոնց, ինչպէս գիտէք, ընտրում է ընդհանուր ժողովը, իսկ ընդհանուր ժողովը կազմւում է անդամներից, որոնք, բոլորն էլ, ժողովրդական ոգի ունին, որովհետեւ աշխարհականների որդիք են: (Միջանկեալ պիտի ասեմ, որ դրանք միակ հաստատութիւն-

ներն են, որոնք ազատ են կղերական տարրից և նրանց ազդեցութիւնից. դժբաղդաբար զրանք էլ այն վատ կողմը ունին, որ ընդունում են յետադէմ անդամներ, որոնց հետ երբեմն ստիպուած ենք լինում ընդհարուսի)։

Ահա, այս բոլոր տեղերն ու հաստատութիւններն, որոնք ժողովրդական ոգու արտագրութիւններ են, կազմում են «յատուկ թղթակցի» գործունէութեան ասպարէզը։

Յիշածս դրօշակը ձեռքիս և բառարանը կռանս տակ ես մտնում եմ այդ ասպարէզներից որը կամենում եմ. որովհետեւ իմ առաջ բաց է ամեն դուռ, եկեղեցու լինի այդ, թէ դպրոցի, առաջնորդարանի՝ լինի՝ թէ բարեգործական ընկերութեան, միևնույն է. ամեն տեղ էլ ես մտնում ազատօրէն, ինչպէս որ կըմտնէի իմ հօր տունը կամ իմ պապի բաղչէն։

Առաջին անգամ որ կոխում եմ դրան շէմքը, մի թեթեւ հազում եմ։ Ներկայ եղողներն իսկոյն նայում են ներս մտնողին և զգաստ դիրք ստանում։ Այդ ժամանակ արդէն ես գլխարկս հանում եմ։ Իբրեւ ծայրահեղ յառաջագիմական, ես այդ անում եմ մի քանի քայլ դահլիճում առաջ գնալուց յետոյ։ (Յետադիմականներն, ընդհակառակը, գլխարկներն հանում են նախասենեակում, որ նշան է նրանց երկչոտ և նուստտոգի լինելուն)։ Իսկոյն մի խուլ շշուկ տարածում է ժողովականների մէջ։ Լսում են հարցեր. «Ո՞վ է սա», և պատասխաններ՝ «Հնձուորի թղթակիցը», կամ «պարոն Յակօն»։

Ես, ի հարկէ, այդ վարկենին գիմում եմ դէպի իմ աթոռը գլուխս վեր բռնած, կուրծքս դուրս ցցած և կարելոյն չափ սիգածեմ։ Զգում եմ որ նախագահն ու վարչութեան անդամները հետևելով իմ քայլերին՝ կամենում են ինձ ողջունել։ Բայց ես անցնում եմ առանց նրանց նայելու, լուռ և իբր թէ՛ մտախուհ։

Նստում եմ, վերջապէս «յատուկ թղթակցի» ամուսին: Եւ թէպէտ չըգիտեմ թէ ինձանից առաջ ինչ են խօսել, կամ ինչ հարցեր շօշափել, այսուամենայնիւ, տեսնելով որ շատերը մատերնին բարձրացրած՝ խօսք են ուզում նախագահից, ես էլ բարձրացնում եմ ցուցամատս, որպէս զի հասկացնեմ ժողովին թէ՝ «մենք էլ այստեղ ենք»:

Նախագահն իսկոյն գլխով է անում, որ կընշանակէ թէ՝ «ձեր խոնարհ ծառան եմ», ես սպասում եմ:

Այդ միջոցին խօսողը մի պահպանողական է. բայց ես նրան չեմ լսում. որովհետեւ իրաւունք չունիմ լսելու: Գուցէ նա խօսում է լաւ բաներ. գուցէ շատ էջ խելօք մարդ է. բայց քանի որ պահպանողական է, այդ տրդէն բաւական է որ ես համոզուեմ թէ՝ նա լաւ բանասել չէ կարող: Եւ հէնց այդ պատճառով էլ, բոլոր ժամանակ որ նա խօսում է, ես, ազատամիտ մարդուն վայել անհամբերութեամբ, ծամածռութիւններ եմ տնում, որով բոլոր դահլիճն հասկանում է որ Յակոբն զէմ խօսողին: Այդքանն արդէն բաւական է որ ճառախօսը ոչ մի սպիտակ քուէ չստանայ, եթէ յաւակնութիւն է ունենալու իւր տուփը դնելու:

Այլ, ուրիշ բան է յաջորդ ճառախօսը. նա ազատամիտ ծածուկեանն է: Եւ չընայելով որ չըգիտեմ թէ ինչ պիտի խօսի, այսուամենայնիւ, ես լիովին համուձայն եմ նրա հետ: Արովհետեւ հաստատ գիտեմ թէ ինչ էլ որ խօսի, յարմար պիտի լինի մեր ուղղութեանը: Մի փոքր անցնում է թէ չէ, գուշակութիւնս կատարւում է. նա յայտնում է հրաշալի մտքեր. տմենն էլ յառաջագիմական. ես նրան ծափահարում եմ. ինձ ձայնակցում են մեր ընտիր համախոհները:

Շուտով հերթը հասնում է ինձ, թէպէտ ես այդպէս չուտ չէի սպասում... բայց որովհետեւ նախագահը մեր բանակից է, ուստի կուսակցական քաղաքական է:

Թեան էտիկետը պահպանելով, ինձանից առաջ ձայն խնդրողներին նա թողնում է անուշադիր և սիրալիր փախուով դառնում դէպի ինձ.

— Պարոն Յակո, այժմ խօսքը ձերն է:

Ես, սկզբում ի հփրկէ, մի փոքր շփոթւում եմ. որովհետեւ, խոստովանանք լինի, խօսելու մի առանձին շնորհք չունիմ. բացի այդ, այն վատ սովորութիւնն էլ ունիմ որ ցուցամպաս բարձրացնելու միջոցին որոշած չեմ լինում թէ՛ ինչ պիտի խօսեմ. Իսկ այժմ, քանի որ հերթը հասել է ինձ, իբրեւ «յատուկ թղթակից» պէտք է արժանապաւուրթիւնս բարձր պահեմ. ուստի բոլորովին ինձ չըկորցնելով՝ բարձրանում եմ աթոռից և մի բարձրայօն հայեացք ձգելով ժողովականների վրա, պարզ և մեկին արտասանում եմ հետևեալ համարում՝ բայց բազմաբովանդակ ճառը.

— Պարոն, նախագահ պատիւ ունիմ յայտնելու յարգելի հանգիստականներին թէ՛ ես, իսկապէս, կամենում էի ասել այն, ինչ որ պարոն Ճաճուռեանն ասաց. ես լիովին համաձայն եմ պարոնի յայտնած մտքերի և կարծիքների հետ:

Այս խօսքերը խոր տպաւորութիւն են անում ժողովի վրայ:

Իսկ հիմա կասեք թէ՛ «յատուկ թղթակիցին» չի վայելիլ այդքան համառօտախօս լինել: Ես էլ կը պատասխանեմ որ սխալւում էք: Յատուկ թղթակիցը իսկի սրբրտաւորութիւն էլ չունի խօսալու: Ով ուզում է թող խօսի. ճառեր արտասանէ, ընտրութիւններ կատարէ. այսուամենայնիւ, այդ բոլոր խօսքերի, ճառերի և ընտրութիւնների նկատմամբ հրապարակով վերջին կարծիք յայտնելը մեզ է պատկանում,

Եթէ ճախախօսը «մեր մարդն» է, ես նրա յայտնած մտքերն ու կարծիքները «Հնձուորում» անուանում եմ «բարձր, վսեմ և գաղափարական». եթէ հակառակ

կորդ է, ասում եմ. «Յետադիմականին մէկը այս ինչ ժողովում յայտնեց անգրջըհեղեղեան, բորբոսնաճ մտքեր»:

Եթէ ժողովի ընտրութիւնները կատարուում են համաձայն մեր ցանկութեան, այն ժամանակ ես յայտնում եմ թէ՛ «այս ինչ ընդհանուր ժողովը կայացաւ ամենայն ձօրինաւորութեամբ և ընտրութեան արդիւնքը եղաւ փալլուն որովհետեւ ընտրուեցան միայն յառադրիմականներ»: Բայց եթէ դրանց մէջ ներս է ընկնում մի պահպանողական, այն ժամանակ արդէն ասում եմ. «Թէսլետ ժողովը կանոնաւոր եղաւ, բայց վերջում խաւարամիտները քուէները խտրգախելով և մի քանի ժողովականների միամտութիւնը շահագործելով՝ ընտրել տուին իրենցից միին»:

Պատահում է, ի հարկէ, և ժողովուրդ բոլոր ընտրուածները լինում են պահպանողականներ: (Այդպիսի դժբաղդութիւն հասել է հայոց ազգին մի քանի անգամ): Եւ ահա այդպիսի ժամանակ ես այլ ևս չեմ քաջուում զուտ ճշմարտութիւնը յայտնելու. ժողովն, ուղղակի, յայտարարուցւում եմ «ապօրինի», ընտրութիւնները՝ «անվաւեր», իսկ ժողովատեղը՝ «Արշակաւան»:

Այս եղանակով ես գործում և ճշմարտութիւնը յայտնում եմ, նա և, պատգամաւորական, հոգաբարձական և երեցփոխական ընտրութիւնների վերաբերմամբ:

Եթէ պատգամաւորը «մերոնցից» է, ես նրան ուղղակի իտնուակում եմ «սուրբ գործի համար իւր անձն աւ հոգին նուիրող»: Եթէ «մերոնցից» չէ, տալիս եմ նրան իւր սեփական անունը, այն է՝ «պնակալէզ և սորկահոգի կզերական»:

Եթէ հոգաբարձուին «մեր բանակիցն» է, ես չեմ ծածկում նրա արժանիքը յայտնում եմ որ դա «ազնիւ ու ազատ գաղափարներով տոգորուած, դպրոցի յառաջադիմութեան նախանձախնդիր և հանճարաւոր ուղեղի տէր մէկն է»: Բայց եթէ «հպկառակ բանակից» է, նրա

թերութիւնները պարզ է. նա «կաշառուիք է, անբութիան և մաթուաղայի ժամանակակից գաղափարներով սնուած»:

Եթէ երէցփոխը «մեր մարդն» է, ես նրա նկատմամբ կատարում եմ իմ պարտքը, յաշտարարելով նրան լանքիծ, անշահասէր. վերին տատիճանի բարեպաշտ և Աստուծոյ տան ոգտին իւր անձը նուիրող. իսկ եթէ «մեր մարդը չէ», այն ժամանակ, ինչ տեսլ կուզի, որ քաղաքացիական քաջութիւն պիտի ունենամ անուանելու նրան «գող, աւագակ, եկեղեցու գայքը յափշտակող» և այլն ըստ կարգին:

Դալով վարժապետներին, տեսչին, աւագնորդին ևն, զրանց գործունէութեան նկատմամբ ես ես հետեւում եմ մի և նոյն հաստատուն ուղղութեան մնալով միշտ ազատասէր, ճշմարտախօս, մերկացնող, հարուածող. մտրակող, միով բանիւ զտարիւն «Հնձեւորստան»:

Սյս էլ պիտի ասեմ որ «յատուկ թղթակցի» գործունէութիւնը չի սահմանափակում միայն ազգային հաստատութիւնների մասին գրելով: Ոչ. գաւառական քաղաքում ուրիշ բաներ էլ կան, որոնցով մենք հետաքրքրում ենք լրագրի ընթերցողներին: Կայ, օրինակ, քաղաքագլուխ, կան վարչութեան անդամներ, ինքնավարական իրաւունք, յետոյ՝ քաղաքի մաքրութեան, բարեկեցութեան և ուղղապահութեան վերաբերեալ խնդիրներ. կան կապարաւունք, վաշխաւունք, վաճառականներ և այլն: Այդ բոլորի մասին նոյնպէս ես իրաւունք ունիմ գրելու: Եւ գրում եմ, ի հարկէ, այն ինչ որ կամենում եմ, կամ ինչ որ պահանջում է կուսակցութիւնից անբաժան իմ անհատական ծափը:

Կար ժամանակ, երբ թղթակիցներից պահանջում էր շատ քիչ բան. այն է՝ լինել լոկ արձանագրող որ և է գործի կամ ղէպքի: Այդ նահապետական ժամանակի թղթակիցը կարող էր ուրեմն, լինել և ուսմանափակ:

Քսենի ու զարգացման տէր մէկը, և նոյն յամենայն դէպս, Կրքոհացներ իւր ընթերցողներին: Բայց այժմ այդպէս չէ: Այն օրից որ հայ ազգի կեանքը բարդացաւ և նրա մէջ ծնունդ առին ազատամտական, յառաջդիմական և մտրակողական ուղղութիւններն, այն օրից որ լոյս աշխարհ հանուեցան խաւարում ծածկուած պահպանողականները, յետագիմականները և կղերականները, մերկացնող ուղղութեան հետևող խմբադրութիւններն այլ ևս չեն բաւականացնում հասարակ տեսակի թղթակցութիւններով, նրանք պահանջում են որ «յատուկ թղթակիցն» ունենայ ոչ միայն տրձանագրելու, այլ և յօրինելու ու ստեղծագործելու ձիրք, որ նա կարողանայ որ և է անձի գնտած ձիւնը գլորել ու թաւալել այնքան, որ սա մեծանայ, վիթխարի ձև ստանայ և տեսնողների վրայ ահ ու սարսափ բերէ: Կամ, ընդհակառակը, եթէ մէկը պատահամբ շինել է մի մեծ գունդ, հալէ ու մաշէ նրան այնքան, որ տեղը մնայ աննշան մի գնտիկ:

Նւ հենց այս պատճառով էլ, եթէ առաջ խմբագիրն այնքան երկչոտ ու ամօթխած էր՝ որ իւր լրագրում որ և է անճիշդ լուր տպուած ժամանակ շտապում էր՝ հակառակ կողմից հասած հերքումը իսկոյն տպագրելու, այժմ, ընդհակառակը, խմբագիրն ունի այնքան կորով ու քաջութիւն որ ոչ միայն հօր պաշտպանութիւն է ցոյց տալիս իւր թղթակցին և յամառութեամբ նրա հաղորդած անճշդութիւնների վրայ պնդում, այլ և թղթակցի վարկը ժողովրդի աչքում բարձրացնելու համար, այդ անճշդութիւնների վրայ հիմնուած՝ առաջնորդներ է գրում և իւր խօսքը աւելի ազդու տնելու համար՝ թղթակցի սուտերից վկայութիւններ բերում:

Նշմարիտ է, գաւառական քաղաքում գործի իսկութեան ծանօթ մի քանի մարդիկ վրդովւում են և

Հայհոյում սխալ տեղեկութիւններ հաղորդող թղթակցին. բայց զրանից ինչ ղեւա կրգայ. հօ միւս քաղաքներում Գոսանեակ հազարաւոր մարդիկ կորցնում են մեր հաղորդածը և ընդունում նրանց զուտ ճշմարտութեան տեղ:

Տասը-քսան մարդ ճշմարտութիւնը իմանալով ինչ կարող են անել, քանի որ նրանց ձայնը չի Կուտելու հրապարակում, քանի որ նրանց հերքումը չի տպուելու լրագրում: Տասնեակ հազարաւոր մարդիկ մեր շնորհիւ արդէն սկսին աւել են ուղիտակ և այդ բուռնութեամբ, ձայն բազմաց՝ ձայն Ամսուրի:

Հանգամանքների փոփոխութեան շնորհիւ է որ մենք այսօր ոչ միայն մեծ յարգու սլատիւ ենք վայելում ժողովրդից, ալ և կարողանում ենք փնդափնդաթիւններ շառաջացնել նրա հնգած ու բորբոսնած կեանքի մէջ:

Յիշենք մի օրինակ:

Քսան տարի սրանից առաջ մի անհեղեղ կարգադրութիւն եղաւ: Հրամայել էին որ մեր գալրոցների աշխարհական հոգաբարձուների թշոււ ըմտրուին, նաև երկ-երկու քահանաներ, որոնք, ինչպէս զիտէք, զուտ կղերականներ են: Այս կարգադրութիւնը, ինչպէս որ սպասելի էր, յուզեց ու վրդովեց ողջ ազատամիտ աշխարհը:

— «Ո՞նց թէ հոգևոր գալրոցների մէջ մուտ գործէ հոգևորականը. այս ինչ խաւարածութիւն է, հարցրինք մենք իւրար՝ լցուած արդար բարկութեամբ:

Բանից Կրեւաց որ այդ կարգադրութիւնը արել է Հայոց Հոգևոր Տէրը:

Մենք զարմացանք:

Եւ այդ Հոգևոր Տէրն ինչ գործ ունի դներ հոգևոր գալրոցների հետ, հարցնում էինք իրար լուռ փսփսալով և սակայն այդ հարցին պատասխան չէինք գտնում:

Յանկարծ քարեկամներիցս մէկը մի զարմանալի միտք յայտնեց.

— Հայոց հոգևոր տէրը, ասաց նա, երևի, այն կարծիքի է թէ՛ քահանաները ևս հայեր են, իսկ նրանց որդիքը, որ փորաշայ չեն հագնում, աշխարհականներ: Լեռնապէս, ինչպէս որ կտակակար Մակին, կամ բազազ Սերորը աշխարհական լինելով՝ իրաւունք ունին հոգաբարձու ընտրուելու, և իրենց որդւոց շահերը դպրոցում պաշտպանելու, այնպէս էլ քահանան՝ հայ անուանելով իրեն՝ պիտի խառնուի հոգևոր դպրոցի գործերում, առարկելով թէ՛ պաշտպանում է այդտեղ իւր աշխարհական որդու շահերը:

— Ոչ, այդպէս չէ, յարեց մի ուրիշը, որովհետեւ մենք, աշխարհականներս ամեն կերպ խառնում ենք եկեղեցու գործերում՝ առարկելով թէ՛ մեր եկեղեցին ժողովրդական է, ահա՛ հոգևոր տէրն էլ քահանան. ընդ խառնում է մեր հոգաբարձուների հետ՝ որպէս զի մի օր ասէ թէ՛ ձեր դպրոցներն էլ հոգեւորական են:

Այս տարօրինակ, բայց կարի հաւանական բացատրութիւններն ուղեղս ֆիցեցին: Սկսայ մտածել թէ՛ ինչ միջոց գործ զնենք ծնունդ առած Ժորիքն արմատախիլ անելու:

Եւ ահա՛ յանկարծ գլխումս ծագեց մի հրաշալի միտք, որը ես դնրձեալ վերագրեցի Մուսանների ազգեցութեան: (Միջանկեալ պիտի տեսնեմ որ վերջին ժամանակներս Մուսաները շուտ շուտ են երևում մեր երկրում: Ասում են բանաստեղծ Յովհաննէս Թումանեանն էլ ջրի Վտակում մի Մուսա է բռնլ: Բայց խաւարամիտ յեռադիմականը փոխտոնակ նրանից շնորհ խնդրելու, փող է ուզել: Մուսան էլ փաստ փուստ հաւաքել, փոխել է): Հա, այն էի ասում. գլխումս մի հրաշալի միտք ծագեց: — Կղերական կթուակցութիւնից և նրա ազգեցութիւնից ընդ միշտ անջատուելու համար՝

պետք է հեռացնէ՞ք եկեղեցիներէջ բոլոր քահանաներին, իբրեւ հայ ազգին չըպատկանող մի տարրի — մտածեցի ես:

Եւ երբ այս մասին հետեւեալ օրը յայտնեցի պատգամաւորների նախապետը աստական ժողովում, բոլոր յառաջադիմականները միանուագ ծափահարեցին: Բայց չետադիմականները սկստն ծիծաղել: Եւ զարմանալի էլ չէր: Այդ մարդիկ չեն կարող որեւէ նոր ու թարմ միտք ըմբռնել ու մարտել. նրանց հետաքրքրում է միայն հինը ու փտածը: Այդ պատճառով էլ խաւարասէրներից մէկը հետեւեալ տղայական դիտողութիւնն արեւ.

— Հոգա այն ժամանակ ո՞վ մեզ համար ժամ ասէ, ո՞վ մեր երեխան մկրտէ, պսակը կատարէ, մեռելը թաղէ: Արեւը սիրեմ ծածուռեանին, վեր թռաւ տեղից Կրօնի պէս ու պատասխանեց.

— Դրա համար Ամիրխանեան կայ. բաւական է քո շեւ այսօր մի հեռափր և վաղը պատրաստ կլինին այս տեղ մի քանի տասնեակ պատտօրներ, բոլորն էլ բրիւկով ու ժիլէտով:

Յետադիմականն, ի հարկէ, իսկայն պատպանծուեց: Բայց և այնպէս իմ առաջարկութիւնը չընդունուեց, որովհետեւ խաւարամիտները քուէները խարդախեցին:

Այսուամենայնիւ, կղերականներից ազատուելու համար, մենք գործ դրինք սուելի ազդու և դրական միջոց: Մի երեկոյ հաւաքեցինք քաղաքի քահանաներին սերտունը և ասացինք.

Տէր-պապաներ, դուք ստամոքս ունիք թէ ոչ. ասացին — Ունինք:

— Դուք սիրո՞ւմ էք թափա հաց, իւղալի բոգրաշ, անուշահոտ տոլմա, կամ զաուրմով փլաւ. ասացին.

— Շատ ենք սիրում:

— Դուք կարո՞ղ էք տկլոր ման գալ ձմեռ ժամանակ, կամ սենեակներդ չըվառել՝ երբ բուքն ու բորա-

նր սառեցնում լինի դրսում ամեն կենդանի շունչ:

— Ոչ, ասացին, չենք կարող. տկլոր ժամանակ մեզ հարկաւոր է լա՛ւ քաթանից շապիկ ու շապիկ ընկեր. հաստ գուլքա և պոլսապոժկա. յետոյ դրաքի շալվար և արխալուզ, վերջը մի կապա, մի փարաջայ, մէկ էլ մի վերարկու— փարաջայ, այդ բոլորից յետոյ էլ մանի-շակագոյն թաւաից մի կամիլաւկայ: Իսկ եթէ դրան ար-ժանացած չըլինինք, այն ժամանակ Հաբիբի կասաօրից մի լուռ շլեւալա: Գալով մեր սենեակները տաքացնե-լուն, դրա համար էլ հարկաւոր է չորս խորանարդ սաժեն իսկական բոխի ծառի փայտ:

— Դէ, լոյս դառնայ ձեր հերը, ասացինք մենք. հիմա լսեցէք. եթէ չէք ուզում որ թաժա հացը, բոզ-բաշը, տօլման, զաուրմով փլաւը, կամ վարդագոյն իշ-խան ձուկն անսլակաս լինին ձեր սեղանից, եթէ չէք ուզում տկլոր ու չփլախ ման գալ փողոցում, կամ ձը-մեռ ժամանակ ցրտից գոնգոռնալ, այն ժամանակ պէտք է քիթներդ չերևեցնէք հոգաբարձուներ ընտրող վա-ղուայ ժողովի մէջ: Հակառակ դէպքում, մենք ձեր ծը-խակաները չենք, դուք էլ մեր քահանաները:

Հարուածը ուղղուած էր վերքին. քահանաները մնացին սառած:

Մէկը միայն առաջ տնցաւ և մեր գուլթը շարժե-լու համար՝ իւր ընկերների կողմից հետևեալ սրտառուէ բանախօսութիւնն արաւ.

— Ո՛վ երջանիկ աշխարհականներ. եղել է ժամա-նակ, երբ քահանաներն այնքան անշահասէր, պար-տաճանաւ և առաքինի են եղել որ մի ճշմարտութիւն քարոզելու, կամ պաշտպանելու համար, նոյն իսկ, իրենց անձն են զոհել, նահատակուել են: Բայց այդ եղել է այն ժամանակ, երբ նրանք ապրում էին ոչ թէ «հա-ցիւ», այլ «բանին Աստուծոյ». այսօր, ի հարկէ, այդպի-սի քահանաներ չըկան, եղածները մենք ենք. իսկ մե-

զանից ամեն մինը, ինչպէս գիտէք, ունի մի ջուալի չափ ստամոքս, որն անհնար է լցնել «բանիւն Աստուծոյ»: Այդ պատճառով մենք սիրով ընդունում ենք ձեր առաջարկութիւնը: Թող խաւարամիտ Էմին տէր Գրիգորեանը մեզ այս առիթով անուանէ հայկատակ, թող ուրիշ յետադիմականներն էլ անուանեն, թէկուզ, պորտաքոյծ, պնակալէզ, մեզ համար միևնոյն է, միայն թէ մենք չըզրկուինք անուշահոտ տոլմից, ղաուրմով փաւից և, մանաւանդ, Սեանի իշխան ձուկից, որն ամեն անգամ վալելելուց՝ մարդ լցւում է հայրենասիրական կրակով... Այո՛, թող մեզ անուանեն ինչ ուզում են, միայն թէ անպակաս ունենանք լիշեալ բարիքները, մեր ներքին ու արտաքին փորձանքները և ձմեռ ժամանակ՝ բոխու փայտով տաքացրած մեր սենեակներն, ուր տիրակնոջ կողքին հանգիստ նստած, խօսինք աշխարհի ունայնութեան մասին, կամ ոգևորուած ժամանակ՝ «ջան» ասենք «ջան» լսենք:

«Հայոց հոգեւոր դպրոցում, շարունակում էր Տէր հայրը, աշխարհական լինի հոգաբարձուն թէ հոգեւրական, դպրոցը լինի, թէ չլինի, մեզ համար միևնոյն է. մեզ հարկաւոր են երեխաներ, որ մկրտենք, երկտասարդներ՝ որ պսակենք և մեռելներ՝ որ թաղենք: Այս երեք բանը մեզ՝ տուէք, իսկ մնացեալը, թէկուզ, ջուրն ածեցէք, մեզ ինչ:

«Այս գիտումներով, ահա, մենք ընդունում ենք ձեր առաջարկութիւնն և հանդիսաբար խոստանում որ քիթներս չենք երևցնիլ հոգաբարձու ընտրող ժողովի մէջ, որպէս զի աշխարհի առաջ ապացուցանենք թէ՛ մենք ենք «հովիւ քաջ, որ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»:

Քահանաների այս անձնուէր որոշումից զգացուած, ես մի մի պուռնջ առաջարկեցի նրանց: Յետոյ իրաւունք ստանալով նրանցից՝ խօսել իրենց փոխարէն ժողովում,

ինչ որ կամենանք, ճանապարհ դրինք նրանց սիրով և խաղաղութեամբք:

Հետևեալ օրը հանդիսաւոր զեկուցումն արի պատգամաւորների ժողովում, յայտնելով թէ՛ մեր քահանաները, կամենալով հաւատարիմ մնալ հայոց եկեղեցու ժողովրդական ոգուն, խմբովին հրաժարուամ են Հոգեւոր իշխանութեան հրամանը կատարելուց, ուրեմն և մեր կամքի հակառակ հոգաբարձու ընտրուելուց, որով և արժանաւոր ապտակ են տալիս ում որ անկէ, հասկացնելու համար թէ՛ չըպէտք է ամբօխի իրաւունքները բռնաբարել:

Այս նորութիւնը, որ յառաջադիմականները լսեցին հիացմունքով, իսկ յետադիմականները զայրոյթով, մի շաբաթից յետոյ հրատարակուեց «Հնձուորում», իբրև հայ քահանաների ճշմարտասիրութեան, ազնւութեան և անօրինակ անձնուիրութեան ապացոյց, որի նկատմամբ խմբագրութիւնը ևս իւր կողմից գրեց մի փայլուն առաջնորդող, անուանելով այդ քահանաներին «ազնւութեան տիպարներ»:

Այս միջանկեալ պատմութիւնը ես արի, ցոյց տալու համար թէ՛ ինչպէս ենք մենք յեղափոխութիւններ առաջացնում գաւառացու լճացած ու բորբոսնած կեանքում: Եւ այս պատճառով է, ահա, որ մեզ ամեն տեղ հանդիպում են սիրով, ականածութեամբ և յաճախ՝ նոյն իսկ, երկիւղով: Մեր խօսքը գաւառում, գրեթէ, պատգամ է, իսկ ցանկութիւնը՝ օրէնք:

Ե.

Հիմա դուք, իբրև դրական հայեր, կասէք թէ՛ բոլոր աշխարհը գործում է շահի համար, մարդիկ վատակում, կամ քրտնում են որոշ յօգուտներ ձեռք բերելու համար, արդ, ձեր շահն ու օգուտը ո՞րն է այս

գործում. ինչո՞ւ էք ի զուր աշխարհն աղմկում, սրտեր վիրաւորում, մտքեր պղտորում, մարդկանց հանգիստը խանգարում»:

Այդ հարցերին մենք ունենք մի պատասխան. այդ այն է՝ որ գիտենաք թէ՛ մենք էլ Վարդ ենք այսինքն՝ շահ ասուած բանի համար մենք էլ մտածում ենք ուրեմն, մոռնալ չենք ազգասիրութիւն անում:

Իմ գործունէութեան առաջին տարիներում, իմ ստացած շահը լինում էր միայն բարոյական. այսինքն, ես գոհ էի լինում որ իմ անունը ասուած էր աշխարհահռչակ «Հնձուորում», որ ես համարում էի «յատուկ թղթակից» և որ վերջապէս հայոց ազգն իմանում էր թէ՛ երկրագնդի վրայ ապրում է «Յփփօ»-ն: Ես այդ լսող, բանի ժողովրդական դարձալ և «ձիւնի զնդակներն» սկսալ աւելի մեծ մեծ գլորել, նիւթական շահեր էլ էի ստանում: Օրինակ. պատահո՞ւմ էր որ Տէր Մաղբոսը գալիս էր Ջրօրհնէքին, կամ Զատիկին մեր տղան օրհնելու: Նա փղղ չէլ առնում, վախենալով թէ՛ մի գուցէ այդ մասին գրեմ լրագրում: Ստատահում էր որ ես ներկայ էի լինում մի բարեկամի տղայի մկրտութեան կամ աղջկայ թողման, այդ բարեկամն էլ, իմ շնորհիւ, ազատում էր ծախքից Զատիկի մատուղի օրը երէցփոխանը մեր տուն դրկել էր տալիս 10 թիքայ: ամենալաւ կտորներից, մինչդեռ ըստ օրինի՝ մեզ կրհասներ 2-ը կամ 3-ը: Հոգաբարձուներից մի քանիսը միշտ հաճութեամբ էին լսում ինձ, և երբ իմ մօրաքրոջ որդու համար հարկաւոր եղաւ ուսուցչական պաշտօն, նրան իսկոյն տեղաւորեցին մեր դպրոցում: Այդպէս էլ պատահում էր և այն աշակերտներին, որոնք բազմ էին ունենում իմ ազգականները լինելու: Նոյն իսկ առաջնորդը, պէտք է խոստովանել, բարեհաճ էր զէպիւինձ: Նա օրով հասարակ իմ հօրեղբօր որդու պսակը, որ չըհաս էր ազգակցութեան 5-րդ աստիճանում:

Բայց այն ազգային բարիքներից զոտ ես վայել-
 չում եմ, նաեւ, քաղաքացիական բարիքներ: Օրինակ —
 մեր տան փողոցը միշտ մաքուր է պահուում, մինչդեռ
 մի քիչ հեռու մի յետադիմականի տուն առաջ, կատա-
 րեալ աղբակոյտ է: Այս պատճառով ես պարտքս եմ
 համարթեմ հրապարակաւ յայտնել որ մեր քաղաքը ք-
 րինակելի մաքուր է: -- Քաղաքային վարչութեան
 մէջ երկու ազգակիցներս լաւ պաշտօն ունին. պարզ
 է, ուրեմն, որ ես այդտեղ չեմ կարող երբեք զեղծում
 նշմարել: — Գնահատող մասնաժողովն, որ հօրս կենդա-
 նութեան ժամանակ մեր տան հարկը որոշել էր 7 ռ. 50
 կ. այժմ այդ հարկը իջեցրել է մինչև 3 ռ. 25 կոպ.:
 Ինչպէս չըլայտնեմ աշխարհին որ այդ մասնաժողովը
 գործում է բարեխղճաբար: — Քաղաքում յայտնի մի վաշ-
 խառու, որի համար գրել էի թէ՛ տղրուկի պէս ծծում
 է գիւղացիների արիւնը, այժմ ինձ պարտք է տալիս
 առանց տոկոսի և երբ ժամանակը լրանում է, սիրով
 փոխում է իմ մուրհակը, դարձեալ տոկոս չըհաշուելով:
 Այժմ իմ պարտքն է նրա մասին այլ ես վատ ոչինչ
 չըգրել: — Մինչև անգամ բախալ Համբարձրւմը, որի միջ-
 քին գրած էի թէ՛ փտած կամ բակ միրգ է ծախում
 և խոլերայի տարածման նպաստում, սրվճրութիւն է
 արել ամեն կիւրակէ ինձ նուէրներ զրկելու, երբեմն
 լաւ ծիրան, երբեմն բեղանայ թուր, իւր ժամանակին
 խաղող, դեղձ, թուզ, ընտիր սեխ և այլն: Մի տնգամ
 բարեկամներիցս մէկը կատակով հարցրել էր թէ՛ «Հոմ-
 բարձում ապեր, ինչու Յակօին նուէրներ ես ուղար-
 կում, իսկ ինձ՝ ոչ». նա պատասխանել էր.

— Յակօի բանն ուրիշ ա. շուն ենք կապում...:

Ես, ի հարկէ, չըբարկացայ. տգէտ մարդ է, աւելի
 լաւ պատասխան տալ չէր կարող:

Բայց, ճշմարիտն ասած՝ զայլոյթօ զսպել չեմ կա-
 ղողանում: Երբ նման վիրաւորանքներն ստանում եմ

ինտելիգենտ մարդուց: Օրինակ, անցեալները խօսում էր ինձ հետ մի հեռու ազգականս, որ, գլուխը մեռած համալսարանական է և չմիկնոյն ժամանակ, չէ ամա- չում իրեն պահպանողական անուանելու: Գրգռուած ւն յաջողութիւնից, որ «յատուկ» թղթակիցներս ու- նինք և ւն յարգանքից, որ մենք վայելում ենք դա- ւառում, նա հետեւալ անհեղեղ համեմատութիւնն ա- րաւ:

— Դուք չատ նման էք, ասաց, ւն պատմական եասաւուլ-բաշիներին, որոնք ապրում էին տխրահոյակ Մովրովների ժամանակ: Զեր թէ ունեցած յաջողութիւ- նը և թէ վայելած յարգանքը նոյնն է, ինչ որ ունէին կամ վայելում էին նրանք: Ամեն մի դէպք, կամ յան- ցանք, որ կատարում էր ժողովրդի մէջ, ամենից առաջ ծառայում էր այդ եասաւուլ-բաշինների օգտին: Նրանք ունէին սուր հոտառութիւն և գիտէին թէ՛ ո՞ր դէպ- քից կարելի է որոշ օգուտ քաղել և որից ոչ: Այդ պատ- ճառով անցքի տեղը ամենից առաջ հասնում էին նը- րանք, իբրև կարգապահութեան հսկող պաշտօնեաներ: Եթէ յանցաւորը մի երեքանոց, կամ հնգանոց սլլացնում էր եասաւուլ բաշի նաւասարդի ձեռքը, ւն ժամանակ կատարուած իրողութիւնը, կամ ծածկում էր բոլորո- վին, կամ ներկայացւում էր իբրև մի անմեղ իրողու- թիւն: Իսկ եթէ ոչ, այդ դէպքում եասաւուլ բաշին բարձրագոյ աղաղակով և հեղինակաւոր հայհոյանքնե- րով կատարուած յանցանքը յայտարարւում էր իբրև մեծ եղեռնագործութիւն և յայտնելով այդ մասին Մովրովի օգնականի՝, հրաման էր ստանում՝ մտրակելով բերել իւր դուռը անհանգիստ յանցաւորին: Այստեղ արդէն, արդարութիւն գտնելու համար, հարկաւոր էր սլլաց- նել ոչ թէ նաւասարդի արած պահանջի չափ, այլ տասն անգամ աւելի, որպէս զի գործը չըհասնէր Մով- րովին, որի արդար դատաստանից խուսափելու համար՝

կըհարկաւորուէին հարիւրներ և այն՝ ոսկեգրամով, ինչպէս վիպասան Պառչեանն է վկայում իւր «Հացի խնդրում»:

Յատուկ թղթակիցներին նմանեցնելով եասաւուլ բաշիների, խաւարամիտ ազգականս այն բարբարոս միտքն էր յայտնում, իբր թէ՝ մենք էլ նրանց եղանակով հարստահարում ենք ժողովրդին, կաշառ ենք առնում նրանից կամ երեսպաշտութիւն անում: Մեծ բաղտաւորութիւն է որ այդ ապուշը չի հրատարակել այս կարծիքը պարբերական թերթերում. ապա թէ ոչ, հայ ընթերցողներն, որոնք մեծ մասամբ բթամիտ են լինում, հալած իւրի տեղ կընդունէին այդ բարբառնալիքը: Բայց ես, որպէս զի ապացուցանէի իմ ծանծաղամիտ ազգակցին թէ՝ իբրև թղթակից, ո՞րքան անաչառ եմ, ասացի.

— Մեր ու եասաւուլ-բաշիների մէջ, արդարև, կայ նմանութիւն, բայց այդ նմանութիւնը ոչ թէ դրական, այլ հակադրական է. օրինակ. նշանք հսկում էին քաղաքի արտաքին կարգապահութեան, իսկ մենք հրսկում ենք՝ ներքինին: Նրանք օգտուում էին մարդկանցից նիւթապէս, իսկ մենք՝ օգտուում ենք բարոյապէս: Նրանց յարգում էր ժողովուրդը իբրև փոքրագոյն չարիքի, իսկ մեզ՝ յարգում է իբրև փոքրագոյն բարիքի: Նրանք ծածկում էին ճշմարտութիւնը, երբ շահ էին ունենում և յայտնում՝ երբ չէին ունենում, իսկ մենք՝ ընդհակառակը, յայտնում ենք, երբ շահ չենք ունենում և ծածկում՝ երբ ունենում ենք: Նրանք մտրակում էին անհանգիստ մարդկանց, իսկ մենք՝ մտրակում ենք խիստ հանգիստներին: Նրանք հայհոյում էին լեզուով, իսկ մենք՝ հայհոյում ենք գրչով. միով բանիւ, նմանութիւն կայ, բայց այդ նմանութիւնը բացասական, հետևապէս, և բարոյական է:

Մի վերջին, հակադիր նմանութիւն ևս, որ չեմ կարող զանց առնել, այն է՝ որ եասաւուլ բաշխները, կամ մովրովների անունն անմահացնողը եղել է մի խաւարամիտ Պոսեան, իսկ մերը պիտի անմահացնէ մի ազատամիտ յառաջադիմական:

Այսքանը, կարծեմ, բաւական է, հասկացնելու համար թէ՛ ով ենք մենք:

ՄԱՌԻԱՅԱՆ

ԲՍՁԷՒ ԵՐԳԸ

ՄԱԿՍԻՄ ԳՕՐԿՈՒ

Նիրհում էր ծովը:

Անհուն, վիթխարի, անծալր ափերի եղերքով պատած, հծծում էր լռիկ. քնեւ էր արդէն և կիսւում էր անդորր լուսնի կապուտակ լույսի մէջ կորած ճգիին էր տալիս: Թաւաշա՝ մուն—փափուկ, սև սաթ խաւերով, այնտեղ նա հեռւում հալաւ երկնքի կապուտակի հետ փարուել, թաղուել էր խոր, պինդ նիրհի մէջ, և իւր պարզ ծոցում բամբակի քուլա թափանցկէն ամպերի պատկերն էր ցուցնում, որ անշարժ կէցած չէին էլ ծածկում ոսկեշաղ առողների հրաշալի կերտուածք: Կարծես երկինքը դեռ էլ աւելի թեքւում էր ծովին, գիտնալ ցանկալով թէ քնչ են հծծում մշտախօս ալիք, որոնք ափերին հանդարտ, քնէած ծափին են տալիս:

Ծառախիտ լեռներ, ճոխ բուսականութիւն, թեքուած դէպ գետին հիւսիս-արևմտեան քամու շնորհիւ, լորեղ գծերով իրենց կատարներն անհուն կապուտի անապատն ուղղած, մեղմում-փափկանում էին հարաւի գիշերալին մեղկ, քնքշաբար փարուող շամանդ խոնաւի փաղաքուշի մէջ, որտեղ իրենց չոր, խիստ դիմախճերն էին սքողում, կլորիլ աշխատում:

Լեռներն փհապանձ—մտածկոտ էին: Անաշաւուն, վերտալեանց ճոխ կատար պլլուած լեռներից դէպի վար իջած թանձր ստուերի մէջ, կարծես թէ անհուն ջանք էին գործ դնում, որ մեռցնեն—պահեն այն միակ շարժումն, և՛ ալիքներին մշտախօս ծփանք և՛ թէ փրփուրի անվերջ հեծեծանք՝ խեղդեն, սպանեն,—մի խօսքով բոլոր այն ձայն ու ծպտուն, որ տընում են խախտել զեռն ևս լեռների սէգ կատարների լեռն թաղնուած, արծաթափայլ լուսնի կապուտ չողների սըրբազան անդորր:

—Ա-ալլա-ա-ա-Ա-աքր-բեան... հանդարտ հծծում է Նազիր-Ռահիմ-օղլին խրիմցի ծերուկ չորան՝ հովիւը, որ մի իմաստուն ծերուկ էր, կայտառ, միշտ մեկամաղձիկ ու բարձր հասակով, ալիքն սալիտակ, արևառ դէմքով, հիւժուած, չոփ դարձած:

Մի տեղ միասին պառկած ենք հսկայ ժալռ քարի տակի աւուտի վրա. ալք ժալռն ահագին, աղբալան սարից

պոկուել էր, ընկել, ստուերով փաթտուել, մամուով պինդ ծածկուել և նոյնքան տխուր, մռայլ սեւք առել, որքան աղգական հինաւորաց սարը: Նորա աչն կողքին, որ ծովն էր նայում, ալիքներն ածել, կուտակել էին տիղմ ու ջրխոտեր, որոնցով կախկտուած մեծ, հսկայ ժառը, կարծես, թէ ծովը լեռներից բաժնող նեղլիկ, աւազուտ շերտի հետ ամուր կապել—կցել էր: Մեր վառ խարուկի լուսաւոր բոցը պատել էր նորան և լուսաւորում էր սարին դարձրած երեսը: Կանկարծ բոցն առկայծում, ելնում իջնում էր և ծերուկ ժառի խոր խոր ակոսած դաժան դժերին ստուերներ ձգում: Կարծես խոհերի և մտորմունքի անդունդն էր իջել և զգացումների ծովով համակուել...

Հէնց մեր նոր որսած ձկներն շտապով ածել ենք կաթսան, և ծեր Ռահիմի հետ ձկնաթան եփում: Երկուսս էլ ընկղմուած ենք աչն բացառիկ հոյեմաշ, տարտամ վիճակի մէջ, երբ ամեն ինչ այնչափ երազուն, տեսլական է թւում, որ ամեն մէկին իւր մէջ համարձակ խոր թափանցելու իրաւունք է տալիս, երբ մեր սիրտն այնքան պարզ, լստակ է, թեթև և չունինք ուրիշ ցանկութիւն, բացի խորնելու միակ տենչանքից:

Եւ ծովը շուռում, փարում է ափին, իսկ կոճակներն այնքան անուշ—մելամաղձ են հծծում, մնչում, կարծես խարուկին փարուիլ, տաքնալու խնդիր են դնում: Երբեմն ընդհանուր ներդաշնակ ծուփը խանգարում է մի բարձրագոյց ցատում և չարածձի այդ նենդ հնչիւնը մեզ պարզ ասում է, թէ ալիքներից մէկը համարձակ՝ սահել, հասել է մինչ մեր ոտները: Ռահիմն արդէն նմանցնում էր ալիքը կանանց և խիտ կասկածում թէ նոքա փարուելու և համբուրուելու բուռն տենչանք են զգում զէպի մեզ:

Նա պառկած էր կրծքով աւազի վերայ, գլուխը զէպի ծովըն և խոհուն՝ զիտում էր պղտոր, մուխ հեռուն, յենուած արմունկին և գլուխն ափերի մէջ տեղաւորած: Բրդոտ, ոչխարի մոթալ փափախը ծոծրակն էր ընկել և ամբողջապէս մանր ակոսած նորա լայն ճակտին ծովի թարմ քամին համբոյր էր դրոշմում: Մեծ փիլիսոփայութեան մէջ էր ընկղմուած և ուշք իսկ չէր էլ դարձնում թէ ես էլ կողքից լսում եմ նորան: Խօսում էր, կարծես, ծովի հետ՝ մենակ:

—Ճշմարիտ հաւատ ունեցող մարդը Աստծու արքայութեան բաժին կըղառնալ: Իսկ ով որ Աստծուն և մարգարէին չէ պաշտում, լսում: Գոցէ նա հէնց այս փրփուրի միջին... Եւ այս ջրերի արծաթփայլ բծեր, գուցէ, նա էլ... ով գիտէ»:

Մռայլ, հզօր ճճանքով տարածուն ծովը փայլին է տալիս. տեղ տեղ նորա վրայ արտացոլում են անփոյթ նազանքով լուսնի չեղ նետած փայլուն շողերը: Թաւարծի լեռան ծեր գազաթների լետեից արդէն լողում, ելնում է և այժմ էլ

մտախոհ իւր լոյսը թափում, ղեղում է ծովը, որտեղ ահա դիմաց հանդարտ հծծում է:

— Ռահիմ, եկ պատմիր մի բան... խնդրում եմ ծերին:

— Ի՞նչ հարկաւոր է, հարցնում է ծերը, առանց դառնալու գէպի իմ կողմը:

— Է, օրինակ... Սիրում եմ լսել քո պատմածները:

— Ախն, ինչ արդէն պատմել եմ ես քեզ... Իտրահից աւելի էլ ոչինչ չգիտեմ...

Այդ ապելով նա ուզում էր որ ես խնդրեմ նորանից: Եւ ես խնդրում էի:

— Կուղեմ կրպատմեմ քեզ համար մի շատ, փոքր հինաւորից երգ, — համաձայնում է Ռահիմը:

Քս կամենում եմ հին երգը լսել և նա շատ տխուր, մեղաւոր ծորով, երգի ինքնուրույն անապատային դաշնակերպահելու մեծ աշխատանքով, աղաւաղ ուռած ջարդփշուր լեզուով պատմել է օկտում:

I.

«Ռէպի լեռների բարձունքն անհուն սողում էր իժը և պառկեց ու փնայ անտեղ նա խոնար կրճի մէջ մեռակ. ուրուեց, կծկուեց և նայում էր ծովին:

«Անհուն եթերում, երկնքի վրայ փայլում էր արևը. լեռների տապը երկինք էր իջնում, իսկ անտեղ, ներքև ապառաժ ժառանգ ալիքը գնում, գալիս էր զարնում...»

«Եւ կրճի միջով, մութ անդունդներով, միշտ ցատկի տալով, կայտառ վտակը դուրս կուտրելով սահում էր ծովը, ժեռ սեպ քարին համբուրներ տալով:

«Հերմակ փրփրում, քաղիքայինք մտած, ճեղքում էր գոռոզ, հինաւորից սուրը, գահաւէժ գէպ ծով, ղրմում էր առաջ ցասկոտ աղմուկով:

«Եւ ահա լանկարծ նոյն կրճի գիրկը, որտեղ ուրուած կծկուած էր իժը, երկնքից ներքև ընկաւ գլխավայր բաղէն վերաւոր, ջարդ-փշուր կրճքով, արիւնգաճ մարմնով...»

«Անզօր հառաչով նա գետին փռուեց և անոթ ու թաւով, ցատում դարձրեց զարկում էր քարին, վերաւոր կրճքով...»

«Իժը սարսափեց, սողաց խիստ արագ, հեռացաւ մի քիչ իւր պառկած տեղից. բայց և ըմբռնեց, հասկացաւ իսկոյն, որ բաղէն կեանքն երկու կամ երեք րոպէից լիտու կղաղթի ընդ միշտ...»

«Մօտ սողաց կրկին զժրաղդ բաղէին և ուղիղ աչքերին նայելով անթարթ, հարցրեց փշալով:

— «Հը, դու մեռնում ես:

— «Այո, մեռնում եմ, ճեպն տուեց բաղէն, խոր հառաչ

տալով: Ես փառքով անցրի իմ կեանքի օրերս: Ես գիտեմ՝ բաղդի իսկական արժէք... Ես միշտ քաջաբալ՝ կռիւ մղեցի: Ճեսայ ես անհուն եթեր երկինքը... Իսկ արեւմտեան մօակից երբէք չեմ կարող տեսնել այդ երկինքը... Վէյ, դու, խեղճ, թըշուառ, դժբաղդ արարած...

— Ե՛, թնչ բան է քո գոված, անհուն երկինքը, — դատարկ, անարժէք մի տարածութիւն... Ի՞նչպէս կարող եմ ես այնտեղ սողալ, ինձ համար այս տեղ չքնաղչ հրաշալի է... ջերմ է ու խոնաւ...

«Այսպէս էր իժը ազատ բաղէին պատասխան տալիս և սրտանց իւր ներսն քամահում նորա անմիտ դառանցանք:

«Այսպէս էր խորհում. — «Թուչես թէ սողաւ՝ վերջը չալտնի է. ամենքը հողի բաժին կը դառնան, բոլորին էլ նոյն դամբանն է սպասում...

«Բայց անվեհեր բաղէն լանկարծ թպրտաց, մի քիչ բարձրացաւ, տեղիցն ուղղուեց և անհուն թախծալից աչերով կրճի մութ, խաւար խորքը մուռնջ, լոկի դիտեց:

«Գորշ, սեպ ժալուերի արանքից ջուրը ծծւում էր, սուշւում. խեղդուկ էր մռալլ, մութ կրճի օղջ. խոնաւ էր հոտում:

«Եւ ձայնեց բաղէն, սրտի հեծութեամբ, մի վերջին անգամ կրկին մողուելով իւր լոտր ուժեր:

«Ախ, թէ կրնայի գէթ մի անգամ էլ երկինք սլանալ... Թշնամուս կրկին կըսղմէի ես... Կուրծքիս վէրքերին և... իմ իսկ արիւնով՝ կխեղդէի նորան... Օ՛, երջանկութիւն կեանքի մաքառման...

«Իսկ իժն ինքն իրեն խորհում էր կամաց. «անշուշտ երկնքում կեանքը թողիչ է, եթէ սա այսպէս անվերջ հեծում է...

«Եւ առաջարկեց ազատ բաղէին. «Արի դու փորձիր մօտենալ ծերպին և ժալուից դէպ վար դու քեզ վալր ձգիր:

«Գուցէ թեքող քեզ վեր կհանեն և կապրես թերես գէթ քանի մի րոպէ քո միջավայրում:

«Թպրտաց բաղէն, թուլիկ ձայն հանեց, լարծուն գետնին նա մագլցելով, մի կերպ մօտեցաւ սեպ քարածալուն:

«Մօտեցաւ ժալուն, թեքուն լարդարեց և ամբողջ կրծքով մի խոր շունջ քաշեց. աչերն պոստեց, կալծակներ ցայտեց և ծերպի ծալրից դէպի վալր սահեց:

«Եւ թշուառ բաղէն, որպէս ծանր քար, քարից քար զարկում, անդունդ էր գլորւում, թեքը ջարդ-փշուր, փետրաթափ եղած...

«Յորձանքի ալիք նորան գրկեցին, արիւնզանդ մարմին մաքուր լուային, փրփրադեղ ջրերի փափուկ սաւառով պատած՝ մեծ ծովին տարան լանձնեցին:

«Ծովի կոհակներ տխուր մռնչով շառաչով դալիս, քարից քար զարկում, սեպ սև ժալուերին լափին էին տալիս...

Ն. Թուշնի մեռած դին էլ չէր երևում աճենի ծովի անասանան տարածք, անջրպետի մէջ...

II.

Վերջի նեղ անցքում պառկած էր խժը. խորհում էր երկար բաղէի մահուան, ինչպէս և նորա դէպ երկինք տաճած բուռն ըղձի մասին:

«Եւ անա նաւեց այն անհուն հեռան, որտեղ մշտապէս չղուտմ են աչեր բաղդի ցնորքով:

«Բայց ինչ էր տեսնում այն մեռած բաղէն այս անծալր, անհուն լուռ անաստի մէջ: Ինչո՞ւ անպիսիք, ինչպէս էր և նա, մեռնելու մամին, երկինք թռչելու անմիտ ցանկութեամբ և անհուն սիրտի հոգի են մաշում: Ի՞նչ որոշ, մէկին պարս, բան են տեսնում նոքա վերևում: Բայց չէ որ են էլ կարող եմ դիտնալ իսկոյն այդ ամեն, թռչելով երկինք, թէն կարճ ատեն:

«Ասաց՝ կատարեց: Ողածալ դարձած, ճխաց դէպի վերորպէս նեղ երկը, փալեց պսպղաց արևի ոսկի շողերով ուղղուած:

«Անվերջ սողալու համար ծնուածը՝ թռչել չէ կարող: Մոռցած այդ բանը՝ նորից ցած ընկաւ քարերի վրայ: անվաս պրծաւ և քթի տակից մի կուշտ ծիծաղեց...

— «Այլ թէ սրտեղ է երկինք թռչելու բոլոր հրապուրը: Բանից դուրս եկաւ ընկնելու մէջն 1... Ծաղրածու՝ չպիկ, անմիտ թռչուններ: Երկինն անծանօթ, նրանից ձանձրացած, երկինք են դիմում, բարկ անաստում նոր կեանք որոնում: Դատարկութիւնն է միայն այդ եթերային մեծ անաստի միակ ճոխ զանգը: Այնտեղ լիս, արև՝ որքան կամենաս, բայց ապրուստ ու սնունդ՝ մտքով իսկ չանցնես. նոյն իսկ լինարան՝ կենդանի մարմինն անտեղ չի գտնիլ: Էլ ինչ վիստիւն, գոռոզ կոտորանք: Էլ ինչ կշտամբանք: Այն պարզ պատճառով, որ իրենց անմիտ ըղձերը ծածկեն և կեանքի կռուին իրենց անպատրաստ լինելը քողարկեն: Շարիկ թռչուններ... Բայց այսուհետև նոյն խժըքերը երբէք չեն կարող ինձ նմաններին խելքահան անել: Ես ինքս անբաժնի ամեն բան գիտեմ: Երկինքը տեսալ, սեփական աչքով: Երկինք ճխացի, ինքս չափեցի, անկումն գգացի, բայց՝ չաւ էր, որ դեռ կենդան մնացի: Ել միայն կրկին՝ որքերիս մասին ունեցած նախնիին հաւատա ամրապաշտ: Թող նոքա, որոնք, երկիրը սիրել չեն կարող երբէք պատրանքով ապրեն... Եւ հասու եղանք բուն ճշմարտութեան: Եւ նոյն կոչին էլ չեմ հաւատալ: Երկրի արարած — Երկրով եմ ապրում:

«Որտեղ կրկին ու կծիկ դարձաւ, կալաւ սև քարին, շատ զոհ իրենից:

«Ամենի ծովը նոր փալկով շողաց և դիժ ալիքը զարկում էր ափին, լափին էր տալիս։

«Նոցա բարձրագույն, առիւծ դռուցը դռուղ բազէի երգն էր որոտում. ժայռերը նոցա ուժգնագին զարկից, զոզում էին սարսում. զոզում էր և երկինք ալդ անեղ երգից։

«Քաջերի խենդութեան փառքն ենք մենք երգում։

«Քաջերի խենդութիւն—անաթէ որն է կեանքի զգոն իմաստութեան Օ՛, անվեհեր բազէ։ Թշնամու կուում արիւնջ քամ եղար... Բայց իրզայ լետող մի օր, ժամանակ և քո ջերմ արեան ամեն մի կաթիլ, իբրեւ մի մի կալծ կեանքի խաւարում բորբոք կլաւուն և շատ խենդըլուկ, անվեհեր սրտեր սուրբ աղատութեան և հզօր լուսի անմիտ պաղակով, կալունին էլըլիզուին։

«Ի՞նչ իշխան թէ դու մեռար, գնացիր... Բայց լանդձոն և քծրեղ հոգով կռանուած երգերի սէջ միշտ, դու միշտ կմնաս անմահ օրինակ և աղատութեան, անաղարտ լուսի անվեհեր յոյնակ։

«Քաջերի խենդութեան փառքն ենք մենք երգում»...

* * *

...Լուռ է մեծ ծովի արեակ հեււտին, տխրամած ալիք մաղձիկ ծփանքով ցայտ-ցրիւ եղած Նալիս են, փարում ափի աւաղին. ևս էլ լուռ, մեջիկ բազէի մանին հիւսուտըց երգը պատմող, պրծնող Ռահիմին եմ նայում։ Ջրի ծփանքը լուսնի արծաթի ծիրուն շողերով պծնուել է բոլոր... Սեր փաթսան մի կողմ եռում է կամաց։

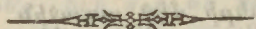
Մի կայտառ կոհակ ափ է ցատկոտում և կարծես կռուի կանչողի ձայնով, աղմկով՝ խիզախ դիմում է ուղիղ Ռահիմի գլխին։

—Է՛, ուր ես գալիս... Դէ, կորիր, գնա, — երկիւղ ազդելու ձեռքի շարժումով դիմում է նորան ծերուկ Ռահիմը և հլու, հնազանդ ալիքը կրկին դիմում է ծովը։

Ինձ համար իսկի՝ ճիշտ ալիքների մարմնացած ողի ծեր Ռահիմի խաղը ոչ ծիծաղելի, ոչ էլ սոսկալի չթուաց երբէք։ Ամեն ինչ չորս ղին տարօրինակ—կենդան, քնքուշ ու փափուկ, փաղաքուշ է թուում։ Եւ նույն իսկ ծովը մինչ ալնչափ աղղու խաղաղ է, հանգիստ, որ դեռ ցերեկուան տապից չեզովցած լեռների հսկալ դէմքերին խաղցող իւր հուժկու կրք՝ քից շնչող զով հովը ծածկել, պահել է բաղմամբիւ, գաղտնի զօրաւոր ուժեր։ Եւ մուղ-կապտագուն երկնքի վրայ ոսկեշող աստղերն նկարէն լծերով ինչ որ վեհագուն առեղծուած են գրում, որ հեռու, ապագայ լատնութեան անուշ, աղու լոսենքով միտք խռովելու, հոգի թովելու գաղտնի ուժ ունին։

Ամեն ինչ նիրհում, քնած է խաղաղ. բայց նիրհում է լարուած՝ չափազանց զգաստ, և կարծէք, թէ ահա, մի վալր-կեան լետու ողջ բնութիւնը կը ճխայ, խայտայ և անուշ ու դաշնակ քաղցր մեղեդու ուժեղ ձայները կփոխուի խկոյն: Եւ ալդ ձայները կպատմեն, կասեն բնութեան անվերջ, խոր դաղտնիքները, մեր մտքի առաջ կմկնեն, պարզեն և ապա, ինչպէս երաղ-ցնորքի տեսական կրակ, կմարեն նորան, իսկ հոգին առած, կթռցնեն տանն իրենց հետ վերեւ՝ անսահման անհուն մուգ-կապուտ եթեր, որտեղից նորա դէմ ելնող աստղե-րի առկալով չղիւր՝ մի նոր չափնութեան նորնչպի վեհագոյն, նորասքանչ երգի ձայներ կը հնչեն...

Տ. Գ.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԿԵՆՏՔ

II *)

Մակսիմ Գորկիյ—Հայերէն թարգմանութիւնների առթիւ—Մ. Գորկիի կեանքը և գրականական գործունէութիւնը—Նրա զխաւոյ երկերը և տաղանդի յատկութիւնները—Նրա նշանակութիւնը

Ա.

Այս անգամուայ յօդուածս կամիմ նուիրել երիտաւարդ ռուս գրող Մակսիմ Գորկիին և կարծում եմ, որ իրաւունք ունիմ այդ անելու, քանի որ նա ժամանակակից ռուս գրողների մէջ առաջին տեղերից մէկն է բռնում և մինչև իսկ եւրոպացիները հետաքրքրւում են նրանով։ Մեր մամուլի մէջ էլ այդ գրողը բոլորովին անծանօթ անձն չէ՝ նրա մասին երեւացել են յօդուածներ «Մշակում», «Նոր Դարում», «Տարագում», նրա գրուածքներից թարգմանաբար լոյս են տեսել «Բազէի երգը» Մշակում, «Սատանայի մասին» և «Մակար Չաղրա»—Նոր Դարում։ Մասնաւորապէս «Լուծայ»-ի ընթերցողներին հետաքրքրական կլինի ծանօթանալ Մակսիմ Գորկիի հետ, որովհետև հետեւեալ համարում լոյս է տեսնելու նրա ամենալաջող պատկերներից մէկի, «Ձէլկաշի թարգմանութիւնը»։

*) Անցեալ անգամ խոստացել էի ծանօթացնել «Լուծայ»-ի ընթերցողներին Մ. Նալբանդեանի Պօղոս Պետրոսեան բանալից գրած նամակների հետ։ Չեմ կատարում խոստումս, որովհետև ինձ մօտ զբաղուած այդ նամակների մասին մի յօդուած է պատրաստել պ. Եր. Շահադիլը և այդ յօդուածը լոյս է տեսնելու «Լուծայ»-ի հետեւեալ համարում։

Ես գիտեմ՝ շատերն ուսերը վեր կանեն և կասեն՝ «ինչ հարկ կալ հայ ընթերցողին ծանօթացնել ուս սկսնականների վէպիկների հետ, երբ նրանք դեռ չեն կարդացել եւրոպական հանճարների գլուխ գործոցները և կամ նոյն ուս, բայց երևելի, հեղինակների ամենալավ երկերը. թարգմանեցէք նախ Բայրընի Չալիշ Հարութը կամ Վիկտոր Հիւգօյի վէպերը և զրամաները, Զօլայի «Փողը», Լ. Տօլստօյի «Պատերազմ և խաղաղութիւնը» և այլն... Իրաւունք ունիք, կպատասխանեմ ես: Անշուշտ մեր մամուլի պարտականութիւնն է ծանօթացնել հայ հասարակութեանը եւրոպական գեղարուեստական գրականութեան ամենաընտիր արտադրութիւնների հետ և այդ. թէպէտ և քիչ չափով—բայց այնու ամենայնիւ արուել է և արուում է: «Փորձը» չէր, որ ծանօթացրեց հայերին Շիլլէրի գրուածքների հետ: Յանկայի կլինէր ի հարկէ, որ եւրոպական գրականութեան գլուխ գործոցների (չէդէվրների) թարգմանութիւնը միշտ առաջին տեղը բռնէր մեր պարբերական մամուլի, մասնաւորապէս ամսագրի մէջ: Բայց այդ «չէդէվրների» համար անհրաժեշտ են և առաջնակարգ թարգմանիչներ. իսկ ո՛ւր են նրանք: Մեր վաստակաւոր թարգմանիչները, ինչպէս Գ. Բարխուդարեանը, Փ. Վարդանեանը և այլք կարծես ձեռք են քաշել այդ տեսակ աշխատանքից: Տաղանդաւոր թարգմանիչ Յ. Խան Մասէհեանը մեր պարբերական մամուլի մէջ չէ երևում: Համեմատաբար բաւականին շատ թարգմանութիւններ են տալիս՝ Ա. Ծատուրեանը (ոտանաւորներ), Տ. Յովհաննիսեանը, Մուշէ վ. Դանագէօզեանը, Գ. քահ. Աղանեանը և Ի. Յարութիւնեան. կան և ուրիշ թարգմանիչներ *) բայց դրանք շատ քիչ են թարգմանում և գլրական ասպարիզի վերայ երևում են իբրև պատահական հիւրեր: Մեզ հարկաւոր են լաւ թարգմանիչներ, գիտուն և տաղանդաւոր թարգմանիչներ: Եւ թէպէտև Յովհաննէս Թումանեանը ասում է (Տարազի վերջին համարներից մէկում), որ պարբերական մամուլը ոչ

*) Հ. Առաքելեան, Ս. Լիսիցեան, Յ. Կոստանեան և այլն:

ոյժ և ոչ է՛ւ կոչում ըւնի տաղանդ ստեղծելոյ կամ սպանելու, բայց ես այն կարծիքին եմ, որ մամուլի խրախույսը կամ հալածանքը, լուրջ քննադատութիւնը կամ հայհոյանքը, խրատը կամ «գեավազութիւնը» մեծ դեր են խաղալում մեն մի գրողի կեանքի մէջ: Թէ ինքնուրոյն գործներին և թէ թարգմանիչներին մամուլը կպրոզէ և առաջ քաշել, խրախուսել, միջոց և ասպարէզ տալ իր տաղանդը երևան հանելու, տալ նրան որոշ ուղղութիւն, ցոյց տալ նրա թոյլ կողմերը. և կամ կորզէ և փակել գրողի առաջ խմբագրութեան դռները: Կանխապէս կերպով ծաղրել նրան, յուսահատեցնել, ատիպել նրան թողնել այդ ասպարէզը: Մտնալանդ այդ հեշտ է անել թարգմանիչների հետ և այդպէս էլ շատ տեղում անարդար և անխնայ վարուել են մեր հրապարակախօսները մեր գրողների և թարգմանողների հետ: Գրականների խմբի նոսրանալու պատճառը հէնց այն է, որ յիւր պարբերական մամուլի մէջ բացակայում է քննադատութիւնը, իսկ նրա փոխարէն բուն է դրել փոքրիկ հրդիների վրիժառութիւնը, տգէտների խելքի զոռը, գեղարուեստական ճաշակից զուրկ մարդկանց մեծամտութիւնը:

Եթէ մենք վաթսնական թուականներից ի վեր տենենայինք իսկական գրական քննադատութիւն, որը իրեն նպատակ դրած լինէր զարգացնել ընթերցողների ճաշակը և բացատրել հին և նոր, մեր և օտար գրական երկերը — այն ժամանակ անշուշտ նախ մենք կունենայինք շատ աւելի թարգմանական վէպեր, դրամաներ, բանաստեղծութիւններ և առհասարակ գեղարուեստական գրութեանքներ, քան թէ ունինք այժմ, և երկրորդ՝ կրկնապատիկ զարգացած և հոխոցած կլինէր մեր ինքնուրոյն գրականութիւնը: Այսպէս ուրեմն, ես լիովին համաձայն եմ, որ մեր ընթերցողներին անհրաժեշտ է ծանօթացնել Շէկսպիրի, Գէօթէի, Դիկէնսի, Զօլայի, Մօպսանի, Ծօլստօյի, Իբսէնի և այլ լուսագոյն հեղինակների գլուխ գործոցների հետ: Այդ զբաղմունքները կզարգացնեն մեր ընթերցողի գեղարուեստական ճաշակը, կլայնացնեն նրա մտաւոր հորիզոնը, կըզաստիարակեն նրան մարդասիրական սկզբունքների

հիման վերայ: Բայց միևնույն ժամանակ տեսնում ենք, որ *սյոդայիսի* գրուածքների թարգմանիչներ մենք շատ քիչ ունենք, ուստի մեր պարբերական մամուլը ստիպուած է տալ և երկրորդական օտար հեղինակների թարգմանութիւնները: Այդ տեսակի գրուածքների թարգմանիչներ շատ կգտնուին և խմբագրին մնում է ընտրել գրուածքներից լաւագոյնը, իսկ թարգմանութիւններից ամենայաջողը:

Սակայն բացի համամարդկային նշանակութիւն ունեցող երկերի հետ ծանօթացնելու գործից — մամուլը պարտական է *au courant* տնել ընթերցողին և գրական թարմ և առաջնակարգ երևոյթներին, որոնց հետ նա կարող է ծանօթանալ կամ կարդալով նորագոյն գրուածքների թարգմանութիւնները և կամ նրանց մասին լուս տեսած քննադատական և կենսագրական յօդուածները: Նորագոյն գրուածքների միջոցով մենք ծանօթանում ենք «այսօրուայ» մարդու բնաւորութեան, գաղափարների, գրութեան, նիստ ու կացի և իդէալների հետ: Նրանք պատկերացնում են մեր առաջ արդի կեանքը, և ոչ միայն մեզ շրջապատող այլ հեռաւոր երկրի, որին պատկանում է հեղինակը: Իսսէնի և Բեօրնսօնի գրուածքների մէջ արտափայլում է դարուս վերջի Սկանդինաւեան, ինչպէս Զօլայի, Բուրժէի, Բօդլէրի, Վէրլէնի, Միրբօի և այլոց գրուածքների մէջ ժամանակակից Ֆրանսիայի զանազան կողմերը: Նոյնպէս և Տօլստոյի, Կորոլէնկօյի, Զեխովի և Գորկիի վերջի վէպերը և վէպիկները կարգալիս դուք զգում էք ձեր առաջ ամբողջ ժամանակակից Ռուսիան, որի լաւագոյն ներկայացուցիչներն հենց այդ հեղինակներն են: Ուսումնասիրեցէք «Յարութիւնը», «Սիբիրական պատկերները», Զեխովի անթիւ մեծ ու փոքր վէպիկները և պատմուածքները, և Մակսիմ Գորկիի գրուածքները և դուք բացի գեղարուեստական բաւականութիւն ստանալուց, բացի ձեր մտքին և զգացմունքին պիտանի ճաշակ տալուց — դուք ուսումնասիրած կլինէք որպէս ուշիմ ճանապարհորդ կամ գիտնական և արդի Ռուսիան, նրա կեանքը, նրա բարոյականը, մտաւոր և տրնտեսական դրութիւնը, նրա ձգտումները, նրա թշնա-

միներին և բարեկամներին, նրա յոյսը և ապաւէնը։ Ահա այս տեսակէտից ես կարծում եմ, որ անհրաժեշտ է ընթերցողին տալ թարգմանութիւններ և արգի, նորագոյն հեղինակների թարգմանութիւնները։ Հարկաւոր է միայն տալ լաւագոյն գրուածքները, ամենաբնորոշները և մատչելիները։ Մասնաւորապէս Գորկիի հետ ծանօթանալը—կնշանակէ ծանօթանալ մի վերին աստիճանի տաղանդաւոր, բոլորովին ինքնուրոյն, ինքնաճնունդ հեղինակի հետ և մեզ բոլորիս համար նոր շրջանի, մարդկանց նոր գասակարգի հետ։ Նրա գաղափարները գուցէ նոր չեն, բայց արտայայտուած են շատ համարձակ, ազդու և կտրուկ կերպով։ Ծանօթանանք այդ մարդու կեանքի, գրուածքների և գաղափարների հետ։

Բ.

Վ. Ֆ. Բոցեանովսկին հետեւեալ կենսագրական տեղեկութիւններն է տալիս Մ. Գորկիի մասին, որի իսկական ազգանունն է՝ Ալէկսէյ Մակսիմովիչ Պէշկով։ Ծնունդ է նա 1869 թ. մարտի 14 ին Նիժնը—Նովգորոդում։ Նրա հայրը արհեստաւոր է եղել, իսկ մայրը արհեստաւորի աղջիկ։ Մանկութեան օրերը նա տնց է կացրել նեղութեան գրկում և շատ շուտ որբացել է։ Մի քիչ գրել կարգալ սովորելուց յետոյ նրան տեղաւորում են սրա նրա մօտ ծառայութեան, բայց, թէպէտ և տասը տարեկան երեխայ, Պէշկովը չի կամենում տանել ծառայի լուծը և փախչում գնում է «աղայի» մօտից և այդ օրուանից սկսած ստիպուած է լինում իւր պրիխի չարէնս ինքը տեսնելու։ Սկսում է թափառաշրջիկի կեանքը, որի առաւելութիւնը նրա ազատութեան և անկախութեան մէջն է, իսկ անթիւ պակասութիւններից գլխաւորը՝ նիւթական անապահովութիւնը։ Նրա մի շարք գրուածքներից մենք տեսնում ենք, թէ որ աստիճանի նեղութիւններ է քայել ապագայ վիպասունը իր բազմամեայ թափառաշրջիկ կենցաղովարութեան ժամանակ։ Իր հերոս Կոնովալովի նման նա ոտով անցել է Վոլգայից մինչև Սև ծովը, հիւսիսից մինչև Կով-

Վաս. եղել է Ղուբանի վերայ և Դոնի ափերին, ապրել է լեռնայինների և բուլանների հետ, գիշերները անքուռն է անց կացրել և շան նման տանջուել է քաղցից, ամենածանր և կեղտոտ աշխատանքներ է արել և կոպեկանոց վարձատրութիւններով օրեր ու ամիսներ անց կացրել: Նա քաջաբար անցել է կեանքի անխնայ բովից, երբէք չի ընկճուել բեռան ծանրութեան տակ և քալլառ քալլ կատարելագործուելով՝ միշին խաւարից լոյս աշխարհ է եկել: Հետեանքը՝ բազմաթիւ տաղանդաւոր գրուածքներ, նիւթական ապահովութիւն, հոչակ և... խանգարուած առողջութիւն, որը կազդուրելու համար ապրում է նա այժմ Ղրիմում, ուր նոյն նպատակով գտնուում են նաև Լև Տօլստոյը և Ա. Չեխովը:

Երեք տաղանդ ի միասին, երեք ներկայացուցիչ մի ժողովրդի երեք զանազան խաւերի՝ մէկը սիրւում է ազնուականներից, միւսը միջնակարգ քաղաքացիներից, երրորդը արհեստաւորից, բայց և միևնոյն ժամանակ ներկայացուցիչ է հինգերորդ դասակարգի: Գուցէ հարցնեն ինչ ո՞րն է այդ դասակարգը: Յիշում էք Փրանսիական մեծ լեղափոխութեան սկզբին երևան եկած բրոշիւրը «Ինչ է երրորդ դասակարգը»: այդտեղ խօսւում էր հոգեւորականների ազնուականների և բուրժուաների—այսինքն երրորդ դասակարգի մասին. «նրանց է պատկանում ապագան»—ասում էր բրոշիւրի հեղինակը: XIX-րդ դարը թէպէտև լաղթութիւն տուեց այդ դասակարգին, բայց և իսկոյն խօսք բացեց չորրորդ դասակարգի մասին—այն է բանուորների մասին: Մինչ արեւմտեան Նւրոպայում այդ դասակարգը կազմակերպուած ոյժերով մասնաւոր լաղթանակներ է տանում—Գորկին լանկարծացոյց տուեց մեզ մի այլ դասակարգի ներկայացուցիչների լուսանկարները և մենք տեսանք, որ սրանք ալլեն քան թէ բանուորները: Դրանք այն անտուն-անտէր, թափառաշրջիկ «բուեակներն» են, որոնց կարելի է տեսնել բոլոր քաղաքների փողոցներում, գինետներում, շուկաներում, նաւահանգիստներում: Դրանց շրջանը ամեն ըոպէ ստուարանում է այն մարդկանցով, որոնք ընդունակ չեն ալլ ևս բանուորի կամ արհեստաւորի պէս օրն ի բուն աշխատել, որոնք հարբեցողու-

թեան ճանկերից չեն կարող ազատուել, որոնք ոճրագործութեան շախտորդ հանգամանքների և կամ այլ անբողոքութեան պատճառով ստիպուած են, որպէս զի սովամահ չլինեն— ամեն ինչ անել, ամեն ինչ այսինքն և ուրիշի հաշուով ապրել, գողութիւն անել, ի ստիպել հարկին— աշխատել, առանց ուշադրութիւն դարձնելու աշխատութեան որպիսութեան և վարձատրութեան վերայ և այլն:

Եթէ բանուորները աշխատանք տուողների ստրուկներն են, «բոսեակները» իրանց անկախութեան և ազատութեան ստրուկներն են:

Մ. Գորկին երկար տարիներ անցել է այդ շկուլան և կենդանի կիրպով ու պատկերօրէն նկարագրել է մեզ նրան իր վէպիկների մէջ: Ահա նրա թափառական կեանքի ուրիշագիծը՝ կոշիկի խառնութի մէջ ծաղսլելուց յետոյ նա Բոնցնում է մի նկարչի մօտ: Դրա մօտից փախչում է և Վոլգայի մի շոգենաւի խոհարարի օգնական է դառնում: Յետոյ անցնում է հացթուխի մօտ, մի քիչ յետոյ օրավարձի համար գետափը ծանր աշխատանքներ է անում: Ազգանից անցնում է ծարիցին, յետոյ Նիժնա. բանում է երկաթագծի վերայ, յետոյ մի քիչ ժամանակ կվաս կոչուած խմիչքն է ծախում, յետոյ գրագրութեան պաշտօն է վարում, անգործ չընում է քաղաքից քաղաք, նահանգից-նահանգ: Թէ թնչ է նա տեսել և զգացել այս գարմանալի «բազմակողմանի» գործունէութեան ժամանակ, նա պատմել է իր «Կոնովալով», «Աղահանքերում», «Էմելեան Պիլեայ», «Աշնանը մի օր», «Իզէրգիլ»-ը «Մակար Զուդրա», «Փօմա Գորդէկ», «Երեքը» և այլ պատկերներում:

Որտեղ է սովորել Գորկին և ինչպէս է եղել, որ նա զբաղան առարկիզի վերայ է երևացել: Այդ հարցին պատասխան է տալիս ինքը Գորկին այսպէս՝ «Իմ առաջին ուսուցիչն եղել է խոհարար Սմուռը, երկրորդ ուսուցիչն՝ փաստաբան Լանին, երրորդ՝ Աղէքսանդր Կալիւժնը— «հասարակութիւնից (չըմանից) դուրս» մի մարդ, չորրորդ՝ Վ. Կորոլէնկո (յայտնի հեղինակը):

Սմուռը—այն խոհարարն էր, որի օգնականն է եղել Գորկին Վոլգայի շոգենաւերից մէկի վերայ: Այդ

խոհարարը մի ընթերցասէր մարդ է եղել և իր հետ մանածելիս է եղել մի արկղ. որի մէջ զանազան բովանդակութեամբ գրքեր են եղել՝ ռուս և եւրոպական նշանաւոր հեղինակների, Ժողովրդական գրքեր, յիմար-յիմար վէպեր, հին ամսագրների համարներ, «վարք սրբոց» ևն։ Թէ՛Յէտ և Գորկին այդ խոհարարի հետ ծանոթանալուց առաջ էլ է կարդացել «անյայտ հեղինակների երևելի գրուածքներից», բայց Սմոլոնը — ըստ Երևոյթին — ամեն կերպ զորգացրել է Գորկիի ընթերցասիրութիւնը և ծանոթացրել է Ղիւմալի, Գոգոլի, Ուսպէնսկու և այլ հեղինակների հետ։ Յամենայն դէպս Գորկին իր ընթերցանութիւնը սկսել է ռոմանտիկ և հէքասթական գրուածքներից, որոնց ազդեցութիւնը մենք տեսնում ենք և իր, Գորկիի, գրուածքների մէջ։ Որտեղ և ինչ գրութեան մէջ էլ որ լինի — Գորկին գրքերի շնորհիւ ի դէպքերի աշխարհումն է պտտում և երեւակայական կեանքով ապրելով՝ կարծես մոռանում է իր անշուք շրջապատը։ «Կոնովալով» սիրուն վէպիկի մէջ Մ. Գորկին պատմում է ինչպիսի յափշտակութիւնով նա կարգացել է իր ընկերոջ հետ Ռէշէտնիկովի, Կոստոմարովի, Գոգոլի, Դոստոևսկու մի քանի գրուածքները։ Նա այն ժամանակ հացթուխի մօտ է ծառայելիս եղել և այդ ծանր աշխատանքի ժամանակ օգտուելով ազատ ընկերներից — նա ինչպէս սիրահար գաղտուկ վերցնում է գիրքը և կարդում։ Գիրքը սովորեցրել է նրան լրջօրէն վերաբերուել կեանքի երևոյթներին, գիրքը նրան կարողացել է բռնել այն խորը անգունդից, որի ծալքին նա կանգնած է եղել իր շրջմոլիկ կեանքի տարիներին։ Ի բնէ խելացի, ընդունակ և սրամիտ Գորկին ընթերցանութեամբ կարողանում է որոշ չափով իր ուսման ծարաւը յաղեցնել։ Յետոյ երբ ծանոթանում է Նիժնիյ Նովգորոդում Լանին փաստաբանի հետ — Գորկին լանձին այդ փաստաբանի գտնում է իր առաջին ինտելիգենտ ուղեցոյցին, որոնց թիւը յետոյ տարէցտարի տւելանում է։ Նրան յաջողւում է մտնել ինտելիգենտ երիտասարդների շրջանի մէջ, ինչպէս ամեն մի երիտասարդ նա յափշտակւում է բանաստեղծութիւնով և փորձեր է անում ոտանաւորներ գրելու։ Յետոյ երբ բաղ-

զը նրան տանում է Կովկաս—պլշտեզ, Թիֆլիսի «Кав-
каз» լրագրի 1892 թվականի համարներից մեկում
նա գետեղում է իր անգրանիկ պատմուհիքը՝ «Մակար
Զուգրա»։ Մի քանի տարի անցնելուց յետոյ՝ Վ. Կորո-
լենկոն պատահամբ ծանոթանում է Գորկիի հետ և
իր հովանաւորութեան տակ է վերցնում սկսնակին, ո-
րի գրուածքները այդ ժամանակները արգէն լոյս են
տեսած եղել մի քանի լրագրներում։ Վ. Կորոլենկոյի
ազգեցութեան ներքոյ Գորկին լիովին նուիրւում է գր-
քականութեան, հետամուտ է լինում իր զարգացման,
սկսում է շարունակ ստեղծել...

Գրական ասպարիզի վերայ բաղդը նրան իսկոյն
ժպտում է՝ նրա առաջ բացւում են բոլոր խմբագրա-
տների դռները, ամեն կողմից լսւում են գովասանքներ
և խախույսներ. Գննադատութեան գլխաւոր ներկայա-
ցուցիչները առանց տատանուելու գետեղում են Գոր-
կին նորագոյն գրողների առաջին կարգը։ Առանց սխա-
լուելու կարելի է ասել, որ Գորկիի մասին քննադա-
տութիւններ են երևացել ռուսաց բոլոր թերթերի և
ամսագրների մէջ. նրա մասին խօսել և նրա գրուածք-
ները թարգմանել են ֆրանսիացիները, անգղիացիները,
իտալացիները, գերմանացիները, լեհացիները, ամերի-
կացիները և հայերը։ Այդ քննադատութիւններից բըլ-
խաւորը ես ի նկատի ունիմ յօդուածս գրելիս։

Գ.

Ոչ մի ռուս հեղինակի գրուածքները կարճ ժա-
մանակուայ մէջ տյնպիսի քանակութեամբ չի տարա-
ծուել—ինչպէս Գորկիի գրքերը։ Մինչև այժմ նա
հրատարակել է վէպերի և վէպիկների հինգ հատոր,
որոնցից առաջինը 32 հազար է ցրուել, երկրորդը 28
հազար, երրորդը 26 հազար... վերջապէս մի ամիս ա-
ռաջ լոյս տեսած «Мещане» շրաման արգէն 25 հա-
զար օրինակ է տարածուել։ Այդպիսի չտեսնուած յաջո-
ղութիւնը բացատրւում է զանազան պատճառներով։
Անշուշտ այդ պատճառների մէջ առաջին տեղն է
բռնում հեղինակի անուրանալի տաղանդը, բայց չը.

պէտք է անտես առնուեն և ա) հեղինակի տենդէն-
ցիան, որ դուր է գալիս արդի ռուս ընթերցող հասա-
րակութեան, բ) Գորկիի տիպերը, որոնք մեծաւ մա-
սամբ նորութիւն են գրականութեան մէջ, գ) վերջա-
պէս յաջողութեան պատճառների մէջ վերջին տեղը չի
բռնում այն հանգամանքը, որ Գորկիի երևան գալու
ժամանակամիջոցին գրական ասպարիզի վերայ աչքի
ընկնող գրողներից մնացել էին Տոլստոյը և Չէխովը,
երկու, արդէն ամենքին լաւ ծանօթ, գրական զէմքեր:
Գորկին նոր տաղանդ էր և իբրև այդպիսին յաջող ըո-
պէին երևաց: Եթէ օրինակ այս ընդէս մի որևէ տա-
ղանդաւոր գրիչ երևայ մեր մամուլի մէջ, լինի նս
հրապարակախօս թէ վիպասան—հաւատացէք, որ այդ-
պիսի մեծ ժողովրդականութիւն կարող է ձեռք բերել
մեր հայ հասարակութեան մէջ, որովհետև մեր գրա-
կանութիւնը այս ընդէս բառիս բուն նշանակու-
թեամբ զուրկ է նոր տաղանդներից: Նոյն այդ տեսակ
հանգամանքով պէտք է բացատրել, իմ կարծիքով, և
Գրիգոր Արծրունու աջողութիւնը՝ նա ասպարէզ եկաւ
իսկ ժամանակին երբ մի կողմից հասարակութեան մէջ
պահանջ կար մի օրինաւոր թերթի և միւս կողմից գը-
րական ասպարիզի վերայ տիրում էր ամայութիւն: Կա-
միմ ասել, որ շատ անգամ հեղինակի ժողովրդականու-
թեան և յաջողութեան պատճառները հարկաւոր է ո-
րոնել կողմնակի պայմանների և պարագաների մէջ:

Մ. Գորկին գլխաւորապէս նորավէպ գրող է (նո-
վելիստ), այսինքն փոքրիկ պատկերների և պատ-
մուածքների հեղինակ, թէպէտ և ունի մի երկու վէ-
պիկ, երեք մեծ վէպ՝ «Գիւղացիներ», «Θομα Γορδιβες»,
«Երեքը»—և մի գրամա, վերսիշեալ «Մէջանէ»: Այդ
բոլոր գրուածքները մի ամբողջութիւն են կազմում և
հետաքրքրական տիպերի, բնաւորութիւնների, զէպե-
րի ու պատկերների ժողովածու են ներկայացնում: Ով-
քեր են Մ. Գորկիի հերոսները, նրա տիպերը: Շատ են
նրանք թուով, բայց ոչ բազմազան: Մեծամասնութիւ-
նը կապած է միմեանց հետ ներքին սերտ կապերով և
բազմաթիւ նոյնօրինակ արտաքին յատկութիւններով:
Յիշենք մի քանիսները՝ Եմելեան Պիլեայ—մի «բոսեակ»,

որը պատրաստ է մի կտոր հացի համար մտղասարունութիւն անել. Ձելիաշ—կորիճ բոսեակ, մաքսատնից գողութիւն անող, ագատասէր և արեցող. Նստաձա—անբաղդ արարած. Սէօմկա և Միշկա—բոսեակներ, որոնք գողութիւն են անում խմելու նպատակով. Տէրէզա—«ընկած» կանանցից մէկը. Կոնովւլով—շատ համակրելի մի բոսեակ, որը, երբ չի խմում, աշխատանք և ընդունակ բանուոր է. Օրլով—արհեստաւոր. խմում է, յետոյ բոսեակ դառնում. Կնւլարտա և ընկերները—«երբեմն մարդիկ», ընկած, կորած արարածներ. Ձագուբրինա—բանտի բնակիչներից մէկը և ալլն և ալլն Գորկիի հերոսների և հերոսուհիների այս փոքրիկ շարքից ընթերցողը արդէն տեսնում է, որ հեղինակը մեքառաջ բաց է անում բոլորովին նոր աշխարհ: Տեղ տեղ կրկնելով հեղինակը մեզ ծանօթացնում է «երբեմն» մարդկանց նիստ ու կացի, բնաւորութեան և գաղափարների հետ: Ի՞նչ են նրանք ներկայացնում և ինչպէս է վերաբերում նրանց ինքը հեղինակը:

Այդ անբաղդ (մեր կարծիքով) մարդկանց շտրքը տմեն օր ստիւքրանում է գիւղացիներով, որոնք թողել են արտ ու հող, գիւղ և ընտանիք և չըջմուխի գաւազան են վերցրել թափառելով քաղաքից քաղաք. քաղաքացի նորհետաւորներով և բանուորներով. ժամանակ առ ժամանակ վաճառականների գաւակներով և ինտելիգենտներով: Չսմողը դրանց մէջ բացառութիւն է կազմում:

Ս. Գորկիի սյուտիներների մէջ զրանք բոլորն էլ ընդունակ, համարձակ և ուժեղ բնաւորութեան տէր մարդիկ են: Շատ անգամ նրանք ալնպիսի ազնւութեամբ են վաքւում, այն աստիճան վեհանք և բարեհոգի են դուրս բերում, որ ընթերցողը իրաւունք ունի ասելու, որ հեղինակը չափազանցութեան մէջ է ընկնում: Եւ ճիշդ որ մի քանի պատկերների մէջ բոսեակը իդէալականացրած է այնքան, որ կորչում է գեղարուեստական չափը և շինծու պատմութեան ու տէնդէնցիզը նկարագրութեան կերպարանք է ստանում պատկերը: Բայց ընդհանրապէս Գորկիի տիպերը վերին աստիճանի կենդանի են, որովհետեւ ուղղակի կեանքից

են վերցրած, իրական անձնաւորութիւններ են և պատմութեան քննարկը որոշ անձնաւորութիւնների կեանքի դէպքեր են, կենսագրութիւնների հատուածներ: Բացի բոսնականներից Մ. Գորկին դուրս է բերում բանտարկեալներին, անառակ կանանց, բռնաբերին, բանտարկին, արհեստաւորներին, վաճառականներին և ինտելիգենտներին: Ամենից թույլ են վերջի երկու դասակարգերի ներկայացուցիչները, երևի այն պատճառով, որ աւելի քիչ է ծանօթ հեղինակին. ընդհատակէն բոլոր մնացեալները — այնպէս ճիշտ են նկարագրուած, թէ արտաքուստ և թէ իրենց ներքին բնորոշ յատկութիւններով, որ կարող են մրցել ուրիշ առաջնակարգ գրական տիպերի և անձնաւորութիւնների հետ:

Բայց որ դասակարգից էլ վերցնի իր հերոսին Գորկին, նա անպատճառ կրնորէ իր սրտին մօտ ուժեղ անձնաւորութիւն, լանդուզն, անհանգիստ, միշտ դէպի առաջ ձգտող, պայմանական կեանքից փախչող, մեծ գործի փափագող, (օրինակ Սրլովը) անբացատրելի թախծից տանջուող, (օրինակ Կոնովալովը) մտածող և խորհող, (Պիլեայ):

Դ.

Մ. Գորկին այնքան բան է գրել, որ կարծես, գծուար լինելու չէր նրա գրուածքներից եզրակացութիւն անել նրա աշխարհայեցողութեան մասին: Սակայն այդ այդպէս չէ, որովհետեւ Գորկին իր կարծիքը շատ քիչ և անորոշ է յայտնում, իսկ յայտնած գաղափարները տեղ տեղ ուղղակի հակասում են միմեանց: Թէպէտ և բաւականին պարզ է, թէ հեղինակը իւր հերոսներից որոնց է համակրում, բայց պարզ չէ թէ նրանց որ յատկութիւնների համար է, ինչո՞ւ է համակրում և կամ ինքը հեղինակը ինչպէս է հասկանում կեանքը:

Մի կողմից Մ. Գորկին փառաբանում է անհատական ազատութիւնը, միւս կողմից անձնաւորութեան քաղաքական կարգում. անշուշտ այդ երկու գաղափարները հակասում են միմեանց: Ուժեղ անձնաւորութիւններ

նկարագրելով, միշտ նրանց անսանձ եսասէր հակումները գեղեցիկ գոյներով նկարագրելով նա այնպէս է հասկացնում, իբր թէ ինքը Նիցշէի կարծիքին է, թէ ապագան ուժեղինն է, որ բարութիւնը, եղբայրսիրութիւնը, քրիստոնէութիւնը — ստրկութեան նշան է: Միւսին ժամանակ նա տալիս է Դանկուի պատմութիւնը, (Պառաւ Իզերգիլի մէջ) որը քրիստոնէական վեհ սիրոյ այլաբանական պատկերն է: Ինչպէս հաշտեցնենք այդ երկու ծայրահեղութիւնները: Մ. Գորկիի գրուածքները, մեր կարծիքով, բոլորք են արդի, այսպէս անուանուած «եւրոպական կուլտուրայի» դէմ, բոլորք սօցիալական յարաբերութիւնների, արդի կացութեան և գաղափարների դէմ: Հեղինակի հերոսները մարդկութեան շրջանից դուրս են ընկած և տանջուում են մեր, հասարակութեան անտարբերութեան պատճառով: Մենք ենք, որ ստեղծել ենք այժմեան նիստ ու կացը, և ապագան: Արդարութիւնը մարդկային գոհ չի ընդունում, մինչդեռ Գորկիի դուրս բերած անձնաւորութիւնները այդպիսի գոհներ են: Ձեր կուլտուրան, ասում է Գորկին իր գրուածքներով, սխալ ճանապարհով է գնացել և անարդար ներկայ է ստեղծել: Ապագան իրան Գորկիին էլ պարզ չէ թէ ինչպէս է լինելու, միայն նա գիտէ, որ ապագան մարդու իրաւունք պիտի տայ ապրելու մարդավայել կերպով, բնութեան համաձայն: Նա հաւատում է այդ ապագային և նրա գալստեանը... Նայեցէք ձեր չորս կողմը, կարդացէք Ձեռնովի գրուածքները և դուք կտեսնէք, որ միջին դասակարգը զուրկ է որևէ ձգտումից, որևէ իդէալից: Բուրժուան ապրում է գոհ իր գրութիւնից, ինտելիգենտի վերայ կարելի չէ յոյս դնել, դրանք չեն, որ պիտի կարողանան լաւագոյն կեանքի ձգտելով խօսքից գործի անցել: Եւ Գորկին գտնում է այդպիսիներին՝ դրանք նրա հերոսներն են:

Մեր տաղտկալի կեանքը — ճնշող տպաւորութիւն է թողնում երիտասարդ վիպասանի վերայ. նա բացի ձանձրոյթից ուրիշ բան չի տեսնում մեզ պէս ապրողների կեանքի մէջ և եթէ յոյսը մեր վրայ գնելու լինի նա երբէք չի հասնիլ իր ցանկացած նպատակին: Հա-

սարակ ժողովրդից դուրս եկածն էլ լիովին չի համապատասխանում նրա իդէալին. ժամանակակից մարդկանց, ասում է նա, պէտք է սթափեցնել քնից: Եւ ահա թէ ինչու Գորկին միւլենոյն ժամանակ և ընտանեկան գրող է և ուսմանտիկ է, նա մեծ տաղանդով միացնում է գրելու այդ երկու շկոլան և բարեխառնելով տալիս է մեզ պատմութիւններ, որոնց մէջ իրականութիւնը և երեակայութիւնը կապուած են անքակտելի կերպով: Իր նկարագրութիւնների մէջ՝ բնութեան, գործողութեան տեղի, շրջապատող իրերի, խօսակցութիւնների մինչև իսկ փաստերի մէջ — նա ընտելիւտ է, բայց հերոսների բնաւորութիւնները նկարագրելիս, նրանց գաղափարների և փիլիսոփայութիւնների մասին խօսելիս — Գորկին շատ անգամ տալիս է ոչ թէ այն, ինչ որ կայ և է, այլ այն, ինչ որ ցանկանում է որ լինի: Ներկան քննադատելով՝ նա միւլենոյն ժամանակ տալիս է և իր իդէալը, թէպէտ և ինչպէս արդէն ասել էի, քողարկուած կերպով: Բաւականին պարզ կերպով այդ իդէալը դուրս է բերուած, ինչպէս նկատել է իր վերջի յօդուածում և քննադատ Լ. Օբօլենսկին, «Իգէրգիլ» պատկերի մէջ: Այստեղ Իգէրգիլը պատմում է մի երիտասարդ մարդու, Դանկոյի, մասին, որը իր ժողովրդի կրած տառապանքները տեսնելով և կամենալով հանել նրանց «անտառի խորքերից» համոզում է ժողովրդին հետևել իրան, և նրանց գլուխ անցած առաջ է գնում: Բայց անտառը մեծ է, ճանապարհ չկայ. շատերը վհատում են, միւսները գանգատւում: Դանկոն անգաղար առաջ է գնում և նրանց ճանապարհը լուսաւորելու համար պատառում է իր կուրծքը և բոցավառ սիրտը իր ափի մէջ գլխից վեր բարձրացնելով — առաջ է գնում և հանում է ապշած մարդկանց անտառից լույս աշխարհ... Որպիսի՞ սէր, որպիսի ոգևորութիւն, կամքի ոյժ և տոկունութիւն: Ընթերցողը, որը մինչև այդ ժամանակ բարձրից էր նայում մարդկութեան նշույն անգամ կարծես կորցրած բոսետկների ու արբեցող շրջմուլիկների վերայ — փոխում է իր կարծիքը և սովորում է գնահատել նրանց մէջ «մարդուն», նրանց «ես»ը, սիրել նրանց, ցաւել նրանց համար և

ջանք գործ դնել նրանց դրութիւնը բարւոքելու, ոչ ըն-
չացնելու այն պայմանները, որոնց շնորհիւ այդ մար-
դիկը ջրջանից դուրս են ընկել: Այս կողմից Մ. Գորկին
շնորհակալութեան է արժանի իբրև հումանիստ—գրող,
իբրև հեղինակ, որ զարթեցնում է իր ընթերցողնե-
րի սրտերում ամենալաւ, աւտրուիստական զգացմունք-
ները:

Սա մի հեղինակ է, որը զգալ և մտածել է տա-
լիս, որը բաց է անում մեր առաջ կեանքի նոր խա-
ւեր, ոգևորում է նոր իդէալներով, և միշտ է մեզ
դէպի լուսատու ապագան:

Մ. ԱՐՐՈՒՐԵԱՆ

**ԲԻԻՋՆԵՐԿԱՆ ԿԱՅՈՐՆԵՐԻ ԿԱՐԴԻՆԱԼ-
ԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ,**

ՊՈՏՄԱԿԱՆ ՀԱՏՈՐԷԹՆԵՐ

VI և IV ԴԱՐՈՒՆ, ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ, *)

ՄԱՍՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱՏԱՍՏԱՆԱՒԱՆ

**Նօվելլա (novella օրէնք) XXXI. տիտլոս (սլրակ) X.
Հայաստանի բաժանման ¹⁾ մասին չորս պաշտօ-
նեաների միջև:**

**Կայսրն Յուստինիանոս Արևելեան սրբազան Դատա-
րանների պեճափառ Դահերէց ²⁾, նախկին հիւպոտ և**

*) Տես «Լուսմայ» № 2. Մարտ—Ապրիլ 1902.

¹⁾ Հայաստանի լուսական բաժնի գաւառների վարչա-
կան փոփոխումներն ու բաժանումները թէ Յուստինիանոսից
առաջ (Խոր. գր. III. դլ. խբ., Չամչ. ա. 474, և այլն) և թէ
յետոյ քանիցս կրկնուել են զանազան ձևերով, կարգադրու-
թեամբ և նուաճումներով (Պատմ. Սերէոս. Պետերբ. 1879,
45, 77, 180, 185 և հետևելիներ, Չամչ. հ. բ. եր. 523, և հ.
հ. տես «Հանդ. Ամս.» 1902, 1—3 «Սկզբնաւոր. Բիւզանդ. Բա-
նակաթեմ.» վերնագրով հետաքրքիր յօդուածը և նույնպէս
Collect. des Hist. Arm. par V. Langlois, t. II. p. 164.):

²⁾ Préfet des sacrés pretoires d'Orient—բիւզանդական
կայսրութեան այս մեծ պաշտօնեայի կոչումը, որ ներկայ
դէպքում ես թարգմանում եմ հայերէն «արևելեան սրբազան
դատարանների գահերէց» տիտղոսով՝ հռոմա-բիւզանդական
պատմութեան ալլ և ալլ շրջաններում զանազան փոփոխու-
թիւնների է ենթարկուել թէ իւր բաղմատեսակ պաշտօնների
իրաւասութեանց և թէ իւր թուի նկատմամբ: Սօստէսքեօն
ևս որ այս կոչումն կրող պաշտօնեաներին չիրանց ժամանակ-
ների գրեթէ մեծ լիզիւրներ» է անուանում՝ Յուստինիանոսի
օրով քաղաքացիական, դատաստանական և եկեմտական վար-
չութեանց զլուխ էր հանդիսանում Կ. Պօլսում և մի տեսակ

պատրիկ Յովհաննէսին ³⁾։

Յառաջաքան.

Եթէ կան բաներ որ իրանց խառնակ դրութեամբ լաւ կարգաւորեալ վիճակի են հասնում, ուրիշ անթիւ բաներ էլ կան, որ երբ ցրուած և անկապ դրութեան մէջ են, իբր ամօթալի, անշնորհք և մութն ու անկարգ են երևում՝ թէև պատուաւոր, զարգարուն և շատ պարզ ու շատ որոշ էլ լինին։

Այս ճշմարտութեան հետեւելովն է որ՝ հայերին կառավարող վարչութեան ⁴⁾ վրայ հայեացք ձգելուց յետոյ, մենք համոզուեցանք թէ հարկաւոր է, որ այդ վարչութիւնը աւելի կատարեալ մի ներդաշնակութիւն ունենայ. և որ եթէ գորա ձեւը աւելի հաստատուն դարձնենք, փրկարար մի ոյժ և աւելի վայելուչ կարգաւորութիւն կը ստանայ։

ԳԼՈՒԽ I.

Հետեւեալ մենք սահմանում ենք Հայաստանում չորս գաւառ։— Մէկը կը կոչուի Ներքին ⁵⁾, և երբեմն *Բազանիս* կամ *Լէօնտուպօլիս* անուանեալ քաղաքը, որ այժմ մեր անունն է կրում ⁶⁾, կը լինի այս ներքին

առաջին միւնիստր-նախարարի լիազօր իշխանութիւն ունէր։ (Sbeu և Ch. Diehl, Gr. En. p. 561)։

³⁾ Յուստինիանոս կայսեր լայսնի զօրավար-պալատականներից մէկն էր նույնպէս և այս Յովհաննէսը, որի անունը սակայն Բէլիդարիոս և Ներսէս նշանաւոր զօրապետների հռչակով համարեա նսեմացել է։

⁴⁾ Այս «վարչութիւնը», ինչպէս երևում է, նախ «ստոլորական կամ հասարակ վարչութիւն էր կայսերական գաւառի», որ և ապա Յուստինիանոսը փոխ-հիւպատոսութեան և կոմսութեան է վերածում։

⁵⁾ Ընդգծումները իմն են։—«Ներքին գաւառ» ասելով՝ կարծեմ ուզում է որոշել լուսական բաժնի հիւսիսային այս գաւառը օտար երկրներին սահմանակից միւս հաւկական գաւառներից։

⁶⁾ Անշուշտ՝ թէոդոսուպօլիս և Սատալա քաղաքներից զէպի արևմուտ գտնուած Neo Caesarea—Նոր կեսարիա կոչուած քաղաքը ըստ հռոմ. հին աշխարհագր. տախտակի։

գաւառի մայրաքաղաքը: Այս գաւառը, որ կառավարուել է ամենապերճ Ակակիոսի ⁷⁾ ձեռքով, մենք արժանի ենք կացուցանում մի փոխ - հիւպատոսթեան: Այն պաշտօնեան, որին կ'անուանենք նորա տեղ՝ սպէկտաքիլիսի ⁸⁾ աստիճան կ'ունենայ և կը վայելէ այս աստիճանին յատկացրած բոլոր պատիւները, որովհետեւ մենք այս փաշտօնեային կը զարդարենք հիւպատոսթեան պատշուճանով և այլ առանձնաւոր պատկանելիքներով ⁹⁾: Սորա իրաւասութեանն ենք ենթարկում թէոդոսուպօլիսը ¹⁰⁾, որ և էր արդէն, յետոյ քաղաքներ—Սատալլա ¹¹⁾, Նիկուպօլիս ¹²⁾ և Կօլօնիա ¹³⁾, որ-

⁷⁾ Տես ծանօթ. 16-րդ «Լուսար» № 2, 1902:

⁸⁾ Կայսրութեան պաշտօնեաները իսկական մի ազնուապետութիւն կազմելով՝ վեց կարգի էին բաժանուած այլ և այլ պատուանուններով: Կայսերապն իշխաններին կոչում էին—nobilissimi (նօբիլիսսիմի-աշխուհարմ) առաջին կարգի պաշտօնեաներին՝ illustres (իւլիստրէս-մեծապայծառ). երրորդ կարգի՝ spectabiles (սպէկտաքիլէս-չքեղութիւն), երրորդ կարգի—գաւառական կառավարիչներին և սլլն—clarissimi (կլարիսսիմի-զերեւալայծառ). և վերջապէս վերոիշեալներից ստորին՝ չորրորդ և հինգերորդ կարգի պաշտօնեաներին—perfectissimi և egregii (պէրֆէկտիսսիմի և էգրէգի—կատարելութիւն և գերազանցութիւն) և այլն:

⁹⁾ Արդարեւ՝ հռոմէական ժամանակ մանաւանդ շատ տեսակ պաշտօնական հարուստ պատմութեաններ, լարդուգարի նշանազոյններ, զանազան ոսկեմանած ճոխ զարդարանքներ և իանկազին բեհեզեայ զգեստներ սկսեցին յորժածել Բիւզանդիոսում, որի մեծածոխ արքունիքը լիչեալ կալսեր օրով մի շքեղ փառահնչութիւն էր ներկայացնում առականապէս կայսրութեան բարձրատիճան պաշտօնեաների փալլամար (Տ. Նոյնպէս Ch. Diehl, Empr. de Byzance, Paris 1901):

¹⁰⁾ Էրզրում կամ քաղաքն Կարնոյ (Կարանա), տես խոր. գ. III. գլ. ծիւ., և Collect. d'Hist. Arm. par. M. Brosset, S. Pétersb. 1876 t. II. p. 382:

¹¹⁾ Սատաղ կամ Սատաղացոց քաղաք՝ այժմ աւերակ Զիֆալիկի վիճակում, ճորոխ զետի ակունքների մօտ. (Ալէշ. Տեղ. Հ. Սեմ. եր. 42. տես նոյնպ. Lebeau t. VIII. p. 140), Սերէոս գլ. իգ եր. 77, և Collec. des hist. Arm. par. V. Langlois t. I. p. 180):

¹²⁾ Կարինից և Սատաղացոց քաղաքից զէպի հիսիսարեմուտ՝ Նիկիորդ Հալքում, այժմեան Շապին-Կարահիսար. (Ինճ. Աշխ. վեհեա. եր. 326, տես նոյնպ. Ed. Dulaur. Hist. de l'Egl. a. m. orient. Paris, 1859. p. 24):

պէս առանջ կոչուում էր սա, և որ այժմ անջատուում ենք Առաջին Հայքից. ¹⁴⁾ ապա՝ Տրապիզոնա ¹⁵⁾ քաղաքը և վերջապէս Կերասունտը ¹⁶⁾, որ պատկանում էր Պողէմոնեան Պոնտոսին ¹⁷⁾: Այս բոլոր քաղաքները երբեմն կառավարուում էին մասամբ գաւառական նախագահ կլարիսիմի և մասամբ էլ սպէկտաբիլիս կառավարիչների ձեռքով: Այս կերպով ներքին գաւառը Հայաստանի կը պարփակէ իւր մէջ եօթը քաղաք իրանց ստորադրումներով:

§ 1. Երկրորդ գաւառը կը կազմուի այն մասից, որ կոչուում էր Առաջին Հայք ¹⁸⁾ և որի մայրաքաղաքն է Սեբաստիա ¹⁹⁾: Ահաւասիկ այն քաղաքները, որոնցից մենք կազմում ենք այս գաւառը. — Սեբաստուպոլիս ²⁰⁾, որ նոյն այս գաւառումն էր արդէն, Կոմանա ²¹⁾, որ պատկանում էր Պողէմոնեան Պոնտոսին, Զէլա ²²⁾, որ մասն էր Հելլինէպոնտոսի և վերջապէս Բրիզա ²³⁾ քաղաքը: Այս երկրորդ գաւառը իւր տարածութեան մէջ կը պարփակէ ուրեմն հինք քաղաք, և կը շարունակուի կառավարուիլ մի նախագահ կառավարչի ձեռքով, որին կը վերապահենք նոյն իշխանութիւնը և նոյն աստիճանի կարգը:

§ 2. Այնուհետեւ մենք կազմում ենք Երրորդ

¹³⁾ Կողոնիա՝ երկրորդ Հայքից և Նիկոպոլսից հիւսարեւմտ. ըստ հայկ. հին աշխ. տախտակի: Արդեօք այժմեան Կօլունա գիւղ ? (տես Ինճ. Աշխ. եր. 397, Խոր. դ. II. դլ. 7. եր. 73. և Chronologie Arm. par. Ed. Dulaur. p. 371):

¹⁴⁾ Անշուշտ՝ ըստ լուծական բաժանման փոքր Հայքի:

¹⁵⁾ ¹⁶⁾ Տրապիզոն և Կերասունտ լատինի քաղաքները:

¹⁷⁾ Տրապիզոնի այժմեան նահանգը:

¹⁸⁾ Դարձեալ ըստ լուծական բաժանման փոքր Հայքի:

¹⁹⁾ Սեաստ կամ այժմ. Սըվաղ. հին Սեբաստիա կամ Վաքիրա:

²⁰⁾ Կամ Գաղիւրա՝ Եւդոկիայից հիւսարեւմ.

²¹⁾ Կոմանա պոնտացւոց ըստ աշխ. հին տախտակի, աւերակ այժմ. երկու ժամ հեռու Եւդոկիայից:

²²⁾ Զեդա կամ Զիլէ և Զէլական գաւառ: (Այս մասին տես ի թիւս ալլոց և Հ. Գ. Սրուանտձեանի «Թորոս Աղբարը»):

²³⁾ Բերիսա՝ ըստ հռոմ. հին աշխ. տախտակի պոնտական Կոմանայից հարաւարեւմ.

Հայք գաւառը այն մասից, որ կոչւում էր Երկրորդ Հայք և որի մայրաքաղաքն է Մելիտինէ ²⁴⁾։ Այս նըշանաւոր նախնի քաղաքը կառուցուած է մի գեղեցիկ տեղ, պարզ երկնքի տակ՝ Եփրատ գետի հովտից փոքր ինչ հեռու։

Ներկայիւս մենք պարտաւոր ենք համարում տալ այս գաւառին սպէկտաքիլիս աստիճան կրող մի պաշտօնեայ, որ կը կոչուի կոմս Յուստինիանոս անուանով և կը ստանայ տարեկան ռոճիկ եօթը հարիւր (700) ոսկեգրամ, իսկ սորա փոխանորդը — եօթանասուն և երկու (72) ոսկի։ Այս կոմսի պալատական խորհրդանոցին նըշանակում ենք երեք հարիւր վաթսուն (360) ոսկի։ Այս պաշտօնեային շնորհում ենք այն բոլոր իրաւունքները, որ յատուկ են իւր պաշտօնէութեան տեսակին։ Սորա պալատական խորհրդանոցը, որ կը շարունակէ վաբել իւր առաջուայ պաշտօնը, կը զբաղուի գլխաւորապէս հարկերի հաւաքմամբ և կ'անուանուի կոմիցիոմ ²⁵⁾ պահելով միանգամայն իւր նախընթաց իրաւունքները։

Այս հրամանիս համաձայն՝ Երրորդ Հայքը կ'ընդգրկէ երբեմն Երկրորդ Հայքին պատկանած վեց քաղաք՝—այն է Արկա ²⁶⁾, Արաքիսում ²⁷⁾ Արիարսաթէա ²⁸⁾ և միւս Կոմանա, որ Խրուզա ²⁹⁾ ևս է կոչւում, և որ պէտք է զանազանել Երկրորդ Հայքին յատկացրած նոյնանուն քաղաքից, և վերջապէս Կուկուզ ³⁰⁾ քաղաքը։

²⁴⁾ Ալփան Մալաթիա քաղաքից փոքր ինչ դէպի արևելք։

²⁵⁾ Այսինքն խորհրդաժողով՝ հասարակաց ալ և ալ կարևոր գործերի մասին խորհուրդ անելու համար։

²⁶⁾ Արկաս՝ ըստ հայկ. հին աշխ. տախտ. Մելիտինէից արևմուտ։

²⁷⁾ Կամ Արաքիսուս (տես անդ. աշխ. տախտ.)։

²⁸⁾ Արիարաթիւր կամ Արիարաթիւս ը. հռոմ. հին աշխ. տախտ. Սեբաստիայից հարաւ. Առաստիւս? ըստ Սեբէոսի։

²⁹⁾ Գամիլրքի կամ Կապադովկիայի Կոմանա քաղաքը. (տես նոյնպ. «Արարատ» ամսագիր 1892 թ. յունիսի տետրակը)։

³⁰⁾ Այսինքն Կուկիսոն. (տես ի թիւս ալլոց նոյնպէս Տեղադր. Հ. Ն. Սարգիսեանի վէնետ. 1864, 61)։

§ 3. Վերջապէս մենք կազմում ենք Չորրորդ Հայք, որ երբեմն որպէս գաւառ հաստատուած չը լինէ՝ իով և բաղկացած գանազան բարբառոս անուններ կրող մի քանի ժողովրդներից. որպիսիք են—*Ժողիանէն*³¹, *Անգիթէն*³², *Ժողիէն*³³, *Ասթիանէն*³⁴ և *Բալարիթէն*³⁵ — կառավարուել է մատրապոսների ձեռքով: Բայց ի նկատի ունենալով, որ սատրապ անունը հոռմէական չէ և իմր մեր նախորդները նոյնպէս չեն ընդունել գործադրելու, որպէս օտար՝ պետութեանից³⁶ առնուած մի տիտղոս՝ հետեւաբար և այդ Չորրորդ Հայք ի Պմ մենք մահմանում ենք քաղաքացիական (civil) վարչութիւն, որ կը լանձնուի քաղաքացիական մի կառավարութեանից³⁷: Սորա իրաւասութեան կ'ենթարկենք նոյնպէս *Մարտիրոսաօլիտէն*³⁸ քաղաքը և *Կիթարիս* կամ *Յիթարիս* ամրոցը³⁹: Սորա վարչութիւնը սովորական

³¹) Մեծ Ծոփք:

³²) Հանձիթ և Հանձիթեցիք այժմեան Խարբերդ գաւառը: (Տես նոյնպ. Collection des hist. arm. p. V. Langlois, t. I, p. 221)

³³) Ծոփք Շահունու:

³⁴) Հաշտեպնք և գաւառ Հաշտեպնից՝ այժմեան Դիարբէքիւրի և Մշոյ շահանդների միջում:

³⁵) Բալահովիտ՝ Մելիտիներից հիւս. նրան. ուր է այժմ Բալու քաղաքը (տես ն. Chronique de Matth. d'Edesse par Ed. Dulaur. Paris, 1850 p. 103):

³⁶) Արինքն Պարսկաստանից:

³⁷) Իսկ զինուորական վարչութիւնը այս գաւառի՝ Պրոկոպիոսի ասելով, կայսրը լանձնուած է երկու նոր կարգուած զօրավարներին՝ «հանդերձ զօրօք ի պաշտպանութիւն աշխարհին», որոնցից մէկի բանակատեղին էր Նփրկերտ քաղաքը, իձկ միւսինը—Չիթառիձ կամ Կիթառիձ ամրոցը, «ի կողմանս Հաշտեպնից. և ետ նոցա հրաման չինել և նորոգել զքաղաքս և զքերդս ախոյիկ գաւառաց» և այլն: (Չամչ. Բ. 240):

³⁸) Մարտիրոսաց քաղաք կամ Նփրկերտ. Մուքաթիյն որ էր այս գաւառի մայրաքաղաքը, միջնասահման Աղձնեաց և Ծոփաց գաւառների. (Տեղադր՝ Հ. Մեծ. Ալիշան. 1855 43, տես նոյնպ. «Արարատ» 1892 մայիսի տետրակը, և Chronique de Matth. d'Edesse par Ed. Dulaur. Paris, 1850, p. 103):

³⁹) Յիթարիս կամ Չիթառիձ քաղաք Հաշտեպնից. (տես Պատմ. Սերէոսի Պետերք. 1879, եր. 200, ծան. 35, հրատ. պրոֆ. Բ. Պատկ.):

կամ հասարակ հիւպատութեան կարգից կը լինի:

Վերջիշեալ ասածներէս համեմատ՝ Հայաստանի մեր ձեռքով կազմուող այդ չորս գաւառների կառավարիչ—պաշտօնեաներից երկուսը՝ այն է Առաջին Հայքում նախագահող փոխ—հիւպատը և Երրորդ Հայքը կառավարող կոմսը սպէկտաքիլիս աստիճան կրող պաշտօնեաներ կը լինին: Իսկ միւս երկու պաշտօնեաները, որոնց կը յանձնուին Երկրորդ եւ Զորրորդ Հայքի վարչութիւնները, սովորական կամ հասարակ պաշտօնեաների կարգից կը լինին:

Մենք կամենում ենք, որ այդ գաւառներում յայտարարուող դատական բողոքները հինգ հարիւր (500) օսկէգրամից պակաս գումարներին վերաբերեալ՝ փոխանակ նոյն դատաւի մայրաքաղաքում ներկայացուելու, տեղին ամենամօտ սպէկտաքիլին պաշտօնեային ներկայացուին: Այսպէս՝ Սեբաստիա մայրաքաղաք ունեցող Արկորոզ Հայքում յայտարարուող դատական բողոքները կը վճռուին Առաջին Հայքի փոխ—հիւպատի ձեռքով: Իսկ Զորրորդ Հայքում ներկայացուող նոյնաչափ գումարներին վերաբերեալ դատական բողոքները կը ներկայացուին Արկորոզ Հայքի կոմսին, որի բնակատեղին լինելու է Մուլիտինէն⁴⁰⁾:

Գլուխ II.

Այս գործերն այսպէս հրամայելուց յետոյ՝ մենք վարեւոր ենք համարում Առաջին Հայքի համար պաշտօնի հրաւիրել մի այնպիսի տղամարդ, որ իւր բարձրութեամբ և մեզ համար կատարած իւր ծառայութիւնների փայլով արժանի լինի վարելու այս գաւառի վարչութիւնը: Հետեւաբար և՛ գիտենալով որ մեծափառ Թովմասը⁴¹⁾ արդէն մի քանի պաշտօններ է վարել

⁴⁰⁾ Տես ծանօթ. 24:

⁴¹⁾ Հաւանդական է չերևում, որ այս «Մեծափառ Թովմասը» Յուստինիանոս կայսեր այն ղորավարը լինի, որի մասին Պրոկոպիոսը պատմելով ասում է. «ղորավար էր հեծելազօրու լուծաց Յովհանն Թովմասեան՝ հալազաւ, այլ անհնարին պատերազմող, զոր Բոլշ կամ Գուշաղ անուանէին, որոյ ընդ ձեռամբ էր և առանձին գունդ մի հայոց» են. (Չամչ Բ. 247):

Հայաստանում և որ ընդ սմին՝ որպէս պատուաւոր—
շիտակ մարդ, մեզ միշտ հաստատարիմ ծառայած է և
գարձեալ ծառայում է եռանդով, ուստի և սորան ենք
յանձնում այդ վարչութիւնը: Եւ սա նչ միայն պաշտօն
կ'ունենայ նախագահելու Առաջին Հայքի վարչութիւնը,
այլ և միւս գաւառների մէջ ևս կատարել կը տալ այն,
ինչ որ կը յանձնարարենք սիրան մեր սրբազան հրա-
հանգներով: Այս հրահանգներով սա կը ծանօթանալ
այն եղանակին, որով պիտի վարուի իշխալ գաւառնե-
րի նկատմամբ:

§ I. Հայաստանում, ինչպէս որ յաճախ հրամայե-
լենք, հոգևորական դասի ⁴²⁾ վերաբերմամբ ոչ մի նո-
րամուծութիւն մենք չենք ձեռնարկում: Ոչ մետրոպո-
լիտական իրաւունքները ⁴³⁾ և ոչ ձեռնադրութիւննե-
րը ոչ մի փոփոխութիւն չը պիտի կրեն: Այն անձինք,
որոնք արդէն ձեռնադրուած են՝ կը պահպանեն յառ-
ջուայ պէս իրանց իշխանութիւնը՝ որ ստանձնել են
զեզնադրութեամբ. իսկ նախորդ մետրոպոլիտական ե-
պիսկոպոսները կը մնան իրանց աստիճանի կարգի մէջ,
ինչպէս որ կան, որովհետեւ հոգևորական դասի նկատ-
մամբ մենք բոլորովին մտադիր չենք որ և է նոր բան
հրամայելու:

Գ լ ու խ III.

Որովհետեւ քաղաքացիական և գիւնդարական իշ-
խանութիւնը մենք յանձնում ենք Նորոթոյ Հայքի կոմ-
սին, ուստի և այս գաւառում եղած զօրքը պարտա-
ւոր է հնազանդուիլ այս պաշտօնեայի հրամաններին:
Սա զօրապետի նման իշխանութիւն ունենալով՝ կարող
է իւր անունով դատաստանի կանչել կամ դատել զի-
նուորներին, տեղեկանալ նոցա վարքի մասին, վերա-

⁴²⁾ Հաւանական է որ հայոց հոգևորականութեան մասին ա-
սուած լինին զլիաւորապէս այս § 1-ի խօսքերը:

⁴³⁾ Յունական Հայաստանի զլիաւոր կամ մալի քաղաք-
ներում՝ որպէս Մելիտինէի, Նիքիկերտի, Սերաստիայի և ար-
լոց մէջ, թեմակալ արքեպիսկոպոսը և կամ եպիսկոպոսը
մետրոպոլիտ պատուանունն էր կրում, որ և ապա մեր Հայ-
աստանեայց ս. եկեղեցին ևս դորձ է անել:

դահումներ անել նոցա հասանելի ռոճիկներից և իրանց պարտաւորութիւններ չը կատարելու դէպքում պատժել նոցա: Սա չը պէտք է համբերէ, տանէ, որ մեր հպատակները նկատմամբ անիրաւութիւններ գործեն զինուորները, որոնցից եթէ վնասակար ոք որ և է յանցանքի մէջ բռնուի՝ կոմս—պաշտօնեան ալդպիսով տեղեկացած կը լինի արդէն յանցանքի պատճառներին: Վերջապէս սա կ'ունենայ այն կատարեալ իշխանութիւնը, որ յատուկ է զօրապետներին: Սորա հրամանատարութեանն ենք ենթարկում զինուորական բոլոր ուժերն այնպէս, ինչպէս որ ենթարկուած են յաւարիայի⁴⁴). Պակաստանն Փռիւզիայի⁴⁵) կոմսերին և Լիկաոնիայի⁴⁶), Փիսիդիայի⁴⁷) և Թրակիայի⁴⁸) պրէտորներին: Նոցա պէս՝ սա ևս պալատական խորհրդանոց կ'ունենայ քաղաքացիական գործերի համար և զրքի վրայ էլ բացարձակ իշխանութիւն, բարձրագոյն հեղինակութեամբ կառավարելով թէ զինուորականներին և թէ միւս բոլոր քաղաքացիներին: Կը հսկէ մանաւանդ այն բանին, որ իւր քաւառում յանցանքներ չը գործուին՝ աշխատելով միանգամայն զսպել այն յանցանքները, որոնց մասին կը տեղեկանայ ինքը: Սա չը պիտի խոնարհուի կամ թոյլ գտնուի ոչ մի մասնաւոր, ոչ մի զինուորական և կամ պետական կալուածոց վարչութեանը կցորդ անձի առջև, որովհետև մենք հաւասար արդարութեամբ պահպանելով մեր հպատակներին խաղաղութեան մէջ՝ կամենում ենք որ մեր օրէնքները չը մնան առանց ներգործութեան և արհամարուած չը լինին ոմանցից մեր հպատակներից:

Վերջը ջաքան.

Ձերդ գերադանցութիւնը կը հոգայ կատարել տալու այս ինչ որ մեզ հաճելի թուեցաւ հրամայել Հա-

⁴⁴, ⁴⁵, ⁴⁶, ⁴⁷) Լիւիկիայից հիւսւարեմտեան կողմը դրանուած կայսերական զաւառները Փոքր Ասիայի ըստ հռոմ հին աշխ. տախտակի:

⁴⁸) Լիւիկիայի հարաւ-արեւմ. ծովեզրեայ զաւառը (տես անդ):

յաստանի չորս գաւառների բաժանման մասին, մանաւանդ Նորորդ Հայքի նկատմամբ, օրի համար և գըլխաւորապէս սահմանեցինք ներկայ օրէնքը: Մեր ձեռքով նշանակած տարեկան ռոճիկները Հայաստանի պաշտօնեաներին կը տրուին ձեր գահոյքից՝ համաձայն առանձին տեղեկագրների⁴⁹⁾:

Արարեալ Կոստանդնուպօլստմ, ապրիլի օրերի 15-ին՝ Բէլիզարիոսի⁵⁰⁾ հիւպատուլթիւնից յետոյ: (536 ին)

Նովեւա XX. տիտլոս VП, Գլ. III.

Կայսրն Յուստինիանոս սրբազան Դատարանի կրկին անգամ մեծափառ Գահերէց, նախկին հիւպատ և պատրիկ Յովհաննէսին:

Գլուխ I.

Պրէտոր — դատաւորից և այլ բողոքներ անելու ժամանակ կարգապահ — նուիրակների կամ բարապանների ծառայութիւնը պիտի կատարեն դատաւորաց Գահերէցի պաշտօնատարները միայն:

Ինչպէս որ ձեր և ելեմտի պաշտօնեայի (quaestor) ծառայողներին, որպէս և ձեզ երկուսիդ, ի գէպ և յարմար է թուել, որ ձերդ գերազանցութեան պաշտօնատարները միայն կատարեն կարգապահ — նուիրակների (կամ բարապանների — appariteurs) ծառայութիւնը՝ պրէտոր — դատաւորից և նախանուանեալ կառավարչից բողոքներ ներկայացնելու ժամանակ, մենք ևս նոյնը վայելուչ ենք համարում: Այդ բողոքները առաջուայ պէս կը ներկայացուին և կը դատուին սրբազան ատենանում, ուր ելեմտի մեր մեծափառ պաշտօնեան ևս (quaestor)⁵¹⁾ աթոռակից և արձակուած վճիռներում մասնակից կը լինի:

Գլուխ III

Հայաստանի փոխ — հիւպատի վերաբերմամբ էլ ի

⁴⁹⁾ Շատ հետաքրքիր պիտի լինէին անշուշտ և այս «տեղեկագիրները»:

⁵⁰⁾ Տես ծանօթ. 23-րդ «Լուսալ» № 2, 1902:

նկատի ունենալով որ այդ գաւառում սահմանած առաջուայ հասարակ վարչութիւնը՝ առանց բան աւելացնելու, վերածեցինք փոխ — հիւպատի վարչութեան, և որ առաջ ձերդ գերագանցութեանն ուղղուած բողոքներ ներկայացնելիս՝ կարգապահ — նուիրակների ծառայութիւնը կատարում էին ձեր պաշտօնատարները, և որ այժմ նոյն այդ բողոքներն ուղղուելով սրբազան ատեանին՝ ձեզ և էլեւմտի մեծափառ պաշտօնեային յայտնի կը լինին, ուստի և ձեր պաշտօնատարները միայն պիտի շարունակեն կատարել դարձեալ կարգապահ — նուիրակների ծառայութիւնն այնպէս, ինչպէս որ կատարում էին, երբ Հայաստանը հասարակ վարչութիւն ունէր՝ առանց որ և է փոփոխութեան ենթարկելու բողոքների եղանակը:

Արարեալ Կոստանդնուպոլսում, ապրիլի օրերի 15-ին՝ Բէլիզարիոսի հիւպատութիւնից յետոյ: (536-ին)

Նովեւրա V^{III}. տիտլոս II.

Կայսրն Յուստինիանոս Դատարանի կրկին անգամ Պահերէց, նախկին հիւպատ և պատրիկ Յովհաննէսին:

Գլուխ I.

Ծանուցագիր զանազան պաշտօնեաներին և այլոց յատկացրած ռոճիկներին վերաբերեալ:

§ 22. Երկրորդ Հայքի նախագահի ձեռքով — ինը ոսկեղրամ սրբազան ատեանի սպէկտաքիլիս երեք քարտուղարներին (chartularius), քսանուչորս՝ պայծառափալ տրիբուն-նօտարների աւագաթու (primicerius) ⁵²⁾

⁵²⁾ Quaestor — Բիւստօր կոչումն կրող բազմատեսակ պաշտօնեաների իրաւասութեանց սահմանները նորնպէս դանազան փոփոխութիւններ են կրել հռոմա-բիւզանդական պատմութեան շրջաններում: Ներկայ դէպքում՝ որ ես թարգմանում եմ հայերէն «էլեւմտի պաշտօնեայ» տիտղոսով, ինչպէս երևում է «մեծափառ Պահերէցի աթոռակից» լինելով՝ մեծ իրաւունքներ ունէր Յուստինիանոսի ժամանակ եւ, և ըստ J. Toutainի մի տեսակ «պատղամաւոր էր կայսեր պետական խորհրդում»: (Shu եւ Gr. En. p. 1146)

պաշտօնեային, երեք հատ—սորա օգնականին և քուռասուն ոսկեդրամ՝ դատարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

§ 23. Մեծ Հայքի նախագահի ձեռքով ինը ոսկեդրամ սրբազան տառանի սպէկտաքիլիս երեք քարտուղարներին, քսանուչորս՝ պալատափալլ տրիբուննօտարների աւագաթոռ պաշտօնեային, եւեք հատ սորա օգնականին և քուռասուն ոսկեդրամ յարարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

§ 43. Առաջին Հայքի նախագահի ⁵³⁾ ձեռքով ինը ոսկեդրամ սրբազան տառանի սպէկտաքիլիս երեք քարտուղարներին, տասնուհինգ՝ պալատափալլ տրիբուննօտարների աւագաթոռ պաշտօնեային, երեք հատ—սորա օգնականին և երեսունուկէց ոսկեդրամ դատարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

Օրէկագիրք Թէոդոսեան ⁵⁴⁾.

Գիրք XI. տիտլոս I.

Տարեկան տուրքերի և հարկերի մասին:

Օրէնք Կոստանդիանոս Մեծի ⁵⁵⁾. —

Համաձայն այս օրէնքի՝ արտաքոյ ներքազրեալ չորս բացառութիւնից թէ գոյքերի և թէ անձանց վերաբերեալ՝ ոչ ոք ազատ չը պիտի լինի հարկ տալուց:

⁵²⁾ Պրիմիցերիոս այս տիտղոսով էին կոչուում Բիւզանդիայի կայսրների դրան մի քանի գլխաւոր պաշտօնատարները՝ Primicier des notaires այն պաշտօնեան էր, որ լայնրութեան ելեմտի և զօրքի մատեանն էր պահում: Սա լայնորդեց procureur des éphémérides՝ ալսինքն օրէցօր անցքեր արձանագրող կայսերական գործակալ պաշտօնեային: (Մանօթ. Պ. Շաշեանի, տե՛ս նորա բնաբան-գրութիւն էր. 162):

⁵³⁾ Չը մոռանամ ատել, որ կայսրութեան զաւառների կառավարիչներին «նախագահ» պատուանոցով ևս մեծարում էին:

⁵⁴⁾ Տես ծան. 4, «Լումայ» № 2, 1902:

I. Կայսրն Կոստանդիանոս ⁵⁶⁾ Պրօկլիանիոսին ⁵⁷⁾ բաց առեալ մեր մասնաւոր գոյքերը, կաթոլիկ եկեղեցիները, փառաւոր յիշատակութեան արժանի մարդու — նախկին հիւպատ և հեծելազօրի ու հետեւակազօրի նախկին զօրասլետ Եւսեբիոսի գերդաստանը և Հայաստանի թագաւոր Արշակի տոհմը ⁵⁸⁾, թող ոչ ոք մեր կայսրութեան մէջ ագատ չը լինի տուրք վճարելուց իւր հայրենական — տացունածքի առաջին արգիւնքներէց ⁵⁹⁾:

⁵⁶⁾ Թէոդոսիան օրէնագրքից քաղած Կոստանդիանոս Մեծի այս «օրէնքը», որպէս Կ. հետեւեալ այն «հրամանը», որ խմբագրուած է երկէք կայսրների անունով (տես եր. 177. ներկայ գրութեան չափաքերում էին թէ ամբողջ կայսրութեան և թէ հռոմա-բիւզանդական պետութեան հարկատու եղած երկրներին, որոնց թւումն էր և Հայաստան աշխարհը:

Սակայն 315 թուականը միայն, երբ իբր թէ գրուած է Կ. Պոլսում Կոստանդիանոս Մեծի այս «օրէնքը», որպէս և այս Մեծ կայսեր ուրիշ «հրովարտականք» նոյն 315 թուականին գրուած Բիւզանդիոնում, ի միջի ալ «ց և Հայոց թագաւոր Արշակի անունով տրուածը» (տես իմ ծան. 8, «Լուծար» № 2, 1902) կասկածելի և սխալ են համարում առ հասարակ. — Պ. Շաշեանն էլ՝ լատիներէն բնագրի համաձայն, հարցական նշան է դնում առ 315 թուականի կողքին: առանց ուսկայն բացատրելու, (տես եր. 176):

Հայ պատմա-քննադատական բանասիրութիւնը ևս շօշափելով մասամբ այս խնդիրը՝ առարկում է նոյնպէս թէ «315-ին Կ. Պոլիսը ոչ չիւում էր և ոչ իսկ կարէր լինել արքունիք Մեծին Կոստանդիանոսի և թէ այս 315 տարեթիւը տպագրողէն ներմուծուած» լինելով՝ հետեւաբար և Կ. Պոլսում նոյն 315 թ. տրուած «հրովարտականքը» աղաւաղեալ՝ պիտի նկատուին: (Տես Աղաթանգ. և իւր Բագմադար Գաղտն.— քննադատ. Հ. Բ. Վ. Սարգիսեանի Վեճետ. 1890, եր. 258, և նոյնպ. Ուսումնաս. Աղաթանգ. Գրոց 2. Յ. Տաշեանի Վիէնն. 1891, եր. 148):

⁵⁶⁾ Թագաւորեց 306—337.

⁵⁷⁾ Préfet du prétoire մեծ պաշտօնեան, տես ծան. 2:

⁵⁸⁾ «Հայաստանի թագաւոր Արշակի «տոհմը» ասելով՝ այստեղ՝ արդե՞ծ Արշակունեաց տոհմ չպիտի հասկացուի, վասն զի, ինչպէս յայտնի է պատմութիւնից, Կոստանդիանոս Մեծի ժամանակ Արշակ թագաւոր մենք չենք ունեցել: Ռատի և այսպիսի մի արտօնութիւն, եթէ միայն Կոստանդիանոս Մեծի տուածն է, և կամ մի ալ կայսեր՝ թէկուզ ժամանակակից Արշակների, հաւանականաբար պիտի վերաբերէր Արշակունեաց:

Դատիանոս պատրիկ տոհմից քմենապալծառափայլ անձը, որ ազատուած էր հարկ տալուց՝ այնչափ աշխատեց բառնալ տալու իրանից, այսպիսի շնորհքը որչափ ուրիշ անձինք ճիշդ են թափում նոյն շնորհքը ստանալու:

Ուրեմն ամենքը պարտաւոր են վճարել այն ինչ որ նշանագրուած կը լինին մեր ձեռքով ստորագրած լանձնարարականների մէջ, և բացի այս նշանագրածից ուրիշ ոչինչ աւելի չի պահանջուիլ ոչ ոքից: Եթէ գաւառի տեղակալը—վերակացուն (vicarius) կամ կառավարիչը (rector) թույլ տայ իրան զեղջել որեւէ հարկատուից առնելիք հարկի մասը՝ նա պիտի քանի համար պատասխանատու կը լինի իւր սեպհական գոյքերով:

Տուեալ Կոստանդնուպօլսում, ղեկտեմբերի օրերի 15-ին, Կոստանդիանոսի թագաւորելու չորրորդ տարին, չորրորդ հիւպատուութեան ժամանակ Լիցինիոսի ⁶⁰): (315-ին ?)

ընդհանրապէս, մանաւանդ որ բնագրի մէջ առաջ բերուած domus, la famille — ընտանիք կամ տոհմ բառը՝ կարծեմ թագաւորական բոլոր տան մասին ասուած պէտք է ենթադրել: ⁶⁰) Ինչպէս երևում է՝ բացի այս առաջ բերուած ստացուածքի առաջին արդիւնքներին քուլը վճարելու օրէնքից՝ Թէոդոսեան օրէնսգրքի մէջ նոյն 315 կառուածի թուականը և միևնույն վերնագիրը կրող հայոց թագաւոր Արշակին տրուած մի ուրիշ «առանձնաշնորհութիւն» ևս կա՛ր եղել, որ—վերեւում շատ իսկ պէս—(տես իր. 123 «Լումայ» № 2, 1902)՝ գուցէ պատահաբար աչքաթող է արել պ. Շաշեանը: Այս «առանձնաշնորհութիւնը» հ. Սարգիսեանի ասելով՝ (տես ծան. 55), «Կոստանդիանոսի որդուն» և Կոստանդինի առ թագաւորն մեր Արշակ տուած առանձնաշնորհութիւնն է, որով հայոց թագաւորին՝ Բուհաստանի մէջ և ունեցած կալուածքը ազատ կը մնան ի հարկաց, վասն դա՛ւ չանց կռելոց առ Տրդատաւ և Կոստանդիանոսիւն:

Շաշեանի առաջ բերած այս իմ թարգմանած «օրէնքը» և հ. Սարգիսեանի չիշած «առանձնաշնորհութիւնը» անշուշտ միևնույն բանը չեն, քանի որ առաջինը վերաբերում է «հայրենական ստացուածքի» առաջին արդիւնքներին», իսկ երկրորդը՝ «Բուհաստանի մէջ ունեցած կալուածներին», թէև

Օրէնսգիրք Թէոդոսեան

Գիրք XII տիտուս VI.

Հրաման վաղենտինիանոս, Թէոդոսիոս և Արկադիոս կայսրներին⁶¹⁾ Ռատարանի Գահերէց (P. R.) Սինէգիոսին⁶²⁾:

Հարկահաններին և գործակալ—վերակացուններին⁶³⁾ (receveurs et intendants) վերաբերեալ:

Սենք հրամայեցինք, թէ հարկահաններին ամեն մի զիւան և բոլոր քաղաքները ստանան և ունենան պղնձէ կամ քարէ գրուաններ իրանց քսեստերով և կամ կապիճներով ու կշռակոտորներով, որպէս զի հարկատուները աչքի առչէ ունենալով այս զանազան չափերը, գիտենան թէ ինչ պէտք է տան հարկահաններին: Եթէ ուրեմն հարկահաններից մէկը լիշեալ կշիռներից ու չափերից աւելի բան պահանջէ հարկատուից, թող իմանալ որ այդ բանի համար արդար մի պատիժ կը կրէ ինքը: Եւ մինչև այսօր ժողովրդների շահերի դէմ գործած բոլոր արարքների առաջն առնելու համար՝ մենք հրամայում ենք, որ հարկատուները այսուհետև տան հարկահաններին ցորենի լիսներորդը, գարու քառասներորդը, զիւռ-

ինչպէս ասում եմ, այս երկու «օրէնքն» էլ մի և նոյն 315 թուականը, մի և նոյն լատիներէն վերնագիրներն ու վերջնագիրներն են կրում, որ միայն և եթ քաղում է Տա Սարգիսեանը՝ առանց առաջ բերելու լիշեալ Քառանձնաշնորհութեան» բնագիրը ամրող ջոճութեամբ: (Տե՛ս Նորա վերոլիշեալ գիրքը ծանօթ. 55):

⁶⁰⁾ Նշանաւոր հիւպատ Կոստանդիանոս Մեծի ժամանակ, որին և փեսայացել էր, և ապա նորա հակառակորդի (որ. Գիրք II. գլ. ձր. տես նոյնպ. Hist. à travers les Seiccles par. M. Lachapette, Paris, 1876, t. I. p. 128 և հետևորդ, և «Kaiser Licinius». München 1884:

⁶¹⁾ Այս կայսրների (364—408)՝ որպէս թէ Կոստանդիանոս Մեծի Հայաստան աշխարհի հետ ունեցած ալ և ալ լաւբերութեանց մանրամասն պատմութիւնը բաղմամբիւ պատմ. մաթիմներից քաղելով՝ աւանդում է մեզ հ. 2-րդ մ. թւ. պատմ. հատ. ա. 400—477 և 635—775 եր.

⁶²⁾ Սինէգիոսը՝ որ «Պատարանի գահերէցի» պաշտօնն ալ էր (տես ծան. 2)՝ կայսրութեան հիւպատ ևս եղած է 338-ից 336 թիւը:

և ճարպի քսաներորդը: Սակայն մարդկային գործերն իրանց պահանջներն ունենալով՝ մենք պարտավորուեցանք պատուիրելու որ Հայաստանում ⁶⁴⁾ Հեռավորութեան պատճառով, հարկահաններին տան ցորենի և գարու քառաներորդը, իսկ գինու և ճարպի տասնուհինգերորդը:

Տուեալ Կոստանդնուպոլսում, դեկտեմբերի օրերի 3 ին, ազնուագարմ Հոնորիոսի ⁶⁵⁾ և Էփօգիոսի ⁶⁶⁾ հիւպատոսթեանց ժամանակ (386 ին):

Ե. ՅԱՐՈՅ

⁶³⁾ Տես Խոր. գիրք III. գլ. ԺԹ., իա. խթ. և ալլն, ուր քի միջի ալլոց խօսում է Հայաստանի մէջ եղած այս կայսրների հարկահանների, հալոց տուած հարկերի և բիւզանդական գործարալ—վերակացունների մասին:

⁶⁴⁾ Յալտնի է պատմութիւնից, որ լիշեալ երեք կայսրների ժամանակ Հայաստանի Փոքր Հայք, Բարձր Հայք և Չորրորդ Հայք կոչուած գաւառները լուծաց բաժինն էին կազմում և հարկ էին տալիս նոցա. իսկ մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը՝ կառավարուելով իւր բնիկ թագաւորների ձեռքով (Արշակ, Վառաշապուհ և ալլն) երբեմն Պարսից և երբեմն Յունաց ազդեցութեան ու նուաճմանն էր ենթարկուած և ըստ պատկանելոյն էլ հարկ տալիս Խոր. գ. III. գլ. ԺԹ., խբ. և ծա. տես նոյնպ. Coll. V. Langlois t. I. p. 307:

⁶⁵⁾ Զաւակ թէոդոս մեծի և եղբայր Արկադիոսի Կայսրութեան հիւպատ Արեմուտքում, ուր և ապա եղաւ կայսր 395—423: (En. Univ. p. 340. Gr. En. p. 624 և M. Lachatre p. 175:

⁶⁶⁾ Կայսրութեան հիւպատ Արեւելքում:

ՀԱՐԺԻ ՏԱՐԵԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ

Ա.

Աղէտներ կան, որ իրանք մարդիկ են պատրաստում: Այդպէս են, օրինակ, եւոպալիութիւնները, բռնի գաղթականութիւնները, կոտորածները, ներքին պատերազմները և այլ ընտանեկան պէսպէս երկպառակումները: Թէ որքան անմեղ զոհեր են եղել աղպիսի հարուածների ժամանակ, որքան չէն ու ծաղկեալ տաւներ, քաղաքներ, մինչև անգամ ամբողջ դաւառներ ամալութեան են դատապարտուել նոցա երեսից, քանի՛ քանի՛ անգամ անբիրութիւն, սով, ժանտախտ և այլն լաջորդել են այդ աղէտներին և առաւել ևս թշուառացուցել մարդուս վիճակն աշխարհիս երեսին, տեղը չէ մի առ մի թուել: Պատմութիւնն, անշուշտ, բոլորովին այլ կերպարանք կունենար, եթէ մարդուս կիրքն այդպիսի տգեղ, աւերիչ արտալպտութիւն չունենար անցեալում: Միութարականն այն է, որ ժամանակի ընթացքում բարքերն անհամեմատ աւելի մեղմացան և ազնուացան, և այնպիսի աղէտների պատանուք բարեբաղդաբար հեռու է քաղաքակրթեալ աշխարհներից:

Նոյնը չէ կարելի ասել այն աղէտների մասին, որոնք բնութեան երևութների արգասիք են: Մարդս միանգամայն անդօր և անընդունակ է, մաքառելու և արգելելու նոցա ստանումը: Եւ չիրաւի, թնչ է իսկապէս մարդուս զօրութիւնն այնպիսի ահաւոր և անբռնաբարելի հարուածների դէմ, ինչպէս են հրաբուխը, չարժը, ջրհեղեղը, կարկուտը, կայծակը, կրաշտը, մորախն և այլն: Եւ կան արդեօք մեր հայրերի տարեգրութեան տխուր էջերի մէջ մի սեղ, ուր արձանագրուած չլինի նոցա չիշատակութիւնը: Մարդկային բարքերի որպիսութիւնից ամենևին կախումն չունի այդպիսի աղէտների վրկնութիւնը կամ դադարումը: Քաղաքակրթութիւնը, որքան

և զարգացած լինի, անընդունակ է նոցա առաջն առնելու։ Արդի գիտութեան միջոցով մարդիկ ընդունակ են բացատրելու բնութեան երևոյթներն և ըմբռնելու նոցա իսկական պատճառը, բայց թէ նոքա կարճը են հասնել այնպիսի զարգացման, որ ղեկավարեն և ուղղութիւն տան նոցա, այդ շատ կասկածելի է։ Չէ որ ամէն մի փոփոխութիւն, որ տեղի է ունենում տիեզերքի մէջ, ունի իւր անկախ պատճառը, որի վերայ մարդս ոչ մի ազդեցութիւն չունի։ Ինչպէս որ բնութեան մէջ ցրտի ժամանակ ջուրը սառչում է, կամ տաքի ժամանակ՝ շոգիանում, և մարդ անկարող է արգելել այդ երկու երևոյթները, կամ փոխել նոցա բնութիւնը, նմանապէս էլ երկրագնդի կեանքի մէջ տեղի են ունենում բնական այնպիսի փոփոխութիւններ, յիշոնք անհրաժեշտ են և որոնց հանդէս գալուն ոչ մի մարդկային գորութիւն արգելք լինել կարող չէ։ Այս հանգամանքն է, անշուշտ, պատճառ, որ մարդիկ երբեմն բնութեան սլարգեած աղտոներն համարում էին «անտուճած անաստ բարկութեան» նշան կամ «մեղաց պատիժ»։

Բնութեան հարուածներն ազդեցութիւնն հաւասարապէս տարածում է ամէնի՞ն վերայ։ Խտրութիւն չկայ, թէ մարդս աղիւս ու մեղմ բծրքի տէր է թէ՛ ընդհակառակը, կամ թէ մարդս աշխարհի զոյժաւորներից է, թէ՛ աղքատ և անօգնական մէկը։ Հարուածներն անակնկալ հասնում սպառում են մեր վատտակներն և խլում են մեր կեանքի և գոյութեան ապահովութիւնը։ ցուրտը միանգամից տանում է մեր այգիները, ժանգն ապականում է մեր արտերը, թրթուրը, մորախը, մուկը չեն խնայում, տարածում ոչնչացնում են մեր քրտնքի պտուղները, նոցանից ոչ պակաս ծանր վնասներ են տալիս մեզ հեղեղը, կարկուտն ու երաշտը։ Ի՞նչ են արեւօք մեր զործ զրած միջոցներն այն ահագին կորուստների դէմ, որ ունենում ենք նոցա երեսից։ չէ որ շատ անգամ այդպիսի հարուածների հետեանքը լինում է թանգութիւն, սով, ժանտախտ և ակամալ դաշտականութիւն։ Ինչո՞վ կարող ենք մենք առնել դոցա առաջն, երբ աշներն է մեր անդորութիւնը նոյն իսկ այդ պատուհաններից որ և է մէկի առջև, թո՛ղ թէ նոցա միահաղոյն բռնանալու միջոցին։ Մենք ճգնում տքնում ենք միայն թուլացնելու հարուածների դառն տպաւորութիւնը մի որ և է մեղմանցից դործով, ինչպէս օրինակ կարկուտն որ գելելու կամ երաշտի դէմ անձրև բերելու մեքենական փոր-

ձերը, կամ կարկտից ապահովագրելու ընկերական պայմանները, մարախը կոտորել տալու ջանքերը, թրթուրի սպառման միջոցներն և այլն. սակայն բուն աղէտի նկատմամբ այդպիսի գործերն այնքան նշանակութիւն ունին, որքան հասարակաց կարեկցութիւնն, երբ ամեն ոք իւր ձեռնհասութեան չափ շտապում է հարուածեալների կրած զրկանքի տեղը լցնել իւր կամաւոր տուրքերով: Նեղութեան ժամին, ի հարկէ, շատ թանգ արժէ այդ մարդասիրական գործունէութիւնը, քանի որ միասը նիւթականին է վերաբերում և մարդկային զոհեր չկան: Իսկ եթէ աղէտը վերջանում է անթիւ զոհերով, եթէ մահը վարկենական արագութեամբ անակնկալ լարձակում է և իւր անողոքելի ճիւղանները տարածում է բազմամարդ բնակավայրերի վերայ, ինչ կարող ենք անել մենք, ինչ կարող է անել զարգացած գիտութիւնն ու հանճարը: Այստեղ ահա կատարելապէս փալլում է մեր անզօրութիւնը: Մեր գիտակցութեան մէջ միւսում բուռնում է այդ սարսափն առաւելապէս սովի, ժանտախտի և շարժի ժամանակ. թէ այդ աղէտներից որն է աւելի շատ զոհեր տանում, ապաբաղդաբար, ճշդել անհնարին է. գիտենք որ սովին հացով, ժանտախտին առողջապահական միջոցներով և բժշկներով դիմադրել կարելի է, և փրկել մարդկային կեանքը, իսկ շարժին, որ անակնկալ մի հարուած է, գրեթէ ակնթարթի տևողութեամբ, ոչ մի հնար չունինք կեանք ազատելու. և այս իսկ է շարժի ամենավտանգաւոր լատկութիւնը: Եթէ աշխարհը շարժի երեսից անդառնալի կորուստներ ունեցել է, այդ ոչ թէ քարուքանդ եղած շէնքերն են, որոնք կարող են վերստին կանգնել առաւել ևս չքեղ և հաստահիմն քան լաւաջ էին, ոչ թէ կորած ոչնչացած՝ գանձերն ու ստացուածքներն են, որոնք աշխատանքի ճանապարհով վերստին լետ են գալիս, այլ այն մարդկային զոհերն են, որոնք լանկարծակի առանց խտրութեան հասակի, սեռի և աստիճանի մի քանի վայրկենում իրենց գերեզմանը գտնում են անսպասելի և ահաբեկող աւերման տակ: Իրնում են, ի հարկէ, և ազատողներ, սակայն ոչ մարդիկ, ոչ էլ գիտութիւնն ամենեւին նշանակութիւն չունին այդ փրկութեան գործի մէջ, այլ միմիայն Նախախնամութիւնը: 79 թուին օգոստոսի 24-ին Վեսուվի հրաբուխն իւր մոխրի և լաւալի տակ թաղեց Պոմպէլի քաղաքը, որ մի քանի տարի առաջ արդէն վնասուել էր երկրաշարժից. դարեր անցան,

1689 թուին պեղումների միջոցով չափանուցաւ աղ քաղաքը, որի մեծագոյն մասն այսօր արդէն բացուած է և զրկեթ փրկուած. մենք կարող ենք այժմ տեսնել նորա բոլոր շէնքերը, հրապարակները, փողոցները, դարձատներն ու գործիքները, կահկարասիքն և այլն այնպէս ինչպէս ալդ ամենն եղել է աղւտի պատահման վայրկենին. սակայն ուր են նոցա տէրերն ու վաճելողները. չկայ այնտեղ գէթ նշուլն այն կենդանութեան, որով կանգուն էր աղ քաղաքն աղէտից յառաջ. անագորոյն հարուածը չխնայեց մինչև անգամ երէցն Պլինիոսի կեանքին, որ ժամանակի հօրներէից և գիտուններից մէկն էր: Այսպէս՝ դարերի ընթացքում կործանուել են քաղաքներ և աւաններ և զո՛հ են եղել շարժին հաղարաւոր և թիւրաւոր մարդիկ առանց որ և է ցաւի, հիւանդութեան կամ համաճարակի հանդիպած լինելու այնպէս, ինչպէս մի կենդանի անտառ չանկարծակի զո՛հ է լինում ծախիչ կրակին կամ մի բուրաւէտ փարթամ ծաղկոց մի ակնթարթի մէջ խամրում թառամում չորանում է չանկարծակի խորշակից: Թէ զոհերի թիւը որպիսի մեծ չափերի է հասնում շարժի ժամանակ, թաւական է լիչել մեր տարեգրութեան հետեւեալ տեղեկութիւնները.

735 թուին Վայոց Ձորում ողջողջ դետնի տակ անցան տասն հազար մարդ: Դուին քաղաքում 854 թուին մի զիշերուայ մէջ մեռան 12 հազար մարդ, իսկ 869 թուին, երբ շարժը տեսց մի տարի, զո՛հ եղան 120 հազար մարդ: Արգնկայ քաղաքում 1268 թուին մեռան 15 հազար, 1458-ին 32 հազար, 1482-ին 30 հազար, 1584-ին 15 հազար մարդ, և այլն:

Եթէ մինչև անգամ մտածենք, որ այս թուերն անճիշդ են, որովհետև հին ժամանակներն առ հասարակ դժուարին էր վիճակագրութիւն կազմել, այն էլ շարժի նման աղէտի միջոցին, այնուամենայնիւ նոքա մօտաւոր զաղափար տալիս են շարժի տարած զոհերի մասին: Չենք կարող մտածել սակայն, որ ալդ թուերը շատ չափազանցօրէն լիչուած լինին, քանի որ գիտենք թէ 1868 թուին Հարաւային Ամերիկայում մեռան շարժի ժամանակ 54 հազար մարդ: Եւ միթէ՞ հարկ կայ ճիշդ թուեր որոնելու. տարեգրութիւնն այնքան պարճախօս փաստեր է տալիս շարժի պատճառած անփոխարինելի կորուստների մասին, որ բաւական է միայն լիչել մի քանի

քաղամարդ վաճառչան մեծ քաղաքների մէջ պատահած շալժի լաճախութիւնը, որպէս զի համոզուինք, թէ ան մութ դարերում աւելի ընդարձակ կարող էր լինել մեռածների թիւը, քան մենք մտածել կարող ենք մեզ հասած հատուկտոր տեղեկութիւններով: Եւ որ լիշատակարանների մէջ ընդհանրապէս աւելի շատ հանդիպում ենք այնպիսիներին, որոնք ամենակին չեն էլ լիշում մեռածների թուի մասին, մինչդեռ արհաւիրքի լանկարծական պատահումն, այն էլ երբեմն գիշեր ժամանակ մեզ ենթադրել է տալիս կոտորածի աներևակայելի չափը: Այսպէս օրինակ չարժին լաճախակի ենթակալ են եղել հետեւել մեծ քաղաքներն իրենց զաւառներով:

Դուրս 854, 858, 869. և 893 թուերին.

Նրդնկա 1011, 1045, 1165, 1236, 1251, 1268, 1281, 1287—1289, 1458, 1482 և 1534 թուերին.

Վաճ 1276, 1646, 1648, 1701, 1704, 1715 և 1791 թուերին.

Արդրում 1659, 1791, 1843, 1850—1852, 1860—1861, 1901—1902 թուերին.

Թաւրէշ 1641, 1646, 1791, 1859 և 1872 թուերին.

Շամախի 1806, 1828, 1847—1848, 1859, 1869, 1872 և 1902 թուերին.

Այս թուանշանները ցոյց են տալիս թէ շարժի երեւոյթը մեր երկրում, կարծես, իւր յատուկ ժամանակադրութեան հոսանքն է ունեցել: Թէ աւելի հին դարերում ուր և երբ է տեղի ունեցել այդ երեւոյթը, մասամբ կրտսնուր տարկերութեան լաճորդական թուերով: Թ. դարում շարժի նկարագրութիւններն առաւելապէս Դուրս և նորա շրջականների վերայ են կեդրոնացած, որից ի հարկէ չենք կարող եղբակացնել, թէ այդ շրջանակից զուրս միենոյն ժամանակում շարժեր չեն եղել, այնուհետեւ ԺԱ դարից մինչև ԺԷ դարը շարժի հարուածներին ենթակալ է եղել Նրդնկա քաղաքն և իւր գաւառը, ԺԳ—ԺԸ դարը նոյն աղէտին ենթարկուել է Վան քաղաքն իւր շրջականերով, ապա ԺԷ—Ի դար Արդրումը, և ԺԹ—Ի դար Շամախին: Շատ բնական է, որ այդ քաղաքների և գաւառների երկրաբանական պատճառներն են չառաջ բերել շարժ և այդ կողմից շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրել այն փառատակները, որոնք շարժի տեղերում պատկերացնում են մեր երկրի ներքին կազմութեան այս կամ այն յատկութիւնը:

Բ

Շարժի ժամանակի և վնասների մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար բառական է լինել մեր քաղաածների համառոտ բովանդակութիւնը, որ է այս.

602—603 թ. Տարօնում շարժ եղաւ և փլաւ *ս.* Կարապետի վանքը:

735 յուլիսի 21-ին Վալոց Զորում սաստիկ շարժ եղաւ, որ տեեց քառասուն օր. մօտ տասն հազար մարդ ողջ-ողջ գետնի տակ անցան:

800—802 թ. սաստիկ շարժ եղաւ. Կողոտու լեռներն իրար դիպան. սարի մէկը փոշի եկաւ, ընկաւ Եփրատի մէջ, որի հոսանքը մի օր արգելուեցաւ. շատ լեռներ պատառուեցան. շատ տեղ աղբիւրներ բացուեցան, և շատերն էլ խափանուեցան:

854 թ. մեծ պատին շարժ եղաւ Դուինում, մի գիշերուալ մէջ տասներկու հազար մարդ մեռան:

858 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում. տներ, ապարաններ և պարիսպներ փուլ եկան, շատ մարդիկ վնասուեցան. ձմեռուալ սաստկութիւնից շատերն էլ ցրտատար եղան:

863 թ. մեծ պատին սաստիկ շարժ եղաւ և տեեց մօտ երեք ամիս. շատ գեղեցիկ շինուածներ տապալեց և մեծ կոտորած պատճառեց:

869 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում, որ տեեց մի տարի. անդունդն անցան մօտ 120 հազար մարդ:

893 թ. սաստիկ շարժ եղաւ Դուինում գիշեր ժամանակ. շատ շինուածներ փուլ եկան. վնասուեցան կաթողիկոսարանի եկեղեցին և ուրիշ վկայարաններ. հողի տակ մնացին շատ մարդիկ. մեռնողներն աչնքան շատ էին, որ բոլորի համար գերեզմանի տեղ չեղաւ, շատ զիականեր միասին ձգում էին փոսերի և դարափլակների մէջ:

995 թ. շարժ եղաւ. աւելի խիստ էր Զորրորդ Հալք-Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու և Պաղնատուն. չէնքերն հիմնալատակ եղան. սարեր ու ժայռեր պատառուեցան. անջրդի տեղերում ջուր բղխեց, իսկ սովորական ջրերը ցամաքեցան. դաշտերն ալէկոծւում էին և լեռներն իրար էին դիպչում. փոշին ինչպէս ծուխ բռնել էր օդի մէջ. քաղաքները

գիւղեր, ագարակներ քանդուեցան և իրենց տակն առան բռնակիչներին, որոնք մեռան, մի մասն հազիւ կիսամիւռ ազատուեցաւ: Բալուի բերդն իւր շինուածքներով և Բալուի Քարը փուլ եկան: Վնասուեցան շատ տեղերի գեղեցիկէն եկեղեցիներն ու ապարանները: Այս շարժը տեւեց մօտ եօթն ամիս այն է Քաղոց ամսի վերջերից մինչև Նաւասարդ:

1003—1004 թ. սաստիկ շարժ եղաւ ասին տեղ: Շատ մարդ և անասուն կոտորուեցան:

1011 թ. Առաջաւորաց չարթուն սաստիկ շարժ եղաւ: Երզնկան կործանուեցաւ. շատ բերդեր և եկեղեցիներ տապալեցան:

1045 թ. սաստիկ շարժ եղաւ, շատ եկեղեցիներ փուլ եկան Եկեղեաց դաւառում: Երզնկա քաղաքն էլ քանդուեցաւ. երկիրը պատառուեցաւ, և շատ մարդիկ ընկղմեցան. երկար ժամանակ անդունդներից լսելի էին աղաղակի ձայներ: Շարժը պատահեցաւ ամառ ժամանակ և ամեն օր շարժ էր լինում: Այն ամառը խաւարումն էր. արեգակն ու լուսինն արեան դոյն ունէին:

1114 թ. Մարտի 12-ին սաստիկ շարժ եղաւ գիշեր ժամանակ. շատ տեղեր քանդուեցան. կործանուեցան Սամուսատ, Հասան Մսուր, Քեսուն, Ռապան, Մարաշ, որ բազմամբոխ քաղաք էր, ուր մեռան մօտ քառասուն հազար մարդ: Կործանուեցան Սիս քաղաքը, շատ գիւղեր ու վանքեր: Վնասուեցան հազարաւոր բիւրաւոր մարդիկ: Սև լեռան վերայ Բարսեղեանց անապատում կրօնաւորներից 30 հոգի և երկու վարդապետ եկեղեցու տակ մնացին: Նմանապէս Մարաշի մօտ Յեսուանց անապատում վանքը քանդուեցաւ և կրօնաւորները տակը մնացին: Նրբ շարժը դադարեցաւ, սկսեց ձիւն դալ, և շատերը ձեան տակ կոտորուեցան:

1138—1139 թ. սաստիկ շարժ եղաւ. կործանուեցաւ Գանձակ քաղաքը և բնակիչները մնացին փլատակների ներքե: Փուլ եկաւ Աշհարակ սարն և ձորակի առաջը փակեց, ջուրը կանգ առաւ և եղաւ լիճ: Նրկու վարդապետ ընկղմեցան շարժից: Հաղբատու եկեղեցին փուլ եկաւ:

1157 թ. շարժ եղաւ ամեն տեղ և տեւեց մօտ տասն և չորս ամիս:

1165—1166 թ. շարժ եղաւ Երզնկայում:

1236 թ. շարժ եղաւ Երզնկայում և փլաւ մի եկեղեցի:

- 1251 թ. չարժեղաւ և քանդուեցաւ Երզնկան։
- 1261 թ. Կիլիկիայում չարժեղաւ և Վրաստանումն ալ չարժեղաւ և շատ մեծ տուեց։
- 1268 թ. Երզնկայի մէջ չարժեղաւ, տման հինգ հազար մարդ մեռան։
- 1281 թ. Երզնկայում չարժեղաւ։
- 1285 թ. չարժեղաւ Տփլիս։
- 1287 թ. չարժեղաւ Երզնկայում, շատ մարդիկ մեռան։
- 1289 թ. չարժեղ կործանեց Երզնկան։
- 1319—1320 թ. սասմիկ չարժեղաւ արևելքում, ս. թաղէոս Առաքելոյ վանքը կործանուեցաւ, եօթանասուն և հինգ հոգի մեռան։ Մամապէս չարժեղաւ Գեղարքունիքում, ուր շատ գիւղեր քանդուեցան։
- 1363 թ. չարժեղ տարաւ Մշու երկիրն և շատ վանքեր խախտեց։
- 1439 թ. Մամուրտ սաթը կրակ ընկաւ և զատ տարի ալ ընց աչն սաթերը (Գրգուխի հրաբուխը)։
- 1458 թ. Երզնկայում չարժեղաւ, երեսուն երկու հազար մարդ մեռաւ։
- 1482 թ. Երզնկայում չարժեղաւ, երեսուն հազար հոգի գետնի տակ մնացին։
- 1543 թ. Երզնկայի 4-ին անգամ տուեցան սպանիկ չարժեղաւ և շատ ծուր պատճառեց։
- 1584 թ. լուծիսի 17-ին չարժեղաւ Երզնկայում, քաղաքը քանդուեցաւ, և մեռան շատն և հինգ հազար մարդ հինգ հազար մարդ գետնի տակ մնացին։
- 1641 թ. չարժեղաւ Թաւրիզում և չրջակայքում, փուլ անկան գեղեցիկ շինուածներ։
- 1646 թ. ապրիլի 2-ին Աւագ Ուրբաթ գիշեր սաստիկ չարժեղաւ Քան քաղաքում և շատ մարդիկ մեռան, փուլ եկաւ Վանաձ բերդի մեծ մասը։ Նոյն տարին չարժեղաւ Թաւրիզում։
- 1648 թ. սաստիկ չարժեղաւ Վանում և չրջակայքում, քաղաքի պարսպի կէսը քանդուեցաւ, փուլ եկան եկեղեցիներ և մզկիթներ։
- 1668 թ. օգոստոսի 7-ին սաստիկ չարժեղաւ և շատ քաղաքներ ու գիւղեր կործանուեցան։
- 1679 թ. չարժեղաւ Երևանում։

1692 թ. ապրիլի 13-ին առաւօտից արեգակը խաւարեցաւ, այնպէս մութն էր, որ մարդիկ իրար մօտ գալով իրար չէին տեսնում: Սաստիկ շարժ եղաւ:

1701 թ. մարտի 7-ին սաստիկ շարժ եղաւ վաճ քաղաքում, և գիշերը կրկնուեցաւ: մի քանի օր շարժը կրկնուեց էր. մարդիկ դուրս լիւրս և վրաններում կամ բացօդեայ ապրում էին: Շատ տներ խախտուեցան: Նոյեմբերի 30-ին դարձեալ սաստիկ շարժ եղաւ և վնաս չպատահեցաւ:

1704 թ. յունվարի 13-ին շարժ եղան վաճում ու յունվարի 27-ին Բաղէշում. շատ տներ քանդուեցան և շատ մարդիկ մնացին տների տակ:

1707 թ. յուլիսի 5-ին շարժ եղաւ:

1715 թ. մարտի 8-ին շարժ եղաւ վաճ քաղաքում և չրջակայքում. ս. Բարձուղիմէոս Առաքելով վաճի զմբէթը թռաւ, խօշապայ բերդի պարիսպը խախտուեցաւ. վնասուեցան շատ գիւղեր. Արճիշու եկեղեցին փլաւ և երեսունեթ մարդ տակը մնացին, որոնցից մէկը մեռաւ, միւսներն աղատուեցան մեծ մասով խեղացած:

1791 թ. դեկտեմբերի 27-ին սաստիկ շարժ եղաւ Թաւրէշ քաղաքում, որը կործանուեցաւ և անթիւ մարդ մեռաւ, չրջակայքում եւ շատ վնաս եղաւ՝ Խոյ, Սալմաստ, Ուրմիա, Գունայ և այլն: վաճումն էլ շարժ եղաւ, բայց վնաս չեղաւ: Այս շարժի սկիզբն էր 1790 թուին, երբ Արդրում քաղաքն և չրջակայքը, նմանապէս Բասինու դաւառը, մեծամեծ վնասներ կրեցին. այդ իսկ աղէտի վերայ երգում են եղել և մի երգ, որի խօսքերից են *):

«Տառուերկու թիւ երեսուն իննին (1239 թ.)

Ապտուծոյ քարկութիւնն հասաւ ինսանին,

Առանց պատանքի մեռել կը թաղեն,

Մի տար, Աստուած, մի տար դար Բասենին»:

Այս ամենին եթէ աւելացնենք ժիթ դարում տեղի ունեցած շարժերի լիւրտակութիւնն, այն ժամանակ մեր տեղեկութիւնների ծառալը կընդարձակուի այսպէս.

1806 թ. շարժ եղաւ Շամախի:

1827 թ. շարժը վնասեց մի քանի տեղեր Արարատեան կրկրում, նոցա մէջ և Ուշուայ ու Կեչառիսու վանքերին: Հե տեւալ 1828 թուին շարժ եղաւ Շամախի:

*) Տ. Բաղմալէպ 1862.

1840 թ. Յունիսի 20-ին մեծ շարժ եղաւ ամեն տեղ, և տեղեց մինչև սեպտեմբերի 28. Մասիս սարը պատառուեցաւ. Ակոռի գիւղը ս. Յակոբայ վանքի հետ միասին կարծանուեցան. շարժը մեծ վնասներ տուեց Նախիջևանին, Բայազիտին, Մակուին, Թաւրէզին, Տաթևին, Կաղզուանին, Տփլիսին, Արզրումին և այլն (տ. մանրամասնութիւնները Շահխ. Ստոր. 366): Այդ մեծ շարժի տպաւորութիւնը ժամանակակիցների վերայ ալիքան սարսափելի էր, որ աշուղ Աղբար Աղաւն Աստուածային բարկութեան նշան էր համարում այդ. պատուհասից չպրծան «ոչ հայ, ոչ թուրք, ոչ ջհուդ, ոչ ասորի»։ Յուդուած և սարսափած նա երգում է.

«Ո՞վ էր տեսել էս աշխարհս էս օրին,
Մեր մեղացն շարժը քանդեց Ակոռին.
Ջարհուրելի էր շարժի եկած օրը.
Սար ու ձոր իրար դիպան, ասեմ ճորը.
Մէրը որդուն, որդին մոռացաւ հօրը,
Սարսափանք էր նախելիս Մասսայ սարին,
Լերին քակեալ, թնդաց, որոտաց ձորը,
Ախմիշ էլաւ, եկաւ ձիւնաբեր ջուրը,
Հոսեաց տարաւ վանք, աւազան, աղբիւրը,
Գիւղի հաւաքեց, ամեց յանդունդս խորին.
Բարկացել էր մեր Արարիչն էս հետին,
Իրար դիպաւ, շարժեց երկինքն ու գետին,
Չի խնայեց սուրբ Յակոբ հալապետին,
Որ քեռի էր Լուսաւորիչ Գրիգորին»։

Մասիսի նոր պատառուածը գրեթէ փոխեց բոլորովին նախկին տեղադրութեան պատկերը. մինչև Յունիսի 5 ցեխոտ հեղեղը, վերից վար հոսելով, քանդեց տապալեց ամեն ինչ. Ակոռի գիւղի բրգաձև տեղը բարձրացաւ, ալի տեղերն, ուր չառաջ Ակոռու տափերն ու այգիներն էին, քարակուտակ և սառցակուտակ տարածութեան փոխուեցաւ.

1843 թ. հոկտեմբերի վերջերին շարժ եղաւ Արզրում, ուր բերդի պարիսպը փուլ եկաւ և տներ քանդուեցան։

1847 յունւ. փտրվ. 1848 սեպտեմբ. և 1849 թ. շարժ եղաւ Շամախի։

1850 և 1852 թ. Յունիս ամսին սաստիկ շարժ եղաւ Արզրում, ուր մեծ վնասներ եղան։ «Շրջակայքում Բէվկիրլի գիւղի մէջ մի մեծ տուն իւր պարտէզով ու հողով իւր տեղից

լընկաւ հարիւր քալ հեռու մի տեղ, իսկ նորա նախկին տեղի պատառուածից սև ջուր բղխեց *):

1859—1861 թ. շարժ եղաւ ամեն տեղ՝ Արզրում, Շամախի, Թարէզ և այլն. միայն Արզրումի շարժը մօտ երեք հազար մարդու կորուստ ունեցաւ: Մեծ կորուստներ եղան և միւս տեղերում:

1869 թ. օգոստոսին շարժ եղաւ Շամախի, այս շարունակութիւն էր 1868 թ. համատարած շարժի:

1872 թ. լունուար սեպտեմբեր շարժ եղաւ Շամախի, Փանձակ, Թարէզ և այլն:

Ի վերջոյ 1899 թ. Ախալքալակ, 1901 հոկտեմբերից 1902 փետրուար Արզրում, 1902 լունուար 31-ից մարտ Շամախի սաստիկ շարժեր եղան, որոնք մեծամեծ կորուստներ պատճառեցին:

Գ.

Իբրև բնական երևոյթ շարժն իսկապէս չունի իւր հաստատուն բացատրութիւնը, կամ, առելի ճիշդ ասած, այն բացատրութիւնները, որոնք կան, լատինի են իբրև ենթադրութիւններ:

Հայաստանի հին շարժերն արգասիք են հրաբղխալին երևոյթների: Լեռների ձևը, հողալին շերտերի կազմութիւնը, քովերը, չերմուկները, լեռնական լճերն ու լճակներն և այլն ալք ենթադրութեան ապացոյցներն են: Մարած հրաբուխներն են, օրինակի համար, Մասիս, Արագած, Նպատ, Սիփան, Գրբուռ (Նիմրուդ, Մամրուտ), Սաւալան, Սոհունդ և այլն գագաթները: Հրաբղխալին ծագումն ունին Գեղամալ ծովը, Գալատուալ լիճը, Արագածի և Գրգուռի կատարների լճակները, որոնք հրաբղխի ջրալիւր բաժակներ են: Սակայն կարելի չէ միանգամայն պնդել թէ մեր երկրի բոլոր շարժերն հրաբղխալին են: Ուրիշ երևոյթներ էլ կան, որոնց ազդեցութեամբ երկիրը շարժ է լինում. նոցա մէջ ամենից լառաջ իշխելու է արեգակի բոլորական խաւարումը, որ շարժի պատճառ է լինում: Ալք ենթադրութեան տեղիք տուողն այն է, որ զիտած են թէ 18 երկրաշարժից 13 տեղի է ունեցել արեգակի խա-

*) Տես Բաղմի. 1862.

ւարման ժամանակ: Մեր տարեգրութեան մէջ այդ երևոյթին հաստատութիւն գտնուում ենք 1045 և 1692 թուին, երբ արեգակի մեծ խաւարումն և մի և նոյն ժամանակ համատարած քարժ եղաւ: Գիտենք, որ 1868 թուին օգոստոսի 18-ին խաւարեցաւ արեգակն և ապա տեղի ունեցաւ ամենասարժափելի շարժերից մէկը 1868—1869 թուերին, որ համատարած էր Ս. Աւետարանի մէջ էլ գտնուում ենք նոյն երևոյթի հաստատութիւնը. լայտնի է, որ Քրիստոսի խաչելութեան ժամանակ արեգակը խաւարեցաւ և երկիրը շարժ եղաւ (տ. Մատթ. Ի. 45, 51—52, Մարկ. Ժ. 33 և 38. 'Ուկ. Ի. 44 և 45): Այս բոլորական խաւարումն էր, որ 33 թուի վարտի 19-ին տեսանելի եղաւ Եգիպտոսում, Եթովպիայում և այլն *):

Շարժի այսպիսի կախումն ունենալն արեգակի խաւարումից միակ ապահով միջոցն է, որով մարդիկ կարող են նա խապատրաստուել աղէտի համար. աստղաբաշխներն, օրինակ, 1869 մարտի 1-ին Աթէնքում տեղի ունեցած շարժի մասին արդէն ամիսներ լաւաջ ճիշդ գուշակել էին: Հայոց տարեգրութիւնների մէջ արեգակի խաւարման մի քանի տարիներ կան, ինչպէս են 614, 969, 1036, 1177, 1239 և 1717 թուականները. արդեօք այդ թուերից մէկը կամ միւսը մի և նոյն ժամանակ շարժի թուական չէ: Գիտենք, որ մօտաւոր համաձայնութիւն կայ այդ և շարժի թուականների մէջ: Անճշգոթիւնը կարելի է բացատրել կամ գրչի թերութեամբ կամ հեղինակներից մի քանիսի ժամանակակից չլինելով: Այս խնդիրը բաղդատական հետազօտութեան կարօտ է:

Արեգակի բոլորական խաւարումից զատ շարժի պատճառը համարուում է արեգակի և լուսնի ձգողական զօրութիւնը: Ինչպէս լաքանի է, այդ ձգողութեան ուժով ամէն օր լինում է ծովի մակընթացութիւնն և տեղատուութիւնը: Նոցա ձգողական զօրութիւնն ինչպէս որ ներգործութիւն ունի այն ջրի վերայ, որ երկրիս երեսին է, ենթադրութիւն կայ, թէ նոյն զօրութեանն ենթակայ են և երկրագնդի խորքում գտնուող հեղուկները կամ երկրագնդի միջուկը կազմող հեղանիւթ ջերմ զանգուածը: Երբ որ արեգակն և լուսինը միաժամանակ այնպիսի կէտի են հասնում, որ երկուսը միասին գտնուում են երկրագնդին աւելի մօտիկ դիրքի մէջ, նո-

*) Chronolog. Veterum, Seyfferth, Leipz. 1855.

ցա ձգողական զօրութիւնն աւելի ուժով է ազդում ստորերկրեայ հեղուկների վերալ, որոնք մղուելով ներքեից դէպի վեր, դէպի երկրագնդի կեղևը, շարժ են լաւաշաղնում ալնպիսի տեղերում, ուր երկրաքանական պալմանները նպաստաւոր են, իսկ տնի է, որ ստորերկրեայ ալնաւներ և անջրպետներ կան, որոնց մէջ երբեմն օդը չափազանց խտանում է և, ձգտելով դատարկ տարածութիւն գտնելու, ներքեից ճնշում է գետինն և պատռում: Շատ տեղ գետինն ելնէջներ է անում նույն ձգողական զօրութեան ուժով, մի սեղ գետինը բարձրանում է սոլորական մակերևութից, մի ալ տեղ նստում: Ալնպիսի դէպքերում հաւասարակշռութեան խանգարումն լաւաշաղնում է շարժ: Այն երևոյթի հաստատութիւնը գտնում ենք 735 և 995 Մետրի շարժի նկարագրութեան մէջ, տարեգիրն ալնպիսի է լինում, իբրև թէ գետինն իւր թնակիչներով սուղում ընկղմում է անդունդը: Այս պատճից զատ՝ դիտուած է, որ շարժերի մեծ մասը տեղի է ունենում լուսնի ամենաբարձր կէտում գտնուելու և երկրագնդի լուսնին ամենամօտիկ լինելու ժամանակ: Երբ շարժ է լինում, ալն լավէն աղէտալի դէպքերի հետ միասին, որ հանդիպում ելք մարդուն և նորա բնակարանին, օտդի են ունենում և ալ ահարկու առնարանների Սաստիկ որոտումներ ոչ. ձաշներ են լուում գետնի տակից, երբեմն ալ ձաշներն հնչում են ինչպէս խիտ մրրիկի գետինը ձաքծաքում է, և երբեմն նորա պատռուածներն արագ դուրսեմբ բաց ու խուփ են լինում, օդը սաստիկ մրրկում է, շատանգամ առանց արևի խաւարման մթնոլորտը բոլորովին խաւարում է, մոռլ ահարկու ամպերից լանկարծակնն որոտումներն ահուելի տպաւորութիւն են գործում, տեղատարափ անձրևը մերթ կարապետում է բուն աղէտին, և մերթ լոկ նախազգուշութեան նշան տալիս, ծովը սաստիկ ալէկոծում է, և փոթորիկը լուսահատական սարսափ ազդում, երկրի մակերկրի վերայ լանկարծ փոսեր և ուռույցներ են լալտնում, տներ, ագարակներ և ալ ջինուածներ լանկարծակի սուղում ծածկում են գետնի տակ: Կարծես թէ ընդհանուր ցաւ պաշարքւմ լաիշտակում է տեսանելի աշխարհին և նորա ահն ու երկազը փրկում է միաժամանակ և մարդիկներին: Տարեգրութեան ամեն մի հատուածն սոս ահաբեկութեան, ալ երկրաշի, հակիրճ պատկերն է, որ մեզ զաղափար է տալիս ալն բնական փոփոխութիւնների մասին, որոնք մեր հին հայրենիքի

սարը, քարը, ձորն ու դաշտը կրել են ստորերկրեայ, սան-
դարամետական, ոլժերի բախումը և տիեզերքի բնական ըն-
թացքի ընդհարումներից: Թողնենք, Սր մեր տեղը խօսի հին
օրերի տարեգրութիւնը, որ քաղուածս բար զնում ենք ըն-
թերցողի առաջ ժամանակակից պատմիչների և տարեգրե-
րի խօսքերով:

Գ.

Թ. 602—603. «Ի նոյն ամի սուրբ Կարապետն, փննակ-
նեան տեղիւն էր, փլաւ. զի շարժ խստագոյն եղև: Տ. Յովն.
Մամիկ. Գ. Բ.

Թ. 735 յուլիսի 21, Հրոտից 15. «Խաւար անտեսանելի
կալաւ զՄողանն սահման, և դաւուրս քառասուն շարժեցաւ
վայրն, և խորասուղ եղեալ ընկղմեցան կենդանւոյն հոգիք
իբրև տասն հազար: Վասն այնորիկ Վալոց Ձոր անուանեցաւ»:
Տ. Մովս. Կաղանկ. Գ. ԺԶ.

«Յանկարծակի եհաս ի վերուստ պատուհաս Տեառն և
կալաւ խաւար շօշափելի զդաւառն ամենայն դաւուրս քառա-
սուն, և շարժումն և զղրղումն սաստիկ, զի եռալր երկիրն ա-
հեղ դողացմամբ լանդնդոց և բարձրանալր մինչև ի վեր և
անդէն իբր զալիս ծովու փլուզանէր. լերինք տապալէին, վիժք
ի հիմանց քաքտէին, տունք և ապարանք զեղեցիկք լինէին
գերեղմանք բնակչաց, աղբիւրք խցէին, գետք կորնչէին և ա-
մենայն տեղի երերէր սաստանմամբ, և ձայնք մարդկեղէն բար-
բառոյ լսելի լինէին ի ներքուստ լանդնդոց և ի վերուստ լո-
ղոց. «վա՛յ ձոր, վա՛յ ձոր». և կենդանւոյն ընկղմեցան ողիք իր-
քն տասն հազար, զորս գիտէին ի թիւ արկին, և զանձանո-
թիցն ոչ ոք գիտէր զհամարն. լաղագոս որոյ կոչեցաւ անուն
գաւառին Վալոյ Ձոր»։ Տ. Ստեփ. Օրսէլ. Գլ. ԻԹ.

(Թ. 726 «Վալոց Ձորոյ ընկղմումն». Թ. 737 «Շարժ ա-
հագին: Երկու նոր աստղ երևեցան՝ մին լարեւելք և մի Գարե-
մուտք: Երկու ամիս օղզ փոշի տեղեաց թիւ մի: Եղեն ցոլ-
մունք աստեղաց և շարժ սաստիկ»։ Տ. Մխթ, Ալրիլանեցի).

Թ. 800—802 «Յալո ժամանակս եղև շարժ սաստիկ. և
լերիք կողոտու (կողատու), որ կան աստի և անտի, հպեցան
առ միմեանս, զոր տեսին մարդիկ, և փլաւ լեառն մի և ան-
կաւ լնփրատ, և արգելեաց զնպ օր մի, և գնալր գետն ի վիր,
և բազում լերինք խզեցան, և լուով աղբերք բացան ջրոյ, և

կարոյ, և նաւթոյ, և քաղում խցան լաղբերաց»։ Տ. Սամ. Անեցի (Նոյնը տես Մխ. Այր. 791 թուին)։

Թ. 854. «Շարժ լաղուհացսն, որ ի Դուին, մեռան ի միում գիշերի երկոտասան հազարք»։ Տ. Մխ. Այր.

Թ. 858. «Յամա Զաքարիայի Հայոց կաթուղիկոսի լետ է. ամի գերութանն Հայոց» (տ. Թովմ. Արժր. գ. 22) «լահագին իմն շարժմանց եղելոց ի Դուին քաղաքի քաղում սասանութիւնս և փլուզմունս տանց և պարսպաց և ապարանից լինէր, և առհասարակ քանդումն և դղրդումն առնուր քաղաքն, ալ և մահ՝ յոլովից մարդկան ի վերայ հասանէր և աշնպէս ահագին իմն լինէր վտանգ տագնապին, մինչև ոչ ոք մնալ ընդ չաբկաւ, ալ ի հրապարակս և ի փողոցս ելեալ հաշեալ հառաչէին։ Իսկ ցրտաշունչ սառնամանիքն ձմերայնուոյն առաւել բերէր զլքուցումն հեծութեան, զի հոլովք մսեալք և ծալրատեալք լինէին։ Իսկ սուրբ հայրապետն Զաքարիաս ուժ գին աղօթիւք և պաղատանօք մշտջենամուռնչ և աղերսալի աղօթի առ բարեղութն Աստուած մատուցանէր և երկնային ազդեցութեամբ ի բաց բառնայր զաստուածասաստ բարկութիւնն, անմեաս զեկեղեցին Քրիստոսի պահեալ ի բազմաբեր ցասմանէ վտանգին»։ Տ. Յովհ. կաթ. ԻԷ։

Թ. 863. «Ի քառանորդս պահոց ի փոքրիկ շաքաթուն եղև շարժումն ահագին և զքաղումս կոտորեաց և զգեղեցիկ չինուածս տապալեաց, և տեսաց մինչև ի ժամանակս երից ամսոց»։ տ. Ստ. Ասող. Բ. Բ. (նոյնը տես և Սամ. Անեցի. 865 թուին)։

Թ. 869. «Ի լերեքհարիւր յութնտասն թուականին Հայոց եղև անհնարին և հիացուցանող շարժն Դունայ, որ զամ մի ողջուն դողացեալ խորասուզեաց լանդունդս անձինս իբրև երկոտասան բիւր մարդկան»։ Տ. Մովս. Կաղ. Գ. 21.

Թուին 893. «Զայսու ժամանակաւ (չերբորդ ամի թա. զաւորութեանն Սմբատայ ի վերայ Հայոց) ահագին իմն լեզակարծում ժամու սաստիկ շարժմանց եղելոց ի գիշերի ի Դուին քաղաքի քաղում սասանումն և սարսափումն և դղրդումն և կործանումն զբնակչօք քաղաքին զեղեալ, հիմն ի վեր տապալէր. վասն զի առհասարակ ի վայր փլուզեալ զպատուար պարսպացն, և զապարանս գլխաւորացն, և զտունս ռամկացն իբրև զերիղուտ վայրս առապարաց յական թօթափել տեսանիւր։ Այլ զաստուածաշէն եկեղեցիս կաթուղիկոսարանին, և

ղալ ևս հաստահողոյս վկայարանս՝ զղղղեալ քանդեալ աւել-
րեալ ի վար հոսէին, որ գրեթէ իբրեւ զփապարս վիմուստ
դերբկաց սարսափելի տեսողացն երևիւր: Այլ և հեղձամղձուկ
լարկածածակ հողաթաւալ հողաւեղձուց սաստկումն դիակոյտ
քաղմութեանն, որ կարծրագոյն քարեղէն և անկարեկիր միտս
էր ստանչեալ, չորդորէ՞ր զնա ի բաղում ողբս և լարտեսրաթոր
կականմունս: Թողում ասել զաղղձկիցս և զկնքեկիցս և զլծա-
կից հարազատութիւն մարդկան, որոց կակննունմ և նղբումն
և աշխարհումն գուժից Եջճ և կանչոյ և կառանչոյ, և աղիո-
ղորմ ձանք երգեցիկ գունանագ (կուսմնաց) և սեւաղգեաց
կանանց և արանց վշտահար հեծութեամբ սղացելոց մինչև
ներկինս բարձրացեալ հասանէր: Իսկ զբնդմութիւն դիակնաց
ոչ բաւեալ տալ զերեզմանացն, զբազումն ի վիհս և խորա-
փիտս և ի դարափլակս ընկեցեալ լինէին»: Տ. Յովհ. կթ.
ԼԲ, (տպ. Երուսաղ.): «Այս շարժումն սաստկագոյն որ եղև
լամս Չաքալիայի Հայոց կաթողիկոսի լետ է. ամբողջութեան
Հայոց»: Տ. Թովմ. Արժ. Գ. 22.

Թ. 995. Շարժեցաւ երկիր, բայց սաստկագոյնս աշ-
խարհն Չորրորդ Հայոց, Հաշտեանք, Խորձեան, Ծոփք, Բալու
և Պաղնատուն: Եւ բոլորովին փլան շինուածք ամենայն ի
հիմանէ դրդեալք... հեթման լերինք և պատառեցան վէժք,
բացան աղբիւրք լանջրդին տեղիս և ցամաքեցան ելք սովո-
րական ջուրց, դաշտք ծածանէին և լերինք որպէս առ մի-
մեանս խոնարհէին. ծխոյ նմանութեամբ փողոյն ծառացելոյ
զօղսն լնոյր: Եւ ամենայն շինուածք քաղաքաց, գիւղից և ա-
գարակաց տապալեալ, զբնակիչսն ի ներքոյ առնէին, մե-
ռեալս և կիսամեռս զնոսա առնելով, և մնացելոցն կենդա-
նեաց ճիչք լալեաց և վալք ողբոց ի Վեր բարձրանալին: Եւ
բերդն Բալու հանդերձ շինուածովքն և քարն ևս փլուզանիւր.
խարխալեալ ձապաղջուր բերդին Գկլաթայ, Աթթախայ և
Ամթայ և ամենայն քարուկիր զեղեղկաչէն և կեղեցեաց և ա-
պարանից: Այս լինէր չամսեանն Քաղոց ի վերջնումն աւուր,
և զայս ձև ժրինակի կացեալ ամիսս է. մինչև ցնաւասարդ:
Տ. Ստ. Ասող. Գ. ԼԶ.

Թ. 1003—1004. «Եղև շարժ սաստիկ ընդ ամենայն եր-
կիր. երբեքալ զողաց ամենայն արարած. չահէ և բարբառոյ
բարկութեանն ոչ ժամանէին խոստովանութեան և հաղորդու-
թեան. մարդ և անասուն պակասեցան լերկրէ, և մնացեալ

շորքոտանիք անմարդ մնացեալ չըլէին ի վերայ երկրի»։ Տ. Մատթ. Ուռհ. Լէ. (նոյնը տ. Մամ. Ան. 1007 թ. և Մմբ. Սպար. 1008 թ.)

Թ. 1011. «Շարժ սաստիկ Վառչաւորին։ Ընկղմեցաւ երզնկա քղջոյն, և մնաց միայն տունն Կիրակոսի ողորմածին։ Բազում եկեղեցիք և բերդք տապալեցան»։ Տ. Մխ. Այր.

Թ. 1015. «Եղև շարժ ահաւոր և սոսկալի, և դողացաւ հասարակ ամենայն տիեզերք... Բազում եկեղեցիք խախտեալ փլաւ ի հիմանց ի լեկեղեաց գնւառին, և քաղաքն, որ Նիրշկան կոչի, փլաւ առհասարակ և շատառեցաւ երկիրն, և արք և կանաւք ընկղմեցան ի խորս անդնդոց, և զաւուրս բազումս դալր ձայն աղաղակի նոցա ի խորոց անդնդոց։ Եւ էր լամառնային ժամանակին, և աւուր աւուր շարժէր երկին (sic) լամայն լայնմիկս։ Եւ լամառնային ժամանակին խաւար և մուրն լինէր ի վերայ երկրի, մընչև արեգակն և լուսինն ի կերպս արեան երևէին. և չորժամ ելանէր ի կամարն, լիտալ էր»։ Տ. Մատթ. Ուռհ. Կէ. (նոյնը տ. Մմբ. Սպար. 1015 թ.)

Թ. 1104. «Ի նիրգհարիւր լիսուն և երեք թուին ի Մարերի երկոտասանն դողաց երկիր հանդերձ աղիողորմ ձայնիւ, որ դալր ի լերանց և ի դարափուլ վիմաց. և օրն էր կիրակէ և ձայնն վառ... Եւ փլան լուրջ քաղաքք, և մեռան քնռատունհաղար անձինք, զոր թուել կարացին»։ Տ. Վարդան պատմ. Կէ. տ. և 1114 թ.

Թ. 1114. «Յամոեանն Մարերի լերկոտանն աւոռն լաւուր կիրակէին տօնի խաչ Գիւտին *) եղև մեծասաստ արհաւիրք ի վերայ տիեզերաց... մինչ ղեռ էաք լափշտակեալ ի խոր քնոյ, եղև լանկարծակի ձայթումն և թնդումն ահաւոր, և դուալր առհասարակ ամենայն արարածք, և եղև դղրդումն սաստկապէս և ահագին թնդմամբ շարժեցաւ երկիր... և լերինք, և պատառեցան ապառաժ վէմք, և հերձան ըլուրք... Եւ լսելի լինէր ձայնն զկնի շարժմանն իբրև զմի ժամ գիշերին, և լաճէ բարբառոյ բարկութեանն ամենայն ոք լուսահատեցաւ ի կենացս և ասացին, եթէ հնաս օր կատարածի և զատաստանի մերում, զի զայն աւուր զպատկերն ունէր. օրն էր կիւրակէ, և ձայնն ի վառ ձայնն էր, և լու-

*) 1114 թ. նոյ. 29-ին Ս. Անդրէի տօնի օրը (այլ ոչ Գիւտ խաչի) տ. Dulaurier 455.

սինն փռւլ էր, զամենայն պատճառ զվերջին աւուրն ունէր. և ան կալին անաբեկեալ իբրեւ զմեռեալս յուսանատեալք: Եւ յայսմ գիշերին կործանեցան բազումք քաղաքաց և գաւառաց. և ամենայն որ կործանեցան, էին գաւառք ֆոտնկաց և ալլ գաւառաց կամ ալլազգեաց ոչ եղև վնաս և ոչինչ: Եւ յայսմ գիշերի կործանեցաւ Սամուսատ քաղաք և Հասան Մսուր, Գեսուր, և Ռապան, և Մարաշ քաղաք. և կործանեցան ոգիք իբրեւ քառասունհազար, զի էր բազմամբոխ քաղաք, և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի: Եւ ալսպէս ի Սիս քաղաք կործանեցաւ անթիւ բազմութիւն արանց և կանանց, և ալլ բազում գեղք և վանորայք, և անհամար արք և կանայք հազարս հազարաց և բիւրս բիւրոց կործանեցան: Եւ եղև ի Սեաւ լեառն անուանի, լանապատն որ կոչի Բարսեղեանց, էին ժողովեալ լեկեղեցօրհնէք սրբասնեալ կրօնաւորք և վարդապետք Հալոց, և կալին ի պաշտօն Աստուծոյ, անկաւ եկեղեցին ի վերայ նոցա, և երեսուն կրօնաւորք և երկու վարդապետք կատարեցան ի ներքոյ նորա, որ կան մինչև ցալսօր: Նոյնպէս եղև մերձ ի Մարաշ ի մեծ անապատին, որ ասի Գեսուանց, անկաւ և կործանեցաւ վանքն, և ամենայն դասք կրօնաւորացն: Եւ յորժամ դադարեաց շարժն, սկսաւ ձիւն գալ, և զամենայն աշխարհ ի ներքոյ կոտորեաց: Տ. Մատթ. Ուռհ. ՄԺԷ.

Թ. 1138.—1139. «Ի հինգհարիւր ութսուն և ութ թուին եղև շարժ սաստիկ և կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, և տապալեցաւ շինուածքն որ ի նմա ի վերայ բնակչաց իւրոց... փլաւ և լեառն Ալհարակ ի շարժմանէն և արգել զձորակն որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծովակ, որ է մինչև ցալսօր, և լինին ի նմա ձկունք ազնիւք»: Տ. Կիրակոս Գանձակեցի, 67.

Նոյն. «Ընդ աւուրսն ալնոսիկ եղև լանկարծակի մէզ և մառախուղ, և լցաւ առհասարակ լեառն և դաշտ, և եղև շարժ անաբին, և կործանեցաւ մայրաքաղաքն Գանձակ. և շնորհօք Աստուծոյ ապրեալ եղև նորընծայ կաթողիկոսն (Աղուանից), բայց մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր (Թոքակերի որդի), հանդերձ ալլ բազմութեամբ արանց և կանանց և մանկաւոր, որոց ոչ գոյ թիւ, զորս սպանին շինուածքն անկեալ ի վերայ... փլաւ և լեառն Ալհարակ և կապեաց զձորակ, որ անցանէր ընդ մէջ նորա, և եղև ծով որ է մինչև ցալսօր ժամանակի»: Տ. Կիր. Գանձ. 101.

Թ. 1138—1139 «Ի ՇՁԸ, թվին ի ԺԷ. Արեգ ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաքը և սուրբ վարդապետքն Գրիգոր և Սարգիս ընկղմեցան, և եկեղեցին Հաղբատայ փըլուղանի»: Տ. Սամ. Անեցի: (Նոյնը տ. Մխ. Այր. 1141 թ.):

Թ. 1157. «Ի հոկտեմբերի ամսոյ ԻԶ. սկսաւ շարժ լինել լամնայն երկիր. և բազում քաղաքք տանկաց ի սահմանս Արաբիոյ, որ է Հալապ, կործանեցան ի հիմանց. և զազա քրիստոնէից պահեաց Տէր մինչև ցայժմ. և անդադար լինէր շարժն մինչև ի փոխել թուականիս, որ ոչ կայր համար կամ թիւ շարժմանն զամիսս չորեքտասան»: Տ. Գրիգոր երէց, ՄԿԷ.

Թ. 1165—1166. Եղև շարժ լերզնկայն»: Տ. Սամ. Ան. և վարդ. Պատմ. (նոյնը Մխիթ. Այր. 1161 թուին):

Թ. 1236. «Շարժ եղև լերզնկան. եկեղեցի մի փլաւ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1251. «Շարժմամբ կործանեցաւ Երզնկայն»: տ. Մխ. Այր.

Թ. 1261. «Ի Երկիրայ շարժ եղև»: «Շարժն եկն ի վըրացտուն և բազում վնաս արար»: Տ. Մխ. Այր.

Թ. 1268. «Շարժ եղև լերզնկայն լաւուր կիրակէի, 15 հաղար մարդիկ մեռան»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1281 «Շարժ եղև լերզնկան, Աստուած պահեաց, որ ոչ փլաւ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1285. «Շարժն երեկ ի Տփլիս»: Տ. Սամ. Ան. Շարաբար.

Թ. 1287. «Մալիս ամսոյն շարժ եղև լերզնկան, բազում մարդիկք մեռան, որ զթիւն միայն Աստուած գիտէ»: Տ. Առ. պտմ.

Թ. 1289. «Շարժմամբ կործանեցաւ Երզնկան»: Տ. Սամ. Ան. Շար. (նոյնը տ. Առ. պտմ. 1290 թուին):

Թ. 1308. «Շարժն տարաւ զվանքն ս. Առաքելոյն թաղէոսի, զեկեղեցին և զվանքն կործանեաց և Հն. հոգի սպանաւ»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1319—1320. Եղև ահաղին շարժ լարենլս, և զԹաղէոս առաքելոյն վանքն և զեկեղեցին կործանեաց, և զտունսն փլուց, և Հն. ոգի եսպան. զոր վերստին չինեաց եկեղեցին և զվանքն տէր Զաքարէ: Այլ և ի Գեղաքունի ընկղմեաց ըզբազում գեղս հանդերձ արամբք, և լալ ևս տեղիս»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1363. «Շարժն զՄշու երկիրն տարաւ և զվանորայք խախտեաց»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1439. «Հուր անկաւ ի Մըմրուտ սարն և շատ տարի արից զայն սարերն»: *) Տ. Նօտ. Հյց. 118 և 127.

Թ. 1458 «Շարժ եղև լեռնական. լ. Բ. հաղար մարդ մեռաւ. և ոչ արչափ միայն, ալ ժՁ անդամ շարժ եղեր լեռնական քան զայս ալ սաստիկ»: Տ. Նօտ. Հյց. 187. տ. և Առ. պատմ.

Թ. 1482. «Շարժ եղև լեռնական. լ. Ռ. հողիք մնացին ի ներքոյ գետնոյն»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1543 «Ապրիլի 4 օրն չորեքշաբթի ի լուսանալ աւուրն Ա. ժամն սաստիկ շարժ ելաւ. Ողորմեան փոխին ասելու շափ եղաւ, որ երերաց, և շատ աւեր արաւ: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1584. «Շարժեցաւ եղնական լուռնիս ժի. Գ. ժամուն ա. լուսաւորչի երկուշաբթի. փաւ քաղաքն և մեռան Ժեմի, արք և կանայք. ՆՌ մարդիկ մնացին ի ներքոյ երկրի, զորս չերկրէ կիսամահ, ոմանք մեռան և կէս խեղեցան»: Տ. Սամ. Ան. Շար.

Թ. 1641. «Շարժ եղև ի Թավրէզ և լիւր շրջակայսն, և փաւ Շամզաղանն և Ուստաչէկերտ ամարաթին: Տ. Սամ. Ան. Շար. տ. նոյն և Առ. պատմ. ԼԵ.

Թ. 1646. «Ապրիլ 2 Աւագ Ուրբաթու գիշեր սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքն Վան, և բազում մարդիկ մեռան, և շատ աւերութիւն եղև»: Տ. Յիշատ. Ման. 341.

Նոյն. «Մեծ շարժ եղև ի Թավրէզ: Եւ ի սոյն ամին ի շարժմանէ մեծ մասն բերդին Վանայ փաւ»: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1648. «Շարժ սաստիկ եղև ի Վան և ի շրջակայսն իւր, և եկեղեցիք և մզկիթք բազումք փլան, և կէս պարսպի քաղաքին»: Տ. Սամ. Ան. Շար. տ. նոյն և Առ. պատմ. ԼԵ.

Թ. 1668, չթողատուսի 7 օրն ուրբաթ Գ. ժամուն խիստ

*) Յայտմ ամի (պղ—1441) մեծ նշան եղև. քանզի լեռն Մամրուտ կոչեցեալ, որի մէջ Խլաթ և Բաղէշէ, լանկարծակի դռուաց իրրև զսաստիկ որոտումն ամպոյ... սարն պատառեցաւ լայն իրր զքաղաք մի և ալ փոքր փոքր, և ի պատառումն ի վեր հուր ցոլացեալ ելանէր մառախլապատ ծխով և ժահհոտութեամբ, որ և սողալքն ի հոտոյն հիւանդանային, և քաղինք եռային լահագին բոցոյն, և մեծամեծ վէմքնդ երկինս ձգէին ձայնիւ որոտմամբ և ալլն. տ. Ինճիճ. Հնախօս. Ա. 106.

մեծ և ահագին շարժ եղև, որ ոչ տեսեալ էր և լուեալ բնաւ, զի բազում քաղաք և գիւղք կործանեցան, տունք և ապարանքս: Տ. Անդր. Թոխ.

Թ. 1679. «Շարժ լերեան», Տ. Զաք. սարկ. 104.

Թ. 1692. «Ապրիլի 13 լառաւօտէ արեգակն նուազեցաւ և մէջ պատեաց զերկիր ալնքան, զի մարդիկք մերձ գոլով զմրմնանս ոչ տեսանէին ի ցերեկի. և մինչև լերեկոյ կարմիր փոշի տեղեաց ի լերկիր. և եղև մարդամահ անդրանկաց, և սաստիկ շարժ»: Տ. Յիշատ. Ման. 348.

Թ. 1701. «Մարտի 7-ի մեծ պահոց առաջին ուրբաթն սաստիկ շարժ եղև ի քաղաքս Վան, և ի գիշեր ևս շարժ եղև, և ի կիրակէն երկու և երեք անգամ շարժ եղև, և ի չորեքշաբաթ առաւօտուն ևս սաստիկ շարժ եղև որ ամենայն քաղաք ահարեկ եղեալ սասանեցան, և հալ և տաճիկ ամենեքեան թողեալ զտունս իւրեանց ի քաղաքէն ի դուրս կաղմեցին վրանս և մնացին տամբք և տղայիւք ոմանք լայգիս, ոմանք ի դաշտս և ի գերեզմանատունս աւուրս բազումս, և սակաւ ոմանք, որ ի քաղաքս մնացեալք էին, զքնացեալ ի ժամատունն ննջէին տամբք իւրեանց, և ի միւս շաբաթու օրն դարձեալ ահագին շարժ եղև, յորմէ բազում տունք խախտեցան ի մէջ քաղաքին և ոչ փլան, և ոչ մարդոյ ինչ մնաս եղև. սակալն ի դեզն Բերդ սակաւ ինչ տուն փլան: Եւ աւսպէս եկաց քաղաքս լերերմանի իբրև զնաւ ի Զուրս մինչև ի յօրն դարնանամտին (sic), և ապա հանդարտեցաւ Նախախնամութեամբն Աստուծոյ. Եւ հասեալ ի նոյեմբերի 30 կրկին ևս սաստիկ շարժեցաւ և մնաս ինչ ոչ եղև»: Տ. Յիշատ. Ման. 352.

Թ. 1704. «Յունվարի 13 մեծ շարժ եղև ի քաղաքս Վան: Յունվարի 27 մեծ շարժ եղև ի քաղաքն Բաղէշ, և բազում տունք փլան, և շատ մարդիկ ի ներքոյ տանց մնացին»: Տ. Յիշատ. Ման. 358.

Թ. 1707. «Յուլիսի 5 շարժ եղև սաստիկ»: Տ. Յիշատ. Ման. 365.

Թ. 1715. «Մարտի 8 լառաւօտէ շարժ եղև ի քաղաքս Վան, յորմէ ի լայգիքն սուրբ Յակոբայ վեր տուն մի փլաւ, վեց հոգի տակն մնացին, չորսն մեռան և երկուքն ապրեցան: Նաև Բարթուղիմէոս Առաքելոյ գմբէթն թռաւ. և Խօշարայ բերդի բաղանն խախտեցաւ, Ղարասարայ բերդի լիշաղին

վերայ քօշկն փլաւ. և զլիշադն աւերեաց, որ և բազում մարդիկ ի ներքե մնացին, ալլ և Սաթմանից քօշկն փլաւ և զբազումս սպան. և ալլ բազում գիւղք տապալեցան, և լորովք մնացին ի ներքե, և բազում վնաս եղև Մահմտանայ երկրին:

Ի Վրճէշ քաղաքի ի մեծ հինգչարաթի գիշերն առաւօտեան ժամուն շարժ եղև, որ եկեղեցւոյ դմբեթն անկաւ և 37 մարդ ի ներքե մնացին: Բայց խնամօքն Աստուծոյ մինն մեռաւ և ալլ ամենեքեան ասլոեցան, ալլ շատքն սաղկատել են: Տ. Յիշատ. Ման. 368.

Թ. 1791. «Կեկտեմբերի 27 մեծ և ահագին շարժ եղև ի քաղաքն Թավրէշ, որ քոլոր քաղաք տապալեցաւ, և անթիւ մարդիկ մեռան, և ի ներքոյ հողին մնացին, որ ականատեսքն ասացին թէ ահագին քաղաք իբրև բնական ըլուր մի եղև, որ ամենին քաղաքի նշմարանք ոչ կրէին. նաև շրջակայ զատաբայք՝ Խոյ, Որմի, Գունալի, Սալմաստ. և ի քաղաքս մեր վան ևս շարժեցաւ, և ողորմութեամբ Աստուծոյ ոչինչ վնաս եղև»: Տ. Յիշատ. Ման. 398.

Յ. Գ. Այս հատուածները քաղել ենք հետեւեալ աղբիւրներէց.

Յովհան Մամիկոնեան, Պատմ. Տարօնոյ, Վենետ. 1832.

Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմ. Աղուանից, Մոսկով 1860.

Ստեփաննոս Օրպէլեան, Պատմ. տանն Սիսական, Մոսկով 1861.

Թովմա Արծրունի, Պատմ. տանն Արծրունեաց, Ս. Պետ. 1887.

Յովհաննէս Կաթողիկոսի պատմութիւն, Երուսաղէմ 1867. Մատթէոս Ուռհայեցի, Պատմութիւն, Երուսաղէմ 1869. Ստեփաննոս Ասողիկ, Պատմութիւն, Ս. Պետ. 1885.

Վարդան վարդ. Հաւաքմունք պատմ. Վենետ. 1862.

Կիրակոս Գանձակեցի, Համառ. Պատմ. Վենետ. 1865.

Սամուէլ Անեցի, Հաւաքմունք և ալլն, Վաղարշ. 1893.

Նօտարք Հալոց, Դեոնդ վ. Փիլղ. Կ. Պօլիս:

Մանանայ, Գ. վ. Սրբանձտեանց, Կ. Պօլիս 1876.

Ջաքարիա սարկաւազի պատմագր, Վաղարշ. 1870.

Մխիթար Ալրիվանեցի, պատմ. Հալոց, Մոսկ. 1860 և ալլն.

Լ. ԿՈՍՏԱՆԵՆՍ

ՀԵՅ ՅՈՒԹԵՏԵՍ ԲԱՆԱՍՏԵՂԺԸ

(Մանուկան և քանդակների առիթով)

ԻԻՐԻՅ ՎԵՆԵԼՈՎՍԿՈՒ

1872 թ. լուծուար ամսին Կ. Պօլսում թոքախտին զոհ գնաց մի տաղանդաւոր պատանի, որ կարողացել էր ընթերցող հասարակութեան մէջ ոսկեւառ լուսնը լաւաջացնել, անպաւան բանաստեղծական տաղանդ արտաւայտել, զեղեցիկ և զգալուն ոտանաւորների միջոցով ցոյց էր տուել իւր ազնիւ մտքերն ու երջանկութեան մասին անհամարձակ ցնորքներ, որ երազում էր մերձաւորներին օգուտ տալ, սակայն մեռաւ անկարող լինելով կատարել իւր ցանկութեան հարկերը որոշ մասն անգամ։ Շատ քիչ պարեցաւ նա—դեռ 21 տարեկան չէր կար, որ օրասական վախճանը հասաւ։ Առաջին հաջաքից կարող է թուալ, թէ այս անբաղդ պատանու գործունէութիւնը, որ նոր էր կիսանք մտել և դեռ չէր կարողացել իւր տաղանդը զարգացնել և կատարելագործել, հազիւ թէ արժանի է առաւել կամ նուազ մանրամասնութեամբ վերլուծութեան ենթարկելու բանահիւսութեան պատմութեան մէջ և զրական քննադատութեան ենթարկել։ Բայց զարմանալի բան. վաղահաս մահուան զատապարտուած բանաստեղծը, որ իրենից չէտու միայն մի քանի տասնեակ ոտանաւորներ է թողել, մինչև այսօր էլ չի մոռացուել։ Թէպէտ և նրանից չետու ուրիշ շատ առաւել բազմակողմանի և արդասաւոր հեղինակներ դուրս եկան, բայց և այնպէս սրան ոիրում են և լիչում։ Նշանակում է, որ նրա բանաստեղծութեան մէջ կալ մի ինքնուրույն, անկեղծ, մարդուս սրտին խօսող բան...

Այդ անբաղդ բանաստեղծը—Պետրոս Գուրեանն է։

Գուրեանի կենսագրութիւնը, որ հարուստ չէ բազմակողմանի արկածներով, լիրաւի տխուր աղղեցութիւն է թողնում և լիովին բացատրում է մեզ այն ընդհանուր գոյնը (կոյրիտ), որ տիրում է նրա ստեղծագործութեան մէջ, և զուտ անձնական դուրս ունի։ Նա ծնուել է 1851 թ. մայիսի 20 ին Պօլսի թաղերից միում, ուր զխաւորապէս ապրում են չքաւոր, աշխատաւոր մարդիկ, մի արհեստաւորի ընտանիքում, որը միշտ ստիպուած էր մաքաւել զրկանքների և քաղցի դէմ։ Նրա մանուկը վեց տարեկան եղաւ, նրան մի հին խալիֆաշական դպրոց տուին, ուր տիրում էր ծեծն և ուր առանց

հասկանալու անգիր էին սովորեցնում: Բարեբաղդաբար նրա ընկերներից մէկն էր ապագայ հանճարեղ երգիծաբան, Մոլիեռի երկրպագու և հայոց կեանքի վատ կողմերը մերկացնող՝ Յակովբ Պարոնեանը: Սկզբում Գուրեանը շատ էլ լաւ չէր ուսանում, սակայն հետզհետէ տարիների ընթացքում սկսեց աւելի լաւ սովորել, աչնպէս որ վերջնական քննութեան ժամանակ բոլորի ուշադրութիւնն իր վրայ դարձրեց: Նա շատ փոքր հասակից սկսել էր գաղտնապէս ոտանաւորներ գրել և միևնույն ժամանակ սէր տաձել զէպի եւրոպական նշանաւոր բանաստեղծների երկերը: Մեզ յայտնի է, որ այն ժամանակ իսկ նա արդէն թարգմանում էր Վ. Հիւգօի «Le roi s'amuse» պիեսը: Եւ մինչև մահն էլ լատիշտակում էր Վ. Հիւգօի և Լամարտինի ստեղծագործութիւններով: Հետաքրքրականն այն է, որ նրա առաջին ինքնուրույն ոտանաւորը, որ գրել է ուսումնարանում, տխրեղ (էլէգիա) է: Բայց այդ պրոլածքի միջարտալատած տխուր տրամադրութիւնը դեռ մաւկական հասակում լիովին չէր համակել Գուրեանին: Նա դեռ երազում էր ապագայի մասին, կեանքի բարիքների մասին, և ընկերական շրջաններում արտալատում էր կենդանութիւն, ոգեւորութիւն, զիւրազգացութիւն... Մեզ հասել է նրա արտաքինի նկարագրութիւնը, որից տեսնում ենք, որ նա ունեցել է կանացի տիպար, խոշոր սև աչքեր, լալն ճակատ, բարակ շրթունքներ, դէմքի ախորժելի և բաց արտալատութիւն: Սակայն կեանքը չլապաղեց դնելու նրա պատանեկական գծագրութեան վրայ տանջանքի և հոգսերի կնիքը: .

Երբ Գուրեանը դպրոցի դասընթացքն աւարտեց, խոյն փորձով իմացաւ ինչ ասել է գոյութեան յուսահատ, հիւժող կռիւ: Նոյն իսկ ալժմ էլ հայ հեղինակները չեն կարողանում ապրել միայն գրական աշխատանքով, որ շատ անգամ ոչինչ չի տալիս նրանց, և լաճախ ստիպուած են նեղութիւններ կրել կամ աչնպիսի գործերի կաշել, որ ամենևին իրենց բանը չէ: հասկանալի է ուրեմն, որ անյայտ համարեա մանուկ՝ սկսնակը կարող չէր, ի հարկէ, 60-ական թուականների վերջում իւր գրչով իւր ապրուստը հալթալթել... Գուրեանը, լափշտակուած իւր քանաստեղծութեամբ և ցնորքներով, պէտք է որոնէր մի որ և է պարապմունք, որից զէթ ամենահնչին շահ ստանար. նա սկզբում դեղագործի աշկերտ դարձաւ, լետու վաճառականի մօտ զրազիր մտաւ: Այս բոլորը, որ նրանից շատ ժամանակ էր խլում ու համեմատաբար քիչ վարձատրում, հիւժում էր առանց աչն էլ խախտաւ առողջութիւնն և ի հարկէ ոչ մի բարոյական գոհացում չէր տալիս... Երբեմն Գուրեանը հարկադրուած էր լինում առանց պարապմունքի մնալ իւր հարազատների հետ միասին սարսափելի աղքատութիւն քաշել, քանի օրերով չվառած սենեակում մնալ, որովհետեւ հարկաւոր միջոցներից զրկուած էին լինում...

Մի խօսքով սա հայ բանաստեղծի մահացուցակն է:

Դուրեանի դրութիւնն առ ժամանակ բարեքուց, երբ նրա վրայ ուշադրութիւն դարձրեց բանաստեղծ, դրամատուրգ և թարգմանիչ Խորէն Նար-բէլ եպիսկոպոսը, որը նրա համար մի մասնաւոր ընտանիքում ուսուցչի պաշտօն գտաւ, որով Դուրեանը մի քանի ամիս որոշ ապրուստի միջոց ունեցաւ: Չնայելով բախտի բոլոր ձախորդութիւններին, Դուրեանը չէր դադարում գրական աշխատանքով զբաղուելուց և ոտանաւորներ ու պիեսներ գրելուց: Քանի մօտենում էր մահը, այնքան էլ պատանի Դուրեանի տաղանդն աւելի ու աւելի հատուկանում էր և ինքնուրոյն դառնում: Մի անգամ նրան լաջողուց տեղական հայ բեմը հանել իւր որբերգութիւններից մէկը, որի համար նա ստացաւ 10—15 տաճկական ոսկի (մօտաւորապէս 100 մանեթ)...

Իրանից լետով շուտով ուսուցչի պաշտօնից զրկուելով նա վճռեց իւր բաղդը բեմի վրայ փորձել: Մեզ հասած տեղեկութիւններից երևում է, որ նա բաւական չնորհալի զերգաստն է եղել. մանաւանդ լաջող կատարելիս է եղել «Ջէն-Գրէր» պիեսում Էդուարդ V1 դերը: Ուսկայն ալստեղ էլ նրան չաջողուց, ոռճիկը շատ անկանոն էր ստանում, թատրոնի կառավարչի հետ միշտ զժգոհութիւններ և ընդհարումներ էր ունենում: Նա ստիպուած եղաւ ձգել բեմը և նորից գործ փնտրել: Հէնց այս ժամանակ էլ, մշտական անհանգըստութիւնների և քաղցի ներգործութիւնից, սկսուց նրա լիռը, դիւրաբեկ և ի բնէ խախտւտ մարմինն ու ժառապաւ լինելը 1871 թ. սկզբին նրա թոքախտն աւելի սուր կերպարանք ստացաւ և լաջորդ տարին մեռաւ:

Մանր, ուրախութիւնով և լոյսերով աղքատ կեանքն իւր կնիքն է դրել Դուրեանի ամբողջ բանաստեղծական ստեղծագործութեան վրայ: Նրա ոտանաւորների մէջ արտափալում են տխուր, լուղիչ մտքեր, հիւանդոտ նախազգացումներ և վիշտ խորսակուած ցնորքների համար: Անբաղդ պատանի Դուրեանի բանաստեղծութեան զլխաւոր արժանիքն են կազմում—անկեղծութիւնն ու սրտառուչ լինելը: Սո չեմ ապիւլ, թէ նրան կարելի է բառի բուն իմաստով, տիեղերական վշտի բանաստեղծ համարել...

Մեծաւ մասամբ նրա վիշտը զուտ անձնական բնաւորութիւն ունի. ալդ վիշտը սերտ կերպով կապուած է այն տանջանքների հետ, որոնք իսկապէս վիճակուած էին նրան մանաւանդ նրա աւրուծելի հիւանդութեան հետ: Մի քանի գէպքերում նրան թերեւ կարելի է համեմատել Նաղոսնի հետ, թէ և վերջնիս անձնական քնարերգութեանը շատ լաճախ խառնում էին կեանքի շարժառիթները (մոտիւններ), ընդհանուր մարդկային վշտի արձագանդները: Բայց որովհետեւ Դուրեանը նախ և առաջ իւր անձնական վշտի երգիչն էր, ուստի և գուցէ հէնց ալդ պատճառով էլ միշտ ճշմարիտ էր զըրում, և իւր ոտանաւորների մէջ առանց զարդարանքների միայն այն էր արտայայտում, ինչ որ, իսկապէս զգացել էր

և ինչով որ տանջուել էր: Նրա ստեղծագործութիւնն ամենալաւ, ամենաթանգագին նիւթն է իւր կենսագործեան համար: Նրա երգերը չարատանջ հառաչանք կամ լուսահատ ձգտումն են գէպի լոյս և ուրախութիւն մի մենակեաց, զգայուն հոգու, որ այս աշխարհիս վրայ երջանկութիւն չի տեսած...

Անխզուափելի և անողորմ մահուան ակնկալութիւնը— ահա նրա քանաստեղծութեան գլխաւոր զրդիչներէից մէկը: Եւ նա այդ մասին ոչ մի ցնորքներով չէր խաբում իրեն: Այնպիսի ոտանաւորների մէջ, որպիսիք են «Լճակ», «Տրտունջք», «Հծծիւնք» և շատ ուրիշներ, նա միայն բարեւ է ասում կեանքին, բնութեանը և ամեն բանի, որ մօտ է իւր սրտին (է, մնաք բարով, Աստուած և արեւ՝ որ կը պլպլաք իմ հոգեւ լեռն) պատրաստում է օրհասական վախճանին, իւր կեանքի մի քանի ընդհանուր հաշիւներն է տեսնում, և այդ՝ 19—20 տարեկան հասակում, երիտասարդութեան արշալոյսին... Երբեմն լանկարծ նրան սկսում է թուալ, թէ մահը, այս հզօր և անողորմ ուժը, կարող է իրեն բերկրութիւն, մխիթարանք, հանգիստ, երջանկութիւն, արիւթիւն, այսինքն տալ այն բոլորը, ինչ որ նրան վիճակուած չէր ճաշակել:

Ի՞նչ ԿԸՍԵՆ

Ինծի կըսեն.— «Ինչու լուռ ես» —

«Եւ, միթէ քառ կամ խօսք ունի

Արշալոյսը, որ կը բռնկի:

Զի անհուն է այն ալ ինձ պէս»:

Ինծի կըսեն.— «Միշտ տըխուր ես» —

Ի՞նչպէս չըլլամ, մէկիկ մէկիկ

Թօթափեցան գլխուս աստղիկք...

«Արշալոյս մը շանցմաւ սըրտէս»:

Ինծի կըսեն.— «Կըրակոտ չես,

Լըճակի մը պէս ես մեռած,

Իսկա՛նար՝ դէմքդ ու հայեցումը» —

«Ո՛հ, լատակն են իմ փրփուրներ»:

Ես ինձ կըսեմ.— Ժամդ է հասեր,

Քու երկրորդ սև մօրդ դնա՛ գոգ,

Գերեզման, հոն գտնես դու գոգ,

Վարդեր՝ թրթռում՝ թռիչ ու աստղեր...»:

Էի գերեզման ամենասիրելով Վարդան Լուսինեանի՝ հեծեմունք՝ Էլեգիայի մէջ ողբում է վաղամեռ՝ սրտակից ընկերոջ մահը, որի հետ անբաժան էին կեանքի բոլոր հանգամանքներում: Ինչպէս որ ռուս բանաստեղծ Նադսոնը «ոչ, մուսա, մի կանչի»՝ լալտնի ոտանաւորի մէջ ցաւ է լալտնում, որ իւր հայրենիքի համար չի կարող անել այն բոլորը, ինչ որ երազում էր անել և որ ստիպուած է իւր կեանքին հրաժեշտ տալ՝ չկարողանալով զործով ապացուցանել իւր ազգին,

թէ ինչպէս սիրում էր նրան, այնպէս էլ Դուրեանը ժամանակ առ ժամանակ լիչում է իւր հայրենիքը, իւր եղբայրներին, որոնց նա մի ժամանակ ուզում էր ծառայել, որքան որ իւր ուժերը ներելին։ Հայրենիքի լիչատակութիւնը—բարձրագոյն բառեր չէին լոկ և ոչ էլ գատարկ ձայն։ Ճիշտ է երբէք Դուրեանը նպատակաւոր բանաստեղծ, ազգային վշտի ու պայքարի երգիչ եղած չէր։ Բայց դարձեալ ամենաառաջին ոտանաւորներն մէջ «Հայու վիշտը» «Այարդանի մասին» և մի քանի ուրիշ ոտանաւորներն մէջ նա ժամանակ առ ժամանակ շօշափում է հայրենակիցներին ծանր վիճակը, նիթէ նա աւելի երկար ապրէր, գուցէ աւելի դիծը (մոտիւր) նրա ստեղծագործութեան մէջ նշանաւոր տեղ բռնէր... Յամենայն դէպս մեզ չի զարմացնում այն, որ բանաստեղծը կեանքին «մնաս բարով» ասելուց առաջ լիչել էր և իւր ազգը, որի համար նա շատ քիչ բան էր արել... Այդ միտքը, ի միջի ալլոց, արտայայտուել է ամենալաւ ոտանաւորներից մէկի «Իմ ցաւի» մէջ, որի վերջին տողերը՝ ոգով նման են Նադսոնի դանդատներին.

Ի Մ Յ Ա Ի Ը.

Սուրբ տենչերով լոկ ծարաւած՝
 Յամաքած դըտնել աղբերքն լամայր,
 Յամաքել ծաղիկ հասակի մէջ.
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
 Ձերմ համբուրով մը դեռ չնայած՝
 Սա ցուրտ ճակատս, դալկահար՝
 Հանդչեցունել հողէ բարձին.
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
 Դեռ չը գրրկած էակ փունջ մը
 Ժպտէ, գեղէ, հորէ շաղեալ՝
 Գըրկել սա ցուրտ հողակոյտը.
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
 Բաղցր երազով մ'ըղի մրափ
 Չանդորրած դուխս մըրրկահար
 Ննջել հողէ վերմակի տակ,
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
 Հագնիլ հիւղին մուր—անունը,
 Ծըծել նորա մըրուր—օղն լար,
 Միշտ ցաւիւր միանգամայն,
 Ո՛հ, չէ այնչափ ցաւ ինձ համար:
 Հէք մարդկութեան մէկ ոստը գոս՝

 Չօգնած անո՛ր մեռնիլ աննշան:
 Ո՛հ, այս է սոսկ ցաւ ինձ համար:

Որոշ չափով հաշտուած լինելով մահուան հետ, երբեմն բանաստեղծը մտածում է, թէ արդեօք մահուանից լետոյ իւր անունը մոռացութեան չափով տրուի իւր ազգայինների մէջ:

Գուցէ նրան փոքր ինչ քաջալերէր և մխիթարէր այն գիտակցութիւնը, թէ բարեկամները և իրեն համակրող ընթերցողներն իր մահուանից լետով կը լիչեն իր կարճատև, բայց անկեղծ, բուռն սիրով լցուած գործունէութիւնը, թէ ալ կգան իր շիրմին, կկարդան իր ոտանաւորները: Նրան թուում է, թէ ալդ հաւատարիմ, անդաւաճան սէրը դէպի իր լիշատակը, կարող է իր մահը նուազ անմխիթար, նուազ անդառնալի դարձնել, ասեալ թէ իր նորաբողբոջ կեանքը չարատև կը դարձնէ: Եթէ բոլորն էլ մոռանան ու իր անունը ոչ ոքի համար արժէք չունենալ, այն ժամանակ համարձակ կարելի է ասել, որ ինքը մեռել է, մնուել է մարդկանց համար էլ, իր ազգի համար էլ:

Ի Մ Մ Ա Հ Ը.

Եթէ դժգոյն մահու հրեշտակ
Անհուն ժպտով մ'իջնէ իմ դէմ,
Շողիանան ցաւքս ու հոգիս,
Գիտցէք, որ դեռ կենդանի եմ:
Եթէ սընարս իմ տիպար
Մամ մը վըտխտ ու մահադէմ,
Ո՛հ, նըշուլէ ցուրտ ճառագալթ,
Գիտցէք, որ դեռ կենդանի եմ:
Եթէ ճակտովս արտօսարդօծ
Ձիս պատանի մէջ ցուրտ զերթ վէմ
Փաթթեն, դընկն սև դադաղը,
Գիտցէք, որ դեռ կենդանի եմ:
Եթէ հընչէ տրխուր կոչնակ,
Թրթուուն ծիծաղն մահու զփունմ
Դադաղս առնէ իր համր քալլ
Գիտցէք, որ դեռ կենդանի եմ:
Եթէ մարդիկ այն մահերդակ,
Արք սև ունին ու խոժոռ դէմ՝
Համասըփուեն խուսկ ու աղօթք,
Գիտցէք, որ դեռ կենդանի եմ:
Եթէ՛ չարդարեն իմ հողակոյտ,
Եւ հեծեծմամբ ու սըղալէն
Իմ սիրելիքը բռնաբանին,
Գիտցէք, որ միշտ կենդանի եմ:
Իսկ աննըշան եթէ մնալ
Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ,
Եւ լիշատակս ալ թառամի:
Ա՛հ, այն ատեն ես կըմնուենիմ: (1871 թ.)

Բայց մահը Գուրեանի բանաստեղծութիւնների մէջ լիովին տիրապետող տեղ չի բռնում: Ժամանակ առ ժամանակ մահը տեղի է տալիս մի ուրիշ վարեղ ուժի — ալդ սէրն է, որը ինչպէս ցույց տուին ժամանակակից աւելի զգայուն, նրբամիտ

բանաստեղծները, ընդհանուր առմամբ շատ տեղերում նմանութիւն և չօջափման կէտեր ունի մահուան հետ... Սէրը դարդարում է բանաստեղծի անմխիթար կեանքը, գէթ բոլորակաւ մոռացութիւն է տալիս նրան: Որքան մօտ է մահը, որքան սարսափելի է վերահաս խաւարը, այնքան էլ աւելի՝ հիացմամբ դովաբանելով կանացի գեղն ու հրապուրը՝ նա աշխատում է սիրոյ անուրջքների ետեւից ընկնել: Նրա տաղանդի մէջ, Ռոդենբախի խօսքերով ասած, «մահ և սէր բառերը չփռում են իրար, ասես թէ նրանք միեւնոյն լեռան երկու լանջեր լինին»: Դուրեանը սիրած կնոջ երգում է իւր բուռն և նուիրական ոտանաւորների մէջ, երբեմն-երբեմն կարծես նա առ ժամանակ մոռանում է իւր վերահաս վախճանը, բայց և շուտով դարձեալ սկսում է նկարագրել իւր դժբաղդ վիճակը, որպէս մի մարդ, որ գրկուած է սիրոյ վալսէրներից, որն իրաւունք չունի մտածելու իւր անձնական կեանքի վրայ, փոխադարձ սիրոյ վրայ չոյս ունենալ և օգտին ամրոցներ շինել (նէ, հայուհին, մնաս բարեաւ, նայուածք մը, Շուշան և ուրիշ շատերը) թէ իսկապէս Դուրեանն ինչ էր գովաբանում իւր ողորդուած ոտանաւորների մէջ, մեզ չալտնի չէ: Մնաց ասելով բանաստեղծն անյոյս սիրահարուած է եղել բարձր դասակարգի մի գեղեցիկ օրիորդի, որն ոչինչ չի իմացել նրա զգացմունքի մասին: Դուրեանի կենսագիր հալ գրագէտ Արշակ Զոպանեանը, որ ալժամ ապրում է Պարիզում, ընդհակառակն այն կարծիքին է, որ այն էակը, որ գովաբանում փառաբանում էր Դուրեանը, իւր բանաստեղծական երևակալութեան ստեղծագործութիւն է, կանացի գեղեցկութեան, քրնֆշութեան և վալսէլութեան իդէալն է, որ իսկական գոյութիւն չէ ունեցել կեանքի մէջ: Այդպիսի կարծիք էր չալտնու մի ժամանակ նաև Լէօպարդիի երգած գեղեցկուհիների մասին: Ինտոյ չալտնուց, որ այդ կարծիքն անհիմն է, որովհետև ալժամ մեզ չալտնի են այն օրիորդների և դեռահաս կանանց իսկական անունները, որոնցով «Amore e morte»-ի հեղինակը գրաւուած էր: Այսպէս թէ այնպէս մահուան դատապարտուած պատանու սիրալին ոտանաւորները լի են բուռն զգացմունքով և կրակով, նա իւր սիրունու մասին գրում է որպէս մի բարձր, հիանալի, իդէալական էակի մասին: Որպէս զի բոլոր արժանւոյն գովաբանէ նրա գեղեցկութիւնը, բանաստեղծը բնութեան մէջ է որոնում համեմատութեան համար առարկաներ, բայց բոլոր համեմատութիւններն էլ թուլ, դժգոյն, չնչին են թւում նրան... Նա առանձնապէս սիրում է համեմատել գեղեցկուհուն ա ելի բանաստեղծական, նազելի ծաղիկների հետ, ինչպէս են մանիշակը, վարդը, շուշանը, որոնք բանաստեղծի վառ երևակալութեան մէջ օրիորդի գեղեցկութեան առաջի հարկէ նսեմանում են:

Ձ Օ Ն Ի Կ Ք

Մինակ էր.

Վարդ մ'ըզգօն

Մատուցի

Ներա Զօն:

Շիկնեցաւ

Նէ զրւարթ՝

Կ'ընդունէր

Նրբ իմ վարդ:

Ներա քով

Վարդն որչափ

էր անշուք

Գունաթափ,

Նոյնպէս ձօնա

Համբարին՝

Զոր տըւաւ,

Չէր բնաւ գին: (1871 թ).

Գուրեանը փորձել է գրել նաև թատրոնի համար, որ նա դեռ երեսնամեթիւնից սիրում էր: 1867 թուին, երբ տասնեփեցերորդ տարին էր թեալիստու, արդէն գրել էր իւր առաջին «Վարդ և Շուշան» պիեսը: այս գրութեան ի հարկէ շատ անկատար է, զուտ պատանեկական զործ, ի մեղադրամատիկական էֆֆեկտներով, և հասանական մանրամասնութիւնների կողմից պակասաւոր ստեղծագործութիւն է: Համակուած ռոմանտիկական ոգով, մի ռեզոլութիւն, որով Գուրեանը մինչև վերջին օրերն էլ չափաւորաւ էր: Չորս տարուց յետոյ նա կարողացել էր արդէն լոյս ընծայել իւր պիեսների մը փոքրիկ ժողովածուն, որոնց նիւթը հալոց պատմութեան առաւել փոթորկալից, ցնցող տարեշրջաններից էր վերցրել: Այդ պիեսներում չորովարանում է հերոսութիւնը, աղանութիւնը, մէր առ հայրենիք, և ընդհակառակն դատաւիտեւում է ուրացութիւնը, անտարբերութիւն զէպի ուրիշի տանջանքները, փառասիրութիւնը... Այս պիեսները, որպէս գրական արտադրութիւններ, թուլ են, գրութեան են սկսնակի ձեւքով, ազատ չեն էֆֆեկտներից և ճոճումարան, ատենախօսութիւններից և պէսպէս պայմանականութիւններից, որ Գուրեանը փոխ է առած ֆրանսիացի ռոմանտիկ-դրամատուրգներից: Աւելորդ է ասել, որ այդ պիեսները՝ արժանաւորութեան կողմից կարելի չէ համեմատել նրա բանաստեղծական գրութեանների հետ: Իւր նրանց ընդհանուր ոգին, երիտասարդական աւիւնը, իր ղէպականութիւնը, չաճախ նաև չալտնի ղգախութիւնը (սակտի տիմենտալ) — այս բոլորը մի աւելորդ անդամ ևս լոյս է սրբաւում Գուրեանի իղէալների և աշխարհայեցողութեան վրայ: Բոլորովին ուրիշ բան է նրա «Թատրոն» կամ անբաղդները, որ նկարագրում է ժամանակակից կեանքը, դերասանների և ուրիշ բաղդադուրիների կենցաղավարութիւնը, որը շատ մօտից չալտնի է տաղանդաւոր բանաստեղծին: Այստեղ ի միջի ալոց արտափայլել է բանաստեղծի հայեացքը թատրոնի նշա

նակութեան և կոչման մասին, նրա բեպերտութիւն, հասարակութեան ճաշակի և ալ մասի:

Դուրեանի մահից լիտոյ մնացել է նաև նրա շատ հետաքրքրական նամակներն ուղղած ընկերներին և մօտիկ ծանօթներին (վերջին նամակը գրել է մահուանից մի քանի օր առաջ): Նրանցից մի քանիսը նշանաւոր են գեղարուեստական տեսակէտից — արձակ ոտանաւորների են նման: Այդ նամակների ընդհանուր եղանակը — մանաւանդ 1872 թ. մօտ գրուածները, ի հարկէ տխուր և անմխիթար են: Բանաստեղծը զանգատուած է իւր բաղդից, իշատակում է իւր անլաջողութիւնները, հետզհետէ զարգացող հիւանդութիւնը: «Գիտեմ, քիչ ատենէն պիտի մեռնիմ» գրում է մի նամակում օվալը ինկան զլխուս աստղերն: սև ամպերն ծանրացած են»: Նա հասկանում էր, որ իւր քնարը իւր վերջին «մնաս բարով» էր ասում: Ըստ երեւութի բարեկամները, որոնց հետ նա զրազրութիւն ունէր, աշխատում էին նրան մխիթարել, նրանից հեռու վանել մեղամաղձութիւնը և կասկածամտութիւնը... Երբեմն նրա մէջ երջանկութեան, վալելիւ գանկութեան սաստիկ ծարաւ է լալտնում...

Ո՛հ, աւէք հոգեւոյս կրակի մի կաթիլ:

«Սիրե՛կ կուզեմ դեռ 'և ապրիլ ու ապրիլ'... բացականչում է նա:

Նրան խիստ սարսափելի է թուում մեռնելը՝ դեռ սիրոյ փափաղը չառած և իւր լոգնած գլուխը չխոնարհած սիրած կնոջ «մարմարեալ կրծքին»։ «Ա՛հ, գեղեցիկ կեանք մ'ալ կալ, սէրն է ալդ»։ Նոյնն ասում է Դուրեանն և իւր քնարերգութեան մասին, որ լցրել է և զարգարել նրա կեանքը: «Ես որ աշխարհի վրալ միայն երգերը շատ սիրեցի» գրում է Դուրեանը, «կուզեմ որ իմ վերջին չունչս ալ երգ մ'ըլլալ: Ով որ երգ չունի կամ երգել չգիտեր՝ զգալու ներդաշնակութեան, գեղեցկին և սիրունին իղէականը շօշափելու քաղցրութիւնը չունի: Մարդուն նշանաբանը երգն է, էն առաջին ձայնը երգն է, բնութիւնն ամբողջ երգ մ'է: «Երիտասարդ ըլլալ և երգել, ծեր ըլլալ և աղօթել»:

Դուրեանի նույն նամակների մէջ գտնում ենք լակոնական, բայց չափազանց ճշմարիտ դնահատութիւն դժբաղդ բանաստեղծի տխուր վիճակի մասին, որ բանաստեղծն ինքն էր արել: Կարծում եմ հէնց ամենից լարմարն էլ այն կլինի, որ նրա գործունէութեան սոյն համառօտ տեսութիւնն էլ նրա խօսքերով վերջացնենք: — Բանաստեղծն իրեն անուանում է «ահա թշուառ երիտասարդ մը, որ աշխարհ եկաւ, և միայն իր մեռնելն զղաց ու մեռաւ»:

Թարգմ. ԳՐ. ԲԵՂԵԼԻԱՆՅ

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՁԵՌԱԳՐԵՐԸ

(Համառոտ տեսութիւն)

Գ

Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերն ընդհանրապէս մեր ձեռագրերի բոլոր միւս հաւաքածոների մէջ կարող են պատուաւոր տեղ բռնել իւրեանց թուր շտուկեամբ, հնութեամբ, գրութեան արուեստի պատուականութեամբ, պատկերների, նկարների, ներկերի գեղեցկութեամբ, լիչատակարանների պատմական նշանակութեամբ, մաղաղաթի նրբութեամբ և այլն։ Նոքա բոլորն էլ գրուած են Ղրիմի զանազան քաղաքներում ու գիւղերում—Կաֆայում, Սուրխաթում, Բախչիսարայում, Ղարասուբազարում, Հին-Ղրիմում, Օրդուբազարում, Սուվուխ-Չորախ գիւղում, Սրուկ-Թլակ գիւղում, Շահնշահ գիւղում, Աղախում, Լեհաստանի Իլով քաղաքում, Երուսաղէմում, Ելիլիկայում, Միջագետքի Բերդաձոր կամ Բերիաջուկ գիւղում, Հայաստանի Կարին քաղաքում, Սեբաստիայում, Վարադաւ Ս. Նշանում, Բաբերդի Վահան-չէն գիւղում, Սեբաստիոյ Ճանճի գիւղում, և այլն և այլն։ Արժանի է ուշադրութեան այն հանգամանքը, որ ձեռագրերի մէջ չկայ մէկը, որ գրուած լինի Անիում, թէև Նախիջևանցիք Անուի գաղթականներից լինելով, պէտք է որ ուրիշ հնութիւնների հետ միասին և ձեռագրեր բերած լինէին իւրեանց հայրենիքից։

Ձեռագրերի մեծ մասը գրուած է Կաֆայում, Ղրիմի հայ գաղթականութեան ծաղկած ժամանակ ալիստեղ գոյութիւն է ունեցել գլխաւորապէս հոգևորականներից բաղկացած մի բարեպաշտ գիտնական դասակարգ, որ Հայաստանից բերած լի-

ձեռով գրչագրութեան, նկարչութեան և ոսկելու ու ծաղկելու արուեստները, պահպանել ու շարունակել է նոյն արուեստները և նոր հայրենիքում, որդէց-որդի աւանդելով նոյա ուսմունքը, Գոքա, հալ դաղթականների ալդ գիտնականներն ապրելիս են եղել ղլխաւորապէս Կաֆալի քառասուն եկեղեցիների խցիկներում և «ընդ հովանեաւ» այս կամ այն եկեղեցու արտագրելիս են եղել ընտիր օրինակներից զանազան ձեւագրեր: Մի մասն էլ դոցանից ապրելիս է եղել վանքերում, տիրապէս Ս. Խաչ վանքի «Հոգէտներում», ինչպէս հին ճգնաւորները, և շարունակելիս ու զարգացնելիս է եղել նոյն արուեստները: Որ մի ալդպիսի գիտնական դասակարգ եղել է Ղրիմում, որ հին ճգնաւորների նման մենաւոր կեանք է վարել և մեծ նեղութիւններով ու բազմաթիւ զրկանքներով ձեւագրներ արտագրելու բարեպաշտ դործով է զբաղուել —, ալդ երևում է և ձեւագրերից մի քանիսի լիշատակարաններից, որոնց մէջ ուղղակի վիշուած են այն մենաւոր խցիկները կամ «Հոգէտները», որտեղ ճգնել ու գրել են նոքա: Ս. Լուսաւորչի ճաշոցներից մէկի լիշատակարանի մէջ, օրինակի համար, մենք կարդում ենք. «Եղև ծրագրութիւն մատենագիր լիշատակարանիս ի լաշխարհիս հոնաց՝ որ այժմ Կոչի Ղրիմ, ի մեծի գիւղաքաղաքիս Ղարասու ի քրիստոնեա ժողով վարիս ի հողալարմար տներս առ ափս եզեր գետոյն ընդ հովանեաւ սրբանորոգ տիրաբնակ սուրբ Ագսէնդ եկեղեցուս, և ալ սրբոց խորանցս՝ և կաթողիկոսութեանն տէր Եակոբին. ընդհանուր ամենայն Հայաստան աղղիս: Եւ լարհիական եպիսկոպոսութեանն տէր Գրիգորի՝ լայսմ նահանգիս, ամենայն հիւսիսական կողմանցս վերադիտողի. որ լայսմ ամի փոխեցաւ առ Քրիստոս ի ճանապարհին Երուսաղէմայ. և եթող մեզ սուղ մեծ. և տրամութիւն անմխիթար՝ որ և անտէրունչ մնալով մեր՝ ոչ գիտեմք զառաջիկայն թէ զինչ լինելոց է: Գարձեալ լիշեսջիք զուսուցող զրիս զհոգեւոր հայրն իմ տէր Յովանէս քահանայն ժրաջան գրիչն, որ բազում աշխատանաւք և ջանիւք ուսոյց մեզ արհեստ գրագրութեան. և մեր սկսեալ զաստուածաշունչս աւարտն արարաք՝ և այլն:

Նոր-Նախիջևանի ձեւագրերի մեծ մասը հասարակ կաշկապատ փայտէ կաղմ ունի, փոքր մասն արծաթապատ է, կան և սակաւաթիւ թաւշապատ աւետարաններ: Կաղմերի վերայ մի քանի ձեւագիր ունին արծաթեալ մեծ ու փոքր խաչեր ու

զարդեր լիշատակարաններով, մի քանիսի կազմն էլ ներքին կողմից պատած է մետաքսէ գոշնդգոշն կտորներով: Ձեռագրերից շատերը գրուած են մագաղաթի վերայ, որոնցից մի քանիսը շատ նոցրք և ընտիր տեսակից են: Երևում է, որ հմուտ վարպետների ձեռքով են պատրաստուած և շատ զգուշութեամբ ու մեծ ծախքով ձեռք բերուած: Շատ ձեռագրերի մէջ կազմի ու գրքերի կողքերն ամրացնելու համար զործածուած են հին ընտիր մագաղաթի թերթեր, առնուած Հալոց աւելի հին, երկաթագիր աւետարաններից, կան և երբայական, լատինական, լոնական ձեռագրերից առնուած թերթեր, դարձեալ հնազմի համար գործածուած: Ձեռագրերից շատերը պատկերաւորդ են: Նոցանից մի քանիսի պատկերներն աշնքան նուրբ, գեղեցիկ ու ճարտարութեամբ են քանդուած, ծաղկուած, ոսկուած, որ լաջողութեամբ կարող են մրցել մեր լաւագոյն ձեռագրերի մէջ գտնուած պատկերների հետ: Կալի միջի ալլոց, մի ձեռագիր, որի պատկերները քաշուած են մեր պատկերահանութեան ու զարդագրութեան գեղարուեստի մէջ լալտնի Սարգիս Պիծակի ձեռքով: Առ հասարակ երևում է, որ նկարների տառերի ու զարդերի ոսկողները, ծաղկողները, գունողները շատ հմուտ են եղել իւրեանց արուեստին, ապա թէ ոչ՝ անկարելի է, որ այսքան ժամանակ անցնելուց և աշնքան անխնամք պահուելուց չետուէր էլ նոցա ոսկին, գոյնը և ներկն աշնպէս լաւ պահպանուէին: Մի քանի պատկերներ կան, որոնք աշնպէս լաւ են պահպանուած, որ, կարծես, նկարիչը նոր է միայն վերջացրել նոցա:

Պատկերները մեր ձեռագրերի սովորական պատկերներն են—Աւետարանիչների մեծադիր պատկերներն՝ իւրաքանչիւրն իւր աւետարանի սկզբում, Աւետման, Դննդեան, Քառասնորեակ զալստեան ի տաճարն, Մկրտութեան, Պաշտօնաւալութեան, Խաչելութեան, Յարութեան, Համբարձման, Գոթոսոց աւերման, Հոգեզալստի, Աւրջին դատաւորանի և ալլն մեծադիր պատկերները աւետարանների սկզբում կարգով և աւետարանների մէջ գործող անձանց և կատարուած անցքերի փոքրադիր պատկերները լուսանցքների աջ տեղերում, որտեղ պատկերներին համապատասխան անցքերն են պատմուում, խորանաղարդեր կանոնատախտակների համար, լուսանցքաղարդեր՝ թուռներ, ծաղիկներ, ծառեր, օձեր, կաթողիկէներ, խաչեր, աշտանակներ, և ալլն և ալլն:

Արժանի է ուշադրութեան Եզնիկ կողքացու պատկերը որ մենք տեսնում ենք քաշուած Հաւաքածուններից կամ Զարդան—գրքերից մէկի մէջ, և նամանաւանդ Լեոն Երրորդ Ռուքինեանց թագաւորի պատկերը, որ գտնւում է աւետարաններից մէկի մէջ։ Ոսկէ տեղի վերայ դրուած է ծաղկաւոր կրտորով պարածածկուած ցած գահուէրի պէս մի նստարան, որի առաջ կանգնած է գլխաբաց, երկար ալեղարդ մազերով և կարճ կլոր մօրուքով մի միջահասակ տղամարդ։ Նա հալնած է երկար, մինչև ոտքերը հասնող պարեգօտ, որ ամեն կողմից զարդարուած է մէջը կապուտ ու եզերքն ոսկի չրջանակներով, որոնց մէջ նկարուած է առիւծ և դորա՝ գլխավերնն աւրելի կամ մահիկի պէս մի բան։ Այդ պարեգօտի վերայից ձգորւած մի կարմրագուն երկար լօղիկ, որի եզերքը պարեգօտի եզերքի նման ոսկեգուն տեղի վերայ նախած է մէջէ-մէջ կարմիր կապուտ բծերով։ Պատկերի ձեռքը տրուած է ծաղիկ իսկ գլխի վերայ ձևացրած է չրջանակա՛ծ։ Ճաճանչւոր պսակի պէս մի բան, ինչպիսին մենք սովորաբար տեսնում ենք նկարուած սրբերի պատկերների գլխին։ Երկու հրեշտականման կարմիր-կապուտ հագած էակներ, որոնք, կա՛ծնս, դո՛ղբս են ընկած օդի մէջ կամարը ռնող սիւնների խուլահներէ վտակից, բռնած են թագաւոր գլխին քշոցներ։ Պատկերի ձախ կողմը վերջից ցած կապուտ ներկով խոշոր գլխագիր տառերով գրուած է. «Լեոն Որդ», իսկ աջ կողմը դորա շաբունակութիւնը—«Զեթում թագ», որ պէտք է կարդալ «Լեոն որդի Զեթում թագաւորի»։ Մենք կարծում ենք, որ դա Լեոն Երրորդի պատկերն է, որովհետև այն ձեռագիր աւետարանը, որի վիշից կտրուած է եղել և որի մէջ ալժմ նորից զետեղուած է այդ պատկերը, գրուած է Զեթում Առաջնի ժամանակ Հայոց ՈՂԸ (1249) թուին Տէր-Կոստանդին կաթողիկոսի (1220—1267) հրամանով և ծախքով Հռովմից բերած մագաղթի վերայ և պատկանել է Լեոն Ի-ին, որ ընծաւել է իւր քրոջը «աստուածասէր, բարեպառ, կայսերածին և ծիրանասնունդ» Սայլդ քաղաքի տիկին Տամֆրմիին կամ Տամֆրմէին, որ ԶԺԻ (1263) թուին իւր ընտանիքով եկել էր իւր հօր մօտ Կիլիկիա։

Չեռագրերի մեծ մասը բոլորագիր են կարմրադեղ կամ ոսկած գլխագրերով, թռչնագրերով ու ծաղկագրերով. նա մանաւանդ գեղեցիկ են աւետարաններից մի քանիսի առաջին

երեսները, որոնք գրուած են համակ ոսկած և գոյնզգոյն ներկած խոշոր գլխազրերով: Մի քանի աւետարան չունին «Իրք կնոջն շնացելոյ» գլուխը և Մարկոսի աւետարանից չետոյ դրուած «Յարուցեալ Յիսուս» կտորը, որոնք, ինչպէս յայտնի է, անվաւեր են և յետոյ են միայն գրուած, մի քանիսն էլ թէև ունին այդ կտորները, բայց այդպիսի ձեռագրերի մէջ դոքա, այդ կտորները դրուած են իբրև չաւելուած առանձին գլուխներով:

Աւետարանների կազմերի վերայ կայցրած մեծ ու փոքր արծաթեալ խաչերի վերայ տեղ-տեղ ուրիշ լիշատակարանների հետ միասին մենք կարդում ենք և «բժշկական» խօսքը: Գոքա բժշկական աւետարաններն են, որոնցից Հայաստանի զանազան խուլ անկիւններում նոյն իսկ գիւղացւոյ խրճիթներում շատ է պահպանուած, այն ինչ միւս տեսակները, քժկական չհամարուածները գլխաւորապէս հաւաքուած են վանական և եկեղեցական մատենադարաններում, եթէ միայն «մատենադարան» խօսքը կարելի է յատկացնել մեր եկեղեցիների ու վանքերի պատերի մէջ փորուած խոնաւ պահարաններին, կոտորտուած արկղներին և այլ այդ տեսակ ձեռագրեր պահելու համար նշանակուած անպէտք դարակներին, որոնց մէջ սովորաբար անկարգ թափուած պահում են մեր ձեռագրերը: Դորա պատճառը պէտք է որոնել այն հանդամանքի մէջ, որ այդ ձեռագրերը բժշկելու հրաշագործ համբաւ վայելելով ամբողջի աչքում, միշտ գրաւել ու գրաւում են բազմաթիւ ուխտաւորներ, որոնց ջերմեանդուծեան արդիւնքը լինում է մի որոշ եկամուտ, որ նոքա, այսինքն բժշկական աւետարանները բերում են կամ տալիս են իւրեանց տէրերին: Գիւղացիներից շատերը կամենալով տիրանալ այդ եկամտին, ամենայն միջոց գործ են դնում այդպիսի աւետարաններ ձեռք բերելու ու իւրեանց տներում պահելու համար, որից և առաջ են զալիս այն ցաւալի զէպքերը, որոնք լաճախակի տեղի են ունենում մեր գիւղական հասարակութիւնների մէջ: Յաւեր, հախոյանք, թշնամութիւն և մինչև իսկ գողութիւն միշտ անպակաս են լինում այդպիսի տեղերում, որովհետեւ աւետարանատէրերը մի անգամ ձեռք բերելով հրաշագործ աւետարանը, պահում են նորան ամենածածուկ տեղերում իւրեանց աչքի լոյսի պէս և կտակում են իւրեանց որդիներին ու թոռներին, աւանդելով, որ նոքա ևս ալիպէս պինդ պա-

հեն սրբութիւնը, որպէսզի ընտանիքը չղրկուի իւր մշտական հաստատ կկամտի աղբիւրից: Միւս գիւղացիներն էլ տեսնելով՝ այդ, սկսում են նախանձել, և գործ են դնում զանազան միջոցներ խլելու սրբութիւնները տէրերի ձեռքից և իրանց սեփականացնել: Նոքա կամ ծածուկ գողանում են նոցա, կամ արծակ-համարձակ աւաղակների պէս յարձակւում են տների վերայ և փախցնում են աւետարանները, որից և առաջ է գալիս այն հանգամանքը, որ բժշկական աւետարաններից շատերը, որոնք լաճախ լինում են շատ հին, ընտիր ձեռագրեր, փչացւում են և կորչում:

Հոգեւոր իշխանութեան պարտքն է, ի հարկէ, հետզհետէ զանազան միջոցներով ժողովել այդ թանգագին ձեռագրերն և ամփոփել Ս. Էջմիածնի մատենադարանում: Գորանով նա մի քանի նպատակի կհասնի, նախ, հալ գիւղական հասարակութիւնների միջից կվերացնէ կռուապատճառը, երկրորդ, կազատէ կորստեան վտանգից հալ գեղարուեստի այդ մնացորդները և, երրորդ, միջոց կտալ ուսումնականներին հեշտութեամբ նոցա գտնելու և գործ ածելու իւրեանց ուսումնական հետազոտութիւնների համար, թէև այն էլ պէտք է ասել, որ այդ բանը զլուխ բերիլը հեշտ չէ, որովհետև գիւղացիք երբէք իւրեանց կամքով չեն լսւարում հրաժարուել իւրեանց հարստութիւնից, դոնէ, եղած փորձերից շատերն անյաջող են եղել: Մասնաւոր մարդկանց պատկանածները պաշտպանւում են իրանց տէրերից, իսկ ուխտատեղիներին ու եկեղեցիներին պատկանածները տեղի ամբողջ հասարակութիւնից:

Մենք լիչում ենք մի դէպք, երբ Գանձակ գաւառի Գիւլիստան գիւղի նշանաւոր «Կարմիր» կոչուած հրաշագործ աւետարանը գողացել էին նորա տիրոջից և մի մեծ քրէական գործ էր բացուել դորա գողութեան հանգամանքներից: Նոյն «Կարմիր աւետարանը» գործի վերջանալուց լիտով, երբ Հոգեւոր իշխանութիւնը լաջողեցրել առնել և դնել տեղի եկեղեցին, արդէն սկսել էր ծառայել լբրև եկամտի աղբիւր եկեղեցու երեցփոխի ու հոգևորականների համար: Լաւ լիչում ենք, թէ Բնչախի խալտառակ և ամօթալի տեսարանի հանդիպեցինք, երբ մի անգամ պատահեցինք Գիւլիստանում և կամեցանք տեսնել այդ աւետարանը: Այդ օրը բազմաթիւ ուխտաւորներ էին հաւաքուել հրաշագործ աւետարանը համբուրելու համար մասնաւորապէս սարը եկած Սարովցիներից: Երբ քա-

Քանի որ հանդիմանութիւն կերպով շարական ասելով հանդէս բերեց
աւետարանը, մի առ մի սկսաւ բաննել նրա բազմաթիւ թաշ-
կինակները և ուխտաւորները ձեռն հաւատքով մօտեցան համ-
բուրելու և խաչ-համբոյր ձգելու, երկցիտիւր զարձաւ դէնի
ժողովուրդը և բարձր ձայնով հրակիրեց նորան ջերմեանդու-
թեամբ մօտենալու և առատութեամբ նոճէրներ տալիս որով-
հետև տէրտէրն իբրև թէ հարկուր լիսուն մանկթով կապալով
է վերցրել աւետարանը, ձեռն տի պէտք է լրացնէ այդ գումարը,
թէ չէ՝ մեղք կլինի:

Վերոյիշեալ «կարմիր աւետարանի» գողութեան կամ
զերելարութեան դէպքի պէս մի դէպք մասին էլ մենք կար-
դում ենք Նախիջևանի ձեռագիր աւետարաններից մէկի ի-
շատակարանում: «Այս սուրբ աւետարանս որ անկեալ էր ի
ձեռն լոթաւնին առեալ էին Օրին ժամէն որ բերեալ էին ի
քաղաքն Նիմնայ որ հանդիպեցաւ մեզ քէֆէցի մահտեսի Օ-
վակէմս Պահչալարայցի Ակոբի որդի թորոսըս որ այս սուրբ
աւետարանս աղատեցինք ի գերութենէն» Թր մենք ոչ էինք
մնացեալ Աստուած աղատեաց մեզ նշն սուրբ աւետարանս
բերինք խում ի քաղաքն Պահչալարայն որ տվանք Պալլիսա-
վալ լիշատակ ի դռնն սուրբ Օվակէմսին քէֆէցի մահտեսի
Օվակէմին և ծնողացը հոգուն Պահչալարայցի Թէմ Պիլա-
թէն որդուն պարոն Փիլիպոսին և ծնողաց հոգուն կամ դէ
մեղաւոր և անարժան Պահչալարայցի ակոբի որդի թորոսին
Լուսարոտին ծընողացը հոգուն որ եղին սուրբ աւետարանս
այս անուանի սուրբ եկեղեցին կարդացէք և լսեցէք անէք
Աստուած ողորմի ծընողացներուն հոգուն լիշեցէք հար մե-
ղաւոր որ լիշիլիէք Թաւաշի քրիստոսի ամէն գրեցաւ ի գիրս
թովին ՌՃԼ-ին մախիսի ամսուն ի ին»¹²⁾

¹²⁾ Այդ աւետարանը, որ պատկերազարդ է, ներկայումս
գտնուում է ս. Նիկողայոս եկեղեցում: Դա գրուած է 1722
թուին մի ոմն «պիլիպ» լղեկիէլ քահանայի ձեռքով: Դորա
կաղմի մի երեսին կպցրած արձանթեալ խաչի վերայ գրուած
է: «Յիշատակ է սուրբ նշանս և բարեխօս օրի եղեալ երթ և
էկող վաճառականացն ի դռնն օրի եղեալ սուրբ Աստուա-
ծածնի: Թովին ՌՃԼ-ինն խուրձնի շահպարին բան է»:

Արժանի է ուշադրութեան ս. Նիկողայոս եկեղեցու խոր-
հրդատեան երկից մէկը, որի գրուելու թուականն այսպէս է
որոշուած: «Արդ գրեցաւ սա ի յամի թուարեութեան հայկա-
ղեան սեռի՝ քսան և մէկ տիեղիսի: և երկրորդ՝ յեշտասանի»:

Նախիջևանի քոչկակայն լաւտարանները, թէև վաղուց արդէն կորցրել են իւրեանց հրաշագործութիւնն անելու համար, ուստի և հանգիստ մնում են իւրեանց պահարաններում, բայց ժողովրդի մէջ տակաւին կենդանի են այդպիսի ձեռագրերին մի ժամանակ վերագրուած լարգանքի ու պատուի արձագանգները «Օղաբաշենց» կոչուած «բժշկարան» աւետարանը, որ անկասկած եկեղեցուց է ներկայ տիրոջ խռնը տախտել, չեն վերագործնում նորից իր տեղը, որովհետեւ հաւատում են, թէ նա «օղուր» է բերել իւրեանց տունը, ուստի եթէ հանեն նորան տանից, կարող է այդ «օղուրն» էլ երթալ աւետարանի հետ:

Դ

Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերէ ակզբից ու վերջին բաց մնացած թերթիքի վերայ մեռ. ք լաճախ տեսնում ենք նօսրա. գրով կամ չեղագրով գրուած զանազան պտանաբաններ, տա. գիր, գանձեր, ներբողներ, սրտնք ներկալումս մեծ գին ունին մեզ համար՝ որովհետեւ, ինչպէս լալտնի է, մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան արդիւնքը դեռ մինչև ցայսօր լիովին չի հաւաքուած, չի դրուած, չի հրատարակուած: Դոցանով, քիզ ռագրերի՝ այդ լետով ժամանակի, լաւելեւածներով, կարելի է մի կողմից լրացնել շատ կորած համարուած բանաստեղծական կտորների պակասը, միւս կողմից էլ դոցա միջոցով կարելի է գտնել, մաքրել և վերականգնել արդէն իսկ գտնուած ու հրատարակուածների աղաքողւած տեղերը: Առ Լուսազորչի ՌԱԲ (1643) թուին գրուած Շարակնոց և Սաղմոսարան ձեռագրի վերջում, օրինակի համար, գրուած է տղեղ շղագրով հետեւալ աշխարհաբառախառն գրաբառ ներբողը, որ ժողովրդական բանահիւսութեան բնաւորութիւնն ունի:

և միակ երկոտասանի. և լուլիս բմնոյ ի Ժ աւուրն հինգչաբա. թի, ձեռամբ անարնեստ խամպէկ գրչի ի հալրապետութեան տեառն Փիլիպպոսի կաթողիկոսի» (ՌԱԲ—1645):

Ս. Նիկողայոսի ամենահին ձեռագիրը մի աւետաբան է, որ գրուած է Հայոց ՉԽԲ թուին Ստեփաննոս կաթողիկոսի ժամանակ Վարադալ ս. Նշանում:

Անճառին տաճար,
Բանին հաշտարար
Գերագոյն գտար, Մարիամ:
Դուռն երկնից գովեալ:
Երգեն Սերովբէք,
Զարմանան Քերովբէք,
Երանեալ սուրբ կոյս Մարիամ:
Ընտրեալդ ի Փրկչէն,
Թագըդ պարծանաց,
Ժառանգ աւետեաց,
Իսկուհի մաքուր Մարիամ:
Լուսին աննըման,
Խորան խընդալի,
Ծառ նարընջենի,
Կաքաւ քաղցրախօս Մարիամ:
Հաւիկ սըխրալի,
Զայն քո տատրակի,
Ղամբար գիշերի,

Մըթան գիշերի,
ձրագ լուսատու Մարիամ:
Յեռեալ ընդ ոսկի,
Նարդոս քրքումի,
Շուշան ի դաշտի Մարիամ:
Ոսկի ձուլածուի,
Զի կայ քեզ նըման
Պտուղ ցանկալի,
Զուր մաքուր, լսուկ Մարիամ:
Ռահրդ վերին,
Սատաֆ ի ծովին,
Վանիչ մարգարտին,
Տաճար տէրունի Մարիամ:
Ի'արունուն վերին,
Յօղ դարնանալին,
Քո ճոխ պատկերին,
Ի' իւտեալ ոսկով,
Փափաքեալ ցանկամ, Մարիամ:

Այս ոտանաւորը ներբողի տակ ծանօթաբանած է. «Եպիսկոպոսին ասածն է» թէ ձվ է ալդ եպիսկոպոսը, մենք որոշակի ոչինչ չենք կարող ասել: Սեր միջնադարեան բանաստեղծների մէջ արդէն իսկ հոգեւորականներ շատ կան, մինչև անգամ իսկ աշնպիսի բարձրաստիճան հոգեւորականներ ինչպիսի էին Սսի կաթուղիկոս Յովհաննէս Թըլկուրանցին, Աղթամարայ կաթուղիկոս Գրիգորիս Աղթամարցին, Ամդա առաջնորդ Մկրտիչ Նաղաշը և միւսները: Դա, գուցէ, լինի այն Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որ երգել է լալտնի «վառն թռչնոց» երգը՝ «Տէր Յովհաննէս հոգևով տկար...», և այլն:

Նոյն ձեռագրի մէջ դարձեալ տղեղ չղագրով և, ինչպէս երևում է, նոյն իսկ վերոյիշեալ ներբողը գրող անձի ձեռքով գրուած է և հետեւեալ վարդի ու սոխակի երգը, որ ամեն բանով արդէն մեր զուտ ժողովրդական միջնադարեան երգերից է:

Առաւօտեան ժամի պահուն Վասն գեղեցիկ տեսութեան.
Ահնես զԱժ զուարթուն. Ի'նդ քեզ կու հալի ցնծութեամբ:
Թռչուն փոքրիկ ես զուարթուն. Զրուցէ...
Զրուցէ, պուլպուլ, զրուցէ, Կանանչ ու կարմիր կու հագնի:
Զայնիկդ ի հոգիս դու զրուցէ, Ըսպիտակ ու ծիրանի,
Գիշեր-ցերեկ քուն չունիս, Նըման արևու կու փալէ:
Ժամ մի երբէք չի հանգչիս, Զրուցէ...
Վարդին սիրուն կու վառիս. Ահա զատիկ մեր հասեալ է,
Զրուցէ..., և այլն: Սաստիկ ձմեռն անցեալ է,
Վարդն հպարտ է բնութեամբ Վարդին կոկոնն բացեալ է:

Ձրուցէ...

Նարդոս զիւր հոտն բուրէ,

Մանուկն գունդգուն է,

Գարնան անտառ կուրբէ.

Ձրուցէ...

Ալգիքն մեր ծաղկեալ է,

Անուշահոտ բուրեալ է,

Քաղցրահամ պտուղ բերեալ է.

Ձրուցէ...

Թգենին տերևն արձակեաց,

Ծիրանի ծաղիկ նըռնենեաց,

Մաքուր տառարակն ձալնեաց

Ձրուցէ...

Ողկող հաւողն հասեալ է,

Թուխ և սպիտակ կախեալ է,

Կարասն գինով լըցեալ է,

Ձրուցէ...

Կարմիր և ըսպիտակ խնձոր է,

Նըման լուսնի կու փայլէ,

Տեսըն զիս միշտ կու հալէ.

Ձրուցէ...

Անտոնիէ զայս երգէ,

Մանուկ, անուշ դու ձայնէ,

Եղբայր, բաժակըդ ըմպէ.

Ձրուցէ, Պուլպուլ, զրուցէ,

Ձայնիկդ ի հոգիս դու ձայնէ.

Նոյն Ս. Լուսաւորչի ՌձԻԴ (1675) Թուին Ղարաուու քաղաքում գրուած խորհրդատետր ձեռագրի սկզբում նոր տեղի բոլորագրով գրուած է մի ուրիշ վարիանտով «Խաղող զքեզ գովել պիտի» երգը, որ, ինչպէս լալտնի է, առաջին անգամ հրատարակուել է 1851 թուին Պօլսի «Բանասէր» ամսագրում «Ռամկական երգեր» խորագրով: Երգի այդ օրինակը թէև մի շատ աղէտ անձի ձեռքով է գրուած երևում, որովհետեւ լիքն է տառասխալներով ու աղաւաղումներով, այնուամենայնիւ դա իւր անաղարտ կտորներով կարող է հեշտութեամբ ցուղել հրատարակուածի մի քանի սխալներն ու աղաւաղումները. —

Խաղող զքեզ գովել պէտքէ,

Որ բոլոր պըտղգովու հաւասար

Ձի դու միանս գեղեցիկ

Յամ պըղուն թաճու սալվար:

Թելը քաշած ոսկու մէջէն,

Դու մարգարիտ ոսկի շար,

Քո մէկ պըտուղդ ածէ ճուար

Տըպաղոնի ալ ու գուար:

Աղգ մի թուխ աղգ մի սպիտակ,

Աղգ մի կարմիր, որ լուս կուտար,

Աղգ մի գեղին՝ խունկի նման,

Անուշահոտ մուշ ու ամպեր:

Դու գրաստէն մէջ արմղան

Արարիչէն պարգեւեցար,

Քեզի հրեշտակ երբ Նոյին,

Որ քո պըտղովդ ուրախանար:

Անմահութեան պըտուղ դու ես,

Որ աշխարհիս մէջ բուսար.

Հոտով անուշադունով պայծառ,

Մարդ քո սէրուդ ոչ ագենար:

Ըզքեզ քաղեն, տանին հնձար:

ձվելու տան քեզի իրար.

Վարդի նըման ջուր կըբըխաս,

Գետի նըման որդոր գընաս:

Տանին քեզի, լընուն կարաս,

Առանց կըրակ կը եռանաս.

Շատ թագաւոր ժողովին վերադ,

Մեծ մեծ քիչխանք, աղաղ ու

մարագ:

Թագաւորաց սիտ բանաս

Եւ տէր ալես քաղաքի հաղար:

Թէ նա ունէր հաղար չարկամ,

Կամ խոցիլ սիրտ զիժար,

Յորժամ խըմէ թաս մը լիք

Յամենայն թողու և հաշտալ:

Նախիջևանի նօտրագիր ձեռագիր տաղարաններից մէկն

այս տաղի վերջին շատ աղաւաղուած և միանգամայն պիտի
դարձած երկու տունը հետեւեալ կերպով է ուղղուում.—

Ձթագածորաց որտոն բանաս. Թէ բարկացած լինի մարդոց
եւ տէր այնես քաղաքի հազարս. կամի խոցեր լինեն դիժապոյ
իւ է նա ունէր հազար չարկեմ օրհնածամ խմէ կաթ մի քնէ
Նա քո սիրովըդ հաշտեցար. Բաշխէ զամէնն ու ճաշտեալար.

Նոյն նոտրադիր տաղարանն ոչ միայն ուղղուած է վերո-
ջիւեալ խորհրդատետրի մէջ գրուածի վերջին տները, այլ և
աւելացնում է նորա վերայ, այլ ևս վեց տուն, որ մէջը չենք
տեսնում ձեռնագրերում, հրատարակուած սոյդ ծաղի սկզբնաւ
կան օրինակի մէջ. Աւելորդ չենք համարում դնել այտեղ
ալդ աւելորդ տները, որոնք այսպիսով առաջին անգամ հրա-
տարակուելով, կարող են չահեկան լինել Թէ մեր ընթերցող-
ները և Թէ մեր միջնադարեան բանաստեղծութեան բոլոր
դակ արդիւնքը լիակատար հաւաքածով հրատարակելու
գործով հետաքրքրեողն քի համար. —

Երրո՞ւմ խմէ աղքատն ի քէն, Մասխարանալը զէտ դիւանար
Ձր զայն ուղչուրն կուտուար, ԶԼՁԹ մուր քահանային
Նա լինի տէր ախարհիս.

Արարածորա պարապար. Իռչ հրանդաց լինիս բոխի,
Յորքամ խմէ կուրն ի քէնէ, Մեղքորաց դու քաւարան
Որ ի մօրէ ծնեալ լիմար, Որ զարկաւարդ բերթաց ամիր,
Հանց հետ քաղաքաց տալ միջ. Ի հէն ի գինուն քնէ չահեցար.

Զէ տեճերս չունի խապար. Իր գովեցիք Կիրովդ լոժար.
Յորքամ խմէ մոռնն ի քէնէ, Գիւս ես չունիմ գինուն չարիք,
Որի լեզուն քամոտ լինար, — Նս բաժակին եմ խղմէթքար.
Զերթ զթուլակեալ լեզուն լե- Նս զբաժակն գովեցիք,
դուն Որ մեքի հոգոցն է խոտարար.

Ս. Լուսաւորչի մի ուրիշ անթուական խորհրդատետր
ձեռագրի սկզբում գրուած է հետեւեալ խրատաբանական ոտա-
նաւորը, որ ի էն իւր գրութեան ձեռով ու ոտանաւորի արուես-
տով շատ էլ հետաքրքրական չէ, բայց այնուամենայնիւ ար-
ժանի է ուշադրութեան իւր բովանդակութեամբ.—

Ով քահանայդ պատարագաւ, Յաչս մարդկան պարկեշտ չըր-
Դու իմացիդ զխորհուրդս վերջ. Զաւղ
Կաւղ. Նա լճանէ հոգով գոփիս.

Սա է հոգոց կենագործաւդ, Ապա ի քեզ Դաւիթ և տես,
Թէն սբ. լինի մատուցող. Որ զքս պատաղաղես.
Եւ թէ լինի քան զիս խաբաւդ, Ի էն դու մարմնով սբ. Ըանա-
Պիղծ և կաղիւր չարեաց գործաւդ, րատ նս

Դե ընդ փրկչին համարձակ ես, Յամէն զիմաց զմիտք ուղղես,
Առածն մարդ զու միջնորդ ես, Կամ հետ ումեք ոխ չի պահես,
Ջած ընդ մարդկան հպտեցուս: Ապա զքս պատարագես:

Գես: Այս քեզ խրատէ, թէ գիտես,
Թէ դու ունիս աղատ ի քեզ, Լաւ իմացիր, խորագոյն տես:
Կեկեղեցի չի մտանես, Չայս պատուիրեալ եղէ ես քեզ,
Ոչ ի խորհուրդ մերձիլ իշխես, Են ամէնուղ ձեր սնեցես,
Որ լալ ամօթ չկրիտ: Դաքձեալ քեզ աղերսեմ ես,
Թէ՛ լրբիս, պատարագես, — Չարագործիս բարեխօս ես:
Իստուստանին պատիժ առնես, Չունիմ բերան, որ ասեմ քեզ,
Այլ զխորհուրդս սխալ չասես: Թէ զմարտիրոս լիչեսցես:

Նախիջևանի Դրիմում գրած ձեռագրերի լիչատակարան-
ների մեծ մասը նման են միմեանց թէ իւրեանց բովանդա-
կութեամբ և լի՛ են ոճաբանութեամբ ու դարձուածներով: Երե-
ւում է, որ լիչատակարանների հեղինակներն ուղղակի ար-
տագրել են միմեանցից, աւելացնելով միայն իւրեանց անուան
ու ազգատոհմի լիչատակութիւնը և տեղ տեղ փոխելով լեզուն,
ոճերն ու դարձուածները: Կան և ոստանաւոր լիչատակարան-
ներ. լաճախ պատահում է հետեւեալ շատ ընդունուած ոտանա-
ւոր լիչատակարանի օրինակը. —

Չեռս երթալ, գիրս մնալ,
Տկար մարմինս ի հող դառնալ.
Տէրն ողորմի ինձ և նորա,
Եւ չամենայն զարմից սորառն՝)

¹³⁾ Այս լիչատակարանի մի ուրիշ վարիանտն էլ այս-
պէս է.

Չեռս երթալ, գիրս մնալ,
Տկար մարմինս ի հող դառնալ.
Տէրն ողորմի ինձ և նորա,
Չսուրբ աւետարանս կարդալ
Եւ զտեղ ի բարին լիչեմ:

Մի տեղ էլ այս լիչատակարանը ընթարձակած է հետե-
ւեալ կերպով.

Չեռս երթալ, գիրս մնալ,
Տկար մարմինս ի հող դառնալ.
Տէրն ողորմի մեզ և նորա:
Որ սուրբ աւետարանս կարդալ,
Վերսկիւրեալքս լիչատակեալ.
Կցորդութեամբ գրիչս լիչեմ
Եւ զուք լիչք մարանալթալ,
Ձի կալք օրհնեալք լսել տալ, (?)
Այն որ օրհնեալ է չարակալ:

Ներկայումս Նոր-Նախիջևանի ձեռագրերի ընդհանուր թիւը, համարելով ս. Լուսաւորչի մատենադարանում, քաղաքի միւս եկեղեցիներում, գիւղերի եկեղեցիներում և ս. Խաչ վանքում գտնուածները, հասնում է 325-ի: Ձեռագրերից ամենաինքն համարուում է ս. Լուսաւորչի աւետարաններից մէկը, որ գրուած է Հայոց ՈԿԳ (1212) թուին, իսկ ամենանորը — նոյն ս. Լուսաւորչի «Դաւթար»-ը, որ գրուած է մասամբ իւր Յովսէփ եպիսկոպոս Արղիւթեանի ձեռքով, մասամբ էլ նոյա հրամանով Հայոց ՌՍԻԹ (1780) թուին Նոր-Նախիջևանում: Ձեռագրերի թուի շատութեամբ առաջին տեղը բռնում է քաղաքի ս. Լուսաւորչի մայր-եկեղեցին, երկրորդը — ս. Նիկողայոսը, երրորդը — ս. Թորոսը, չորրորդը — ս. Աստուածածինը և լետոյ միւսները կարգով: Արժանի է ուշադրութեան այն հանգամանքը, որ գիւղերի եկեղեցիներում շատ քիչ ձեռագիր է պահպանուել: Դորա պատճառը պէտք է համարել կամ այն, որ հէնց սկզբից էլ գիւղերի եկեղեցիներում շատ քիչ ձեռագիր է եղել և կամ, որ աւելի հաւանական է, այն, որ գիւղերում ձեռագրերը աւելի անխնամք են պահուել, քան թէ քաղաքում: Յայտնի է, որ առաջ գիւղերի եկեղեցիներին պատկանած շատ ձեռագրեր բլծմ գտնուում են մասնաւոր մարդկանց, զլիւսաւորապէս քահանաների ու չոցա ժառանգների ձեռքին: Եայտնի է նոյնպէս, որ «Քեւլէշահինենց» կոչուած Նախիջևանի ամենանշանաւոր ձեռագիրը — Յայսմաւուրքը, որի լիշատակարանի մէջ գրուած է Ղրիմի գաղթականութեան պատմութիւնը, առաջ պատկանել է Նիսուրթալ գիւղի ս. Կարապետ եկեղեցուն:

Նախիջևանի և Բեսսարաբիոյ թեմի առաջնորդութեան տեղապահ հանգուցեալ Վաբրիէ Լալիսկոպոս Այլազեանն իբր թէ կամենալով վտանգից ազատել այդ թանկագին մագաղաթը, հրամայել է 1858 առին ս. Կարապետից տեղափոխեն նորան քաղաքի ս. Լուսաւորչիչը, որտեղից և, չգիտենք, երբ և ինչպէս այդ Յայսմաւուրքն ընկել է իւր այժմուայ տէրերի՝ Քեւլէշահինենց ձեռքը: Մենք քանիցս առիթ ենք ունեցել այդ ձեռագրի առթիւ տեսնուել և խօսել պ. Յովհաննէս Քեւլէշահինեանի հետ և յորդորել նորան վերադարձնելու ձեռագիրը կամ իւր նախկին տեղը — ս. Լուսաւորչի պահարանը և կամ ուղարկելու նորան ս. Էջմիածնի մատենադարանը, հասկացնելով նորան, նախ, դորա կարեւորութիւնը Ղրիմի գաղ-

թականութեան համար ընդհանրապէս և Նախիջևանի գաղթականութեան համար մասնաւորապէս, երկրորդ, նորա եկեղեցուն պատկանելու հանգամանքը և, երրորդ, աղապիսի միթանկագին բանի մասնաւոր տան մէջ պահելու անլարմարուծիւնը և դորանից առաջ գալիք վտանգը: Բայց չենք կարողացել համոզել նորան: Պարոնը, իւր ասելով, միտք ունի մի օր ուխտ գնալու ս. Էջմիածին. այն ժամանակ նա իւր հետ պէտք է տանէ և այդ ձեռագիրը և նուիրէ վեհափառին ս. Էջմիածնի մատենադարանի համար: Բարի մտադրութիւն է, ի հարկէ, եթէ չուտ կատարուի. բայց մենք վախենում ենք, որ մինչև այդ օրը հասնի, շատ ջուր անցնի մէջտեղը և ձեռագիրը մի օր և է վտանգի ենթարկուի: Արդեօք մտածել է պարոնը, թէ քնչ մեծ բարոյական պատասխանատուութիւն է առնում իւր վերայ, իւր մօտ պահելով և աղապիսով կորստեան վտանգին ենթարկելով մի իշատակարան, որ միակ պատմական վաւերականն է Ղրիմի Հայոց մեծ գաղթականութեան:

Այդ Յայսմաւուրքը գրուած է մագաղաթի վերայ Հայոց ՌՃԼԹ (1690) թուին և լիշատակ է մի ոմն տիրացու Աւետիքի, ինչպէս այդ կարելի է տեսնել նորա համառօտ լիշատակարանից. չիշատակ է գիրքս տիրացու Աւետիքին լեկեղեցի-Աստուածածնի, որ կոչի Յայսմաւուրք. զոր կարգեալ է ի լեւտին ժամանակս վարդապետն Գրիգոր Ծերենց կոչեցեալ: Գրեցաւ սա լամի Հայոց ՌՃԼԹ, և Տեառն լամի ՌՈՂԴ, ի կաթողիկոսութեան Տեառն Եղիազարու, լառաջնորդութեան հիւսիսալին երկրիս, որ է Ղուիմ, Վարդանալ արքեպիսկոպոսի և Յակոբ վարդապետի քաջ րաբունապետի:

Ղրիմի և Նախիջևանի Հայերի Շիրակի Անուց գաղթեալու և Ղրիմ հասնելու պատմութիւնը գրուած է ս. Սարգիս զօրավարի վկայաբանութիւնից լետոյ: Դա մի ընդարձակ լիշատակարան է, որ առաջին անգամ տպագրուել է Բժշկեանի ճանապարհորդութեան գրքում, երկրորդ անգամ «Միածան» ամսագրում: ¹⁴⁾

¹⁴⁾ Քելլեշահինեց Յայսմաւուրքի Անուց գաղթականութեան վերաբերեալ լիշատակարանն անմիջապէս մէջ է բերուած և Նիստոթալի Վարդան-գրքի մէջ: Այդ Վարդան-գիրքն ալժամ մեզ է պատկանում: Կորա մի օրինակն էլ եղել է հայր Քուշնարեանի ձեռքին: (Տես «Պատմութիւն գաղթականութեան Խրիմու հայոց» գլուխ ԺԱ, էջ 127»)

թէ Նախիջևանի վերոյիշեալ բոլոր ձեռագրերն ինչ տեսակներից են բաղկացած և իւրաքանչիւր եկեղեցում ինչ քանակութեամբ են գտնուում:—այդ կարելի է տեսնել հետեւեալ ընդհանուր աղյուսակից:—

Ձեռագրերի տեսակները

Ձեռագրերի տեղերը

	Լուս.	Երկ.	Քորոս.	Աթաբ.	Համբ.	Գէրգ.	Խաչ.	Զալբըր.	Նեադիթ.	Սալա.
	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.	Ս.
Աւետարան	62	9	5	7	5	5	—	1	1	1
Յայտնաւորք	33	1	2	2	3	2	1	1	—	—
Մաշտոց	33	—	2	—	—	—	—	—	—	—
Ճաշոց	25	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Շարական	28	—	2	1	—	—	—	—	—	—
Խորհրդատետր	20	3	1	—	—	—	—	—	—	—
Սաղմոսարան	20	—	1	—	—	—	—	—	—	—
Գանձարան	12	1	—	—	1	—	1	—	—	—
Ժամագիրք	3	1	—	—	—	—	(15)	—	—	—
Տօնացոյց	7	—	(16)	—	—	—	—	—	—	—
Սաղմոսարան և Գանձարան	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ժամագիրք և Սաղմոս	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Խաղզիրք	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Շալակնոց և Սաղմոս	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Գանձարան և Քարթլիք	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Գանձարան և Տաղարան	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ճառընտիր	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Կարգիս Շնորհալի	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Գիրք Տղայութեան Յիսուսի	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Վարդանգիրք	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ժողովածու	2	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Քահանայաթաղ	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Դաւթար	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Աստուածաշունչ (սլակաս.)	—	—	—	—	—	—	1	—	—	—
Գիրք Խրատուց	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—

260 16 14 10 9 7 5 2 1 1

Բացի այդ ընդհանուր ցուցակում նշանակուած ձեռա-

15) Ս. Խաչ վանքի «Ժամագիրք» ձեռագիրը լոկ ժամագիրք է, այլ «Ժամագիրք և պարղատումար» մի կազմի մէջ:

16) Ս. Թորոսի Տօնացոյցը լոկ Տօնացոյց է, այլ «Տօնացոյց և ժամագիրք» մի կազմի մէջ:

գրերից, որոնք գտնուում են եկեղեցիներում և կազմում են ընդհանրութեան սեփականութիւն, Նախիջևանում կան բաւականին թուով ձեռագրեր և մասնաւոր մարդկանց ձեռքում, Այդ մասնաւոր մարդկանց սեփականութիւն համարուած ձեռագրերի մեծ մասը, ինչպէս արդէն առաջին գլուխներից մէկում ակնարկեցինք, առաջ դարձեալ եկեղեցիներին են պատկանել և խոտոյ միայն ժամանակի ընթացքում անցել են սորա նորա ձեռքը և մասնաւոր սեփականութիւն են դարձել, փոքր մասն էլ դեռ Ղրիմում մասնաւոր սեփականութիւն են եղել և գաղթականութեան ժամանակ բերուել են Նախիջևան և որդէցորդի ժառանգութեամբ հասել են իւրեանց ներկայ տէրերի ձեռքը:

Մասնաւոր ձեռագրերից մեզ յատկապէս չալտնի Նն՝ վերոյիշեալ Օղաբաշենց աւետարանը և Քելէշահինենց Յայտաւորքը, Գանձապետեան Տէր-Մկրտիչ քահանայի Սարգիս Շնորհալին (գրուած Ղրիմում ՊԵ թ.) և Ամիրտովլէթ Ամասիացեոյ «Անգիտաց անպէտ» կոչուած բժշկարանը¹⁷⁾, օր-

¹⁷⁾ Այս ձեռագիրը չալտնի Ամիրտովլէթ Ամասիացեոյ «Անգիտաց անպէտ» կոչուած բժշկարանի ոչ ընտիր օրինակներէ մէկն է: Դա գրուած է տղեղ նօտրագրով և չեղանգրով կրկն թարակ թղթի վերայ, ունի 621 թուղթ և ամփոփուած է կաշեպատ փայտի կազմի մէջ: «Դեղօրէից կերպն ու պատրաստութիւնը» գլուխը, որ ձեռագրի ամենաընդարձակ մասն է, իւր սկզբում ունի Ամիրտովլէթի չալտնի իշատակարանը: «Հիւանդութիւնները և նոցա բժշկութիւնը» գլուխը, որ զըրուած է այբուբենական կարգով, բաղկացած է երկու մասից՝ հին, Ամիրտովլէթի գրածից և նոր, ուրիշների ձեռքով եղած լաւելուածից: Ցաւելուած կալ և «Բառարան բժշկութեան» գլխի վերջում: Թէև նոր իշատակարաններ չատ կան գրուած, բայց դոցա մէջ չկալ ոչ մէկը, որ իւր, ձեռագիրն արտագրողինը լինէր և որից մինք կարողանայինք իմանալ, թէ ալդ ձեռագիրն ո՞վ է արտագրել, հրտեղ և երբ: Նոր իշատակարանները գրուած են ձեռագրի սկզբում, միջում և վերջում՝ գեղ չեղանգրով անգրագէտ մարդկանց ձեռքով: որոնք դժբանք են ածել բժշկարանը և իւրեանց տպաւորութիւնն են չալտնել: Աւելորդ ենք համարում այստեղ մէջ բերել ալդ տպաւորութիւններից մի երկուսը, որոնք հետաքրքրական են:

«1830 ին. Շատ մարդու հիւանդին շատ հեղիններին ԿԸ ՄԱՅՆԻ սասաններն են նախցալ ամէն ալ աղէկ եղան Աստուծով Կարապետ Լօխմանեան» «1881-ին. Ան հեղինաբանս կարդացի Ժրն Ժ անգամ լաւն կանէի վատ բանին զրան էէր

Մարիամ Տէր-Գրիգորեանի Շարականը ¹⁵⁾, մեր սեփական Վարդանազիրը և Գաղարանը, նախկին Հակական Մագիստ-

նայէի ալսկից շատ բան կը իմանայի քանի կարդայ միտքը կը բացուի անպէս իմանաս Աստուծով եւ Լօխմանովս հասու եղայ այս բանիս ինչ որ մէկ բանըն տեղակ չեղայ վազ չէր գալի ամէն մէկ բանըն բերանք եղայ ամէն մէկ ճարն հարց-նուր նէ խրատ կու տալի ամէն մարդ չնորհակալ կ'լալին կամ ողորմիս կասէին ծնողացս»:

«Այս բժշկարանս ձ տարի ապրող մեռնող շրվտէրնէստէ անուշով հէքիմին զիրերուն մէջէն գտնվի է մեռնելուն էտեւ Այս գաղտուկ հէքիմարանս իւրեան սագէրուն ձ տարիներով պահիլ էր, որ սորայ պապըն ապրել է ձԸ տարի, մայրն ձէ տարի և հայրն ձԺԲ տարի ամէն օր բանցնելով ասոր մէջի ճարը որ գրված է պարտէ ամէն առաւօտ իրկուն Ը կամ Թ կաթիլք կարմիր գինիի կամ չալի կամ խորոված միսի ջուրի մէջ կաթեցնելով խմել»։ Այս լառաջարանից լետոյ գրուած է. «Գեղ երկարութեան կենաց» անուշով ճարի մասերը—«էղա-ները» և պատրաստութեան ձեւը։ Այս փշատակարանը և զեղի պատրաստութիւնը գրել է մի ոմն Տէր Մարտիրոս — «տէր Մարտիրոսի ձեռամբ է գրեցեալ թվին ՌՄԾԵ ով ոք կարդայ մեզ լիչէ»:

Ձեռագիր բժշկարանիս կողքին գրուած է և Ղրիմի ս. Խաչ վանքի գմբէթի երկաթազիր ոտանաւորը,—

Փառաց տաճարս Աստուածալին,
Նրկրորդ զըրախտ կենաց փալտին,
Որ է պատկեր երկնից վերին,
Եւ եռյանձնեանն կալեանին.
Ի ծընընդենէ մարմնոյ փրկչին՝
Ի բնք հարիւր և հազար ամին
Ութ և չիսուն ըսկսեալ յամին,
Կանգնեալ յանուն սուրբ Նչանին.
Սատարութեամբ իւր ծառային՝
Յօհաննիսի կըրոնաւորին
Եւ հարազատ եղբարց նորին
Եւ ըստ հոգոյ ողորց բնաւին.

¹⁵⁾ Օրիորդ Մարիամ Տէր-Գրիգորեանի Շարականը մի մաղաղաթ փոքրազիր կաշեպատ փայտէ կաղնով մանր, գեղեցիկ բոլորազրով գրուած ընտիր ձեռագիր է, որ գրուած է Օշին թագաւորի ժամանակ Հայոց ՉԿԷ—(1318) թուին գալու անապատում «Խըլզի» կոչուած ընտիր օրինակից, Աւելորդ չենք համարում մէջ բերել այստեղ այդ Շարականի ամբողջ փշատակարանը։ «Փառք սուրբ երրորդութեան և միաստուածութեան ամէն, Գրեցաւ եղանակաւոր փառս ի թու» հայոց ՉԿԷ ի թագաւորութեանս հայոց աւշնի աստուածաւորի և

քատի «Դատաստանագիրքը»¹⁹⁾, տեղիս թեմական դպրանոցի «Անտառ նորագոյն մասժմանցը»²⁰⁾, և այլ ևս մի քանի մանր-մունր բաներ, ինչպէս, օրինակի համար, Տրնացոյց, Ոսկեփո-րիկ, Համալիլ և այլն:

Բարեպաշտի, որդւոյ արքայիս Լեոնի՝ Նւ ի հալրապետութեան տեառն Կոստանդեա Կիսարացոյ ի յանապատս որ կոչի գալու՝ ընդ հովանեա սուրբ Աստուածածնիս և ալլոց սրբոցս որք աստ, ձեռամբ մեղապարտ և անարժան քա՛հ Սիմէոնի. ի խնդրոյ պատուական և հոգեոր եղբաւր մերոյ՝ Ստեփանոսի դպրի. Արդ աղաչեմ զասենեսեան որք ազատիք ի սմանէ, լի-չեսջիք զստացաւդ տառիս զպատեական պատանին զստեփա-նոս դպիրն և զծրնաղս իւր որ Խտացաւ զսա ի վալելու մն ան-ձին իւրոյ և ի լիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւղաց իւրոց մաւր իւրոյ պիտործին և հաւր իւրոյ մարտիրոսին հանգուցելոյն ի Քրիստոս, որոյ ոգորմեսցի Տէր Յիսուս Քրիստոս. ամէն. Ընդ նմին աղաչեմ լիչել զանպիտան գրիչս զՍիմէոն և զծնաւղս իմ և խոշորութիւն գրիս՝ և սխալանացն որ ի սմա հանդիպի անմեղադիր լերուք աղաչեմ. Նւ Աստուած լիշողացդ և լիշե-լոցս ամ հասարակ ողորմեսցի ի միւսանգամ զալստեանն իւրոյ. և նմա փառք յաւիտեանս ամէն. Բացդ գրեցաւ սա ի լաւ և լընտիր աւրինակէ զոր ալժմ խըլդի կոչեն»:

«Ո՛հ զմեղաւոր հոգս զսարգիս սուտանուն ք՛հ՝ զոսկաւդ տառիս և զծն»։ Իմ աղաչեմ լիչել ի տէր :

¹⁹⁾ Այդ դատաստանագիրքը ներկայումս պահուած է Նոր Նախիջևանի քաղաքային վարչութեան գիւանդում։ Դորա մասին տես մեր «Նոր-Նախիջևանցւոց Կայսերաշնորհ հրովարտակր և նոցա Դատաստանագիրքը» յօդուածը. «Լուսավ» թիւ 1902, գիրք 1:

²⁰⁾ Կաշեպատ փայտէ կաղմով նուրբ, բարակ թղթի վե-րայ երկխիւն նօտրադրով, կարմրադեղ գլխադրերով և ունի-տորական լեզուով գրուած մի մեծադիր ձեռագիր է զաւ Դո-րա լիակատար խորագիրն է. «Անտառ նորագոյն մասժմանց իմնեալ ի հեղինակութեան սրբոյ եկեղեցւոյ. Յարմարեցուցա-նելի ամենից լուր աւուրցն քառասորդաց, Կիւսակէից, բո-լոր տարոյն, և հասարակ տօնիցն սրբոց։ Ի գերչարգելի. Տեա-ռըն Ագէքսանդր գալամաթի կոչեցելու. մեսինացւոյ ի փա-տուալ»:

Թարգմանեցեալ լիտալականէ լեզուէ. ի հալկական բար-բառ ի Ղուկասու վարդապետէ խարբերթացւոյ։ Ամի տեառն 1741։ Ըստ խնդրոյ Արհի և պանծալի եպիսկոպոսին տեառն Յովհաննու պատրիարքին Կոստանդնուպոլսոյ, հանգուցելոյն առ Քրիստոս։ Ի Կոստանդնուպոլիս քաղաքի արքայականի։
— Ըստ հալոց թվարանութեան ՌՃՂ.ին»:

Ե
 Եկեղեցիներն ձեռագրերից արժանի են առանձին ու-
 չադրութեան՝ Ս. Լուսաւորչի Կիլիկեան երեք աւետարանը,
 Սաղմոսներից մէկը, դիրք կամ աւետարան տղայութեան Յի-
 սուսի և Ս. Աստուածածնի աւետարաններից մէկը: Կարօտ են
 մանրամասն հետազօտութեան ու ուսումնասիրութեան Ս.
 Լուսաւորչի ճառքները, որ քրոնած է հայոց ՊԲ (1353) թուին.
 Սարգիս Դնորհալու երկու Ծրինակ մկնութիւնը, որոնցից
 առաջինը գրուած է Հայոց Պիղ (1356) թ., երկրորդը՝ ՊԽ
 (1398) թուին, վարդան-գիրքը, որ գրուած է հայոց ՉԼ (1381)
 թուին Կոստանորակէս ԺՁ և ԺԷ դարերում գրուած երկու
 ժողովածուներ:
 Առաջին Կիլիկեան աւետարանը, որ երկու անգամ ար-
 ծաթապատ է անել տրուած՝ առաջին անգամ հին ժամանակ-
 ները մի ոմն Սինանի ձեռքով, որ մի բարեպաշտ մարդ է և.
 ղել և իւր ծախքով արծաթեայ զարդերով զարդարել է տուել
 ձեռագրի կազմը, երկրորդ անգամ նոր ժամանակները մի ոմն
 Յովհաննէսի որդեգծիչ Պետրոսի ձեռքով Սոսկուայում՝ սկզբից
 պատկանել է Սսի թագաւորական մատենադարանին, Ալդտե-
 ղից դա առաջ տարուել է Սեփաստիա, իսկ Դրիմի Կաֆա-
 քաղաքը և, վերջապէս, Նոր-Նախիջևան: Թագաւորական ա-
 ւետարանի այդպէս երկրից երկիր, քաղաքից քաղաք թափա-
 ռելու պատճառն եղել է, ինչպէս երևում է լիշատակարանից
 հետեւեալ հանգստման քը: Մի սերաստացի Ստեփան անունով
 եպիսկոպոս կամենալով երկրպագութիւն անել Ս. Լուսաւորչի
 աջին՝ Հայոց ՔՍուրբի դիտապետի օրհնութիւնն առնել և ող-
 չունել Հայոց Կիլիկիոյ թագաւորին, գալիս է Կիլիկեա Օջին
 թագաւորի և Կոստանդին կաթողիկոսի ժամանակ: Թագաւորը
 սիրալիք ընդունելութիւն ցուց տալով եպիսկոպոսին, Վաճե-
 նուն է նորան մի թանկագին ընծայ տալ, բայց նա ամար-
 նաւոր գանձն առ իջին է համարում և ըղձաճում է միջին
 կենաց քարոզիւնը, այսինքն աւետարանին: Այն ժամանակ
 Օջինի հրամանով նորա առաջ քացւում է արքունի մատենա-
 դարանը և պաշարկաւում է նորան ընտրել իւր համար այն-
 տեղ գտնուած բաղմաթիւ աւետարաններից որը ցանկանայ:
 Նա էլ մտնելով պարկեղս տանն ուր հաւաքեալ Վալին սուրբ
 կտակարանքն, ընտրում է բոլորի միջից այդ աւետարանը,
 որովհետեւ շատ է հաւանում դորա՝ արագ և զեղեցկազիր գրչին:

և բաղմերանգ ծաղկաւք զարդարեալ լողնալանճար նկարա-
կերտին»:

Այդ աւետարանը գրել է Աւետիս գրիչը, բայց թէ երբ,—
լատինի չէ, որովհետեւ դորա գրուելու թուականը չի նշանա-
կուած: Կարելի է միայն շատ հաւանականօրէն ասել, որ Ստե-
փաննոս եպիսկոպոսի ձեռքն անցնելու ժամանակ դա դեռ նոր
է գրուած եղել, որովհետեւ նորա զարդերն ու պատկերները
դեռ բոլորովին վերջացած չեն եղել, ալ միայն «ի տն տնօ-
րին» ականացն բաժին մի նկարեալ էին և զկէսն նշանագծեալ
և զլոյտիս թողեալ գտեղի: Առ հասարակ մեծ հաւանականու-
թեամբ կարելի է ասել, որ այդ աւետարանը գրուած է մօ-
տաւորապէս 1319—20 թուականներին: Ար դորա գրութիւնն
այդ թուականներից առաջ կամ լետոյ չի կարող լինել,— այդ
երևում է և ալն հանգամանքից, որ Ստեփաննոս եպիսկոպոսը
կամենալով լրացնել ձեռագրի պատկերների և նկարների թե-
րի մնացած տեղերը, որոնում, գտնում է մի Սարգիս անուշով
և Պիժակ ժականուշով քահանայ և լանձնում է նորան այդ
դործը, խոստանալով աշխատանքի վարձ հատուցանել քահա-
նային Ռ և Յ դրամ: Սարգիսն էլ, որ շատ հմուտ է լինում
«նկարապրութեան» արուեստին, մեծ սիրով ձեռնարկում է
գործին և մեծ աշխատանքով լրացնում է «ռսկենկար» պատ-
կերների պակասը նոյն Սչին թագաւորի և Կոստանդի Բ պրօ-
նադործ կաթողիկոսի ժամանակ հալոց 20-ի (1320) թուին²¹⁾:

²¹⁾ Իւր պատկերների գեղեցկութեամբ ու նկարների նոր-
բութեամբ աչքի ընկնելու բան է և «Յովսէփեան» կոչուած
մեծագիր աւետարանը, որ նոյնպէս Կիլիկիայումն է գրուած
երևում: Յովսէփեան աւետարանը, որ ինքն երջանկալիշատակ
արշին իւր տեպհական ծախքով արծաթապատ է անել տուել
և նուիրել «ի դուռն Նախիջևանու ս. Լուսաւորիչ աւագ եկե-
ղեցոյն», գրուած է մագաղաթի վերայ մաքուր բոլորագրով:
Դորա հաստ արծաթապատը ձուլածոյ է և ունի երկու երեսի
վերայ ուռուցիկ պատկերներ: Առաջին երեսի վերայ՝ «նկիւն-
ներում ձեռքբաժ ին աւետարանիչների պատկերները, իսկ
մէջտեղը — ի աշխուժիւնը. երկրորդ երեսի վերայ՝ մէջտեղը
ձեռքբաժ է Աստուածածոր պատկերը՝ Յիսուս մանուկը զը-
կին, անկիւններում — աւետման, ընծալման, մկրտութեան և
մոգերի երկրպագութեան պատկերները, Կան պատկերներ ար-
ծաթեալ կազմի և լալն բերանակալի վերայ, ոյոնց բովան-
դակութիւնը առնուած է Քրիստոսի չարչարանքի տեսարան

Արժանի են առանձին ուշադրութեան այդ աւետարանի պատկերները: Գորա լուսանցքներն էլ, ինչպէս Նախիջևանի

ներից: Ամբողջ ձեռագիրը պարունակում է իւր մէջ հաստ ընտիր յագագաթի 337 թուղթ, որոնցից 316 թուղթը բանում է աւետարանի բնագիրը, իսկ մնացեալ 16 թուղթը— լիշատակարանները, համարարաւոր և լիշատակարանների համար գրքի սկզբից ու վերջից բաց թողած թղթերը: Համարարաւոր, որ գրուած է կամարակապ զարդերի մէջ, սկսում է «Ամոլնի աղեկսանգրացու» սովորական խօսքերով և վերջանում է «Աղջ լեր, Զա՛վ վդ լի՛շ» բառերով: Համարարաւորի երկու առաջին երեսների կամարակապ զարդերի ձախտին նկարուած է երկու մարդու պատկեր, որոնցից առաջին երեսի վերայ նկարուածը մի ձեռքին բռնած է կրտսեայ ուլորած թուղթ, իսկ միւս ձեռքը բարձրացած է օրհնութիւն տալու ձևով: Երկրորդ երեսի վերայ նկարուածը մէկ ձեռքին գիրք է բռնած, միւս ձեռքն առաջին նման բարձրացրած է օրհնութիւն տալու ձևով: Առաջին պատկերի մօտ գրուած է «Եւսեբիէ», երկրորդի մօտ— «Արալիոսէ»:

Աւետարանի երկէջ է և ունի ծաղկեալ և ոսկեղօծ զրէխադեր և հալկական ձեռագրերին չատուկ զարդեր լուսանցքների վերայ՝ ծաղիկներ, խաչեր, կաթուղիկէներ, օձեր, ծառեր, թռչուններ, հրեշտակներ և աւետարանի բովանդակութիւնից առած զանազան պորժող անձանց պատկերներ՝ Տիրամօր, Առաքեալների, Սողոմոնի, Յուդայի, և այլն և այլն: Իւրաքանչիւր աւետարան ունի նախադրութիւն և զխակարգութիւն, իսկ Մատթէոսի, Ղուկասու և Յովհաննու աւետարաններն ունին իւրեանց նախադրութիւնից և զխակարգութիւնից չետոյ և այդ աւետարանիչների մեծագիր պատկերները: Զեռարի գրութեան ձեւից պարզ երևում է, որ Մատթէոսի և Մարկոսի աւետարանները գրուած են մէկ մարդու ձեռքով, իսկ Ղուկասինն ու Յովհաննունը—մի ուրիշի: Ղուկասի աւետարանի վերջում գրուած համառօտ լիշատակարանից մենք իմանում ենք, որ առաջին մասի գրողն է Աւագ վարդապետը, երկրորդինը—Սարգիս Երէցը և որ այդ ձեռագիրը գրուած, վերջացած է Հայոց ՊԱ (1352) թուին: — Ո՛վ զմեղաւոր հոգս զավա՛ վզ՝ անարժանս զոսկաւղ և զծաղկաւղ սուրբ աւետա՛, ի՛շ՝ աղաչե՛: Նայե զանարժանս Սարգիս Երէց՝ որ բազում աշխատութեամբ ի դառն ժամանակիս որ էր թիւս հայոց ՊԱ. կատարեցի զսա իմով անձամբ և ձեռաւք ի խնդրոյ մեծ հոգետոր բաբունոյն ալաք կոչեցեալ: որ ինք մեծ բաբունին գրեալ էր զաւետարանս զայս մինչև ի Ղուկասու վանց որ այլ մագաղաթ չկար նա մնացել էր կ'սկատար. նա վասն լոյժ սիրոյն Վրիտտոսի կուշանայր որ ի զլուխ ելանէր. նա կատարեց Աստուած զիւր

միւս պատկերազարդ աւետարաններինը, դարդարուած են ծաղիկների, ծառերի, թռչունների, զգեստների, խաչերի և կաթն-դիկէների նկարներով, բայց դորա զարդերը, նախ, աւելի նուրբ ու զեղեցիկ են, քան թէ միւսներինը, երկրորդ, դաս բացի իւր լուսանցքների նկարներից և աւետարանիչների մեծ ծաղիր պատկերներից, ունի և բազմաթիւ ընտիր, նուրբ ճաշակով լօրինուած աւետարանների համարեան իւրաքանչիւր գլխի բովանդակութեան համապատասխանող մանր պատկերներու Ստեփաննոս եպիսկոպոսի սրտին անքան մօտիկ, անքան սիրելի աղ չկենաց քարոզը՝ բերուել է Ղրիմ իւր խկ եպիսկոպոսի ձեռքով, որ խոյս տալով ալլաղդիների հալածանքներից, եկել է Կաֆա քաղաքը և երկար ժամանակ անտեղ ապրելուց՝ լստող, թողել է նորան լիշատակ քաղաքի բազմաթիւ եկեղեցիներից մէկում, պատուիրելով չծախել, գրաւակաւն չդնել և չհանել եկեղեցուց, չտեղափոխացնել։ Կիւիկեան երկրորդ աւետարանը նոյնպէս արձաթաղատ է. նա դրուած է մագաղաթի վերաւ մանր, զեղեցիկ բոլորագրով և ունի սովորական զարդարերը և ոսկեալ տառերը և բազմաթիւ մանրանկարներ լուսանցքների վերաւ։ Այդ աւետարանը գրել է Ստեփաննոս գրիչը Սմբատ թագաւորի և Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ հայոց 980 (1297) թուին և ոսկով զարդարել է Գրիգոր քահանայն։ Դա պատկանել է Լևոն թագաւորի «ղոնապան» Սիր Սիրուն իշխանին, որ ընծայել է դորան «Անհամբերո կոչուած սուրբ Աստուածածնի տաճարին» «ի լատանալ խէչ խրտնվոյն», որ նա ինքն իւր ծախքով վաւրանսրողել էր ²²⁾։

Հալիքի Ալթուն Պուղա Նաչիրի դէպի Կիւիկիա կատա-

խնդիրքն ու պատրաստեց զանաւթն գրոյս որ կատարեցաւ ի փառ Աստուծոյ ամէն։

Յովհաննու աւետարանի վերջում անմիջապէս ինչպէս նորա շարունակութիւնը նոյն ձեռքով ու ոսկած գլխագրով գրուած է հետեւեալը. —

Իսկ Յովհաննէս արծուանման
Թռեալ մըտաւք անհասական,
Առ ի պատմել որդւոց մարդկան
Ձանճառ էիցս հանրական։

²²⁾ Հայր Մինաս Բժշկեանը մէջ է բերում իւր ճանապարհորդութեան գրքի մէջ այս աւետարանի ինչատակարանի միայն համառօտ բովանդակութիւնը։

բաժնի արշաւանքի ժամանակ, երբ աւերուել, քանդուել ու աւարի է մատնուել ամբողջ Կիլիկիան, կողոպտուել է և Աղանայի վերոյիշեալ Ս. Աստուածածին եկեղեցին և այդ աւետարանը միւս սրբազան անօթների հետ միասին ընկել է անօրէնների ձեռքը և տարուել է Հալեք, որտեղ գտել է նորան պարոն Պետրոս խնայունաց իշխանը, որ դեսպան է ուղարկուած եղել ամիրաների մօտ, և գնել, բերել է Կիլիկիա: Վասիլ իշխանը, որ թագաւորի «թղթագիրն» է եղել, հատուցանելով Պետրոս իշխանին աւետարանի ազատելէքը, վերստին տարել, գրել է նորան իւր առաջուայ տեղը—Ս. Աստուածածին: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է այդ ձեռագրի լիջատակարանը, որի մէջ պատմուած է վերոյիշեալ Աթոն Պուղալի և աւետարանի գերի տարուելու մանրամասն պատմութիւնը: Դա, այդ լիջատակարանը հետաքրքրական է ոչ թէ միայն իւր պատմական բովանդակութեամբ, որ մեծ գին ունի մեր պատմութեան համար, այլ և իւր լեզուով, որ Կիլիկիայում աշխատանակները գործածուած հայոց լեզուի մի կատարեալ օրինակը կարող է համարուել, չենք ասում արդէն այն, որ դորանից մենք իմանում ենք, թէ Կիլիկիոյ հայ թագաւորների դրանը գոյութիւն են ունեցել «դռնապան» և «թղթագիր» կոչուած պաշտօնեաներ:

«Արդ չեա կատարելոյ դուրբ աւետարանս, գրուած է այդ նշանաւոր լիջատակարանում, ամենայն օրհնութեանց արժանիքն դորս չիշեալ են լիւրիանց լիջատակարանս, անկեալ էր սուրբ աւետարանս ի հանգուցեալ հոգին ի Սիր Սիրուն որ էր դռնապան արքային հայոց Լեոնի. և նա շնորհեալ էր զսալ սուրբ տաճարին աստուածածին զոր ինքն վերստին էր շինեալ ի չատանայ խէչ խրտնվոյն որ կոչի անհամբեր աստուածածին, նա ի բաղմանալ անաւրինութեանն մերոյ վասն բազում մեղաց մերոց, անաւրէն նախնի հալածալ ալթուն պուղալն իբրև զըռափսակ և զանձն առաջին, խաբեալ զարքայն հայոց Լեոն բազում բանիւք, և անհոգեցեալ, և էր արքայն անհոգ նստեալ չատանայ և աշխարհն ամենայն անհոգ ամեն մարդ ի լիւր տուն ու ի լիւր գործս, վստահ ի սուլտանին ամանաթն և ի չայն որ մեր դեպներն մալոյն առ սուլտանին և առ անաւրէն ամիրայս, և սալ խաբէութեամբ առեալ զհալպալ հեծեալն տնուանելով չնիրատ ի ճաղարն կու երթամ, ու լիշուեց լերկիրս ի ԻՋ ի մայիսն ի Ն շաբթի չաուր Համ-

քարձման փրկչին, և երեկ զորդ ի մուռն ու ի լատանայ ու ինչլի տարսուս, և առեալ բազում ըռզակա և մարդ ու անասուն ու արար ուժով սպանումն ու արար բազում աւեր ու փայրեցումն, և արքայն հազիւ զերծեալ լատանայ ու գնացեալ ի մուլեոնին առջև, և կեցաւ թաւր չերկիրս ու ելաւ, և վարեցաւ զիրք սուրբ աւետարանս ի հալպ հետ. ալլ անաւթից եկեղեցւոյն, և գտեալ զսայ աւրհնութեանց արժանին պատուելին իշխանն պ'ր Պետրոս Խըպտենց՝ որ առաքեալ էր զնսպան առ անաւրէն ամիրայս, և վասն աստուծոյ սիրոյն և զիտելոյ որ մեր եկեղեցւոյն էր, զնեալ զսայ և բերեալ չերկիրս և հտ լանարժան ծառայս աստուծոյ և ձեր ի վասիլս որ էմ թղթագիր արքայիս, և առեալ զգիրն զոր զնեալ էր լաւաւրինացն, և հս մեծաւ սիրով և լոյժ փափագանաւք ընդալալ զսայ ի վալելս սուրբ եկեղեցեաց և սուրբ տաճարին տիրամօր աստուածածնին, և լետ աւերելոյ զերկիրս անաւրինացն, դարձեալ խաբլութեամբ թէ աքն զորեղաւ եղաւ սուրտանն ընդ ձեզ սէր է տուք զմալն ու ի առխաստ մի մալ ի մէնէ որ էր զձՆ դրամ ու տարի մի ի բուն ինչլի մէկալլ ապրիլն ծեծելով և հարամով անցոյց զերկիրս, և լետ մալին առնելոյն սուլտանին ուղեց զբերդերն զգետին ալն զէհին զոր ալլ էր տված, նալ արքայն Վսոն առաքեաց զպարոն պաղտին մարաջախտն և զիս զանարժանս զվասիլս առ սուրտանն եգիպտոսի Նասրն, ուղեւով ամանաթ որ ինք արքայն երթալր առ ինք վասն փրկութեան երկրիս, նալ անաւրէնս ալս ալթուն պուղայս արդել զմեղ ի հալպա բերդն ի զնդան և ինք մտաւ հեծելով չերկիրս ու ի առ զղիրն և լետ բազում տանջանացն ի պնդանն հետ է և մոլն հասեալ վախճան մարաջախտուն, որոյ ողորմեսցի տէր լիտուս և տացէ իւր պսակ մարտիրոսական և բերեալ զմարմինն ի հալք և զիս արդել անաւրէր ամիրայն բոլոր տարի մի, ու կուղէր սուլտանն զոր Զահանն կտրէր ու շատ Զանաց արքայն վասն փրկութեան երկրին ու չկարաց, և չերկրորդ տարին մտեալ նոյն ամիրիս ալլ վալր չերկիրս բազում հեծելով ու բաւնով ու աւերեցին զերկիրս զլեռն ու դաշտս ու ալրին բազում սպանումն ու առին անբաւ ծառայս ու ան ու կու կորսնվէր երկիրս՝ նա անճարկեցաւ թաղաւորն ու կատարեաց զսուլտանին կամքն ու երեստ զոր կտրէր Զահան բերդերովն ու զերկիրն ու զպանձալին ալսա զոր բազում ծախիւք շինեալ էր և հասեալ ի

յանարժանս խնամքն աստուծոյ բարձրելոյն բարեխառնութեամբ իւր սուրբ մօրն սուրբ կուսին մարիամայ, ազատեցաւ ի բանտէն ու եկի լերկիրս և ի սոյն ամի տագնապ մեծ էր լերկիրս Կիլիկիոյ լահէ անաւրինացն, ի սրոյ ի զերութենէ և ի սովոյ, որ չմնաց չէն լետ ի բերդերուն զոր մնացին ոչ մարդութիւն լետ աջնաց որ բերդերն ի փախուստ էին ական ունելոյ ողորմութեան աստուծոյ և եւ զբեցի զալս չափս առ ի լիշելոյ զանարժանս. արդ աղաչեմ զամենեւեան վասն սիրուն քրիստոսի որք աւգտիք ի սուրբ աւետարանէս, կալ զաւով, կամ աւրինակչով լիշեցէք առաջի քրիստոսի և մեզաց թողութիւն խնդրեցէք, նախ և առաջին ստացաւոցաց սուրբ գրոցս, և երկրորդ ստացաւին զսալ սիր սիրունին, և իշխանին պարոն պետրոսի որ աղատեաց զսալ լանաւրինացն, և լետոյ անարժանիս վասլի և ծնողաց իմաց ստեփանոսի և մարիամու և ալիծին, և ամուսնոյն իմոյ ապլի և զեռաբոյս որդիկին իմոյ անդրանկին լակորալ որսլէս զի ընդ միոյ հարոյրապատիկ հատուցէ ձեզ աստուած աստ և ի հանդերձեալն գրեցի զսա ի զառն և լետին ժամանակիս ի մարդեղանաւոյն քրիստոսի աստուծոյ լուսոյն մերոյ ՌԵՃԼԷ, և ի հայոց թվ. 222 (1337) և քրիստոսի փառք լախտեանս ամէն»:

Կիլիկեան երրորդ սւկտարանի փաշտէ կազմը հազցրած է ոսկեջրած արծաթապատի մէջ, որի մի երեսի վերայ ձևացրած է աւետարանիչների պատկերները և երեսի չորս բոլորը խոշոր տառերով գրուած է հետևեալ լիշատակարանը. «Դրեցաւ աւետարանս և կազմեցաւ հրամանաւ Տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի լիշատակ իւր ծնողաց իւրոց ն եղբարց ամէն», իսկ մյւս երեսի վերայ ձևացրած են Փրկչի, Տիրամօր և Յովհաննու Կարապետի պատկերները և երեսի չորս բոլորը զարձեալ խոշոր տառերով գրուած է. «Քրիստոս Աստուած ողորմեա Տեառն Կոստանդեայ կաթողիկոսի և ծնաւոց իւրոց և եղբարց և եղբաւ որդեաց ամէն թվ. 27. և Այս աւետարանի արծաթապատն աւելի նուրբ, գեղեցիկ և ճաշակով է շինուած, քան թէ միւսներինը, և հնութեան կնիք է կրում հաւանական է, որ գա հայ վարպետի գործ լինի»:

Ամբողջ պիքքը, որի կազմի կարը քանդուած է, սեղտեղ թերթերը միմեանցից բաժանուած, տեղ-տեղ էլ թերթերը և պատկերները թափուած, ունի իւր մէջ 365 մագաղաթ թերթ, որոնցից 359-ը լուսուած է երկէջ գրած բնագիրը, 5-ը

լիշատակարանները և մէկը բաց թերթ: Աւետարանները չունին ոչ նախադրութիւն և ոչ զլիսակարգութիւն, չկալ և սովորական համաքարքառը: Իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբում դրուած է աւետարանչի մեծագիւր պատկերը. Յովհաննու աւետարանչի պատկերը Ղուկասի աւետարանի վերջին երկու թերթի և Յովհաննու աւետարանի առաջին թերթի հետ միասին ընկած, կորած է: Ընկած են երեւում և ուրիշ մեծագիւր պատկերներ, որոնցից մէկն է և մեր լիշած հայոց թագաւորի պատկերը, որ ալժմ զետեղուած է ձեռագրի վերջում, լիշատակարանների մէջ: Բացի թագաւորի և աւետարանիչների պատկերներից, դա ունի իւր լուսանցքների վերայ և ուրիշ մանր պատկերներ ու սովորական զարդերը, որոնց բոլորի նկարչութեան արուեստն էլ նուրբ է, ներկերը թարմ և գեղեցիկ ճաշակով ընտրած: Աւետարանների սկզբի տողերը և գլուխների զլիսագրերը գրուած են զարդագրերով և ոսկեգօծ երկաթագրերով, իսկ բոլոր ընագիրը միջին մեծութեամբ մաքուր բոլորագրով:

Աւետարանը, գրուած է, ինչպէս երեւում է կաղմի արձաթ սպատի և միւս լիշատակարաններից, Կոստանդին կաթողիկոսի ծախքով և հրամանով Հռոմկալում Կիւր'' (Կիւրեղ) զրչի ձեռքով Հռոմից Բարսեղ կրօնաւորի ձեռքով բերուած մագաղաթի վերայ «բարեպաշտ» Հեթում թագաւորի «բարի շառաւիղ» Լեոն և Թորոս արքայորդիների և «արքահոգի» Զապէլ թագուհու ժամանակ Հայոց ՈՂԸ (1244) թուին:

Ձեռագրի վերջում դրուած երկու լիշատակարանից մենք իմանում ենք, նախ, որ Կոստանդին կաթողիկոսը, որ հրամայել է գրել այդ աւետարանը և «վալենչացուցանել լոսկեոց սրբոյ և ի պատուելի երանգոց սիրելի առնել զսա ներքո և արտաքո», զրաւէր լինելով մանաւանդ թէ աստուածասէր, զրիւ է տուել ալլ ևս ուրիշ աւետարաններ ու գրքեր, երկրորդ, որ զա պատկանել է Հեթումի որդի Լեոնին, որ ընծայել է դորան իւր քրոջը «աստուածասէր և բարեխառ», «կապերածին և ծիրանասնունդ» տիկին Տամֆիմէին նորան մխիթարելու համար: Իմանում ենք նորնպէս, որ Հեթում Ա. թաղաւորը, բացի այդ Տամֆիմէից, ունեցել է ալլ ևս չորս դուստր—Բրըձես Սպիլ, որ ևղել է բարեպաշտութեամբ զարդարուած, Աստուծոյ օրէնքը սիրող, աստուածասէր և ամեն բանով նման իւր ծնողին, տիկնանց տիկին Ըսիթան, որ այդ

ժամանակները, այսինքն 1263 թուին, վախճանած է եղել, Զապլուն, որ ոչ միայն անունով, այլ և բարեպաշտութեամբ ևս նման է եղել իւր մօրը, և Մարիուն, որ եղել է քուրիքից կրտսերը: Տամֆիմէն, որ մարդու է տուած եղել Սախտոյ աստուածապահ քաղաքը, «Սատանայական պատերազմներից» զխտի է հանդիպել, հաւանականաբար արիացել է, և իւր Պաղիա և ձուան որդիների և Մարկրուն կամ Մառինէ զստեր հետ տեղափոխուել է Կիլիկիա իւր հօր Հեթումի և իւր եղբայր Լեոնի ու Թորոսի մօտ հայոց ԶԺԲ (1263) թուին ²³): Սաղմո-

²³) Կիլիկիայումն է գրուած և Նախիջևանի եկեղեցիներին պատկանած ձեռագրերից ամենահինը — ս. Լուսաւորչի Հայոց 114Գ թուին գրուած աւետարանը:

Թուղթք՝ 23), որից երկու թուղթ լիշատակարան, մնացեալը բնագիր. մի բաց մաղաղաթ թիրթ և երկու կողմից երկու երկու մաղաղաթ երկաթագիր չին աւետարանից թերթեր, գործածուած իբրեւ կողակալ: Մեծութիւն՝ $9\frac{1}{2} \times 6\frac{1}{2}$ սանտիմ. Տողք՝ 21: Կրօնթիւն՝ երկսիւն. Գիր՝ բոլորագիր, երկու զանազան ձեռքով գրուած. կաղմ՝ կաշեպատ փայտ. նիւթ՝ շատ, կոպտ մաղաղաթ. ժամանակ գրութեան՝ Ո.Ղ. Հայոց. Տեղի գրութեան՝ Հռոմկլա գղեակ. Գրիչ՝ Բովհանէն սարկաւադ Հռոմկլայեցի. Հանգամանք՝ լաւ պահպանուած. իւրաքանչիւր աւետարանի սկզբում կարմրանիւրկ խորաններ և կարմրադեղ զլխագրեր, անճաշակ և կոպիտ սովորական զարդեր: Հին լիշատակարան. «ի վեց հարիւրերորդի. վաթսըներորդի. երրորդի շրջագալութեան տոմարի հայոց. ի հալորապետութեան տեառն լոհաննիսի, կորովամիտ և խոհիմաստ առաջնորդի. Եւ ի թագաւորութեան Լեոնի, որդոյ Սուփանէի. Եւ ի սուլտանութեան մէլէքըլէտէրն, որ տիրէր Նգիպտոսի և սուրբ տեղեացն մայրաքաղաքին ամենայն տիեզերաց Երուսաղէմի և Վամսկոսի. և Նղիսէա. և Ծովաց երկրին Ղլաթա մինչև ի սնուռն վրաց, Եւ ի թագաւորութեանն վըրաց՝ լաշո որ տիրէր տպխաց և անուոյ. և այլ բոզում քաղաքաց առաջին տանուտէրացն հայոց, ալանայ և աղուանից, ի կարնոյ մինչև ի Պարսո. Եւ ի բռնակալութեան որդոյ խոսրով չահին որ տիրէր երկրին Հռոմոց՝ Կիոսարիոյ, Սերաստիոյ և Կաւնին. և այլ բազում մայրաքաղաքաց և Սինոպլին. մինչև ի ծովն լիբեացոց, և ի թագաւորութեանն հռոմոց լաշարո որ տիրէր ծովեզերացն ուկրանոսի ի սինոպէն մինչև ի թագաւորեալ քաղաքն Կոստանդինուպոլիս. և սմա տիրէ ազն փռանգաց խլեալ ի հռոմէն: Եւ ի թագաւորութեանն ասորոց և հաննաի որ է ի հնդկիս եւ Գրիգոր եպիսկոպոս և Կոստանդին քահանա արեանառու մեր ստացաք զպատուական և զզերաշխիւնիկ և զտիեզերադուր մատեան

ար, որ կաշուեպատ փայտէ կազմ ունի և գրուած է տղեղ
բոլորագրով և կարմրագեղ գլխագրերով ու թռչնագրերով
հաստ, կոպիտ մազաղաթի վերայ մի ոմն Վեղապարտ Մատ-
թէոս գրչի ձեռքով մօտաւորապէս Ժէ դարում, իբրև ձեռա-
գիր ոչ մի արժէք չունի. դորա բնագիրն էլ մինչև անգամ
լրիւ է, ալ մէջը տեղ-տեղ, իսկ վերջում բոլորովին թերթերն
ընկած ու տեղը տպագրուած Սաղմոսից լրացրած և տղեղ, նոր
նօտրագիր թերթեր դրած: Հետաքրքրականն ու արժէքն
այդ ձեռագրի միայն այն է, որ դա կրկնագիր է. դորա մա-
զաղաթը պատկանել է մի ուրիշ ձեռագրի, որի վերայից զը-
րուածքը ջնջուած է և տեղը գրուած է այդ Սաղմոսը:

Ի է դորա հիմքն ինչ ձեռագիր է կազմել,— սաղմոսի ձե-
ռագրի դրութեան ներկայ հանդամանքներում մենք զգուա-
րանում ենք որոշել. սակայն մենք կարող ենք ճշտութեամբ
մի բան ասել, որ սրբուած ձեռագիրն երկաթագիր է լղել,
որովհետև նոր գրուածքի տակից ու տողերի միջից շատ պարզ
կերպով երևում են երկաթագիր տառեր, խօսքեր և մինչև
իսկ ամբողջ նախադասութիւններ. Սիտ դնելով այդ խօսքե-
րին ու նախադասութիւններին, կարելի է, գուցէ, ասել, թէ
դորա հիմքը կազմել են Ս. Գրքից կամ ճաշոցից և մի ասո-
րական ձեռագրից կտորներ ու հատուածներ:

Յամենայն դէպս ցանկալի է, որ ներկայումս գտնուած
զանազան քիմիական բաղադրութեամբ Սաղմոսի ներկայ բնա-
գրի տակ ծածկուած այդ թէ հալոց և թէ ասորական ձեռա-
գիրը, որ, գուցէ, մի շատ հին բան լինի, ընթերցանելի դար-
ձնել, նամանաւանդ որ այս դէպքում չի կարող երկիւղ լինել,
թէ կարելի է ներկայ ձեռագիրը փշայնել. քանի որ, եթէ այդ

սուրբ աւետարանի տեառն մերոյ Արիստոսի Քրիստոսի թաղա-
ւորին անմահի ի վաղելումն մանկանց եկեղեցւոյ ի լիշատակ
հոգւոյ զկնի ելից լաշխրէ և ծնաւդաց մերոց ուղիորելոցն
առ Քրիստոս: Արդ աղաչեմք զամենեւեան որի ընթեռնուք
կամ աւրինակէք լիշեսլիք առաջի Քրիստոսի զտէր Գրիգոր և
զՎատանդին քահանա զստացաւք սուրբ աւետարանիս: Եւ
ղեղբարս մեր զհանգոցեալսն ի Քրիստոս զկարապետն և
զԳէորգ և զԾնաւդսն մեր և Քրիստոս զձեղ լիշէ լիւր ողոր-
մութիւնն: Վրիալ եղև ձեռամբ նուստ գրչի լոհաննիսի սար-
կաւագին հոռովկայեցւոյ..... Ժեալ լաշխարհապահ տղեկիս
հարապետանիստ քաղաքիս հալոց: Ընդ որում շնորհեսցէ զսա
Քրիստոս ընդ երկայն աւուրս պատուական առաջն:

պատահի էլ, ձեռագրի արժէք չունենալու պատճառով, մի մեծ կորուստ չի լինիլ։ Աւելորդ չենք համարում այստեղ նկատել, որ «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի 1898 թուականի Յունիս ամսուայ համարում «Ակնարկ էր հայ հնագրութեան վրայ» հոտո ձեռքով գրուած հետաքրքրական լօղուածի մէջ մեր այս կրկնագիր Սաղմոսի վերաբերմամբ հաղորդած տեղեկութեան մէջ սպրդել է մի սխալ։ Հայր Տաշեանին այդ մասին տեղեկութիւն հաղորդող պ. Ար. Զամինեանը սխալմամբ, փոխանակ Սաղմոսի գրիչ ներկայացնելու մեր վերոյիշեալ մեղապարտ Մատթէոսին, ներկայացրել է մի ոմն երէց Մխիթարի Սաղմոսի «Որհնութիւն Մովսիսի և որդւոցն խորայնէլի» գլխի «Ան» ամ ի վերայ նոցա տէր զՋուրս ծովուն, և որդիքն խորայնէլի զնացին ընդ ցամաք ի մէջ ծովուն» խօսքերի տակ մանր տառերով գրուած է այդ ձեռագրի հետեւել միակ համառօտ չլստակարանը. «Զմեղապարտ գրիչն զմաթէոսս. մին տէր ողորմիւ չիչեցէք ի սուրբ ազաթն ձեր. ամէն»։ Յիսուսի տղաութեան գիրքը մեր սակաւաթիւ «Մանկութեան աւետարան» կոչուած ձեռագրերից սէկն է։ Դա մի հետաքրքրական անվաւեր գրուածք է, որի հեղինակութիւնը կամ խմբագրութիւնը վերագրուած է «Յակոբայ որդւոյ Յովսեփայ եղբաւր»։ Աւետարանիչների հաղորդած տեղեկութիւնները Քրիստոսի մանկութեան մասին, ի հարկէ, չեն բաւականացրել առաջին ջերմեռանդ քրիստոնեաներին. նոքա բնականաբար ցանկացել են աւելի մանրամասն տեղեկութիւն ունենալ Աստուածորդու մանկութեան մասին, ցանկացել են տեսնել Փրկչի մէջ դեռ մանուկ հասակից այն աստուածային չափութիւնը, այն աստուածային իմաստութիւնն ու կատարելութիւնը, այն հրաշքներ գործելու և աշխարհ զարմացնելու կարողութիւնը, որ չետոյ այրական հասակում երեւցան նորա մէջ։ Ահա բարեպաշտ քրիստոնեաների այդ ցանկութեան լրձեմն, այդ բաղձանքների կատարման արգասիքն ու հետեանքը կհրելի է համարել և այդ տեսակ անվաւեր աւետարանների խմբագրուելը քրիստոնէութեան առաջին դարերում, որ միանգամ առաջ գալով մի որ և է քրիստոնեայ հասարակութեան մէջ, այնուհետեւ թարգմանուած են ամեն լեզուներով և հետզհետէ տարածուած են միւս բոլոր քրիստոնեայ հասարակութիւնների մէջ, ամենքի համար սիրելի ու ախորժելի ընթերցանութեան նիւթ դառնալով։

Հայերն ընդունելով քրիստոնէութիւն, ինչպէս չափնի է ձեռնարկեցին թարգմանելու Ս. Գրքի հետ միասին և բոլոր ալն եկեղեցական գրքերը, որոնք ալն ժամանակները գտնուում էին առօրի և չունէին գրականութեան մէջ: Շատ իսկական գրքերի հետ անխտիր թարգմանութեամբ են ալն ժամանակները և ալն ապոկրիֆները, որոնք արդէն գոյացել էին հայերից առաջ քրիստոնէական գրականութիւն կազմած քրիստոնեայ հասարակութիւնների մէջ, չենք ասում արդէն, որ նոքա հետեւելով ուրիշներին օրինակին, ինքեանք էլ ձեռնարկում են կազմելու իւրեանց սեփական ինքնուրոյն ապոկրիֆները զանազան աղբալին սրբերի ու վկաների մասին: Մանկութեան աւետարանը հաջոց ահա այդ թարգմանական ապոկրիֆ գրականութեան ամենաընտիր ներկայացուցիչներից մէկը կարելի է համարել: Թէ որքան է պահպանել մեզ համար ամենածախ ժամանակն այդ ապոկրիֆի ձեռագիր օրինակներից, — մենք այժմ ճշտել չենք կարող ասել, որովհետեւ մինչև ցայսօր դեռ մեր ամենաշուրջը գտնուած ձեռագրերի հաւաքածոներն ուսումնասիրուած ու հետազոտուած չեն: Բայց արդէն չափնի հաւաքածոներն վերաբերմամբ կատարուած հետազոտութիւններից կարելի է եզրակացնել, թէ դոցանից այնքան էլ շատ օրինակ չի մնացել: Այդ ալիպէս լինելով, հասկանալի է, որ Նախիջեւանի մանկութեան աւետարանի ձեռագիր օրինակն էլ պահպանուած ու մեր ձեռքը հասած միւս սակաւաթիւ օրինակների մէջ կարող է իւր նշանակութիւնն ունենալ:

Ձեռագիրը, որի մէջ, բացի աւետարանից, գտնուում են «Պատմութիւն սրբոյն Յակովբայ զոր գրեաց Մեղիգէ աշակերտ Մարուգէի միաշնակեցի», «Վարք և վկայութիւն սրբոց Գոհարինեանցն որ կատարեցան ի փառս աստուծոյ», «Ճառ անքուէ որդանցն», «Յովհաննու Ոսկերեանի ասացեալ վասն ապաշխարութեան», «Վարք սրբոյն Գիւղեսիոսի եպիսկոպոսի աշակերտի առաքելոյն Պաղ. որդի Սոկրատա դատարորի արձնացուցոց քաղաքի իմաստնոց, սա պատմեաց լազազս անձին իւրոց և ասէ», «Լիբանելոյն Աթրա Եփրեմի խորին ասորոյ ասացեալ յորդորումն և լապաշխարութիւն քաղաքին Նինուէաղոց», Տես.Ուն լոհաննա. Ոսկերեանի Կոստանդինուպոլսի եպիսկոպոսապետի ի խաչելութիւն տեառն, կաշեպատ փայտէ կաղմունի և գրուած է հաստ թղթի վերայ տղեղ, խոշոր բոլորագրով Սեբաստիայում՝ «մերձ ի լուսաղարդ և աստուածարեակ»

տաճարիս որ ի ձեռն արքուն Գրիգորի մերոյն լուսաւորչի հիմ-
նացեալ և հաստատեալ է» Առաջանդին կաթողիկոսի, շեթում
թաղաւորի, Միջերկրեայ կողմանց իշխան Սալաւինի որդի
խայաթատին սուլթանի բռնակալութեան և Սեքաստիոյ Տէր-
Գրիգորի եպիսկոպոսութեան ժամանակ հալոց ՌՁԸ (1239)
թուին Աստուածատուր գրչի ձեռքով: Դա ընդհանրապէս վատ
է պահպանուած — քրքրուած, թերթերը թափթփած, փտած և
վերջից ու միջից պակասաւոր ու թերի: Ամենալաւ պահպա-
նուածն Աւետարանն է, որի առաջին թերթի ճակատին կարմ-
րադեղ նկարած խորանի մէջ գրուած է. «Ի՛նչ տղալութեան
տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի զոր ասացեալ է Յակոբայ
որդու լուսեփայ եղբարս: Սկսում է կարմրադեղ գլխաւորով՝
«ի լառաջին ամի տէրութեան աւգոստեայ կայսեր հռոմոց աշ-
խարհին» և ալլն: Դորա ընկած թերթերի տեղ գրուած ու
կաղմուած են հնի հետ նոր նստրով գրած թերթեր: Յիշատա-
կարանը, որից մենք քաղեցինք ձեռագրին վերաբերեալ վե-
րոյշեալ տեղեկութիւնները, գրուած է վերջում: Բացի այդ
գլխաւոր լիշատակարանից, աւետարանին վերաբերեալ մի հա-
մառօտ լիշատակարան էլ կալ գրուած Ս. Յակոբայ պատմու-
թիւնից լստու, որից մենք իմանում ենք, թէ այդ ձեռագիրը
լիշատակ է եղել Կաֆայի Ս. Յովնանէս Աւետարանչի եկեղե-
ցուն — «Այս քրիստոսի տղալութիւնիս լիշատակ է գրիգոր քա-
հանայի նախնեաց և է լիշատակ ծնողաց զարմից և զաւակաց
նորին. ի թուականութեանս հալոց ՌԻՆ (1591) առ ի տէր լու-
հանէս եպիսկոպոսէն և եգի լիշատակ սուրբ լուհանէս աւե-
տարանչի. եթէ ոք ուզէ կարդալու կամ օրինակելու չի խնայէք
տաղ գրաւ կնով զէրայ այս գիրկս ա տարի մի կորաւ ձեռքը
ձեռք տալով ով աստուծոյ աւրհուրթիւն ուզէ տեղը հասուցանէ
ով պահէ նզովեալ եղիցի»:

Տղալութեան գրքի հիմքը կաղմում է աւետարանը. զա-
նաղանութիւնը միայն այն է, որ որտեղ աւետարանիչները
քաւականացել են մի նախադասութեամբ, մի խօսքով և մի-
չե իսկ մի ակնարկով, այնտեղ ապոկրիֆի հեղինակը մի ամ-
բողջ պատմութիւն է աւելացրել, ընդլայնել, զարգարել է զա-
նաղան ընդարձակ լաւելումներով աւետարանիչների պատմա-
ները, նկարագրածները:

Պատմութիւնը սկսում է Յովակիմի՝ զոհարերութեամբ,
որ քահանայապետը և քահանաները չեն ընդունում, որովհե-

տե նա անգաւակ էր, որովհետեւ նորա կին Աննան ամուլ էր։ Յետոյ մանրամասնաբար պատմում է Աննայի լղանալը, ծնելը, Ս. Կոյս Մարիամի մնուելը, տաճար տարուելն ու ալնտեղ մեծանալը, Նդիսաբէթի լղանալը, ա. կոյսի Յովսէփին լան-
ծնուելը, հրեշտակի աւետումը, կոյսի լղանալը, Յովսէփի և Մարիամի Բեթղէնէմ գնալը, Քրիստոսի ծնունդը, մոգերի գալը, հովիւների երկրպագութիւնը, թլպատութիւնը, Հերովդէսի հալածանքը, սուրբ ընտանիքի Նգիպտոս փախելը և այն կողմերի քաղաքներում թափառելը, Քրիստոսի հետգնեալ մեծանալը, հասակակից մանուկների հետ խաղալը, Գամաղիէլ իմաստունին աշակերտելը, հիւանդութեան և ներկարարութեան արհեստները սովորելը, սուրբ ընտանիքի Հրէաստան վերադառնալը և Գալիլիոյ Նազարէթ քաղաքում բնակուելը և, վերջապէս, Քրիստոսի Երուսաղէմ գնալը և իւր անձը ժողովրդին լայտնելը։

Ամեն քալափոխում մէջ է բերուում երկար խօսակցութիւններ, ամեն քալափոխում պատմում են զանազան հեքեթական գործողութիւններ, անդադար հրեշտակն երևում է, ցուցմունքներ է անում և առաջնորդում է Յովսէփին։ Բազմաթիւ են նամանաւանդ հրաշքները, որոնք գործուում են Մանուկ-Յիսուսի ձեռքով այն տեղերում, որտեղ ապրում են նոքա, որտեղից անցնում են նոքա։ Մեհեանները կործանուում են, կուռքերը խորտակուում, քուրմերը հարիւրներով փլատակների տակ մնում, կոյրերը տեսնում են, կաղերը գնում են, անպոմալոյծները, վիրաւորեալները, հիւանդները բժշկուում, համրները խօսում են, խուլերը լսում, մեռեալները չարութիւն են առնում, թագաւորները, իշխանները, դատաւորները գիտունները և իմաստունները խալտառակուում, ամօթահար են լինում։

Մէջ է բերուած, ի միջի այլոց, մի գուշակութիւն, որ իբրեւ թէ մոգերը ստացել են իւրեանց նախնիքներից Աստուածորդու ծննդեան մասին. — «Ձի չետ աղամայ ելանելոյն ի դրախաէն, և կալնիի սպանանելոյ զեղբայրն զհաբէլ սուգ առ ագամ ի վերայ մահուան որդւոյն իւրոյ քան զեկանելն նորա ի դրախտէն. ետ աստուած աղամայ որդի զսէթ որ թարգմանի որդի մխիթարութեան։ զի աղամ առաջ ցանկացաւ աստուածանալ և աստուած խոնարհեցաւ մարդանալ վասն առաւել զթոյ իւրոյ խոնարհութեանն։ ետ աստուած զուխտն և

զերդումն ընդ նախահայրն միջնորդութեամբ զրեալ և կըն-
քեալ մատամբն իւրով, եթէ զվեցնազարամերորդի առաքեմ
զմիւսին որդին զբանն աստուած որ եկեալ մարմնանա ի զա-
ւակէ քումմէ, և լինի որդին իմ որդի մարդոյ, և զքեզ դար-
ձեալ վերստին չառաջին փառս հաստատեցից, չալնժամ եղի-
ցիս դու աղամ անմահացեալ մարմնով աստուած ընդ աս-
տուածս միաւորեալ իբրեւ զմի ի մէջ ճանաչել զբարին և
զչարս:

Ամբողջ աւետարանը, որ մեր ձեռագրի մէջ բռնում է
146 թուղթ և մի էջ, պատմուած կամ գրուած է չոր ու ցա-
մաք ոճով, շատ տեղ մինչև իսկ երկար, տաղտկացուցիչ կըրկ-
նուլթիւններով, Շատ սակաւ, երբեմն միայն ոգևորուել է ա-
պոկրիֆի հեղինակը և մի առանձին չեչոյ ու զգացմունք մտց-
րել իւր գրուածքի մէջ: Առանձնապէս արժէ կանգ առնել
երկու կտորի վերայ, որոնցից սրտի զեղմունքիս խոր զգաց-
մունքի և մի յայտնի աստիճանի կենդանութեան ու բանաս-
տեղծական աւելնի տպաւորութիւն է ստացուում: Սչդ երկու
կտորն էլ Յովակիմի և Աննայի պատմութեան մէջ է: Յովա-
կիմը, երբ նորա զո՛ր և ընծաները չեն ընդունում, տխուր
ու տրտում վերադառնում է տուն, ամեն բան պատմում է
Աննային և ինքն իւր հօտերի ու հովիւների հետ հեռանում,
գնում է անապատն՝ ալետեղ միայնութեան մէջ ողբալու իւր
անբաղդութիւնը: Աննան մնում է տանը մենակ և կոտորած
սրտով անդադար սղում ու լաց է լինում: Մէկ օր էլ նա իջ-
նում է պարտէզ, նստում է դաքնի ծառի տակ, նալում է իւր
չորս կողմը բնութեան գեղեցկութեան և սկսում է ողբալ իւր
ամուլութիւնը: Նա երանի է տալիս իրեն շրջապատող ծառե-
րին, թփերին, ծաղիկներին, արօտներին, թռչուններին, ո-
րովհետեւ նոքա ծնունդ ունին, աճելութիւն ունին, իսկ ինքը
չոր, խոպան, անսպտուղ և ամուլ է: Այլում նմանեմ ես, ասում
է նա, կամ որով նմանութեամբ նմանեցուցից դանձն իմ
Նման եմ ես դաւսացեալ և անսպտուղ ծառո՞ւմերձ ի չորացեալ
արմատախիլ լինելոյ: Ո՞ւմ նման եմ ես: Նման եմ ես հնա-
ցեալ փուտ փայտից և մերձ չապականութիւն հասեալ և հուր
բորբոքելի չալրումն: Նման եմ ես ապառաժ քարանց անշնչոց
զի ոչ ունին արմատս և ոչ դալարութիւն լինքեանս և ոչ
ծնելութիւն: Ո՞ւմ նման եմ ես: Նման եղէ անապատի խո-
պանացեալ չերկրի որ ոչ ունի դալարութիւն նիւթոյ կանա-

Հուլիան և ածումն լինելութեան: Ո՞ւմ նման եմ ես: Նման եմ ես անցաւոր մեղաւորաց որ ոչ ունին պտուղ արդարութեան»:

Բայց անհ նա լղանում է և ծնում է Մարիամին.—նորա ուրախութեան չափ չկալ. նա անդադար զգւում ու սիրում է իւր սիրունիկ աղջկան: Երբեմն էլ, երբ մանուկը դառնում է 108 օրուան, նա թողնում է, որ նա «թեակոխէ. մանուկը մի երեք քալ առաջ է գնում ու վերադառնում, ընկնում իւր մօր գիրկը: Այն ժամանակ մայրն առնում է նորան իւր ձեռքերի վերայ և զըզուելով ասում է.

«Դու Մարիամ, սուրբ կուսից մայր»

«Դու բարի արմատ տնկոց բարունակ շառաւիղ»

«Ի քէն առաւատն ծաղէ արուսեակն»

«Լոյսն նման լուսնի, քան զաստղ պայծառ աշուշ»

«Շող արեգական, ալդ տուընջեան, ծագումն արեւիկից արփուշն»

2

Մասնաւոր մարդկանց ձեռքն գտնուած ձեռագրերից արժանի են ուշադրութեան, բացի Քելլէշահիննց Յայսմաւուրքից, որի մասին արդէն խօսեցինք, Օդաբաշինց աւետարանը և մեր Վարդանգիւրքն ու Տաղարանը:

Օդաբաշինց աւետարանը նշանաւոր է, նախ, նորանով, որ երկաթագիր է, երկրորդ, որ Նախիջկանում ներկայումս եղած ձեռագրերից ամենահինն է. Նա գրուած է տեղ-տեղ նուրբ, տեղ-տեղ էլ հաստ մագաղաթի վերայ միջին-մետրոպեան երկաթագրերով Հալոց Ուր (1193) թուին բարեպաշտ Լևոն Բ. թագաւորի և Գրիգոր կաթողիկոսի ժամանակ Կիլիկիոյ Սկատինոյ զղեակի մօտ գտնուած «Պաւղոսական» կոչուած անագատում:

Ամբողջ ձեռագիրը, որ ամփոփուած է կաշեպատ փայտէ կաղմի մէջ, պարունակում է իւր մէջ 313 և մի էջ մագաղաթ թուղթ, որից 296-ը բռնում է երկսիւն գրուած բնագիրը, 9 թուղթ Համաբարբառը, 2 թուղթ և մի երես Յիշատակարանը և 6 թուղթ բաց մագաղաթ սկզբից, միջից և վերջից: Կաղմի մի երեսը դատարկ է, իսկ միւս երեսի վերայ անկիւններում գտնուած են արծաթեալ եռանկիւնի դարդեր, մէջ տեղը չորս արծաթեալ խաչ՝ երկուսը Քրիստոսի խաչելութեան

պատկերով, մէկը բոլորովին դատարկ, մէկն էլ հետեւեալ լի-
շատակարանով. «Յիշատակ խաչս Նազուխանի որդի Գէվորգի-
ն ետ բժշկարան սուրբ աւետարանս ի վալելումն տէր յօհան-
նէսին թվին ՌԲՃԺ Թ.»։ Իւրաքանչիւր աւետարանի առաջին
երեսը գրուած է խոշոր ոսկեգօծ զարդագրերով և իւր ճակա-
տին ու լուսանցքների վերայ ունի խաչազարդ և սիրամարգա-
զարդ գեղեցիկ նկարներ ու պատկերներ։ Աւետարանների ա-
մեն մի տունը սկսում է խոշոր գլխագրով, ամեն մի գլուխ-
ոսկեգօծ տառով։ Շատ գեղեցիկ են և կանոնատախտակները,
որոնք ամփոփուած են ճաշակով նկարուած խորանների և
կամարակապ զարդերի մէջ։

Ընդհանրապէս այդ աւետարանը լաւ է պահպանուած.
տեղ տեղ միայն թանաքը կորցրել է իւր բնական գոյնը և
մագաղաթը խոնաւութիւնից դեղնել է, որից և տառերն եղ-
ծուել են ու գրուածքը դժուար ընթեռնելի է դարձել։ Գոթադա-
րար այդ փորձանքին է ենթարկուել և դժուար ընթեռնելի է
դարձել և ձեռագրի գլխաւոր լիշատակարանը, որ գրուած է նոյն
խսկ ձեռքով և տառերով, որով գրուած է և ամբողջ աւետարանը։
Մենք ասում ենք գոթադարար, որովհետեւ այդ լիշատակա-
րանը պատմական հետաքրքրական բովանդակութիւն ունի և
նորաւ եղծուած և նամանաւանդ թերի լինելը մեզ միջոց ու
հնարաւորութիւն չի տալիս ամբողջովին վերականգնելու նո-
րա բնագիրը, որ, զուցէ, շատ կարեւոր տեղեկութիւններ է
պարունակել իւր մէջ։

Այդ լիշատակարանը մեզ պատմում է Երուսաղէմի Սա-
լահեղինի ձեռքով առնուելու, գերմանացոց կալսեր Ֆրեդե-
րիկոս Շէկամորուսի գալու և խեղդուելու, նոյն Սալահեղինի
Վիլիկիա արշաւելու և Լեոնի զօրութեամբ նորան դէմ դնելու
հանդամանքների մասին։ Բայց արժէ կարդալ ամբողջ լիշա-
տակարանը, որի բնագիրը մենք կարդում ու վերականգնում
ենք հետեւեալ կերպով. «Յամի Ուարիւրերորդի քառասներորդի
երկրորդի հալկազնեան տաւմարիս ի հալրապետութեան տն
Գրիգորի կաթողիկոսի Հալոց, լիշխանութեան բարեպաշտ-
իշխանին Լեոնի, իսկ ի բռնակալութեան Հաքարացոց ումն-
մըն Սալահատտին կոչեցեալ ըստ իւրեանց առասպելաբանու-
թեանն, որ և տիրեաց եղիպացոց և մինչև ի կողմանս ա-
րեւելից, և զքաղուս չաղգայնոց իւրոց արկեալ ընդ իշխանու-
թեամբ իւրով, եւ զարացեալ այսու սկսաւ պատերազմել ընդ
սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ, և ընդ զաւրս նորա։ Զորս թու-

լացեալս գտանէր ի հաւատս զնոսա կարասեաւ և խոստմամբ պատրէր, և որ քաջ սպառազէնքն էին, թանիւք ողորջանաւք հաւանեցուցանէր, և զալս ի մեծամեծացն երգմունս հաստատէր, նոցա ունիլ զտէրութիւն աշխարհացն, և այսպիսի խորամանկութեամբ քակեաց զամենեւեան ի միմեանց և արար ի միում տան խռովութիւն: Եւ զայս արարեալ ի բազում ամս, ոչ կարաց չաղթել նոցա, և ապա աւրինաւք խնդրէր պատերազմել ընդ նոսա, զի զիտէր զխռովութիւն և զերկպառակութիւն զաւրացն և զլետս կացելոցն ի սուրբ ուխտէն: Եւ պատերազմեալ ընդ նոսա չաղթեաց. զի զաւրքն ընդ չորս մասունս բաժանեալ էին, և ձերբակալ արարեալ զթագաւորն և զաւրս պատերազմողս, որ կոչին Փրերք, և զալլ զաւրսն կոտորեաց, և բռնացեալ առ զսուրբ քաղաքս Լիւռնադէմ և զասկաղովն և զամենալն սահմանս աշխարհին, և զալ ի սահմանս անտիոքու, և քակեալ աւերեաց զաշխարհն և զամուրս նորա: Իսկ անաւրինացն պրինձ կոչեցեալ ոչ կարաց ելանել ընդդէմ նորա: Իսկ նորա կատարեալ զկամս իւրոյ չարութեանն, կամեցաւ մտանել չաշխարհն կիլիկեցոց, նոյնպէս կարծելով զնոսա անարիւս գոլ, քանզի զալր իբրեւ զառիւծ զաւրաւոր և զառնալր իբրեւ զաղուէս տկար: Վանդի չառաջ ասացեալ հայրապետն սուրբ Պրիգորիոս, որ ունէր զաթոռ հայրապետական սրբոյն Վրիգորի, որ և շառաւիղ գոլով նորին Լուսաւորչին Հայոց, պահպանեալ ընդ ամրածածուկ աջովն չամուր զղեկին կոչեցեալ ռոմելի Սսիկլալ, որ և սա բազում նեղութիւնս կրեալ ի շրջաքնակ ալապանիցն ընդդէմ կացեալ ազաւթիւք և զաւրութեամբն Աստուծոյ, և ըստ տուեցելոյն նմա: Աստուծոյ շնորհիւ իւրոյ իմաստութեան և սրբոյ Հոգւոյն, խրատէր և զաւրացոցանէր զթագաւորս և զաւրս կիլիկեցոց ընդդէմ կալ նոյա չարութեանն, որ և ոչ ևս կարաց ձեռն արկանել ի նոյա: Ալ քանզի հայրապետն սուրբ տեսանելով զայսպիսի նեղութիւն տարակուսանաց, զառումն սլորոյ քաղաքին և զաւերումն սրբոց տաճարացն և զգերութիւն ժողովրդեանն Աստուծոյ, զալանդակ գործ պղծութեան նոցա, զոր ոչ է պարտ արկանել ընդ գրով, զայսոսիկ տեսեալ սրբոյ հայրապետին, վշտացեալ ի հոգի իւր, միշտ աղաւթից և արտասուաց պարսպեալ, խնդրէր զփրկութիւն սրբոյ քաղաքին և ժողովրդեանն Աստուծոյ: Պրէր և ցուցանէր զամենալն թագաւորացն յունաց և հռովմայեցւոց, զի թէ իցեն ինչ ձեռնհաս եկեսցեն չազնութիւն քրիստոնէից, և ինքն աղաւթից և

սրբութեան պարապեալ, և ասպաշաւեալ մի ոմն ի թագաւորացն հռովմայեցւոց ալաման կոչեցեալ դալ մինչև ի սահմանս Կիլիկեցւոց, և ոչինչ արիութիւն ցուցեալ, կատարի մահուամբ գետասող նդեալ, և զաւրին ցրուեալ բաժանեցան: Եւ մինչ ցալս վաւր ինքն բռնացեալ ունի զքաղաքն սուրբ, լառաջ ապցեալ զազանն հաքարացի: Եւ արդ լաւորս, լորս ասացաւ, ստացաւդ եղեալ սրբոյ տառիս սրբազան եպիսկոպոսն յէր Պարապետն քուերորդի զոլով պրտոյ վարդապետին Պաւղոսի բնակելով առ սուրբ հայրապետին տեառն Գրիգորի, որ և արժանաւորեալ աշտիճանի եպիսկոպիսութեան, որպէս և վաչել է ալմ Աստուծոյ տնտեսի: Եւ արդ սիրող զմլով պատուիրանաց տեառն, մպնաւանդ աւետարանական քարոցութեան սորին, և արդ ստացաւ զսա ի լիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ի պարծանս եկեղեցւոյ: Եւ դրեցաւ սա յանապատին, որ կոչի Պաւղոսական, մերձ առ ամուր զգեկիկ Սկատինոյ, առ.....:

Մեր վարդան-գիրքը, կամ ինչպէս զրիչը կոչում է, «Քարոզի կամ խրատական հոգւոյ չափ գիրքը» մի մեծադիր կաշեպատ փայտեայ կաղմով տղեղ նօսրադրով հաստ, կոսիս կապտագուն թղթի վերայ գրուած ձեռագիր է, որ մենք ստացել ենք Նեստլիայի գիւղի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ քահանայից: Դա գրուած է մի ոմն դպիր Տէր-Մարտիրոս Աւետիքովի ձեռքով, որ գաղթականների հետ միասին Նախիջևան եկած քահանայներից մէկն է եղել: Ձեռագրի մէջ գրուած բաղմաթիւ լիշատակարաններից մէկից մենք իմանում ենք, որ ալդ Տէր-Մարտիրոսը եղել է Կաֆայի բաղմաթիւ եկեղեցիների զպիրներից մէկը և ձեռնադրուել է քահանայ իւր 55 տարեկան հասակում նոյն Կաֆայի Ս. Համբարձման եկեղեցւոյ վերայ Երուսաղէմի նուիրակ Գաբրիէլ եպիսկոպոսի ձեռքով հէնց գաղթականութեան տարին: Դա ձեռնադրուել է քահանայ Հալոց ՌՄԻԷ (1778) թուի փետրուարի 14-ին, իսկ գաղթականութիւնը սկսուել է նոյն թուականի օգոստոսի 17-ին, այնպէս որ դա Ղրիմում քահանայութիւն է արել ընդամենը միայն վեց ամիս, և զալով Նախիջևան, կարգուել է Նեստլիայի գիւղի քահանայ:

Թէ երբ և որտեղ է գրել Տէր-Մարտիրոսն իւր «հոգւոյ չափ գիրքը», մենք չենք կարող որոշակի ասել, որովհետեւ ինքը զրիչն ալդ մասին ձեռագրի լիշատակարանների մէջ մի քանի տարբեր թուականներ է գրել և Ղարսում, Քեֆէ, Նոր-

Նախիջևան քաղաքներն ու Նեսուխայ գիւղն է գրութեան տեղ նշանակել: Գրքի սկզբում, օրինակի համար, գրուած է. «Առաջի գլուխ ըսկըսեալս էր թվին Հալոց ՌՄԻԸ (1779) ըսուտաց գիւղն Նեսուխայ Տէր-Մարտիրոս դպիր Աւետիքով ամենուդ ծառայ»: վերջում գրուած է. «Յիշեցէք տէր Մարտիրոս քահանայս 1799». լիշատակարաններից մէկում—. «Ի թվակալութեանն մերոյ հալոց ըսկըսեալըս ՌՄԻԸ (1799) վերջ լինեն ՌՄԻԸ (1798) ամսեանն Ապրիլի 1-ի որ դատիկ էր հալոց», մի տեղ էլ—. «Գրեցի իմով ձեռամբ անպիտան իբրը տէր մարտիրոսն Հալոց թիւ ՌՄԻԳ (1794) ամսեանն Յունվարի մէջը Ղարասու քաղաքն». մի ուրիշ տեղ էլ—. «Գրեցաւ ծաղկաջ նրման ժողովեալ գիրքըս ձեռամբ Անարժան մարտիրոս իրիցու ի նորըն նախիջևան 1796», և այլն:

Հաւանական է կարծել, որ Տէր-Մարտիրոս Աւետիքովն ինքն առնջ պարել է Ղարասու քաղաքում և այնտեղ էլ 1779 թուին սկսել է գրել «հոգոյ շահ գիրքը», լեռոյ դպրութեան պաշտօնով տեղափոխուել է Գեֆէ և այնտեղ շարունակել է իւր սկսածը, վերջապէս, նա գաղթել է Նախիջևան և տեղտեղ մերթ քաղաքում, մերթ Նեսուխայ գիւղում վերջացրել, գլուխ է հանել իւր հաստափոր գիրքը 1799 թուին:

Արժանի է ուշադրութեան այն հանգամանքը, որ մի երկու տեղ այս ձեռագրի մէջ գրչի անունը և գրելու թուականը գրուած է պալմանական նշաններով, որոնց գործածութեան մենք պատահել ենք և ուրիշ, սովորաբար նոր, ձեռագրերի մէջ: Մի տեղ, օրինակի համար, գրուած է. «Գրեցաւ թիւ հալոց էր |||| ||| |... |... Ամսեանն ապրիլի 11 որ էր դատիկ, մի ուրիշ տեղ գրուած է. «բաւ է լիմար գրողաց և իմաստուն ընդերձողաց ||||... |... ||||... ||| | |||... |||... || | |||... ||||... |... |... |... գրեցաւ թվին հալոց |||| ||| |... |... մայիսի || |... վերջ»:

Այդպիսի պալմանական նշանների կարգալու բանալին Հալոց այբուբենն է, որով, ինչպէս լատինի է, գրուել ու գրուում են մեր մէջ և թուերը: Հալոց բոլոր այբուբենը բաժանուած է չորս խմբի՝ միաւորների, տասնաւորների, հարիւրաւորների և հազարաւորների այսպէս.

ա	ժ	ճ	ա
բ	ի	մ	ս
գ	լ	կ	վ

դ	խ	ն	տ
ե	ծ	շ	ր
զ	կ	ո	ց
է	հ	չ	լ
ը	ձ	պ	փ
թ	ղ	ջ	ք

Այս խմբերի առաջին տառերը—ա, ծ, ճ, ո, ց ուց են տալիս կարգերը—առաջին, երկրորդ, երրորդ և չորրորդ, իսկ միւսները տառեր ու թուեր են: Պայմանական նշանների մէջ խմբերի կարգերը նշանակում են գծերով—/ առաջին կարգ, // երկրորդ կարգ, /// երրորդ կարգ, և //// չորրորդ կարգ, իսկ տառերը և թուերը նշանակւոյմ են կէտերով, որոնք դրում են այդ կարգերը ցուց տուող գծերի վերայ: Եթէ կէտը մէկ հատ է և դրուած է առաջին կարգի վերայ—/, ուրեմն դա Բ տառն է, եթէ երկու կէտ է—/, Գ տառն է, եթէ երեք—/·, Դ տառն է, և այսպէս բոլորը կարգով:

Այս կանոնի հիման վերայ կարգաւորվ վերոյիշեալ պայմանական նշաններով գրուած լիշատակարանները, մենք կը ստանանք առաջին ղէպքում. «Գրեցաւ թիւ հայոց էր ՌՄԽԵ (1796) Ամսեանն Ապրիլի Լ (30.)» երկրորդ ղէպքում.—«Բաւ է լիմար գրողաց և իմաստուն ընթերցողաց Տէր-Մարտիրոս է գրեցաւ ՌՄԽԵ (1796.) Մարտի ԺԵ (15.)» Էէր-Մարտիրոսի Վարդան-գիրքը բազմաբովանդակ է. նորա մի մեծ մասը բռնում են ընդհանուր և Հայոց եկեղեցու վարդապետների քարոզներն ու խրատները, որոնք սովորաբար գտնուում են և միւր միւս Վարդան-գրքի մէջ. մի մասն էլ իւր, Տէր-Մարտիրոսի խրատներն ու քարոզներն են, որոնք թէև, ըստ իւրեանց բովանդակութեան, չատ անմեղ քաներ են, բայց իւրեանց աշխարհաբառ մասերով կարող են մեզ լիակատար կերպով զաղափար տալ այն բարբառի մասին, որով մեղանից հարիւր—հարիւր քսան տարի առաջ խօսել են Ղրիմի հալածները. երրորդ մասը, վերջապէս, կազմում են զանազան պատմական հատուածներ. որոնցից լատկապէս արժանի են ուշադրութեան այն ալձակ ու ոտանալոր կտորները, որոնք վերաբերում են Ղրիմի և Նախիջևանի գաղթականութեան:

Դոցանից, այդ պատմական կտորներից, օրինակի համար, մենք լիմանում ենք, թէ Վաֆան որքան և թիւ անուններով եկեղեցիներ է ունեցել, թէ այդ եկեղեցիներից իւրա-

քանչիւրը թորքերի իշխանութեան ժամանակ որքան հարկ է հատուցանելիս եղել սուլթանին, թէ Նախիջևանի գաղթականութեան ժամանակ ինչ բարոյական նկարագիր են ունեցել Թէոդոսիայի քահանաները, թէ Ղրիմի հայերը ինչ նահատակներ են ունեցել, որոնք զոհ են գնացել մահմեդական թաթարների մոլեռանդութեան, և թէ, վերջապէս, ինչ բնաւորութիւն է ունեցել Նախիջևանի գաղթականութիւնը—բռնի, թէ կամաւոր, ցատնի է, որ մինչև վերջին ժամանակներս մեր մէջ Նախիջևանի գաղթականութեան մասին այն կարծիքն էր ընդհանրացած, իբրև թէ գաղթականութեան պատճառն այն է եղել, որ Հայերը Ղրիմում նեղուելով թաթարներից, ինքեանք իւրեանց լոժար կամքով խնդրամատուց են եղել երջանկայիշատակ եկատարինէ Կալսերուհուն, որ նա առնէ նոցա իւր բարձր հովանաւորութեան ներքոյ, գաղթեցնելով նոցա Ղրիմից Ռուսաստան, և Յովհաննէս Լազարեանը և Յովսէփ արքեպիսկոպոս Արղութեանը միջնորդ են հանդիսացել և կարողացել են, վերջապէս, լաջողեցնել այդ դժուար գործը:

Ծիշդ է, Ն. Դուբրովինի ձեռքով ու աշխատանքով վերջերումս հրատարակուած Ղրիմի Ռուսաստանի հետ միացուելուն վերաբերեալ բոլոր վաւերականները վերջնականապէս ջրեցին ու հերքեցին այդ կարծիքը, գաղթականութիւնը ներկայացնելով իբրև արդիւնք Ռուսաց Ղրիմի վերաբերմամբ գործ դրած քաղաքականութեան, բայց անհետաքրքրական ու անշահեկան չէ իմանալ այդ մասին և իւր, գաղթական ամբոխի կարծիքը, որ մենք գոնում ենք արտայայտուած այս վարդան-գրքում Կաֆայի Տէր-Մարտիրոսի բերանով:

Դպիր Աւետիքի ուղի Տէր-Մարտիրոսը պատմելով Անուոյ կործանման յայտնի դէպքերի մասին և գաղթականութեան պատմութիւնն անելով Քելլէշահինենց Յայսմաւուրքի լիշատակարանի խօսքերով, իւր կողմից, իբրև ականատես և մասնակցող, դորա վերայ համառօտաբար աւելացնում է և Նախիջևանի գաղթականութեան պատմութիւնը: «ԻՅՂ թվին ՌՄԻԷ Ամեանն լուրիս մէկէն ըսկըսվեցաւ Ղրիմի եղեալ հայք և հոռոմք գրնալ ի ըռուստաց երկիրն, ասում է նա այդ լաւելուածի մէջ, վասն մեր ծովացե՛լ մեղացն բարկացեալ էր Աստուած ի վերայ մեր խաբէութեամբ հանէցին քաղաքներէս տուներըս մըլքերըս սլաղ պաղճաներըս բոլորը ձքէցինք մեր

կամալըն որդօք զընտերօք սիրելեօք և բարեկամօք խաղաղ խընդալով մէկ տարի ըռուստաց զիւղ քաղաք մաշեցանք այս բանէս Վատարինէ թագուհին չէր խալալար. իրեն մեծամեծ. քըն ասիւին թէ Ղըրմի միջի եղեալ թուրքն բաղում նեղու- թիւն կուտան ցիւլ և գիշեղ. թագաւոր ապրած կէնաս քէղ- մէն ողորմութիւն կու խընդրեն կու հալցեն թէ զմեզ այս հողէս վերցնես ի հոտ բերես մենք քեզ ծառայ եմք որդոց որդիս. որովհետեւ զիս սէրով խընդրիլին. հրաման է թող նո- ցալ խընդիրքըն թող նոցա հալցուացքն կատարվի շատ բան ըլալուն ետքը եկինք ըռաստովէ հողըն. թէնի քէնարն քա- ղաքի տեղ Հաբէջին տըլին մէկ մէկ հաստ միրիի տուն պար- զեք արաւ թագուհին. Եւ ական ըռուպլինոց որն բատէ որն քէրքիծէ. ոմանք ուժ ոճնէցողը իւր բողովըն շինից մինչև Բժ ըռուպլիէն ԲՈ ՊՈ ԴՈ ըռուպլիի շինեցին. քաղաքին անու- նը դրին ի Նորըն Նախշիւան. առաջնորդ եղև մեղի Յովսէփ արք եպիսկոպոսն որով տէր Աստուած տացէ երկար կեանք. Ամէն:

Թէև մեծ միջոցառութիւն է կարծելը, թէ մեծամեծները կա- րող էին խաբել ասնպիսի սրամիտ և ամեն բան իւր սեփա- կան խելքով անող, ամեն բանի մէջ թափանցող թագուհուն, ինչպիսին եղել է երջանկալիչապակ Յկատարինէ կալսեցու- հին, բայց շատ հետաքրքրական է այդ կարծիքը ժողովրդի, որ անկարող լինելով հասկանալ ժամանակի քաղաքականու- թեան նրբութիւնները և լոկ խաբէութիւն համարելով ասն միջոցները, որ դործադրել էին Ռուսաց մեծամեծները ժողո- վըրդին գաղթեցնելու համար, աղատ են համարում այդ գործի մասնակցութիւնից մեծ կալսերուհուն և բոլոր մեղքը ձգում են մեծամեծների վերայ. Հետագայ քրական է և գաղթական- ների մի կողմից «խաղաղ խընդալով» թողնելն իւրեանց «մլ- քերը, պաղ պաղճաները» և զրիմից դուրս գալը, միւս կողմից էլ նոցա մէկ տարի «ըռուստաց զիւղ քաղաք մաշուելը, մին- չև որ հասնում են «թէնի»-Դօնի ափը, «ըռաստովի հողը» և հիմնադրում են Նոր-Նախշիւանը:

Այս վարդան-գրքի միջից է հանել հանդուցեալ Քերով- քէ Քուշնարեանը և տպագրել 1892 թուականի «Բաղմամէպի» Մալիս ամսուայ համարում լալտնի «Քէֆէ քաղաք ծովա- հալեաց» երգը ²⁴⁾, սորա միջից ենք մենք քաշել և կցել մեր-

²⁴⁾ Հանդուցեալ հ. Քերովքէ Քուշնարեանն իւր պատ-

«Նոր-Նախիջևանի գաղթականութեան պատմութեան» և «Կաֆալ քաղաք անընման դրախտի» ու «Տէր-Խաչատուր եպիսկոպոս որպէս Անտոն Թէրալիդի» երգերը, որոնց բովանդակութիւնը վերաբերում է Ղրիմի, կամ, լաւ է ասել, Քէֆէի Հայերի կեանքին:

Մեր Տաղարանը մի փոքրադիր՝ 4×5 սանտ. մեծութեամբ կաշկատ փայտէ կաղնով գիրք է, որ մենք ստացել են Նոր-Նախիջևանցի Մանուկ Մորոզովից: Դա գրուած է մանր գեղեցիկ նոտրագրով մագաղաթի պէս չղած փալլուն, նուրբ թղթի վերայ: Դորա մէջ պարունակուած տաղերի խորագրերը և երգերի տները առաջին տառերը գրուած են կարմրադեղ թաշաքով, իսկ իւրաքանչիւր տաղի առաջին տառերը գոյնըղդոյն գեղեցիկ գլխագրերով: Թէ երբ է գրուած ձրի ձեռքով և ձրտեղ ալք Տաղարանը, — դժբաղդաբար մենք որոշակի ոչինչ չենք կարող ասել, որովհետեւ ձեռագրի անխնամք կերպով պահուած լինելու պատճառով, դորա կաղմը քայքայուել է և մի քանիս թուղթ սկզբից և վերջից թափել, կորել են, որոնց հետ անկասկած ընկել, կորել է և այն թերթը, որի վերայ գրուած է եղել լիշատակարանը: Մենք միայն նախելով թղթի չափութեան, գոթութեան ձեւին, կարող ենք հաւանականաբար ասել, թէ դա գրուած այտք է լինի ժէ դարից ոչ առաջ:

Մեր միջնադարեան գրականութեան թէ աւճակ և թէ քանապոսեղծական ճիւղերը, ինչպէս չալտնի է, մինչև ցայսօր զեռ ոչ միայն ուսումնասիրուած չեն, այլև դոցա, այդ ճիւղերին վերաբերեալ գրուածների ու երկերի պարզ հաւաքածուններն անգամ չունինք տակաւին: Ո՛ւր են մեր գիրք-վաստակոյցները, քաղմաթիւ բժշկարանները, վարդապետական, վիճաբանական գրուածները, պատմական-կենցաղավարական լիշատակարանները, տաղերը, զանձերը, մեղեդիները, աւետիսները և այլ

մութեան մէջ կարծում է, որ իւր ձեռքին գտնուած 1787-ին Նախիջևանում գրուած «Ժողովածուի» մէջ Կաֆալի եկեղեցիների վերաբերեալ մասն առնուած է Կաֆալում 1756 թուին հեղինակուած «Պատմութիւն Անի քաղաքի ի ձեռն Աբրահա. մու րաբունասիտի» ձեռագրից, որ ալժմ իբր թէ պահուում է սուրբ էջմիածնի մատենադարանում: Հալր Քերովբէի «Ժողովածուն», ինչպէս մենք արդէն մեր 14 ծանօթագրանութեան մէջ նկատեցինք, մեր «Վարդան—գրքի» մի ալ օրինակն է եղել:

ադ տեսակ մանր, բայց բազմաթիւ գրուածները, չենք խօսում արդէն բանաւոր գրականութեան մասին, որի հաւաքելու և գրի անցնելու համար դեռ միայն թուլ փորձեր են եղել մասնաւոր անհատների ձեռքով: Դոյա պէտք է որոնել, գտնել զանազան հին ու նոր պարբերական հրատարակութիւնների մէջ և մինչև ցայսօր դեռ չհրատարակուած լիշատակաբանների ու հնութեան փոշով ծածկուած ձեռագրերի մէջ:

Բացառութիւն կարող են կազմել այդ զեպքում միայն մեր աղուէսագրքերը, որոնց մէջ պարունակուած առակների լիակատար և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւնը սորանից մի երկու տարի առաջ կատարուեց ուսուցչապետ Նիկողայոն Մառի ձեռքով. որ ժամանակ և անակնկալ ու շահեկան լայտնութիւններ եղան: Պարզուեց, որ այդ առակները, նախ, ղուտ հալ մտքի ինքնուրույն արդիւնք են, երկրորդ լոյս աշխարհ եկաւ մի նոր հեղինակի՝ վարդան Ալեկցու անուն, որ մինչև այդ ժամանակները ծածկուած էր անլայտութեան թանձր քողով: Ներկայումս նամանաւանդ կարեւոր ու անհրաժեշտ է մեր սիջնադարեան բանաստեղծութեան մի ալլ գլխաւոր ճիւղի՝ երգերի, տաղերի, գանձերի, մեղեդիների և աւետիսների մի լիակատար հաւաքածու կազմելը և մանրամասն ուսումնասիրելը, տաղերի, որոնց թիւը խիստ շատ է եղել մեր մէջ և որոնք այնքան մեծ նշանակութիւն ունին մեր աշխարհաբառ լեզուի, մեր ներքին ընտանեկան կեանքի ուսումնասիրութեան համար: Ընդ է՝ մեր մէջ եղել են մասնաւոր անհատներ, որոնք ուշադրութեան առնելով և այդ հանդամանքը, փորձեր են արել այստեղից այնտեղից որոնելու, գտնելու և տպագրելու այդ տաղերը և զոցա հիման վերայ ուսումնասիրութիւններ կատարելու, բայց զոքա այնպէս էլ մնացել են փորձեր և երբէք լայն ծաւալ չեն ստացել: Ամենից աւելի այդ ասպարիզում աշխատել են Վենետիկի «Բազմալէպ»-ը, Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը, Հ. Գարեգին Սրուանձտեանը, Հ. Արիստակէս Տէվկանցը և նամանաւանդ Գէորգեան ճեմարանի նախկին ուսուցիչ ու տեսուչ պ. Կարապետ Կոստանեանը, որ, սկսած 1892 թուից մինչև 1898-ը, մանրամասն համեմատութեամբ հրատարակել է երեք պրակ հաւաքածու և երեք հեղինակի հովհաննէս Թլկուրանցու, Մկրտիչ Նազաչի և Գրիգորիս Աղթամարցու երեք հատորիկ գրուածները:

Մեղանում ձեռագիր ճաղարանների ու գանձարանների

Թիւր խիստ շատ է և դոցա գտնելը մի մեծ զոռարութիւն չի ներկայացնում աշխատասիրողի համար. համարեւ մեր ամեն մի ձեռագրերի ժողովածուի մէջ կարելի է գտնել մի քանի գանձարան, չենք խօսում արդէն Տաղարանների մասին, որոնցից ամեն տեղ կարելի է գտնել մինչև իսկ մասնաւոր մարդկանց ձեռքում: Բայց մեղ պակասում են աշխատող մշտեքր ու ձեռքեր, որոնք ալի Տաղարանների ու Գանձարանների միմեանց հետ համեմատելու, երգերի հեղինակների անունները գտնելու, օտար և հայ գաւառական բառերի ու դարձուածների մեկնութիւնները տալու և բառարաններ կազմելու մանրակրկիտ ու տաժանելի աշխատանքին ձեռնարկէին:

Մեր Տաղարանը թէև, ինչպէս ասացինք, սկզբից և վերջից թերի է, բայց և ահպէս իւր լիակատարութեամբ, խմբագրութեան կատարելութեամբ կարող է, ըստ ամենայնի, մեր բոլոր միւս մինչև ցայսօր լատին Տաղարանների մէջ պատուաւոր տեղ բռնել, և, ով որ էլ լինի մեր երգերի վերջնական հաւաքածուն կազմողը և ուսումնասիրողը ապագայում, նա չպէտք է անուշադիր թողնէ դորան: Դա ունի իւր մէջ իւր ներկայ դրութեամբ 114 Տաղ (իս ճղ.), որոնք կամ ունին իւրեանց սեփական խորագրերը՝ «Տաղ վասն ազահութեան», «Տաղ ջրի վերայ է ասացեալ», «Տաղ դատաստանի վերայ», և այլն, կամ անորոշ՝ «Տաղ սիրոյ», «Տաղ ուրախութեան», «Տաղ գեղեցիկ», «Տաղ աղնիւ», «Գովապանք», «Մեղեդիկ», «Գանձ է», և այլն, և կամ բոլորովին վերնագիր չունին: Դորա տաղերից շատերն էլ, ինչպէս մեր միւս Տաղարաններին, հեղինակի անուն չունին. միայն մը քանի տաղերի մէջ վերջում կամ խորագրերի մէջ լիջուած են հեղինակների անունները: Երգերի վերջում՝ լիջուած են Թլկուրանցի, Թաթոս, Մարտիրոս, Վարդապետ, Չպուղբղի, Կոստանդին, Յակոբ, Թորոս, Կաֆացի զարիւր Մկրտիչ, Օքսուզ Տէրտէր, Աւետիք, Տէր-Յովհաննէս, խե Յովհաննէս, Սարկաւազ Բերդակցի և Գրիգոր Աղթամարցի անունները, իսկ խորագրերի մէջ՝ Յովհաննէս, Թլկուրանցի, խե Յովհաննէս, Նաղաշ, Թաղէոս՝ սարկաւազ և Կիրակոս Վարդապետ ²⁶⁾:

²⁶⁾ Այս անունների մէջ Թաթոս և Թաղէոս սարկաւազը մի և նոյն անձն է. մի և նոյն Յովհաննէս Թլկուրանցու անուններն են երևում և Տէր-Յովհաննէս, խե Յովհաննէս և Յովհաննէս:

Մեր Տաղարանի գլխաւոր արժանաւորութիւնը, ինչպէս նկատեցինք, նորա քիմիատարութիւնը և խմբագրութեան կատարելութիւնն է։ Մերածիրջոցով, նախ, կարելի է ծանօթանալ մինչև ցալսօր մեզ անընդուն մի քանի տաղերի, երկրորդ, նորանով կարելի է վերականգնել արդէն չալտնի ու տպագրուած շատ տաղերի ձաղաւաղուած ու պակաս տեղերը։ Այդ վերջին հանգամանքը շատ կարեւոր է, որովհետև մեր տաղերի մեծ մասը բերանէ-բերան անցնելով, այն աստիճան աղաւաղուել են, որ շատ անգամ չի կարելի մինչև իսկ հասկանալ նոցա մինքը, չենք խօսում արդէն հոգիի ու դարձեալներին, տուների լեռ ու առաջ դրուելու, բազմաթիւ չետոյ ժամանակի եղած լուսնիներ և լապտերներ մասին, որոնք արդէն են լինում ընտիր խմբագրութեամբ մի լիակատար հաւաքածու կազմելու ու համաբարութեան և լեզուի տեսակետից չորս ուսումնասիրութիւն կատարելու կարեւոր պոքին։

Թողնելով մի կողմ միւս քաղոր տաղերը, առնենք օրինակի համար, միայն Թլկուրանցու տաղերը Պ. Կարապետ Վոստանեանցը գտել, ճշդել ու հրատարակել է մեր միջնադարեան բանաստեղծներից այդ գլխաւորի միայն 19 կտոր տաղերը—16-ը առանձին հատորիկով, երեքն իւր ճշգրտագծուի երկերից պրակի» մէջ։ Անկասկած ալդ հեղինակիւ երգածները թուով շատ աւելի են եղել, բայց մեր բազմաթիւ տաղերի մէջ մինչև ցալսօր դեռ անկարելի է եղի ճշգրտել, իմանալ, ի՞նչ ալ ևս ինչ կամ ո՞ր տաղերն են պատկանել նոյն գրչին։ Մեր Տաղարանն ահա աւելացնում է նորա երկերի վերաջ ալ ևս երկու երգ—«Յանկարծակի մէկ մի տեսալ» սիրոյ երգը և «Տաղ վասն Աշալի», որոնք չեն երևում այ. Կարապետանի Թլկուրանցու անունով հրատարակած տաղերի հաւաքում։ Աւելորդ չենք համարում արտեղ մէջ բերել առաջինը, որ աւելի կարճ է, քան թէ երկրորդը.

Յանկարծակի մէկ մի տեսալ,

Որ կու ցողար դուն յերեսէն.

Թուցալք ընկալ ի տեսլենէն,

Շողար, կաթէր լուսն ի վզէն։

Աչերն է ծով, ունքն է թուխ ամպ,

Մաղն է դեղձան տակի թելէն.

Ինքն ճօճար գէտ զուռի ճեղ.

Հրով ալբէր գերկիր ամէն.

Ճոխագնաց, մանրաքալորդ,

Հողի ի մարմնէ քալող.

Լաթֆն է ծածկել զամէն աշխարհս:

Շաքար կաթէր իւր քարամէն:

Նրբեմն աչերս ի քեզ դիպաւ,

Նա վառեցաւ զէտ մոմեղէն.

Խելաղնաց ի վալը մնացի.

Չարհուրեցաւ ի տեսնէն:

Իէվ Յովհաննէս թուրկորանցի,

Խիստ մի հաներ գոտքդ ի ծրէն.

Աղէկ սուրաթն երբ մեռանի,

Յամբի, գնաց գունն երեսէն:

Բացի այդ երկու տաղից, մենք մեր Տաղարանում զըտնում ենք ալ ևս մի տաղ չՀնցկուն ալլով տեսեր զըմրութիւն որ նույնպէս կարելի է նոր, չհրատարակուած համարել, եթէ միայն ի նկատի չառնենք դորանից առնուած այն մի քանի տողը, որ մենք չենք հասկանում, թէ քնչպէս և քնչ ճանապարհով են ընկել արդէն իսկ հրատարակուած «Լոյս երեսացդ է խիստ փափուկ» տաղերի մէջ. իսկ որ «Լոյս երեսացդ է խիստ փափուկ» տաղի մէջ լինեալ քանի տողը եկամուտ են, առնուած «Հնցկուն»-ից,—այդ երկուսն է և այն հանգամանքից, որ այդ «Լոյս երեսացդ է խիստ փափուկ» տաղը գտնուում է և մեր Տաղարանում, բայց չունի իւր մէջ այդ տողերը:—

Հնցկուն ալլով տեսեր զըմրութիւն,

Տպագիրոն ակն ու ծօհէր.

Ինձ լանկապկած ի դէմս ելաւ,

Շունչս քաշեց, զխկէքս էառ:

Չի թողի լիս համբերութիւն

Ի առնելի դուրս չունիմ դադար:

Թէ շատ թէ քիչ ի քիտ ձգեմ,

Տեսի, մըտացըս չի դնալր:

Քաճի տեսնում, կու սարսափիմ,

Սիրտս ի փորուս կառնու գալար

Ինձ մեղադիր լէր կու լինիք,

Ով որ տեսնու, չի մնալ արդար:

Չերթ զթիթեռն ի մոմն ի մօտ

Այրումն եկեր եմ, չկալ ճար:

Ա՛յ իմ ղուժրի, ևս քնչ լինիմ,

Սրբ ալս խոցուս դեղն է դիժար:

Իէվ Յովհաննէս թուրկորանցի,

Զօրն ի բուն ընդ ալ մի տար:

Հանն ի սրտէդ սէր աշխարհիս,

Տէրն չի տանի զկամբդ ի կատար:

Առ հասարակ, ինչպէս երևում է, այս Տաղարանի թա-
փածկորած թերթերում չառ բան է եղել թղկութեանցու եր-
գածներին: Ընկած, բայց պահպանուած թերթերից մէկի վե-
րայ մենք, օրինակի համար կարողում ենք, մի անշարտ տաղի
սկզբի հետեւալ չորս տողը, որ անկասկած նույնպէս թղկու-
րանցու գրչի արգիւնքը պէտք է համարել, որովհետեւ նորա
վերայ իբրեւ խորագիրը դրուած է. «Այլ բանք, լուսնիսի ասա-
ցեալ է վասն սիրոր»:—

Արեկ արեկ իմ խուպ սուրաթ:

Փառք ու պատիւ քո ստեղծողին.

Եղեմական դրախտէն կու գաս,

Ահնեալ անուն քո...

Նոյն թերթի միւս երեսի վերայ պահպանուել են մի
հոգեւոր տաճկախառն երգի վերջին տողերը, որ նույնպէս
թղկութեանցու երգած է.—

Ես Յովաննէս Թուրքութեանցի

Ջալս բանս ասի ի վերայ Փրկչին.

Եկն կամաւ ինքն ի խաչին,

Ազատեաց զհոգիքն ի բացստին: ²⁶⁾

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

²⁶⁾ Այս տաղը, ինչպէս մենք իմանում ենք պ. Կ. Կոս-
տանեանցի հրատարակած «Յովաննէս Թուրքութեանցին և իւր
տաղերը» տետրակի չառաջարանից, իսկապէս տաճկախառն
չէ, այլ զուտ տաճկերէն և միայն վերջին—տասերորդ տունը
հայերէն: Առաջին տունը սկսուած է հետեւեալ խօսքերով.
«Քիմ սէլ պէնի պիլ մէզնետի»:

Մեր Տաղարանի խմբագիրը հաւաքելով իւր Տաղա-
րանի մէջ բազմաթիւ երգեր, նոյն ժամանակ հոգ է տարել և
երգիչների ձայնի սրութեան մասին: Նա Կիրակոս վարդապե-
տի «Արարիչ էիցս ամէնի» անունից լետով դրել է և մի խրատ
«վասն ձայնի սրանալոյ»:—«Առ սալորի խէժ որչափ և կամիս
և դիր ի ջուրն որ զրթի. և թող չորս օր և հարձ ինչա մատովդ
և թող որ ռաւաղի և քաշէ լերեսացն զսափին և զթորթն լետ
թափէ և խառնէ ի ջուրն պաղ շաքարով թող որ հալի և
մասուրով խմէ որ ի լղեղտ ելնու պառկելուն ժամն. և առա-
ւօտն որ սրանալ ձայնտ հրամանաւն Աստուծոյ. ով որ այս
բանս անէ որ բանն կատարի թող հալը մեղամ ասէ Աստուած
իւր հոգոյն ողորմի»:

ՔՈՒՉԿ ԵՆՀԱՊԵՏԻ ԵՐԳԵՐԸ

(Նուէր պ. Մ. Արեղեանին)

Ա.

Քուչակ նահապետը. նրա պարապմունքը և բնաւորութիւնը. Քուչակ անունը. նահապետի թոռն Թոռ-Քուչակը:

Թէ ո՞վ է Քուչակ նահապետը — մեզ մանրամասնաբար չալտնի չէ. Մի ձեռագիր աւետարանի վերջում Արիստակէս վրդ. Տէր-Սարգսեան (Տեկանց) գտել է հետեւեալ գրութիւնը՝ «Փառք ամենասուրբ Երրորդութեան... Քուչակ անուն բարի մտական, որ ստացող եղև սորան: Յիշեցէք զՔուչակն և միւս կենակիցն թանգիսթունն: Դարձեալ յիշեցէք զՔուչակն և մեծ պապն իւր Նահապետ վարպետն, որ մականունն աչք Քուչակ աչքի: Յիշեցէք զվերջին ստացող սորա, որ ստացաւ ի հալար ընչից իւրոց Քուչակն. ի թուին Հալոց ՌՁԶ». (կամ Փրկչական 1637. *). Այս լիշտակարանից երևում է, որ այդ տողերի գրողն է Նահապետի թոռ Քուչակը, որը 1637 թուին իր պապ նահապետին «մեծ պապ» անունն է տալիս: Եթէ ընդունենք, որ Քուչակը «մեծ պապ» ասելով ուզում է ոչ թէ իր հօր կամ մօր հայրը՝ այլ պապի պապը, կամ առ նուազն հօր պապը ասել, ալի՜ ժամանակ 1637 թուից չորս կամ հինգ սերունդ դէպի լիճ՝ գնալով կտեսնենք որ Քուչակ նահապետը ապրել է ժՁ. դարի սկզբներում **):

Երգիչ նահապետը ծնունդ է Խառակդնիս կոչուած գիւղում, թէև ինքը իրեն վանեցի է անուանում: Այդ բազմաշաղկապ գտնուած է Վասպուրականի Տոգպ գաւառում, Արշակ լճի արեւելեան ափին, Վան քաղաքին բաւական մօտ (8—10 ժամագալ ճանապարհով հեռու), և եղել է նահապետի սեպհա-

*) Տեկանց—Հալեբզ. եր. ԺԵ.

**) Կոստանեան Կ. Շնոր ժողովածու, Ա. պրթկ, երես 71.

վանութիւնը, ուր և թաղուած է ինքը, իր Քուչակ թոռան հետ: Տեղացիք նորա գերեզմանը ուխտասեղի են դարձրել, և այս հանգամանքը ցոյց է տալիս, որ նահապետը ժամանակակիցներէ շատ լարդուած մի մարդ է եղել: Ժամանակակիցները նրան չաշըղ փուչակ մականունն են տուել, իսկ նրա թոռը նրան վարպետ է կոչում. լամենայն դէպս երկու անուններէն էլ երևում է, որ նահապետը թէ աշուղ երգիչ է եղել և թէ երգեր շինելու վարպետութիւնն է ունեցել:

Նահապետը իբրև աշուղ, անշուշտ մէկի մօտ աշակերտել է. հաւանականաբար որեւէ վանքում, կամ ժամանակի նըշանաւոր գրագէտներից մէկի մօտ սովորել է նա գրել-կարդալ, իսկ թէ ում մօտ, ինչպէս — այդ մասին հաստատ չգիտենք ոչինչ: Միայն նրա երգերից երևում է (այն էլ եթէ ինքնուրույն են բոլորը), որ Քուչակը բնաւորութեան կողմից, հակառակ ժամանակի ողուն, աւելի աշխարհիկ մարդ է եղել քան կրօնական. նա սիրել է այս աշխարհը, ունեցել է իւր «սրտի ետքը», որ իրեն միշտ «դաղեցրէր» է: Պակաս Քուչակ բաւական տեղեակ է եղել Նաև ս. գրքին, որից՝ գէպքեր և պատմութիւններ է վերցնում և իբրև պատկերներ իր երգերի մէջ հիւղում: Ներքին, Քուչակ իր «երգերում» հիւրկապանում է իբրև վարդապետող, խրատեղ և կարգաւ իր ունեկողիւններին, աշխարհիկ չարն ու բարին նոցա պարզում է: Տեղ տեղ խրդի նրկ է շինում դաւանաբանական դանազան խնդիրներ, տէրոնցից երկում է. որ աստուածաբանական ուսման քննաւա տեղեակ է: Այլ և Քուչակին անծանօթ է ինչպէս ս. Գրքի աշխարհագրութիւնը, այնպէս և իր ժամանակի նշանաւոր աշխարհը. նա գիտէ «Մաքատ Խարասանի և Մարիկ» տեղը: Նահապետի երգերը այն տպաւորութիւնն են թողնում ընթերցողի վրայ, որ մարդ խրդի երկակնում է ժամանակի հասկացող, գիտուն, փորձառու մարդկանցից մէկը: Իր վիճակը երգելով, նա ցոյց է տալիս թէ ինչպէս իրեն «ի մանկութեանէ ի վեր կու մաշէ ըսման հոգն», որի պատճառով նա իրեն գերի է երկակնում: Նահապետը սիրում է գիտութիւն, սիրում է և այս աշխարհը. նա երկու ընկեր ունի՝ «մէկն հոգն է, մէկն հոգին»: Երբ «հոգին» աշխիւքն երկնաւոր կեանքը նրան «ի վեր է քաշում» այն ժամանակ «հոգը» քալսինքն այս աշխարհը որ «մանգր է, ի վեր կու հակէ». և ահա հակակէ լով դէպի աշխարհի կողմը. նահապետը բացակայում է. «Հետ Հոգուն» քալսում թուի. երբ նորա տունն ընդի է» (37 երես Տեղանց): Եւ ահա նահապետը միւս երգիչների պէս իրեն շատ ու շատ մեղաւոր է համարում և այդ «անհուն մեղաց ոչ ու պատճառ չէ եղել» ալրոց ձեռք չէ խաբուեր» ալ իր «սրտի լծաւ կամաւն լամենայն մեղքի է հանդիպել» (37): Նոյն այս միտքը մի ալ տեղ այսպէս է բերում.

«Երբ ես ի աշխարհս եկի

Գառն անախարտ ու մեղք չունէի,

Մեծցալ ու մեղաւոր եղաւ:

Յիմ ոտօքս ի մեղք գնացի» (32):

Այսքանը միայն կարելի է իմանալ մեր երգչի մասին, իսկ թէ նա ինչ գործունէութիւն է ունեցել կամ թէ որ և է տեղ գնացել է իբրեւ երգիչ աշուղ — չգիտենք: Յայտնի չէ մեղ նունպէս նահապետի կեանքի դոնէ էական դժերը կամ թէ ինչպիսի արտաքին է ունեցել: Միայն քուչակ կամ քուչաք (մի ալլ ձեռագրի մէջ քուչակ) մականունից, որ տաճկերէն քիւչուկ բառն է, նշխարակցեցել կարելի է, որ նա կարճահասակ մի մարդ է եղել և չէտոյ նրա ալլ մականունը իբրեւ խտուկ անուն դրել են նորա թոռան վրայ: ալլ մի սովորութիւն է, որ մինչև այսօր էլ կալ, որով նախորդներին չատակը նոր սերունդի միջոցաւ առ ժամանակ վառ է պահւում ցեղի մէջ:

Թոռ-Քուչակի մասին էլ այսքանը միայն ասենք: Իր չնցէք զՔուչակն և միւս կենակիցն թանգխաթիւնն» թանգրից կարելի է եզրակացնել, որ այս թոռ-Քուչակը 1637 թ. արդէն ամուսնացած էր թանգխաթիւն անունով մէկի հետ, որի հետ և ապրում էր^{*)}: Թէ որքան է ապրել սա — չգիտենք. գիտենք միայն, որ ապրել է ժէ. դարում: Իր երգերից մէկում նա գրում է հետևեալը.

Ես Քուչակս եմ վանեցի

Ի գեղէն խառակոնիւսայ:

Լցեր եմ հարիւր տարին,

Էլ չի դար մտքիկս ի վերայ:

(Հայերգ. 66 եր.)

Այս տողերով գուցէ թոռ-Քուչակը իր ծերութիւնն է ակնարկում և ոչ թէ իրօք հարիւր տարեկան լինելն է ասում. որովհետեւ դժուար թէ մի հարիւր տարեկան մարդ, որ ուրեմն զգում է իր կենաց վերջին օրերը, ոգևորուած չերթայ Երուսաղէմն առնի» կամ զուռ տալ շահաստան» կամ շէնի խորասան և իջնի լէջմիածին» (65, 66): Այսպիսի տողեր միայն քիչ չափ ջանել, այն էլ ոգևորուած և երեակալող երգիչը միայն կարող է շարադրել և ոչ թէ մի մարդ, որ «հարիւր տարին լցեր է և մտքիկն էլ չի դար ի վերայ»^{*)}:

Այս թոռ-Քուչակն էլ երգիչ է եղել, սակայն սրա երգերից քիչ է լայտնի: Համեմատաբար աւելի շատ երգեր են մնացել պապ-Քուչակից, որոնց բոլորին «Յաղագս Հողուլ և միլոլ ոտանաւոր է բանս» ընդհանուր վերնագիրն է տալիս խառակոնիսցի նահապետը:

ՅԱՐԱԿ ԹԱԿԻՍՏԵԱՆ

(Միւս անգամ)

^{*)} Եթէ միայն միւս բառը իր առաջին ամուսնութեան մասին մի մութ ակնարկ չէ:

^{*)} Իսկ թէ ալլ տողերը թոռն-Քուչակինն են և ոչ պապ-Քուչակինը. տես Հայերգ, եր. 66. (Նախերգում):

VII

1862 թ. վերջը «Հիւսիսափայլը» բոլորելով իւր հնգամեայ արդիւնաւէտ գործունէութեան տարեշրջանը՝ իջնում է գրական հրապարակից. վշտացած Ստեփաննոս Նազարեանը հայութեան երեսին խփելով այն ամօթալի փաստը, որ «կէս միլիօն հայ ժողովրդից Ռուսաստանում հասել է Հիւսիսափայլին որպէս տպագրութեան ծախք և տպելի աշխատութիւնների վարձատրութիւն» **) միմիայն 170 բաժանորդագին, դադարեցնում է ամսագրի հրատարակութիւնը: Մի տարի անցնելուց յետոյ, 1864 թ. Հիւսիսափայլը նորից սկսում է իւր գոյութիւնը, սակայն այդ տարին բոլորելուց յետոյ կըրկին դադարում է և այս անգամ դժբաղդաբար վերջնականապէս:

Հիւսիսափայլի դադարելով՝ Բարխուդտեանի աշխատութիւններն այլ ևս հրապարակ չեն գալիս և մինչև 1869 թ. ուսուցիչ—բանաստեղծի գրիչն այլ ևս ոչինչ չէ արտագրում, կամ թէ նրա գրուածքները մընում են անտիպ:

1869 թ. յունիսի 17-ին Թիֆլիզում գործող մի խումբ հայ ինտելիգէնտ երիտաձարդների ***) եռանդուն ջանքերով և նոյն ժամանակի թեմակալառաջ-

*) Տես. «Լուսալ» գիրք 2. 1902 թ.

**) «Հիւսիսափայլ» 1862. № 12. էջ 304.

***) Այդ խմբի անդամներն էին. Յարութիւն ա. քահ. Սուղպնաճեան, Դէորդ Եւանգուլեան, Մարտիրոս Սիմէօնեան, Ստեփանոս Պալասանեան, Յովհաննէս Քաթանեան, Նիկ. Ա. Լադաթեան,—այժմ բոլորն էլ հանգուցեալ—և Զաք. Գրիգորեան:

նորդ և ապա ի Տէր Հանգուցեալ Մակար կաթ. Հովանաւորութեամբ ու աջակցութեամբ բացւում է Գալիանեան օրիորդաց դպրոցը, ուր և ի միջի այլոց Բարխուդարեանն ևս, որ արդէն թողել էր պետական ծառայութիւնը, հրաւիրւում է իբրեւ ուսաց լեզուի ուսուցիչ։ Մակայի Բարխուդարեանի ծառայութիւնը շատ կարճատեւ է լինում այս համակրելի հիմնարկութեան մէջ, որովհետեւ նոյն թուի սեպտեմբեր ամսին նա հրաւիրւում է Վերին-Ագուլիս՝ տեսչի և ուսուցչի պաշտօնով տեղական տղայոց և օրիորդաց հայ ծխական դպրոցներում։ Վաղուխում երկու տարի պաշտօնավարելով՝ 1871 թ. իւսումնական տարուայ սկզբից հրաւիրւում է նոյն պաշտօններով Ախալցխայի Կարապետեան և Եղիսաբէթեան դպրոցները։

Ախալցխայում Բարխուդարեանի արդիւնաւէտ գործունէութիւնը տևում է մինչև 1876 թ., երբ Ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի հոգաբարձութիւնից հրաւէր է ստանում՝ ստանձնելու նոյն դպրոցում ուսաց լեզուի և ուսաց պատմութեան ու աշխարհագրութեան դասերը. Բարխուդարեանն ընդունում է և այնուհետև այլ ևս զաւառներում չէ պաշտօնավարում։

«Հիսսիսափայլի» զաղարկւեց մինչև 1876 թ. — ուրեմն 12 — 13 տարուայ ընթացքում — տպագրութեամբ լոյս տեսել են Բարխուդարեանի երկու աշխատութիւնները միայն. մէկն ինքնուրոյն — «Սէր կամ մահ» ողբերգութիւնը, միւսը թարգմանական — Շիլլերի «Վիլհելմ Տէլլը»։ Առաջինը հրատարակուեց 1869 թ. «Մեղու Հայաստանի» *) լրագրում, որ այդ միջոցին արդէն հրատարակւում էր Իորպատեաններից մէկի, Պետրոս Սիմեօնեանի, խմբագրութեամբ. իսկ երկրորդը լոյս տեսաւ Թիֆլիզում 1873 թ. տառնձին գրքով **):

«Սէր կամ մահը» Բարխուդարեանի գրած միակ ողբերգութիւնն է և առ հասարակ նրա ինքնուրոյն

*) «Մեղու Հայաստանի» 1869. №. №. 6, 7, 8, 9, 10 և 11 լիտու լոյս է տեսել նաև առանձին գրքով։

**) Վ. Վ. Տէլլը գրամա հինգ գործ. հեղ. Շիլլէրի, Թարգ. Գէորգ Բարխուդարեանի. 1873 թ. Թիֆլիզ։

գրուած քննարկից ամենաընդարձակը, ուստի և մի փոքր կանգ առնենք այստեղ դորա վերայ։
Հին-Նախիջևանի դաւառի Աստապատ գիւղում 1851 թուին մի ողբերգական դէպք է պատահում. երկու գիւղացի տասնչվեցամեայ աղջիկներ չկամենալով իրենց ծնողների ընտրած հասակաւոր փեսացուների հետ ամուսնանալ, երկուսը միասին ընկնում են Նրասխ գետը և խեղդւում։ Այդ արկածից յետոյ աղջիկներից մէկին սիրող Մայիլ անունով ջուլայեցի երիտասարդը կիսախելագար գրութեամբ շարունակ թափառում է Արաքսի ափերը և երգում։

Այս լրագրական լուրը տպաւորութիւն է թողնում Բարխուդարեանի վրայ և երբ նա ուսուցչի պաշտօնով Նախիջևան է գնում, հետաքրքրւում է այդ արկածով, անձամբ տեղեկութիւններ է փողովում, ծանօթանում նոյն իսկ Մայիլի հետ և օգտուելով նրա ինքն ըստ ինքեան ողբերգական լինելուց, գրում է «Սէր կամ մահ» ողբերգութիւնը։

«Սէր կամ մահը» բաղկացած է հինգ գործողութիւնից և գրուած մաքուր աշխարհաբար լեզուով, արձակ։ Ողբերգութեան հերոսուհին գիւղի տանուտէրի աղջիկ Համասփիւռն է. խեղզուող միւս աղջիկը, Շուշանը, շատ երկրորդական տեղ է բռնում։

Առաջին գործողութիւնը, որ բաղկացած է ութ տեսարաններից, սկսւում է Սմբատի երգած.

«Կապույտ երկնքում

Աստղեր են փայլում

Եւ լուսնեակը։

Ամենից սիրունն,

Ամենից փայլունն

է արեգակը».

սիրուն բանաստեղծութեամբ, որ յետոյ Բարխուդարեանի ամենաթողովրդական երգը դորձաւ և ցայժմ էլ երգւում է *)։ Այս գործողութեան մէջ նկարագրուած

*) Բարխուդարեանի 45 ամեայ գործունէութեան յօրեւիանի առիթով, որ մասնաւոր, բայց հանդիսաւոր կերպով տօնեց Ներսիսեան դպրանոցը 1901 թ., ա. Մ. Էջմալեանը ձայնագրեց այս երգը և նրա քառամայն խումբը երգեց։

է Համասփիւռի և Սմբատի յարաբերութիւնը, Համասփիւռի ծնողների ծրագիրներն իրենց միակ աղջկան բաղ-դաւորեցնելու մասին, Համասփիւռի խոստովանութիւնը, թէ սիրում է Սմբատին, ծնողների յանդիմանութիւն-ներն ու խրատը, որ նա իրաւունք չունի ծնողների կամքի հակառակ բան անելու: Վերջին տեսարանում Շուշանը յաջանում է Համասփիւռին, որ ինքը մտադիր է անձնապաշտութիւն գործել, որովհետեւ հակառակ իւր ցանկութեան՝ ծնողներն իրեն տալիս են տիրացու Մարկոսին:

Երկրորդ գործողութեան մէջ, զր բաղկացած է երկթը տեսարաններից, Համասփիւռի մայրն ամեն կերպ աշխատում է համոզել նրան, որ իրենց ընտրած փե-ստացուն Մարտիրոս բէգը, կառավարչի թարգմանը, հէ վարդ է և իրենց համար մեծ բաղդաւորութիւն է նրա պէս փեսայ ունենալը: Յետոյ գալիս է Սմբատը և համաձայնութիւն կայացնում Համասփիւռի հետ, որ միասին փախչեն, բայց տանուտէրը վրայ է հասնում ու տանից վռնգում Սմբատին. Համասփիւռն ուշաթափ ընկնում է:

Երրորդ գործողութեան մէջ արդէն նշանագրու-թեան պատրաստութիւն են տեսնում. մայրը խորա-մանկութեան է ղրկում. սուտ լուր է տարածում՝ թէ Սմբատին սպանել են զազախները—նա մաքսանենգու-թեամբ էր պտրապում. —Շուշանն այս լուրն իբրեւ ի-րողութիւն պատմում է Համասփիւռին. վերջինս յու-սահատգութիւնից ուշաթափւում է և նորից ուշքի գա-լով՝ որոշում է, որ ինքն էլ մեռնի: Երկու գեղջկուհի-ները համաձայնութիւն են կայացնում, որ միւս օրը միասին ընկնեն Սրաքս գետը և խեղդուեն: Սյդ երե-կոյ այնուամենայնիւ տեղի է ունենում Համասփիւռի և Մարտիրոս բէգի հանգիստւոր նշանագրութիւնը, որի միջոցին դարձեալ ուշաթափւում է նշանուող օրիորդը:

Չորրորդ գործողութեան մէջ, որ ութը տեսարան ու-նի, նկարագրուած է Համասփիւռի և Շուշանի տանից գնալը, գետի ափին միմեանց հանգիստելը և ջուրն ընկ-նելն ու խեղդուելը:

Հինգերորդ գործողութիւնը, որ չորս տեսարան ու-

նի, ներկայացնում է Սմբատի յուսահատութիւնը, Համասփիւռի դիակը որոնելու հանգամանքները՝ գտնելը մօր հանդիպումը, կիսախելագար դրութիւնը և Համասփիւռի ջրից հանած դիակի վրայ անձնասպանութիւն գործելը:

Այս ողբերգութիւնը մի պարզ պատմութիւն է ուսմանտիկ ուղղութեամբ գրուած—հաւանօրէն Շիրիլէրի գրուածների ազդեցութեամբ—և հէնց զրանով էլ զանազանում է մինչև այդ ժամանակ հրապարակ եկած ազգային ողբերգութիւններից, օրոնք ըստ մեծի մասին շատ թունդ կեղծ-կլանիկական ոգունով էին խմորնւած:

Սակայն տարաբաղդաբար այդ միակ աքժանաւորութիւնն է, որ ունի «Սէր կամ մահ»: Ամբողջ պիէսը բաղկացած է յոկ սովորական խօսակցութիւններից. տիպերն անմշակ են և մի մի ամբողջ հոգեբանական անհատներ չեն ներկայացնում. Համասփիւռի ազատախօսութիւնները չեն համապատասխանում նրա միջավայրին ու կրթութեանը: Շուշանի մահուան վճիռ կայացնելը րոպէական գործ է. ոչ մտաւորանշութիւն կայ, ոչ մտախոհութիւն: Տանուտէր Խաչատուրի տիպն աւելի կայուն ու բնական է:

Ողբերգութեան մէջ չէ արտացոլում նոյնպէս տեղական ժողովրդի կեանքն՝ իւր սովորութիւններով, լաւ ու վատ կողմերով—միմիայն նշանադրութեան հանդիսի մի նկարագրութիւն կայ.— բնօրէին գլխաւոր իդէալից, որ մի բողոք է հայ կնոջ ստրկական դրութեան, համարեա՞ ոչ մի ալլ գաղափար չկայ արծարծուած պիէսի մէջ:

Միակ ինտրիգը՝ Աննայի, Հռիփսիմէի մօր, խորամանկ միջոցն է, որով նա Սմբատին սպանելու նուա լուրն է տարածում, որպէս զի աղջիկը յոյսը կտրելով նրանից՝ չընդդիմանայ իրենց՝ ծրագրած ամուսնութեանը:

Ձկան նոյնպէս խորին միտք արտայայտող կամ սիրտ յուզող մենախճողութիւններ, բացի Սմբատի և իւր մօր հանդիպման տեսարանից և Հռիփսիմէի դիակի տեսլ Սմբատի արտասանած խօսքերից:

Գուցէ այս թերութիւնները միմիայն ողբերգութեան հեղինակին չալէտք է վերագրել, ալլ նաև ժամանակի

քմքնողութեանը, ոսկայն իրողութիւնն այդ է: Եթէ Բարխուդադեանը շարունակէր ինքնուրոյն պիէսներ գրել, հարկաւ հետզհետէ աւելի մշակուած աշխատութիւններ կտար, սակայն նա այլ ևս այդպիսի փորձ չէ արել և բաւականին երկար ժամանակ դադարել է առհասարակ ինքնուրոյն բան արտադրելուց: Այնուհետև նա իւր գրիչն ըստ մէծի մասին նուիրել է թարգմանակաւ աշխատութիւններին. բաւականաչափ մանրմունք արձակ և չափական գրուածքները թարգմանելով՝ նա վերջապէս վստահանալով իւր ուժերին՝ ձեռնարկում է հայացնել իւր սիրելի հեղինակի, իդէալիստ բանաստեղծ Շիլլէրի թատերական գրուածքներ և իբրև առաջին փորձ 1873 թ. հրատարակում է «Վիլհելմ Տէլլ» դրաման: Թէ ինչո՞ւ ամենից մուօջ «Վիլհելմ Տէլլ» է թարգմանչի ընտրութեանն արժանանում, հասկանալի կլինի մեր ընթերցողներին. Գորպատեան դպրոցի ոգին ինքն ըստ ինքեան պէտք է զրդէր Բարխուդադեանին ընտրել այդ թարգմանութիւնը:

«Վիլհելմ Տէլլ» Զուիցերիայի հայրենասիրական շունչն է. թէև աշխատութեան վերնագիրը հերոսներից մէկի անունն է կրում, սակայն իսկապէս այդտեղ նկարագրուած է ամբողջ զուիցերական ազգի հերքութիւնը: Բանաստեղծի ոգևորութիւնը «Վիլհելմ Տէլլի» մէջ մեծ չափով է հանդէս գալիս, որովհետև ինչ դրութեան մէջ որ գտնւում էր Զուիցերիան «Տէլլի» ժամանակ, համարեա թէ նոյն վիճակն ունէր և Շիլլէրի հայրենիքը, Գերմանիան, իդէալիստ բանաստեղծի ոգևորութեան ժամանակ: Տիրապետող բռնակալութիւնը չէր բաւականանում միմիայն ժողովրդի քաղաքական իրաւունքները ոչնչացնելով և ոտի տակ էր տալիս նաև ընտանեկան սրբութիւնը: Ահա այս համանման հանգամանքներում է ստեղծում Շիլլէրի տաղանդն այդ ոգևորով ներշնչուած թատերգութիւնը *), որի գըլ-

*) Շիլլէրը «Վիլհելմ Տէլլ» դրել է 1804 թ. դրամայի առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել նոյն թուի մարտ ամսին, Վալմարի արքունի թատրոնական բեմի վրայ. իսկ տպագրութեամբ լոյս է տեսել Գոթայում նոյն թուի հոկտեմբերին:

խաւոր հերոսն իւր ընտանիքը՝ կիներն ու զաւակներն է պաշտպանում՝ բռնակալութեան դէմ և ստիպուած է լինում նոյն իսկ սպանութեան դիմելու և նետահայր մահացու խոցմամբ է կուսակալին, երբ վերջինս՝ աւելի խիստ ծրագիրներով էր ուզում թշուառացներ ազատութեան սուփոր անջնջ զուրկեցնելով ժողովրդից Բանաստեղծը հերոսն Տէլլի բերանով խոստովանում է, որ այդ կերպ սպանութիւնը հակակրօնի է և աշխատում է արդարեանալ հետեւեալ մտածմունքներով.

Երբ իմ օրին էմ ի կախարհ տեղակալ,
Բայց իմքը կայսրը չէր զսպանեալ
Անկ ինչ որ դու.— Նա քեզ ուղարկեց
Այսպէս որ բարձր դատապետն անես—
Ոչ թէ անողորմ չարախնդութեամբ
Ամեն չարութիւնն անես անպատիժ
Կա՛յ Աստուած, զլեւիկ կը թափէ պատիժ *):

Բայց միթէ Տէլլը չպէտք է վրէժխնդիր լինէր այն բռնակալին, որ չլուծած ու չտեսնուած անգթութեամբ հորը ստիպեց ուղղակի իւր հարազատ զաւակի գլխին նետ արձակել. ինչ նախնափելի հոգեկան տանջանքներով պէտք է լարէր աղեղը խեղճ հայրը. սակայն անվահեր ձեռքը ծածկեալ երկրորդ նետն էլ պատրաստեց...

Հսկիական որդու գլխին նշան դնել
Երբէք մի հօրից դեռ չեն պահանջեր
Միթէ բռնութիւնը այդ բանի վերայ,
Սաստիկ զայրացած պիտի չխռովի—
Ո՛հ, ամենակն եզ չեմ պարմանալ
Եթէ ժառերը թեքուեն ծովի մէջ,
Եթէ սառցապատ ան զաղաթները,
Որովք աշխարհի անաջին օրից
Սառած կանգնած են ճաշեցած զլորուեն,
Եթէ սարերը հիմքից կործանուեն,
Զորերը քանդուեն, երկրորդ ջրհեղեղ
Ծածկէ ու խեղդէ բոլոր երկիրը **):

Միմիայն Շիլլերի պէս տաղանդը կարող էր անպիտի հշտութեամբ նկարագրել Զուրկեցնելու ժողովրդի

*) «Արևիկ» Տէլլ, 4-րդ գործողութիւն, 4-րդ, անգարման էջ 158.

**) Նոյն, 4-րդ գործ. Ա. տես. էջ 131—132.

հերոսութիւնը, երկրի զիրքն ու գեղեցկութիւնները՝ առանց անձամբ տեսնելու այդ երկիրը. Շիւէրը Զուլիցերիա չէր եղած:—Այս հանգամանքը մեզ յիշեցնում է քանքարաւոր Հայր Ղ. Ալիշանին, որ առանց տեսնելու ամենայն մանրամասնութեամբ նկարագրել է Հայաստան երկրի շէն ու աւեր վայրերը և ոգևորութեամբ շունչ ու կենդանութիւն տուել սևացած ապառաժներին անգամ:

Բարխուդարեանը ձեռնարկելով թարգմանել «Վիլհելմ Տէլլը», ինքն էլ զգում է գործի դժուարութիւնը և յառաջաբանում գրում է. «Խոստովանում եմ, որ հեշտ չէր իմ յանձն առած գործը, աչքի առաջ ունենալով մեր օլթմեան լեզուի մանուկ հասակը... բայց այնու ամենայնիւ ես իմ կողմից չեմ խնայել ոչինչ աշխատանք, որքան հնար էր, մօտ մնալ բնագրին, առանց բառացի ճշտութեան ետևից ընկնելու»:

Կարող ենք ասել, որ թարգմանիչը հասել է իւր նպատակին. քանի տեղ որ բնագիրը համեմատեցինք՝ հայերէն թարգմանութիւնը ճիշդ գտանք. բայց հարկաւ հայերէն «Վիլհելմ Տէլլը» այն ուժեղ տպաւորութիւնը չէ թողնում ընթերցողի վրայ, ինչ որ գերմաներէն բնագիրը. պատճառներից մէկն ընդհանուր է. սովորաբար միշտ թարգմանութիւնն այն չէ արտայայտում, ինչ որ բնագիրը. էթկրդը պատճառն այն կարող է լինել, որ թէև Բարխուդարեանի լեզուն պարզ և հասկանալի է, բայց ճկունութիւն, տառաջականութիւն չունի, միօրինակ է և երբէք թարգմանիչը չէ օգտուում գաւառական բարբառների հարուստ և ճոխ բուերի ու ոճերի պաշարից: Չնայելով այս հանգամանքին, թարգմանութիւնը կարելի է յաջող անուանել և շատ տեղ էլ տպաւորութիւն է թողնում:

Զուիցերացի ձկնորսը ստրկական վիճակի մէջ գտնուելով և ամեն կողմից վշտալի լուրեր ականջին հասնելով՝ վրդովւում է, հոգին բորբոքւում և անէծք թափում.

«Տէլլը բռնուած է, իշխանը մեռած,
Կլուխդ բարձրացրու, բռնակալութիւն,
Եւ մի ամաչիր: Ալժմ ճշմարտութեան
Բերանը վակ է, արթուն աչքը կուր,

Եւ փրկող կուռը չղթալով կապած...
 Կատաղիւր, մրրիկ, թռէք, կայծակներ,
 Ճաքեցէք, ամպեր, թափեցէք երկնից
 Հեղեղի գետեր, ծածկեցէք ջրով
 Բոլոր երկիրը թող ոչնչանայ
 Իւր մօր արգանդում գալոց սերունդը:
 Վայրենի տարրեր, տէր դառէք երկրին:
 Արջեր ու գալիւն, եկէք բնակուեցէք
 Մեծ անապատում. ձերն է երկիրը:
 Էլ ո՞վ կուզենայ արդեօք այս երկրում
 Ապրել, Կուր չկայ էլ ազատութիւնը: *)

Բռնակալ կուսակալը խլում է Մելիթալ երկրագործի
 մի զոյգ լծկան եզը, որովհետեւ.

«Թէ գիւղացին հաց ուտել ուզում է,
 Կարող է ինքն էլ քաշել արօրը»:

Մելիթալը չի կարողանում համբերել և սրտի կըս-
 4ծից փայտով հարուածներ է տալիս անզուլթ կուսա-
 կալի ծառային և փոխում: Կուսակալը բանտարկելով
 Մելիթալի ծերունի հօրը, պահանջում է նրանից յան-
 ցաւորին. ծերունին ասոյժ է, որ իրեն յայտնի չէ որ-
 դու տեղը. գազանացած կուսակալը հրամայում է ծե-
 րունու երկու աչքերն ևս կուրացնել: Երբ թաքնուած
 Մելիթալը լսում է այս գազանութիւնը, մորմոքուած
 սրտով հետևեալ գեղեցիկ մենախօսութիւնն է արտա-
 ասնում.

«Ո՛հ, աչքի լուսը է մի երկնային
 Եւ աղնիւ պարզը:—Եւ ամեն էակ,
 Ամեն արարած ապրում է լուսով—
 Եւ մինչև անգամ ծաղիկն էլ ուրախ
 Թեքում է գլուխը միշտ լուսու կողմը.
 Իս' նա յաւիտեան, թէև կենդանի,
 Նստած պիտի մնայ անվերջ խաւարում—
 Նա էլ չի զմալի ոչ արևափալ
 Կանաչ մարգերով, ոչ ծաղիկների
 Գեղեցիկ տեսքով, ոչ էլ սառուցով
 Պատած սարերի կարմիր փալուռով:—
 Մահը ոչինչ է, բայց ապրել, ըզզալ
 Եւ լոյս չըտեսնել, մահիցը վառ է:—
 Ինչի՞ խղճալով նայում էք ինձ վերայ:
 Տեսէք, ես ունիմ զոյգ առողջ աչքեր,
 Բայց իմ կուր հօրը, չիմ կարող ես տալ

*) Նոյն, 4-րդ գործ. Ա. տետարան, էջ 131:

Նոցանից մինչև Ա՛խ, չեմ կարող տալ
Մի հատ ճառագայթ այն լուսոյ ծովից,
Որ բորբոքելով լցնում է աչքերս» *)

Այս չափով բաւականանում ենք և շատ ամոքում,
որ «Վիլհելմ Տէլլի» նման գրուածքը 1873 թ. տպուե-
լով մինչև այժմ չէ սպառուել և երկրորդ տպագրու-
թեան արժանացել. մխիթարուենք նրանով — եթէ մխի-
թարական կարող է լինել այս հանգամանքը — որ «Վիլ-
հելմ Տէլլը» Զուիցերիայում նույնպէս շատ քիչ էին
կարգում սկզբումը, այն ինչ Գերմանիայում մի քանի
անգամ միմեանց յետեից նոր հրատարակութեամբ էր
լոյս տեսնում. սակայն այժմ այդպէս չէ. ամեն մի
զուիցերացի իւր սեղանի զարդն է համարում «Վիլհելմ
Տէլլը» և այդ գրուածքի մէջ յիշատակուած որոշ վայ-
րերն այժմ բազմաթիւ ացելուների ուխտատեղի են
դարձել: Ամեն մի զուիցերացի պարծանքով ու ոգեւո-
րութեամբ առաջնորդում է քաղաքականին դէպի այդ
վայրերը:

VIII

Մեր հասարակական կեանքում յաճախ նկատուել
է այն տխուր և տարօրինակ իրողութիւնը, որ մտա-
ւոր կեանքի մի որևէ ասպարիզում բաւականին առա-
ջադիմական քալլ անելուց յետոյ՝ յանկարծ բոլորովին
կանգ ենք առնում կամ նորից յետադիմում: Երբեմն այս
յետադիմութեան բուն պատճառներն արտաքին են լի-
նում և մեզանից անկախ, սակայն աւելի յաճախ դը-
րանք առաջանում են ներքին և մեր ձեռքով ստեղ-
ծած հանգամանքներից: Արդեօք ինչո՞ւ է այսպէս. ին-
չո՞ւ մի որոշ ժամանակի շրջանում, օրինակ, ունենում
ենք փառաւոր հայկական ներկայացումներ և լաւ կազ-
մակերպուած թատրոնական գործ, տաղանդաւոր դե-
րասան ու դերասանուհիներ և յանկարծ դրան հետե-
ւում է մի ժամանակամիջոց, երբ ամբողջ տարիներով
օրինաւոր հայերէն ներկայացումներ չեն լինում և թատ-

*) Նոյն. I-ին գործողութիւն, տեսարան Դ. էջ 37.

րոնական գործը մեռելութեան է հասնում: Ինչո՞ւ մե-
որոշ ժամանակաշրջանում ունենում ենք հասարա-
կութեան պահանջներին բաւականութիւն տուող պար-
բերական մամուլ, լաւ խմբագրուող ամսագիր, օրագիր-
ներ, իսկ յետոյ փոխանակ Գուելի առաջ գնալու՞ զար-
գանալու, գործը թուլանում է և ամալութիւն տիրում
գրական ասպարիզում: Այսպիսի «ինչո՞ւ»ներ չպտ կարե-
լի էր շարել, սակայն բաւականանա՞նք այդ երկու օրինա-
կով: Քաղաքակիրթ ազգերի մէջ պմեն մի նոր սկսուող
գործ հետզհետէ աւելի զարգանում, ուղղորդւում և
խորն արմատներ է ձգում, որովհետեւ գործը հաստա-
տւում հիմքերի վրայ է դրւում և իւր բնական ընթաց-
քով առաջ գնում. իսկ այն գործը, որ ժարհետական
ճանապարհով է ուժով առաջ մղւում, հէնց իւր սաղմի
մէջ խեղդւում, ոչնչանում է: Զարգացումն ու կատա-
րելագործութիւնը պայմանաւորւում են անուարկուած
գործի կամ գաղափարի կենսունակութեամբ. իսկ կեն-
սունակութիւնը կախումն ունի շրջակայից հարգա-
մանքներից և ահա այդ հանգամանքներից են առաջա-
նում այն հիմքերը, որոնց վրայ պէտք է կառուցուի
ապագայ շէնքը: Եթէ հիմքը խախտւում է, հարկաւ շէնքն
ևս երկարատեւ գոյութիւն չի կարող քանենալ: Մեր հա-
սարակական կեանքի այն երեւոյթները, որոնք առաջա-
ցել են անհատական շէնքերի շնորհիւ, բայց բուն հա-
սարակութեան բնական պահանջը չեն եղել, հարկաւ
սերտ շաղկապւում լինելով անհատների հետ, դրանց
ասպարէզից ելնելուց յետոյ՝ երեսութներն էլ չբացել
անայտուցել են. խախտւում հիմք, որի վրայ կառուցուած
շէնքն ևս խախտւում լինելով՝ փլուել, աւերուել է:
Այսպէս ահա հայ հասարակական կեանքով ողբե-
րուած, իւր հայրենակիցներին քաղաքակրթելու պտեն-
չով վառուած և գիւնդական կրթութիւն պտացած Սքե-
փանոս Նազարեանը ոչ մի մտաւոր և ֆիզիքական աշ-
խատանք չի նայելով՝ հրատարակում է «Հիւսիսափայլը»,
վաճակում է կրթուած հայ դասակարգի համակրութիւնը,
մի առ ժամանակ լաջողութիւն է ունենւում, լթերթը
տարածւում է, բայց մի քանի տարի անցնելուց յետոյ՝
նա վշտացած և զայրացած դադարեցնում է «Հիւսիս»-

փայլի: Տրատարակութիւնը և հայ ազգի անունագման-
ներութեան ու ապերախտութեան վերադրում իւր բա-
ժանորդների սակաւութիւնը: Սակայն միթէ այդ էր
բուն պատճառը: Գուցէ մեզ առարկեն, թէ նազանբա-
նի ազատամիտ գաղափարներն եղան անպշտիտութեան
պատճառները:—չենք կարծում:

Ս.հա ձեզ մի պահպանողական ամսաթերթ, որ մի
քանի տարի շարունակ խնամքով խմբագրիչելուց և
հրատարակուելուց լետոյ միաժամանակ Հիւսիսափայլի
հետ իջնում է դրական ասպարիզից և այլ ևս նորից
լոյս աշխարհ չէ տեսնում: Այդ ամսաթերթը Մարկոս
Աղաբեգեանի Թիֆլիզում հրատարակած «Կոռնիկ հայոց
աշխարհին» էր, որ դադարեց 1863 թուին: Այն երևու-
թի իսկական պատճառն այն հանգամանքն էր, որ հայու-
թիւնը դեռ ևս քաղաքակրթութեան այն աստիճանին
չէր հասել, որ պարբերական մամուլը նրա համար բնա-
կան պահանջ դարձած լինէր. ապացոյց այն իրողու-
թիւնը, որ «Հիւսիսափայլի» և «Կոռնիկի» դադարելուց լե-
տոյ ամբողջ տասնւերեք տարի—1863-1876—ուստ-
հայերը ոչ մի ամսաթերթ չեն ունենում՝ չհաւաքած
սբ. Եջմիածնի պաշտօնական Արքատը, որ 1868 թ.
սկուեց հրատարակուել Տ. Գեորգ IV կաթողիկոսի հրա-
մանով—մինչև որ 1876 թ. լուիսից պ) Արքար Յով-
հաննիսեանի խմբագրութեամբ ու հրատարակութեամբ
Թիֆլիզում սկսուեց լոյս տեսնել «Փորձ» եռամսեայ հան-
դէսը՝ որ թէ իւր դիրքով ու ճոխ բովանդակութեամբ
գերազանցեց իւր նախորդներին, ուղղութեամբ «Հիւսի-
սափայլի» ու «Կոռնիկի» միջին ճանապարհը բռնեց, եւ-
րոպական քաղաքակրթութիւնը հայ ազգի յուսաւորու-
թեան և դարերի ընթացքում սրբացած գաղափարների
հետ յաջողութեամբ շաղկապեց, բայց տարաբաղաբար
երկարատե գոյութիւն չունեցաւ և հինգ տարուայ
բեղմնալէր գործունէութիւնից լետոյ իւր նախորդնե-
րի վիճակին ենթարկուեց:

Բարխուդարեանը, որ «Փորձի» հրատարակութեան
տարին արդէն Թիֆլիզումն էր պաշտօն վարգչւմ, նոր
հանդիսի ամենատեղուն աշխատակիցն է դառնում
հենց առաջին համարից սկսած մինչև վերջինը նրա

Թարգմանութիւնների մեծագոյն մասը «Փորձում» են տպուել և ապա ղրանցից մի քանիսն արժատպուել: Իբ «Փորձից» առաջ էլ Բարխուդարեանը պարապ չէր անցրել ժամանակը, պարզ երևում է այն հանգամանքից, որ նոր եռամսեայ հանգիսի առաջին տարուայ չորս համարներում տպուել է այնքան թարգմանական նիւթ Բարխուդարեանի ստորագրութեամբ, որ մի տարուայ աշխատանք չէ, այլ ավելի երկար ժամանակի տքնութեան արդիւնք:

«Փորձի» առաջին տպրուայ համարներէն տպագրուած են Բարխուդարեանի հետեւեալ աշխատութիւնները.

1) ՇԻԼԼԵՐ, Դօն Կարլոս, զրամատիական բանաստեղծութիւն հինգ գործողութեամբ: (Փորձ, № 1. էջ 1—102, № 2. էջ 1—117):

2) ՇԻԼԼԵՐ, Օրէէանի կոչսը, վիպասանական ողբերգութիւն հինգ գործողութեամբ: № 3, էջ 1—80, № 4. էջ 1—88.)

3) ՊԱՈԼԼ, ՀԱՅՁԷ. 1ա Բարբիատա, վէպ: (№. 1. էջ 310—330)

4) ՄԻԼԼԵՐ. Ֆանարիօտ, բանաստեղծութիւն: (№. 1. էջ 364)

5) ԻԻԼԱՆԴՐԱԿ, Կարքա, բանաստեղծութիւն: (№. 1. էջ 364—366)

6) ՇԻԼԼԵՐ, Լուզորդ, բանաստեղծութիւն: (№. 2, էջ 300—304)

7) ՊԵՏԵՐՅԻ. Երկու ճանապարհորդ, բանաստեղծութիւն: (№ 2, էջ 197)

8) ՊԵՏԵՐՅԻ. Իմ խնդրած մահը, բանաստեղծութիւն: (№. 2. էջ 197—198)

9) ՊԵՏԵՐՅԻ. Հաւրենիքի մասին, բանաստեղծութիւն: (№. 2. էջ 199—200)

10) ՊԵՏԵՐՅԻ. Նրեք սրտի պատմութիւն, բանաստեղծութիւն: (№. 4, էջ 249—251)

Այս բոլոր թարգմանական աշխատութիւնների հետ կալ և մի հատիկ ինքնուրոյն բանաստեղծութիւն, «Յոյց» (№. 1. էջ 227—228) վերնագրով, այն էլ հեղինակն անուանում է նմանողութիւն, բայց թէ ում և որ բանաստեղծութեան, Բարխուդարեանը չէ յայտնում *).

«Յոյց» այսպէս է անուանում.

*) Թերթեցիք և Բարխուդարեանի բանաստեղծութիւն

«Թող ցուրտ ձմեռը նալէ խիստ աչքով
Երկնակամարից աշխարհի վերայ,
Թող նա երկիրը պատէ սառուցով,—
Դարձեալ գեղեցիկ գարունը կը գալ»:

Այս տողերն անմիջապէս յիշեցնում են մեզ Գամառ-Քաթիպայի «Յոյսը» *).

«Թող փռչէ քամին պաղ պաղ երեսիս,
Վերէն ամպերէն սաստիկ ձիւն թող գալ,
Ո՛րքան որ կուզէ՝ թող կատղի հիւսիս,
Յուսով եմ, վաղու գարունը պիտ գալ»:

Թէ մեր առաջ բերած հատուածներից և թէ այդ ոտանաւորների ամբողջութիւնից պարզ երևում է, որ երկուսի մէջ որոշ յարաբերութիւն կայ. անհաւանական է ենթադրել, որ երկու հայ բանաստեղծները միմեանցից օրինակած լինին. մնում է ուրեմն ընդունել, որ երկուսն էլ միևնույն աղբիւրից են վերցրել նիւթը: Բարխուդարեանը փոխ առած նիւթի տուել է մեզ՝ թրքէնմանողութիւն», իսկ Գամառ-Քաթիպան՝ իբրև ինքնուրոյն բանաստեղծութիւն:

Թարգմանական բանաստեղծութիւններից «Փանայ ըիօտը» և «Կոյր արքան» առանձին ուշադրութեան արժանի բան չեն ներկայացնում՝ ոչ բանաստեղծական արուեստի և ոչ էլ բովանդակութեան տեսակէտից: Իսկ ունգարական բանաստեղծ Պէտէօֆի չորս բանաստեղծութիւններն էլ — «Երկին ճանապարհորդ», «Փմ խնդրած մահը», «Հայրենիքի մասին» և «Երեք սրտի պատմութիւն» — այնպիսի ոգուով և աստուածային կայծով են ներշնչուած, որ կարգալու միջոցին լեզուի անհարթութիւններն կս աննկատելի են անցնում: Համեմատաբար ցուելի յաջող են թարգմանուած «Երկու ճանապարհորդ» և «Հայրենիքի մասին»: Համեմատութեան չենք դիմում, որովհետև Բարխուդարեանը ոչ «Փորձի» և ոչ էլ իւր բանաստեղծութիւնների ժողովածուի մէջ չէ յիշում, թէ արդեօք ո՞ր լեզուից է թարգմանել այդ բանաստեղծութիւնները: «Հա Րաբրիստա»ն (խենթ) Պաուլ

նրի ժողովածուն, սակայն այնտեղ էլ միմիայն զրաժ է նմանողութիւն»:

*) Տպագրուել է «Փորձում», 1890 թ. №. XI—XII:

Հազէ յայտնի գրողի մի սիրուն փոքրիկ գեղարուեստական վէպին է՝ իտալական կեանքից վերցրած. թարգմանութիւնը զուարճութեամբ է կարդացւում: Դառնանք «Լուսորդ»-ին, թարգմանչի ամենասիրելի բանաստեղծ Շիլլէրի ստեղծագործութեան:

Իսկապէս Շիլլէրը «Լուսորդ» վերնագիրը կրող բանաստեղծութիւնն չունի. Բարխիւնբերանի թարգմանած բանաստեղծական վսեմ ստեղծագործութիւնը Շիլլէրը մկրտել է «der Tauchers անկենդ, զը նշանակում է ջրասույզ, սուզակ և ոչ թէ լուսորդ, լուսացող կամ լուզանալ իմացող: Սուզակը Շիլլէրի ամենայայտնի, ամենափայլուն ոտանավորներից մէկն է, որ խոր տպաւորութիւն է թողնում մարդու հոգու վրայ՝ իւր ողջ շեշտով և բնութեան գողտնի անկիւններից մէկի, ծովի յատակի, վառ գոյնեցով նկարագրութեամբ: Շիլլէրը սուզակի նիւթը վերցրել է Հոմերոսի *Ռոկուականից*, որտեղ նկարագրում է «Խարիքոլայի» կամ «Խարիքոլիսի» վտանգաւոր լինելը: Կայ և հեռւեալ առասպելական պատմութիւնը սուզակի մասին. Սիցիլիայի Փրիքրիկոս արքայի թագաւորութեան ժամանակ Սիցիլիայում ապրում էր մի հուշակաւոր սուզակ՝ Նիկողայոս անունով, որ ստացել էր «Pesce Cola» մականունը, որ նշանակում է «ձուկ Նիկողայոս». նա մանկութիւնից վարժուելով շատ հմուտ լուզորդ էր և ծովի միջից խեցիներ և թուստ հանելով էր իւր ապրուստը հալածելով: օրերով ջարունակ ծովի ջրերի մէջ ապրելով և հում ձկնով կերակրուելով, նա այնքան փոխուել էր, որ աւելի նման էր երկակենցաղի՝ քան մարդու. նրա մտքների արանքներում թաղանթ էր գոյացել և թոքերն այնքան լայնացել էին, որ մի օրուայ պաշար օդ էր կարողանում ընդունել իւր մէջ: Երբ մի անգամ Սիցիլիայի արքան Մէսինա է գալիս և զարմանալի պատմութիւններ լսում այս սուզակի մասին, կանչում է նրան իւր մօտ և հրամայում հետազօտել Խարիքոլայի անդունդը, որի մասին նոյնպէս շատ բան էր լսել: Սուզակը սկզբում զգուարութիւններ է առաջ բերում, բայց երբ թագաւորը մի ոսկէ բաժակ է ձգել տալիս Խարիքոլայի մէջ և խոստանում սուզակին պարգեւել,

եթէ նա հանէ, «ձուկ նիկողայոսը» պտույտքի (Թիֆլիզում գիրծ են ածում «մորե») վրացերէն բառը) մէջն է ընկնում և երեք բառորդ ժամաչափ ջրի տակ մնալուց յետոյ՝ յանկարծ մեծ ուժով դուրս է մղւում ջրի միջից, ոսկէ բաժակը ձեռքին բռնած: Ապա նա պտույտում է թագաւորին, թէ ինչ սարսափելի բաներ են տեղի ունենում ծովի յատակում և թէ ինչպիսի սոսկալի ու հրէշալին կենդանիներ կան այնտեղ: Երբ առաջարկում են նրան կրկին ընկղմուել ծովի անդունդը, նա հրաժարւում է, բայց վերջը շլանալով խոտացուած յսկաւ կոյտից՝ երկրորդ անգամ խորասուզւում է Խարիբզայի մէջ, բայց այլ ևս երևան չէ գալիս:

Ահա այս առասպելի նիւթն է Շիլլերի գրեթէ մշակել և Սուզակը հրաշակերտել: Եթէ Սուզակը արձակ պատմենք՝ համարենք վերոյիշեալ առասպելի բովանդակութիւնը կատանանք:

Բարխուդարեանի «Լուղորդը» «Սուզակի» զօրեղ տպաւորութիւնը չէ թողնում ընթերցողի վրայ, որովհետեւ թարգմանիչն այս անգամ չափից աւելի է ազատութիւն տուել իւր գրչին և բնագրի տողերից շատ տեղ բոլորովին շեղուել, շատ տեղ գաղափարները փոխել և շատ տեղ էլ պայծառ պատկերներն աղօտացրել, միջնացրել է: Օրինակ այս սքանչելի պատկերացումը.

«Und es wallet und siedet und brauset und zischt, .. »)

Բարխուդարեանը թարգմանել է.

«Շփոթւում է, եռում, սուլում, բառանում,
կարծես հուր և ջուր միախառնւում են,
Փրփուրը մինչև երկինք է թռչում,
Ալիքներն անվերջ իրար ճնշում են:
Եւ չէ վերջանում, և չէ դադարում,
կարծես ծովն էլի նոր ծով է ծնում»:

*) Գէօթէն այս տողերի վրայ հիացած՝ գրում է Շիլլերին, որ ինքը Հաենուսի ջրվեժի մօտ կանգնած դիտել է այդ բնական երևոյթը և այդ տողերի ճիշդ պատկերացումով սքանչացել: Շիլլերը պատասխանում է ուրախացած, որ ինքն երբեք չէ տեսել այդ բնական երևոյթը, բացի ջրաղացի ջրի հոսանքից և այդ տողերը գրել է Հոմերոսի այն հարուածն ուսումնասիրելով, որտեղ նկարագրուած է Խարիբզան:

Արդեօք աւելի զօրեղ արտայայտութիւն չէր լինի, եթէ թարգմանիչը բնագրի բառերով առաջին տողն այսպէս գրէր.

«Ծփում է, եռում, փրփրում, շառչում»,
չորրորդը՝ «Աւիք աւիքի վրայանկերջ խռնւում».

«Und reissend sieht man die brandenden Wogen...»
որի միտքն է «մռչեգին կոհակները խորտակուելով՝ պըտրտուող ձագարի մէջ են ցած քաշուում». Բարխուդարեանը թարգմանում է.

«Եւ սարսափելի ուժով քաշում էր
Սև խորխորատը իւր մէջ ալիքներ».

«Unter Larven die einzige fühlende Brust...»
միտքը. «կախուած էի... «ուրուականների մէջ միակ մեզգացող սիրտ, միայնակ՝ սոսկալի տառնձնութեան մէջ, մարդկային խօսքի հնչիւնից չատ հեռու—խորը, տխուր անապատի հրէշների մօտ».

«Հեռու և մենակ սիրազգաց սրտով,
Եւ հրէշներով պատած չորս կողմից:
Եւ ինձ մարդկային մի ձալն չէր հասնում
Այն դժոխային մութ անապատում».

Մի այլ տեղ նաւի «ողնափայտի» և «կայմի» փոխարէն (Kiel und Mast) թարգմանիչը «տաշեղ» է ասում և այլն:

Ընդհանրապէս «Սուզակի» թարգմանութիւնը պէտք է անյաջող համարել, թէպէտ, պէտք է խոստովանել, որ այդպիսի ոտանաւորի թարգմանութիւնը զիւրին գործ չէ:

«Փորձի» առաջին տարուայ նիւթերից մեզ մնում է խօսել «Դօն-Կարլոսի» և «Օրլէանի կոյսի» մասին: Բարխուդարեանի թարգմանութիւնների մեծ մասը լոյս են տեսել անանց թարգմանչի լաւտալքանի, ուստի և ընթերցողը ոչինչ տեղեկութիւն չէ ստանում հեղինակութեան ներքին հանգամանքների մասին, որոնք աւելի պարզում և հստականալի են դարձնում ընթերցանելի նիւթը: Եիլէրը Դօն Կարլոսի պատմութիւնը գրամայի նիւթ է դարձնում Դալբերգի տառջարկութեամբ այս թատերերգութեան սկզբնական ծրագիրը սահմանափակում էր միայն Փիլիպպոս II Սպանիայի արքայի

նրաբնական պատկերի նկարագրութեամբ, բմենինչ պէտք է պտտուէր այն ողբերգական արկածի շուրջը, որ թագաժառանգ Դօն-Կարլոսը սիրահարուած էր իւր խորթ զօր - իւր նախկին հարսնացուի -- վրայ: Բայց վերջը զքամալի ամբողջ նիւթը փոփոխութեան ենթարկեց բանաստեղծը, և ինկվիզիցիայի դժոխային մեքենայութիւններն ևս շօշափեց: Շիլլէրը բաւական երկար ժամանակ է աշխատում այդ պիէսի վրայ, որ առաջին անգամ լոյս է տեսնում Լայպցիգում 1797 թ.: Մի քչնի դերամանների ցանկութեամբ բանաստեղծը Դօն Կարլոսը մշտնութեամբ է նաև արձակ գրութեամբ, որ լոյս է տեսնում միայն իւր մահից յետոյ 1808 թ.:

1787 թ. լոյս տեսած Դօն-Կարլոսը նորից փոփոխութիւնների ենթարկեց Շիլլէրը և վերջին ձևակերպութեամբ տպագրեց իւր հրատարակած «Թատրոն»-ի առաջին համարում 1805 թ.: Այսչափ երկար ժամանակի ընթացքում մշակուելով՝ նիւթը մեծ փոփոխութիւնների ենթարկուեց, բանաստեղծի սկզբնական ծրագիրն ու գաղափարները վերջը յետին տեղը բռնեցին և առաջ եկան նոր գաղափարներ: Դօն-Կարլոսը Շիլլէրի աչքից ընկաւ և նրա տեղը բռնեց մարկիզ Պօզան, որ ներկայացնում է ընդհանուր համբերատարութեան և մտքի ազատութեան գաղափարի համար ոգևորուած մարտնչողի տիպը: Նրա երազած պետական կազմակերպութեան մէջ բոլոր հպատակները պէտք է հաւասար իրաւունքներ վայելէին: Այսպիսով Շիլլէրը Դօն-Կարլոսի մէջ առաջնակարգ տեղը տուեց իւր ժամանակակից յառաջադէմ գաղափարներին և դրամալի նիւթը պատկերացրեց հանճարին յատուկ քնարերգական հրոյ բորբոքմամբ՝ ուշադրութիւն չդարձնելով այն հանգամանքի վրայ, որ իւր նկարագրած ժամանակաշրջանին չեն համապատասխանում այդ գաղափարները: Շիլլէրն այն համոզմունքն ունէր, որ նիւթը հետաքրքրական դարձնելու համար՝ կարելի է և անուշադիր թողնել պատմական ճշմարտութիւնը:

Այս բովանդակալից հեղինակութեան թարգմանութիւնն ըստ մեծի մասին Քշտութեամբ է կատարուած: Անշուշտ թարգմանութեան յաջող լինելուն նպաստել է

և այն հանգամանքը, որ թարգմանիչը ուսանալորից՝ փը պահպանելով — տասը վանկանի — չէ կաշկանդել իւր գրչի շարժողութիւնը միանման լանգերի շղթայով: Թարգմանութեան մէջ պատահում են այնպիսի բառեր և նախադասութիւններ, որոնց հայերէն կաղմութիւնը ճիշդ չէ. բուսականանաք մի քանի օրինակներով. թարգմանիչը գործ է ածում «ղաշնախ» (զաշունի փոխարէն), «գրկածութիւն» (գրկախառնութիւն), «ըրօշմապան» (կնիքը պահող), «տուրնիր» (ասպետների մըրցութիւնը). գերմաներէնի բառացի թարգմանութեամբ գրում է. «սաստիկ շարժուած», «աւելի լինի շարժում ինձ», փոխանակ զթաշարժուել, զգացուել, յուզուել գործ ածելու: «Մոլմի ւրերի փոխարէն» (խղճի խալթ), «որ ինձ ձեր կողմից շատ կգարմացնէր», «Ջուր կսաշխատում յոյսով վախեցնել, և այլն: Մի քանի տեղ էլ հանդիպում ենք գերմաներէնի անճիշդ ըմբռնողութեան. օրինակ առաջին գործողութեան չորրորդ տեսարանը. երբ մարկիզ Պօզան Եւրոպայում երկար ճանապարհորդութիւն անելուց յետոյ վերադառնում է Իսպանիա և ներկայանում թագուհուն, վերջինս ողջունում է նրան և յիշեցնելով Լուվրի տեսակցութիւնը, աւելացնում է.

« . . . Դուք այն ժամանակ
ի հարկէ, չէիք երեակալում,
որ հիւր կըլինիք ինձ Կաստիլիայում»:

Մարկիզ Պօզան պատասխանում է.

«Ոչ, մեծ թագուհի,— երազել անգամ
ես չէի կարող, թէ կը զրկուի
Ֆրանսիան սեզ համար սոյն եղականից,
իւր համար մենք նախանձում էինք»:

Թ Ա Գ Ո Ւ Հ Ի

«Հպարտ Սպանիացի, Ինչ, եղականը—
վալուայի տան աղջկան այդ բանը»:

Այդ տողերը կարդալով ընթերցողը ոչինչ չէ հասկանում. «սոյն եղականը» ինչ է նշանակում:

Պօզայի պատասխանի մէջ երկու գաղափար կայ. մէկը հայրենասիրական, միւսը հաճոյախօսութիւն. իւր հայրենիքը բարձր գնահատելով նա ստորացնում է

Փրանսիան, թագուհու հայրենիքը, ասելով՝ միակ նախանձնի բանը, որ ունէր Փրանսիան, մեզ տուեց. այդ միակ նախանձնին ինքը թագուհին էր. այդ պատճառով և առաքինի թագուհին վիրաւորուեմ է, որ իւր սիրած հայրենիքի միակ նախանձնին ինքն է համարուում:

Նոյն գործողութեան հինգերորդ տեսարանում Կարլոսն ասում է թագուհուն.

Իմն էիք—բոլոր աշխարհի առաջ
Ինձ նշանակուած երկու տէրութեան
դաշնադրութեամբը:...

«Ինձ նշանակուած» հասկանալի չէ. բնագիրն ասում է. «Իմը ճանաչուած կամ իմը համարուած երկու մեծ գահերից-պետութիւններից:

Երկրորդ գործողութեան վեցերորդ տեսարանում Ալբան Կարլոսին ասում է.

«Եւ նոյն ժամանակ

Միտքս է ընկնում, թէ քանի գիշեր
Արքայն պատրաստ էր Պորտուգալիացի
Սիրուն ամուսնու, ձեր մօր մօտ դնել
Իւր թափի համար գնելու մի կուռ,
Ինչպէս որ սա է:...

Ինչ պէտք է հասկանալ այս տողերով, անորոշ է այն ինչ Նիլլէրի այս խօսքերը խորին միտք են պարունակում իրենց մէջ. շատ պատերազմների մէջ յսդ-թանակ տարած և հմուտ զօրավար Ալբան, Փիլիպպոս երկրորդի աջ բազուկը, հեգնում է Կարլոսին, որի միակ արժանաւորութիւնն այն է, որ ծնունդ է արքայից և ասում. արդեօք թագաւորն իւր գեղեցիկ պօրտուգալիացի ամուսնու—Կարլոսի մօր—հետ անցկացրած գիշերներից (որի արդիւնքն է Կարլոսը) քանի՞սը կտար, որ իմ այս բազկի նման մի ձեռքը առնէր իւր գահի համար:

Սակայն այսպիսի հատուածների թիւը շատ չէ, և Դօն-Կարլոսի թարգմանութիւնն ընդհանրապէս յաջող է:

«Օրլէանի կոյսի» հերոս Յովհաննա ԴԱրկը պատմական անձնաւորութիւն լինելով, անսնենք թէ պատմութիւնն ինչ է ասում նրա մասին և ինչպէս է նա ներկայանում Նիլլէրի ողբերգութեան մէջ:

Յովհաննան ծնունել է 1411 թ. Լուսարինգիայի սահմանի վրայ գտնուող մէկ գիւղում. ծնողները հորուստ գիւղացիներ էին և յայտնի իրենց նահապետական կենցաղով և երկիւղածութեամբ: Յովհաննան հովուէի էր և սիրում էր յաճախ իրենց գիւղի մօտ գլուխուած մի մեծ կաղնու տակ հանգստանալով՝ երևակայութեան ազատ ասպարիզում սաւառնել. այդ կաղնին կախարդական ծառ էր համարւում, այդ պատճառով ուրիշներն երկիւղով էին մօտենում դրան և Յովհաննայի վրայ էլ ծուռ աչքով նայում: Այդ ժամանակի Ֆրանսիայի թշուառ գրութիւնը Յովհաննայի մէջ հայրենասիրական վառ զգացումներ են առաջացնում և նա շարունակ հայրենիքին օգնելու մասին մտածելով՝ մի տեսակ կրօնական յափշտակութեամբ մի օր յայտնում է, որ սուրբ Միքայէլը պատուիրել է իրեն գնալ Ֆրանսիա, օգնել թագաւորին, Օրլէան քաղաքը պաշարումից ազատել և արքային առաջնորդել Ռայմոն թագադրուելու համար: Վսկույթի նահանգապետը ըսկզբում մերժում է օգնել Յովհաննային՝ որտեքազմի դաշտը գնալ, սակայն երբ վերջինիս մի գուշակութիւնը կատարւում է, նահանգապետն իրաւունք է տալիս նրան գնալու: Տղամարդու զգեստ հագած և մի սուր մէջքին կուրած՝ ձիով ճանապարհ է ընկնում Յովհաննան իւր Կղբօր փղեկցութեամբ 1429 թ. փետ. 13-ին: Կաթլոս թագաւորը թող է տալիս, որ Յովհաննան ներկայանայ իրեն և նրան փորձելու համար՝ ինքը կանգնում է իրեն շրջապատող սլաւատականների ու զօրավարների մէջ. Յովհաննան ճանաչում է նրան, թէ երբէք չէր տեսել թագաւորին: Այնուհետև թագաւորն իրաւունք է տալիս հերոս ազգական քաջասնկցելու պատերազմին և զօրապետի յարմարութիւններով ճանապարհ ձգում: Կոյսը ձի նստած, սպիտակ դրօշ օրէ վրայ նկարուած էր Փրկչի պատկերը. ձեռքին ծածանելով և աչք ու ձախ ոգևորելով Ֆրանգիայիներին՝ կռիւ է մղում անգլիացիների դէմ և վերջը յաղթելով նրանց՝ փակցնում Օրլէանից, այսպիսով նա յաջողութեամբ կատարում է իւր առաջին պատգամը և գնում արքայի մօտ, որ մեծ չքով ընդունում է նրան և շտեմնուած

պատիւներ տալիս: Այնուհետեւ բազմութիւ յաղթանակներ տանելուց և անգլիական հռչակաւոր Տալթօ և Սուֆօլի զօրսպետներին գերելուց յետոյ Յովհաննան առաջնորդում է արքային Ռայմս, որտեղ և վերջինս 1429 թ. յուլիսի 17-ին շքեղութեամբ կատարում է իւր թագադրութեան հանդէսը. ծիսակատարութեան միջոցին Յովհաննան կանգնած էր բեմի առաջ իւր սպիտակ դրօշը ձեռքին և հանդիսի վերջը խնդրեց արքային՝ արձակել իրեն, որովհետեւ իւր գործը վերջացրել և կատարել էր աստուածային պատգամները. սակայն թագաւորը մի առժամանակ դարձեալ պահում է նրան իւր մօտ և ազնուական աստիճանի բարձրացնում: Այնուհետեւ Յովհաննան ակամայ կրկին մասնակցում է մի քանի պատերազմների՝ և վերջը գերի ընկնում անգլիացիների ձեռքը. վերջիններս վրէժխնդիր լինելու նպատակով՝ նրան կախարդ են հրատարակում և մահուան դատապարտում: 1431 թ. մայիսի 30-ին հայրենասէր կոյսի անարատ մարմինն այրում են խարոյկի վրայ Բուէնում և աճիւնը Սենա գետը թափում: Միայն 25 տարի անցնելուց յետոյ, երբ Բուէնը Կարլոսի ձեռքն ընկաւ, թագաւորը քանդել տուեց դատարանի նախկին վճիռը և Յովհաննայի անարտառութիւնն ու անմեղութիւնը յայտարարեց. այն հրապարակի վրայ, ուր կրակի բոցերի մէջ շունչը փչեց հերոսուհին, Ֆրանսիացիք արձան կանգնեցին նրան և մեծ հանդէսներով պատուեցին առաքինի հայրենասէր օրիորդի յիշատակը:

Ահա այս պատմական Յովհաննա դ'Արկն է Շիլլերի *Օրլէանի կոյսը*. սկզբում բանաստեղծը ղիտաւորութիւն է ունեցել՝ մշակել նիւթի կախարդական տարրը և պատմական ճշտութեամբ այրել տալ կոյսին իբրեւ վհուկ, սակայն յետոյ թողնում է այդ ծրագիրը և Յովհաննային ներկայացնում է իբրեւ մարգարէ — հերոսուհի *): Պրօլօգից յետոյ, որ Յովհաննայի բնութիւնն ու գործողութեան եղանակն է պարզապէս պատկերացնում

*) Շիլլերի «Օրլէանի կոյսը» առաջին անգամ տըպագրուել է Բեռլին 1801 թ. իսկ առաջին ներկայացումը տեղի է ունեցել Վարմարում 1803 թ.:

ողբերգութիւնն սկսուելուց առաջ և նախապատրաստում է նրա պատմական ձեռնարկութիւնը, հէնց առաջին տեսարանում բանաստեղծը նկարագրում է թագաւորի անյաջողութիւնները, ինքնավստահութիւնը կորցնելը, լուսահատութեան հասնելը. այդպիսի դրութիւնից նա միայն հրաշքով կարող էր ազատուել և ահա երևան է գալիս անարատ կոյսը, Յովհաննան, որ զատուծամայր կոյսից պատգամ ունի՝ որ եթէ տղամարդու սիրուց հրաժարուի, երկրի վրայ մեծ գործեր կկատարէ: Եւ քանի որ Յովհաննան ճշտութեամբ ու սրբութեամբ կատարում է պատգամը, հրաշագործ հերոսգահի է հանդիսանում, բայց հէնց որ դրժում է իւր ուխտը և Լիօնէլի հայեացքը թափանցում նրա մարդկային հոգին ու սիրտը և տենչալի սիրոյ զգացումն առաջացնում, նա զրկւում է հերոսական ուժից և իւր յանցանքի գիտակցութեամբ անգորացած՝ համր է մնում: Այս լուութեան հետեւանքն է լինում հալածանք ու աքսոր. սակայն հալածանքը քաւում է Յովհաննայի յանցանքը, նա այլ ևս թույլ չէ գգում իրեն և նրա սիրտը նորից խաղաղութիւն է գտնում: Արկին դէմ առ դէմ պատահելով Լիօնէլին, կարողանում է դիմադրել փորձութեանը և հերոսական ոյժը կրկին ոգևորում է նրան: Յովհաննան յաջողութեամբ աւարտում է իւր գործը և պատերազմի դաշտում մահացու հարուած ստանալով՝ հոգին աւանդում է իւր բարեկամների, թագաւորի թեւերի վրայ և անշնչացած դիակը ծածկում է նրա կրած դրօշը:

Եիլլէրը հետեւելով ռօմանտիկ նոր դպրոցի ուղղութեանը, «Օրլէանի կոյսն» անուանել է «ռօմանտիկ ողբերգութիւն»։ Կարելի է ասել, որ այդ ուղղութեամբ գրուածքների մէջ դժուար կգտնուի մի բանաստեղծական ստեղծագործութիւն, որ հաւասարուէր Օրլէանի կոյսին, որտեղ — մի կողմը թողնելով հրաշքը — ամեն բան որոշ իրականութեամբ մէկը միւսից այնպէս է բղխում և հետևողականութեամբ զարգանում, որ նոյն իսկ Եիլլէրի միւս բոլոր թատերական գրուածքների մէջ հազուագիւտ է:

«Օրլէանի կոյս»ի հայերէն թարգմանութիւնը լա-

տպաւորութիւն է թողնող, Բարխուդարեանի գրիչը հեռզհեռէ աւելի ու աւելի է հմտութիւն ձեռք բերում բնագրի հարազատութիւնը միացնել պարզ և սնոխալ հայերէնի հետ. այս անգամ արդէն թերութիւններն աննշան են, թէեւ դեռ գոյութիւն ունեն: Օրինակ փոխանակ «Հնձուոր», «Հունձ անող» բառի Բարխուդարեանն փոխում է «Տնձարար». փոխանակ ասելու «իմ», «պեպհական» կամ «հարազատ» որդիս, նա ասում է «յատուկ որդիս» (der eigne Sohn), փոխանակ «գալիսուն» քառի գործ է ասում «գաւազան» — «գաւազանակիր միապետ»: Հինգերորդ գործողութեան թ. տեսարանում, երբ Լիօնէլը պաշտպանում է գերի ընկած Յովհաննային զայրացած Իզաբո թագուհին դիմում է զօրավարին. «Seid Ihr ein Mann?» յանդիմանական խօսքերով, որ նշանակում է «մի՞թէ այլ (կամ տղամարդ) չէք». Բարխուդարեանը թարգմանել է. «մի՞թէ մարդ չէք դուք», որ բոլորովին այլ նշանակութիւն ունի և նրա ասածի ճիշդ հակառակ միտքն է արտայայտում:

Նախերգանքի երկրորդ տեսարանում Բայօնդը նկարագրելով Յովհաննային՝ շարունակում է.

«...Mit edelm Leibe, und den ernsten Blick...»

Բարխուդարեանը թարգմանում է.

«Երբ լեբան զլիսին կանգնած է լինում
Նա իւր հօտի մէջ ազնիւ հասակով
Եւ շուրջ նայում է ծանր հայեացքով,
Եւ այդ միջոցին թւում է նա ինձ
Մի վսեմ էակ ուրիշ աշխարհից»:

Սակայն այսպիսի անճշդութիւններ շատ չեն «Օրլէանի կոյսի» մէջ:

«Փորձի՛ք երկրորդ տարեշրջանի համարներում դասպկան մեծ գրուածքներից, Բարխուդարեանի թարգմանութեամբ, տպագրուած է Լէսսինգի «Նաթան փմաստունը». (№ 1, էջ 1—128, № 2, էջ 1—80), և եօթը բանաստեղծութիւններ, որոնցից

«Ափսո՛ս աշխատանքը» (№. 4, էջ 202 — 203)

ինքնուրոյն,

«***ցի յիշատակին» (№. 3, էջ 260—261) նմանողութիւն, իսկ մնացած հինգը թարգմանական են.

- 1) «Շղթայ», Պետեօֆի (№ 1, էջ 209)
 2) «Մոսկ է հոգիս», Բայրոնի (№ 1, էջ 210).
 3) ՅՅոյների պատերազմական երգը», Ադամանտի
 Կորախի (№ 2, էջ 230—234)։
 4) և 5) «Երկու բանաստեղծութիւն», Հայնէի (№
 4, էջ 319—320)։

«...ցի յիշատակին», որ ժողովածուի մէջ հրա-
 տարակոչել է «Մ. Ն. ի յիշատակին», նուիրուած է
 Սիբայէլ Նալբանդեանի յիշատակին և գրուած է Նե-
 կրասովի նմանող թեամբ. ոտանաւորն ութ վանկանի
 է և հաճութեամբ է կարդացուում։

«Մահկանացու աշխարհ եկար,
 Բայց երբ մեռար—անմահացար
 ՔՅ յիշատակը թանկագին
 Անջինջ և սուրբ է մեզ համար.
 Բեղպէսներին հարգողին
 Վշտըցի պատում էր շալ աշխարհ»...

Շղթան չաջող է, արհ. հասարակ Պետեօֆի հայ-
 րենաւունջ բանաստեղծութիւնների թարգմանութիւնը
 յաջողում է Բարխուդարեանին։ Թէև սովորաբար մեր
 բանաստեղծը տասը վանկանի ոտանաւորով է թարգմա-
 նում, բայց այս անգամ նա փորձել է տասնութէկ վան-
 կով և կարելի է ասել, որ չէ սխալուել։

«Ազնտութեան քաջ զինուորը պատանին,
 Մութ բանտի մէջ մէնակ նստած է հիմա,
 Եւ շարժելով անիծում է շղթային,
 Որ ճնշում է ձեռն ու ոտը ամխնալուսի»

«Մոսկ է հոգիս» Բայրոնի *) բանաստեղծութեան
 թարգմանութիւնը տպաւորութիւն չէ գործում։

«Յոյների պատերազմական երգը» թէև գաղա-
 փարի և բովանդակութեան տեսակետից ընտիր գործ է,
 սակայն բանաստեղծութիւնը թույլ է և թարգմանու-
 թիւնն էլ դժուար է կարդացուում։

Ո՛վ իմ եղբարք, պալիկարներ,
 Մինչև երբ այսպէս

*) Բանաստեղծութիւնների մէջ այս ոտանաւորը լոյս է
 տեսել Լեւոն-տոֆի անունով, որեմբ Բարխուդարեանը
 թարգմանել է Լեւոնտոֆից։

Պիտի ծածկուինք ժառերի մէջ,
Առիւծների պէս:

Մինչ երբ պիտի անտառներում
Այսպէս թափառենք,
Մինչ երբ փախչենք մենք մարդկանցից,
Որ ազատ ապրենք...»:

Հայնէի «Երկու քանաստեղծութիւնների» թարգմա-
նութիւնն անյաջող է, լեզուն էլ անհարթ:

Խորհուրդ տուին ինձ, բարի իւրատներ,
Բարձեցին վրաս շատ պատիւներ,
Ասացին, որ սպասեմ միայն,
Յուս տուին ինձ շուտ օգնութեան:

Թէ Բարսուղարեանը որ լեզուից է թարգմանել
այդ բանաստեղծութիւնները, չէ յայտնում ո՛չ «Փորձ»ում
և ո՛չ էլ Ժողովածուի մէջ:

«Նաթան իմաստունը» Լէսսինգի իմաստալից գր-
քնածքներից մէկն է և շօշափում է կրօնի փիլիսո-
փայութեան խնդիրը. իւրաքանչիւր կրօն ունի իւր ա-
ռաւելութիւնների հետ և իւր թերութիւնները. իւրա-
քանչիւր ժողովուրդ ըստ իւր կրօնի հայեցողութեան է
ճշմարտութիւնը որոնում, ուստի և մէկ կրօնի քաղաքա-
ճշմարտութիւնը չի կարող ընդունելի լինել մի ուրիշ
կրօնի համար: Նաթանը հրէայ է, Սալադինը մահմե-
դական, տաճարականը քրիստոնեայ, սուլայն սրանց
հայեացքները մի կէտում համաձայն են իրար:

«Ի՞նչպէս կարող եմ ես իմ հայրերին
Պակաս հաւատալ, քան թէ որքան դու
ինքդ հաւատում ես քո հայրերին:
Կամ թէ կարող եմ պահանջել քեզնից,
Որ դու սուտ հանես քո նախորդներին,
Որ համաձայնես նախորդներին հետ:
Քրիստոնեաների մասին էլ նույնը
կարող ենք ասել»:

ասում է հրէայ Նաթանը մահմեդական Սալադինին:

«Երբեք պահանջել չեմ ես, որ բոլոր
Ծառերի վերայ մի կեղև աճի»:

ասում է փիլիսոփայօրէն Սալադինը (այսինքն, որ բո-
լոր մարդիկ մի կրօն դաւանեն):

«Մեծամտութիւն, որ նա (հրէան) տուել է
Իբր ժառանգութիւն թէ քրիստոնեային,

Թէ մուսուլմանին, ալն է թէ միայն,
Միայն իւր Աստուծոյն է ճշմարիտ Աստուած».

խորհրդածում է տաճարականը:

Ահա սրանք են «Եսթան իմաստունի» էական գաղափարները. Լէսսինգը կրօնական համբերատարութիւն է քարոզում, գերադասելով մարդկային աւելի ընդհանուր յատկութիւնը:

Այս գրութեան թարգմանութեան վերաբերմամբ նոյնը պէտք է ասենք, ինչ որ ասացինք նախորդ թարգմանութիւնների՝ համար:

«Նաթան իմաստունի» հէնց ուսացին տողն անյաջող դարձուածքով է սկսւում. «Այս նա է: Եսթան». յետոյ կարդում ենք. «Ոչինչ աւելի մեծ իրատուքով», «իմ խեղճ երեխայ: Ա.դ շնոր մենք մկրտուիլ»: «Կառավարում է քարակ թնիկով», «Հասկացէք, միայն փոքր գանձինը, տընականինը»... «Ուղարկած եմ, որ ձեզ ճանաչեմ, Ձեր համը նայեմ»: «Սառը գրագիտութիւնը», «Եսթը տարեկան բոլոր հարկերը» և այլն:

«Ափսոս աշխատանքը» իւրաքանչիւր գրագէտի սրտից բղխած տողեր է պարունակում իւր մէջ և Բարձրագրեանի ոչ բազմաթիւ ինքնուրոյն ստանաւորների մէջ յաջողուածներից մէկն է.

«Եւ զու համոզուած, որ ճշմարտութեան
Սկզբունքներին ես հարադատ թարգման,
Գրչով թղթի վրայ դժագրում էիր
Դու քո մտքերը ազնիւ և ընտիր»:

ԻՄ. ՅԱՐԻՔԻՆԵԱՆՅ

(Մնացել է յաջորդ աճում)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՅԱԿԱՆ

Փառւստ. ողբերգութիւն Գէօթէի. թարգմ. գերմաներէնից Գէորգ Բարխուղարեանց. հնդինալի պատկերով եւ կարեւոր ծանօթութիւններով: Հրատարակութիւն Արշակ Բաքեանի. Թիֆլիզ, արագատիպ Մ. Մարտ. 1902. էջ III+219. գինը 2 ռ.:

Մեր նորարոգող աշխարհարար գրականութիւնը հետզհետէ հարստանում է համաշխարհային հեղինակութիւն ճանաչուած հանճարների երկերի թարգմանութիւններով. իդէալիստ, Շիլլէրի, մարդկային հոգու խորքերը թափանցող Շէքսպիրի «գլուխ-գործոյններն արդէն թարգմանուած էին և անսփիւստփաշ-բանաստեղծ Գէօթէի ամենանշանաւոր աշխատութիւնն եւ աւելանում է այդ շարքին՝ շնորհիւ մեր ծերունի բանաստեղծ Գէորգ Բարխուղարեանի:

Ֆաուստի նիւթն իսկապէս Գէօթէի երեակալութեան ծնունդ չէ, այլ գերման ժողովրդի մի առասպելական աւանդութիւն: Ըստ այդ աւանդութեան՝ նշանաւոր զիտնական և կախարդ զօկտօր Ֆաուստը բաղձալով երկնքի և երկրի բոլոր զաղտնիքներն իմանալ և գիտութիւնների միջոցով իւր նպատակին չհասնելով՝ վճռում է սատանայի օգնութեանը զիմել: Սատանայի փոխանակ Ֆաուստին ներկայանում է առաջինի ստորադրեալ ողիններից մէկը, Մէֆիստօֆէլէսը, և նրա հետ դաշն է կապում 24 տարուայ պայմանաժամով: Վաշնադրութեան զարութեամբ՝ Ֆաուստը վճռում է իւր հոգին սատանային այն պայմանով, որ Մէֆիստօֆէլէսը 24 տարուայ ընթացքում պարտաւորուի նրա բոլոր ցանկութիւնները կատարել: Վաշնադրութիւնը կնքուելուց լստով՝ Ֆաուստն ուրախ և ցոփ կեանք է վարում, ճանապարհորդում է Մէֆիստօֆէ-

լէսի հետ դանազան երկիրներ և բազմատեսակ կախարդական գործեր անում: Պայմանաժամի 23-րդ տարին Ֆաուստը հարկադրում է իւր ընկերակցին՝ գտնել զեղեցիկ Հեղինէին, ամուսնանում է նրա հետ և որդի ունենում: 24-րդ տարին Ֆաուստը զղջում է, զանգաւում է իւր վիճակի մասին և վերջապէս այդ տարուաւ վերջին գիշերը Մէֆիստոֆէլէսը նրա հոգին դժոխքն է տանում:

Ահա այս է գերմանական ժողովրդական աւանդութեան համառօտ բովանդակութիւնը, որ բազմաթիւ հրատարակութիւնների նիւթ է դարձել. գերմանական շատ աննշան և նշանաւոր գրողներ մշակել են այդ նիւթը՝ վիպական և ողբերգական բանաստեղծութեամբ, բայց Ֆաուստի հանճարեղ մարմնացումը և համաշխարհային ընթերցանութեան նիւթ դարձնելը վերապահուած էր միայն Գէթէին: Արդէն 1770 թ. երբ դեռ երիտասարդ Գէթէն Ստրասբուրգի համալսարանի ուսանող էր, ծրագրում է Ֆաուստը նիւթ դարձնել մի ընդարձակ ողբերգական բանաստեղծութեան. աչնուհետեւ նա մինչև մահ մշակում և կատարելագործում է Ֆաուստը: 1790 թ. Գէթէն տպագրում է Ֆաուստի մի հատուածը—«Faust, ein Fragment»—, իսկ 1808 թ. լոյս է տեսնում Ֆաուստի I մասն ամբողջ: Երկրորդ մասը Գէթէն վերջացնում է 1831 թ.-ի իւր մահից մի տարի առաջ: Այսպիսով բանաստեղծը վաթսուս տարի շարունակ մտածում, փոփոխում, ստեղծագործում է այդ նշանաւոր երկը, որ իւր զուգակիցը չունի համաշխարհային գրականութեամբ—մէջ, Գէթէն համարեան թէ իւր ամբողջ կեանքի ընթացքում մտածելով Ֆաուստի մասին, իւր սեպական հոգին ու շունչն է տուել նրան. արտօնքնատ աչանդական Ֆաուստն է նկարագրուած, սակայն ներքուստ բանաստեղծի հոգեկան աշխարհն է արտաբերւում: Եւ իրաւի, Գէթէի կենսագրութիւնն ուսումնասիրողը պարզ կտեսնէ՝ թէ ճիշտի նմանութիւն կալ բանաստեղծի բեղմնաւոր կեանքի և Ֆաուստի արկածների մէջ. Գէթէն ինքը մեծ ձգտումն ունէր ճանաչելու բնութեան զաղտնիքները և ողևորութեամբ ուսումնասիրում էր գիծութեան զանազան ճիւղերը: Սա նորն իսկ հմայութեամբ և ալքիմիայով էր զբաղւում: Առէրբախի պանդոկի նկարագիրը լիչեցնում է Գէթէի ուսանողական քէֆերը Լայպցիգում: Իսկ Ստրասբուրգի ուսանող Գէթէն արհաւիրուած էր Զրիդէրիկին, որին չափ գծերով նման է

Գրէտիէնը: Աէֆիաֆօֆէլէսը, Գաուառին պալատական կեանքի չըջանն է մտցնում. Դէօթէն Սաքսէն-Վալմարի մեծ-դքսի պալատումն էր լինում երկար ժամանակ և այլն:

Դառնանք հայերէն թարգմանութեան:

Բարխուդարեանն երիտասարդական հասակից սկսած, քսան և մէկ տարուաւ ընթացքով—Վիլհէլմ Տէլ 1873 թ. և Մարիա Ստիւարտ 1894 թ.—տուկց մեզ Շիլլերի ամենանշանաւոր ողբերգութիւնները և ալժմ, երբ նրա վաստակալից կեանքը զէսի արեմուտ ֆ թեքում, հալ զրականութեան փոխարէն է Վիլհելմ Ստիւարտ I մասը, Թէ և Գաուստի I մանն արդէն հայերէն թարգմանուած է երկու անգամ—Մ. Նուպարեանի, Չմիւռնիա, 1881 թ. և Լ. Տիգրանեանի, Տիֆլիս, 1900 թ.—սակայն զոյգ համեմատական արժէքը պակաս է, որովհետեւ երկուսն էլ թարգմանուած են արձակ:

Թարգմանական զրականութեան մէջ հարկաւ ամենադժուար մասը տաղաչափական զրուածքի թարգմանութիւնն է. արձակ գրուածքը կարող է թարգմանել ամեն ոք, եթէ տիրապետում է ընդդիմ և թարգմանութեան լեզուներին և ըմբռնում է նիւթը. սակայն տաղաչափական զրուածքը կարող է թարգմանել միայն բանաստեղծը. Ով բանաստեղծական-երևակացական թռիչք չունի, չի կարող բանաստեղծութիւն թարգմանել. այդպիսի թարգմանութիւն պահանջական կլինի և տաժանլի աշխատութեան արդիւնք իսկ Վաստաշ թարգմանելու համար կարևոր է աւելի մեծ հմտութիւն, որովհետեւ արդտեղ բանաստեղծութեան հետ միացած են փիլիսոփայական մտքեր, նուրբ հեղինակիւն, երգիծաբանութիւն, խորիմաստ դատողութիւն, առասպելաբանութիւն, դիցաբանութիւն և այլն:

Թէ արդեօք Բարխուդարեանի հմուտ թարգմանական գրիչը իրաւունք կարողացել է այդ դժուարին գոգժը գլուխ բերել, կտեսնենք ստորև: Գաուստը բաղկացած է համարեա իշխարից անկէս հատուածներից և այդ պատճառով էլ մենք մեր իօսքն առաջ կտանենք այդ հատուածների կարգով: Ա. Ն. Ի. Ի. Ո. Մ. Ն. այս հատուածի մէջ բանաստեղծը փնջում է իւր երիտասարդական հասակի չըջանն, անհաճ ուրախ օրերի ցնորքները և զանգատում, որ այն հասարակութիւնը, ում համար որ գրում է ալժմ, չի հասկանում իրեն: Հէնց առաջին տողում Schwankende Gestalten թարգմանուած է

«պատկերներ աղօտ»։ առաջին բառի նշանակութիւնն է «ե-
րկրուն», «տատանուող»։ «անկայուն»։ «մտքովում էք իմ շուրջ
օդում մշտնջոտ»։ բնագիտական ասում է «...գոլորշիների և
մէլի միջից»։ «Իբր տառնութիւն անցած դարերի»։
Բնագ. հին, կիսամոռացուած աւանդութեան պէս»։

«Վիշտա նորոգում, սրտիս լարերի
Հնչիւնը կրկնում է հին դանդառների,
Եւ անուանում է սիրելիներին,
Որոնք հեռացան, թողին ընկերին»։

Բնագ. «Վիշտա նորոգում է, կեանքի լարերն իմաստին մո-
լոր ընթացքի զանգաւոր կրկնում է և անուանում այն բարի
մարդկանց, որ բաղդից խաբուած անլախացան»։

«Եւ ինձ քաշում է բուռն ցանկութիւն
Դէպ կա խարդական խաղաղ աշխարհը»։

Բնագ. «Եւ մի վաղուց լետ սովորած կարօտ զրաւում է ինձ
դէպի աչն խաղաղ, լուրջ ոգիներ ի աշխարհ»։ «Նա հալա-
ծում է սրտիս խաւարը»։ Բնագ. «կարծր (խտասիրտ) սիր-
տըս ալմա զգում է մեղմ և գորովալի»։

Նուիրումը բաղկացած է միմիայն 32 տողից, Գուցէ ըն-
թերցողն ասէ. թէ ինչ մի մեծ տարբերութիւն կալ. «օգում
մշուշոտ» և «գոլորշիների ու մէլի միջից» զարձուածքների և
«կախարդական» և «ողինների» աշխարհ բառերի մէջ. ահա թէ
ինչ. Գէօթէն չիշելով անցեալի պատկերները, հէնց այդ ան-
ցեալն է անուանում գոլորշի ու մեղ. իսկ Բարխուդարեանի
թարգմանութիւնից դուրս է գալիս, որ ներկայումս (Գէօթէի
գրելու միջոցին) է մշուշոտ օդ. Բանաստեղծը մտաբերելով իւր
մեռած բարեկամներին, ասում է, որ իրեն գրաւում է ոգիներ
ի աշխարհը Geisterreich, որ կամ հողիների աշխարհ պէտք է
հասկանալ կամ «հանդերձեալ աշխարհ», միւս կեանք. իսկ
թարգմանիչն ասում է «կախարդական» աշխարհ, որ բոլորո-
վին տարբեր զաղափար է։

Բ. ՆԱԽԵՐԳԱՆԲ ԹԱՏՐՈՆՈՒՄ. Բանաստեղծն առաջ է
բերում երեք գործող անձինք. թատրոնի կառավարիչ, բանա-
ստեղծ և կատակերգու և դրանցից ամեն մէկն իւր հալեացքն
է յախնում. թէ ինչ պէտք է պահանջուի իւրաքանչիւր բե-
մական գրուածքից.—

«Մանաւանդ որ ամբոխն է մեղ ապրուստ տալիս»։
Գէօթէն այսպէս պարզ շահասիրական խօսքեր չէ գնում կա-

«աւարչի բերանը, ալ սքողուած, և ընդհանուր կերպով է ա-
սում. Վանաւանդ որ նա ապրում է և ուրիշներին ապրեց-
նում»:

«Խռնուելով, պաշարում է մեր խան ու թը»:

Այստեղ խանութի մասին խօսք չի կարող լինել. զերմ.
«Bude» նշանակում է նաև շարժական, ժամանակաւոր բեմ,
թատրոն, որ ասեւղաճառների և ժողովրդական տոների ժա-
մանակ բաց են անում հրապարակներում:

«Ծածկիւր ինձնից ալ հոսանքը վաւրենի,

Որ մեզ լւր հետ քշում, տանում է բռնի»:

Բնագ. «Թագցրու (մի իշեցնի) ալդ ալեծուի խռնուած-
քը (ամբոխը), որ ակամալ մեզ դէպի լորձանքն է քաշում»:

«Ուր ծաղկում է ուրախութիւնն անարատ»:

Բնագ. «Ուր միայն բանաստեղծի համար» և այլն:

«Ուր սուրբ սէրը պարզեում է մեր սրտին

Քաղցր վայելք, երջանկութիւն անընդհատ»:

Բնագ. «Որտեղ սէրն ու բարեկամութիւնը աստուա-
ծային ձեռքով ստեղծում և խնամում են մեր սրտի օրհնու-
թիւնը»:

«Շատ բան տալով, շատ շատերին կը շահէ ք»:

Բնագ. «Ով շատ է բերում, շատերին քիչ-քիչ կբերի»:

Այս տողի հաիերէն թարգմանութիւնը ուսերէն թարգ.
հետևողութեամբ է արած.

«Кто много предложитъ, тотъ многимъ угождаетъ»:

«Անաւք իրանց զարդերն են ի ցոյց հանում,

Որ հրապուրեն իրանց վերալ նախդին,

Եւ բեմի վրալ ուշադրութիւն չեն դարձնում»:

Բնագ. «Անաւք իրենցով ու իրանց զարդերով են հրա-
պուրում և առանց վարձի մեզ հետ միասին խաղակցում»:

Գ. ՆԱԽԵՐԳԱՆՔ ԵՐԿՆԻՔՈՒՄ. Աստուած Ֆառաստին փոր-
ձելու համար մատնում է Մէֆիստոֆէլէսի ձեռքը և առաջուց
զուշակում, որ սատանան պէտք է լաղթուի:

«Բայց մեզ, Տէր, քո արեգակը

Ժպտում է, փառք նրա ստեղծողին»:

Բնագ. «Սակայն քո պատգամաբերները, Տէր, պաշ-
տում են քո ստեղծած օրուալ մեղմ ընթացքը»:

«Անշուշտ, ձիծաղել թէ կամենաիր,

Կը ծիծաղացնէր քեզ էլ իմ ճառը»:

Բնագ. «Իմ բարձր ոճը (պաթոս) հարկաւ քեզ կծիծաղացնէր, եթէ լետ սողորած չլինէիր ծիծաղելը»:

«Էակ խելացնոր»։ Բնագ. զարմանալի կամ «տարօրինակ մարդ»:

«Մարդիկ այնքան խեղճ են ձշնտեղ) թշուառ»:

Բնագ. «Մարդիկ իրանց թշուառ օրերում իմ կարեկցութիւնն են շարժում»:

Դ. ՈՂԲԵՄԳՈՒԹԵԱՆ Ի ՄԱՍԸ.

Հայերէն թարգ.

Ռուսերէն թարգ.

«Ապցով, երկիւղով

«Тыло съ слезами

Պրինք գերեզմանի».

Въ гробъ положили мы».

Բնագ. «Մենք, նրա հաւատարիմները, նրան այստեղ զրինք»:

«Ով սրտքճմիկ

Փորձելով չարիք,

Փորձին դիմացաւ»:

Բնագ. «Որ վշտալի, փրկարար, հրահանգիչ փորձանքին դիմացաւ»:

«Տէր, մխիթարիր

Մեր հոգին լքեալ»:

Բնագ. «Ա՛խ, մենք ողբում ենք, Տէր, քո բաղդը»:

«... Նորա պատուէրը

Միշտ քարոզողին,

Միշտ մօտ է Տէրը,

Մօտ նորա սէրը»:

Բնագ. «... Եղբայրաբար կերակրողներին, քարոզող ուղևորներին, բերկրութիւն խոստացողներին (կամ աւետողներին)։ Տէրը մօտ է ձեզ»:

«Երկիւղածութեամբ լի է իմ անձը,

Զարթեց սրտիս մէջ բարի նախանձը»:

Բնագ. «Խորհրդաւոր, սրբազան արշալոյսի հետ՝ մեր մէջ զարթում է լաւագոյն հոգին»:

«Ո՛հ, ընդունիր ինձ, հինաւուրց աթոռ,

Դո՛ւ պապերի դահ նահապետական»:

Բնագ. «Ինչ որ նախնիքներին գրկաբաց ընդունել ես՝ նրանց վշտի և ուրախութեան միջոցին, ո՛հ, ընդունիր և ինձ»:

«Որքան լիւր եմ, նոյնքան ստոր եմ ու գաճաճ»:

Բնագ. «Մեծ լիմարը, ախ, որքան փոքրացած»:

«Մեզ ուրիշներից պէտք չէ առնել դաս»:

Բնագ. «Այո, եթէ մի փոքր աւելի խորը (շատ) չգիտե-
նայինք»:

« ... Եւ հոգուս առաջ

Բացում են բնութեան հրաշալիքները»:

Բնագ. «Յոյց ես տալիս իմ անձն ինձ և իմ սրտի գաղ-
տնիքները, հրաշքներ են լայտնագործում»:

«Ինձ մօտ իջնում են ժայռերը ծածկող

Խոնաւ թփերից անցած դարերի

Ալեւոր ստուերներ և մեղմացնում են...»:

Բնագ. «Նախնեաց ալեւոր պատկերները դէպի վեր են
բարձրանում քարաժայռերից և խոնաւ թփերից»:

«Աշխարհը թողած, այս փոսում մթին

Որոշում ես դու քաւականութիւն,

Բաց շուտով կըզգաս սաստիկ ճանձրութիւն,

Եւ շատ չի անցնի, որ էլի նորից

Հալ ու մաշ կըլնիս դու նոր ցնորքներից»:

Բնագ. «Այսօր և ազդու. ես թող եմ տալիս նրան տեղն
եկած ժամանակը մի փոքր ստելու զուարճութիւնը. բաց նա
երկար չի կարող տանել ալդ: Դու արդէն կրկին լուզուած
ես, և եթէ երկար տեի, կծիւրուիս կատաղութիւնից կամ եր-
կիւղից ու սարսափից»:

«Ֆառուստի» թարգմանութեան առաջին հատուածնե-
րը համեմատաբար աւելի են շեղում բնագրից. հետզհետէ
չեղումները սակաւանում և վերանում են: Այն մասերը, ուր
չեղումներ չկան և բնագիրը հաւատարմութեամբ է հաւացրած,
աւելի լաւ տպաւորութիւն են թողնում. առաջ բերենք ճշ-
տութեամբ թարգմանուած հատուածներից մի քանի օրինակ.

Գ ր է տ խ է ն

«Աորաւ իմ հանգիստ,

Սիրտս ծանր է խիստ.

Անձկութիւնն ու վիշտ

Տանջում են ինձ միշտ:

Ուր որ նա չկայ,

Անդ միայն մահ կայ.

Ամբողջ աշխարհը

Մութն է ու դառր:

Խեղճուկ գլուխս էլ

Խելագարուել է,

Միտքս շփոթուել

Ու խանգարուել է:

Նորան եմ նայում

Միշտ պատուհանից,

Նորա համար եմ

Դուրս գնում տանից:

Նորա քալուածքը,

Ազնիւ շարժուածքը,

Ժպիտը անող,

Աչքի փալն ու ուժ:

Նորա խօսքերի
Թողիչ հրապուրը,
Ա՛խ, շրթունքների
Քաղցր համրուրը,
Ա՛խ, կարողանամ,
Նորան ամեն ժամ

Պինդ պահել զրկիս,
Աշտանայ հոգիս
Համրուրներ անվերջ
Դրոշմեմ շրթունքին,
Համրուրների մէջ
Փչեմ իմ հոգին:
(էջ 150—151)

Դ ր է տ խ է ն

«Նալիր ողորմած,
Դ՛հ, վշտով լցուած,
Իմ անտանելի տարաբաղդութեան
Ախրող վիրաւոր,
Ցաւով բիրաւոր
Նալում ես որդուդ սոսկալի մահուան...»
(էջ 161)

Ֆ ա ու ս տ

Այս քնչ է՝ Ո՛հ, քնչ երկնալին պատկեր
Եմ այս գիւթական հալելում տեսնում:
Տճւր ինձ քո արագ թեւերը, ո՛վ սէր,
Եւ տար ինձ աշնտեղ, ուր նա է ապրում:
Ա՛խ, երբ շարժում եմ իմ կանգնած տեղից
Եւ համարձակվում մօտենալ նորան,
Մշուշով պատած է երևում ինձ:—
Կատարեալ տիպար կնոջ զեղեցկութեան:
Ո՛հ, միթէ ալիքան չքնաղ է կինը:
Կարո՞ղ է, ա՛խ, այս փափուկ մարմինը
Բոլոր երկնալինն իւր մէջ ամփոփել:
Հնար է երկրի վրայ նրմանը գտնել»:
(էջ 103)

Մ է ֆ ի ս տ օ ֆ է լ է ս

«Երբ Աստուած վեց օր քրտինք է թափում,
Եւ վերջն ինքն իրան «բրնձ» է ասում,
Ի հարկէ պէտք է լաւ բան գոյանալ:
Նալիր, մինչև որ աչքդ կշտանալ:
Շուտով կունենաս դու մէկ ալդալիսին:
Երջանիկ է նա, ով կարժանանալ,
Նրան տուն տանել, իբրեւ ամուսին»:
(էջ 103)

Վ Ն Ո Ւ Կ

«Պիտի իմանաս,
Մէկից չինել տաս՝
Ներկուսը թողնես,
Շուտ երեք չինես.
Եւ դու հարուստ ես:
Չորսը պիտ' կորցնես.
Հնգից ու վեցից,
Սովորի վնակից,
Շինել եօթն ու ութ.
Կըլրանալ շուտ:
Եւ մէկ է իննը,
Տասը ոչ մինը:
Ահա այսպէս ենք
Բաղմապատկում մենք»:

(Էջ 108)

Բաւականք այս չափով և մեր եղբայրացութիւններն
անենք:

«Ֆառուստի» թարգմանութիւնը կարելի է համարել
Քարխուղարեանի «ղլուխ գործոցը»։ չնայելով մեր առաջ բե-
րած չեղումներին, գործն ընդհանրապէս ղեղարուեստօրէն է
ղլուխ բերած և ով կարդալ միայն հալերէն թարգմանութիւնն
առանց բնագրի հետ համեմատելու, կարծում ենք, աւելի ու-
ժեղ տպաւորութիւն կստանալ, որովհետեւ այս անգամ թարգ-
մանիչը համարեան թէ չէ մեղանչել հալոց լիզուրի գէմ։ Որչափ
նկատեցինք, բնագրի այն մասերումն է չեղուել թարգմանի-
չը, որտեղ համեմատաբար մութը և դժուար ոճեր են զործա-
ծուած. սակայն երբ մենք բնագրի հետ տեղ տեղ համեմատե-
ցինք նաեւ մի ուսերէն «Ֆառուստ», համոզուեցանք, որ հա-
մեմատաբար Քարխուղարեանի թարգմանութիւնն աւելի մօտ
է բնագրին:

Քարխուղարեանի ամենախոշոր թերութիւնն այն է, որ
Նորա լեզուն զուրկ է որոշ ոճից և զարձուածքներից, որոնք
թարգմանական երկի համն ու հոտն են կազմում:

Չնայելով այդ թերութիւններին, ցանկալի է, որ Քար-
խուղարեանը ձեռնարկէ թարգմանել նաեւ Ֆառուստի II մասը,
որովհետեւ իսկապէս այդ գործի I և II մասը միասին մի ամբողջու-
թիւն են կազմում, թէ և I մասը համարւում է մի ամբողջացած

միութիւն, որ թող կապերով է չղթալուած ի մասի հետ. սակայն եթէ ալզպէս դատենք, այն ժամանակ նոյն իսկ առաջին մասի բաղկացուցիչ հատուածներն էլ մի մի ամբողջութիւն պէտք է ընդունենք, որովհետեւ զրանց մէջ եղած կապն երբեմն աւելի թուլ է, քան I և II մասերի. Առաջին մասն առանց երկրորդի՝ Ֆաուստի մի հատուածը կլինի միայն. առաջին մասում արծարծուած խնդիրը որոշումն է ստանում երկրորդ մասում. Ժողովրդական առասպելի տեսակետից նոյնպէս՝ երկուսը մի ամբողջութիւն պէտք է կազմեն:

Ամբողջ Ֆաուստը մի նախագծով է ստեղծագործուած, որի հիմնական միտքն է՝ լանձին Ֆաուստի ներկայացնել մարդու ամենաազնիւ տիպարը, որ ողնորուած է ամեն բան գիտենալու և կատարելագործուելու ձգտումով. Սկզբում Ֆաուստը ձգտում է դէպի անսահմանը և հմայութեամբ է ուզում հասնել իւր նպատակին, սակայն համոզուելով, որ այդ անկարելի է, ընկնում է կեանքի հոսանքի մէջ, որպէս զի անձամբ փորձէ այն բոլորը, ինչ որ լուզում է մարդկային սիրտը և ալզպիսով ըմբռնելու մարդու գոյութեան նպատակը. Ֆաուստի այդ փորձը ողբերգական վերջ է ունենում՝ խորտակելով անարատ Մարգարիտի նորաբողոք կեանքը. ահա այստեղ վերջանում է «Ֆաուստի» I մասը: Երկրորդ մասում Ֆաուստը համոզում է, որ կեանքի մէջ մարդկային կրքերի լազեցումը միմիայն բացասական հետեանքների է հասցնում և որ մարդկային գոյութեան նպատակն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է, որ մարդ ամենից առաջ ըմբռնէ ինքն իրեն, մարդկային ուժերի ներածին չափ կատարելագործուի և ապա ուսումնասիրէ շրջապատող աշխարհն ու հանգամանքները: Այստեղ արդէն Ֆաուստի կրեակալական իդէալները փոխում են դրականի. նա սկսում է հասկանալ, որ մարդս պէտք է բաւականանալ չաբաբեբականով, քանի որ բացարձակն անհասանելի է: Ֆաուստի այս հոգեկան փոփոխութիւնից լետով Մ. Բիստոֆէլէսն ալ նս է կարողանում նրան անբարոյական չաղով առաջնորդել: Շարունակ կատարելագործման ձգտելով՝ Ֆաուստն անհրաժեշտ է համարում իւրացնել զեղեցիկ իղիալը և այդ նպատակով անխոնջ ուսումնասիրում է դատական գրեւածքները. դրանից լետով միայն, իբրեւ զարգացման հալուստ պաշարի տէր մարդ, նա գտնում է, որ բաւական է միմիայն ինքն աբաւական ու թեան զգաց-

մունքը, այլ պէտք է գործել օգուտ մարդկութեան և վերջի վերջոյ միմիայն զրանումն է գտնում մարդկային կեանքի նպատակը:

Ահա այս տեսակէտից մենք ցանկալի համարեցինք, որ Բարխուդարեանը թարգմանէ նաև Ֆաուստի II մասը. գուցէ II մասի թարգմանութիւնն աւելի մեծ զգուարութիւնների հանդիպի, սակայն այնուամենայնիւ մենք յուսով ենք, որ մեր ալեգարդ բանաստեղծն այդ զգուարութիւններին էլ կ'աղթէ և հայ նորագոյն գրականութեան պատմութեան մէջ անմոռաց անուն կ'ընդնէ՝ իբրև ամբողջ Ֆաուստի առաջին թարգմանիչ:

Թող ապագայ հայ սերունդն աւելի տաղանդաւոր թարգմանիչներ տալ:

«Ֆաուստը» տպագրուած է մեծ խնամքով, առանց վրիպակի և ընտիր թղթի վրայ: Հապկի գեղարուեստական նկարը պատրաստել է լալտնի նկարիչ Շամշինեանը, իսկ գրքի տպագրութեան ծախքերը հոգացել է պ. Ար. Բաբեանը, որ շնորհակալութեան արժանի է: Գրքի գինը նշանակուած է 2 մանէթ, որ ինքն ըստ ինքեան թանկ չէ, բայց մեր գիրք գնող դասակարգի համար շատ է. աւելի լարմար կլինէր կրկնակի թուով տըպագրել և գրքի գինը 1 մթ. նշանակել:

Թող գրական ճաշակ ունեցող հայ ընթերցողն իւր սեղանի զարդը համարէ Ֆաուստը:

ԲՐԻՉ

Le Droit Arménien depuis l'origine jusqu'à nos jours par K.—J. Basmadjian, Macon 1901.— Հայ. կական իրաւունք—սկզբից մինչև մեր օրերը Կ. Բասմաճեանի, տպուած Մակոնում 1901 թ.:

Փարիզում հրատարակուող «Բանասէր» ամսագրի պ. խմբագրից նորերս ստացանք վերոգրեալ վերնագիր կրող իւր կազմած փոքրիկ գրքուկը (brochure) կամ աւելի լաւ՝ փոքրիկ տետրակը, որ բաղկացած է ընդամենը 7—8 քառածալ երեսներից:

Այս «տետրակը» բովանդակում է իւր մէջ այն համառօտ բանախօսութիւնը (mémoire), որ «Փարիզի Ասիական ընկերութեան անդամ պ. Բասմաճեանը 1901 ին ներկայացրել է

Ֆրանսիայի մայրաքաղաքում տեղի ունեցած Համեմատական-Պատմական Միջազգային ժողովին և որ ապա Միջազգային Պատմութեան Տարեգրութիւններ կոչուած հրատարակութիւնից քաղելով՝ լոյս է հանել առանձին զըջ-քովով:

Պ. Բասմաճեանի այս աշխատութիւնը, որ—ինչպէս ինքն էլ ասում է—մի «նախագիծ» է (esquisse) առանց «մանրամասնութիւնների»՝ մի տեսակ անուանական հաւաքումն է պատմական կարճառօտ բովանդակութեամբ այն անձանց, անցքերի, գրութիւնների ու զրքերի, որոնց տուած նւթը վերաբերում է «Հայկական իրաւունքի» պատմութեանը սկզբից մինչև մեր օրերը ժամանակագրական կարգով:

Ասելով որ «Հայկական իրաւունքը» ուսումնասիրելու համար՝ զժբախտաբար սակաւ են մեզ տեղեկութիւններ տուող միջոցներ և որ արեւելեան ազգերի կեանքով զբաղուող եւրոպական զիտնականները ևս ոչինչ չեն գրել Հայաստանի «Նախնական իրաւունքի» մասին *) «Բանասէրի» պ. խմբագիրը չիշում է սակայն այն մի քանի եւրոպացիներին (բայց ոչ բոլորին), որոնց սակաւաթիւ ուսումնասիրութիւնները լատինեան արդէն հայ բանասիրութեանը՝ որպէս հայկական իրաւագիտութեան ճիւղին վերաբերեալ գրուածներ առհասարակ:

Պ. Բասմաճեանի այս «տետրակի» մէջ «Հայկական իրաւունքի» պատմութեան նոր և հետաքրքիր կէտք մեր կարծիքով նորա հետեւեալ տողերն են՝

«Հայկական օրէնսդրութեան մասին մեր ունեցած ամեն-
« նախին վկայութիւնները այն արմենական սեպածեարձանա-
« գրութիւններն են, որ փորագրուած են IX դարում Քրիստոս
« տոնից առաջ: Այս արձաննդրութիւններից մենք իմանում
« ենք պարզապէս, որ թագաւորները հրամաններ էին աւելիս
« և զոհաբերութեան կարգ էին սահմանում, որ Ասորա-Բա-
« Բելաքուոյց այլևս չարագործներին կրնայի ու ջրի մէջ էին ձը-
« գում և ալլն» (տես եր. 4, չիշեալ տետրակի):

Ինչպէս երևում է «տետրակի» հեղինակը իւր այս «նախագիծ» աշխատութեամբ չը պիտի սահմանափակէ «Հայկական

*) Ինչի՞նք թախանձաւանդիմանական խօսքն է արում ակելի մանրամասնութեամբ Հ. Վ. Բասմաճեանը «Մխիթար Կոչի» դատաւարանագրքի իւր լատինաբանում եր. 6, Վաղարշապատ 188 թ.

իրաւունքի» և առհասարակ հալոց օրէնսդրութեան իւր ուսումնասիրութիւնը, որով մասամբ իրագործած լինելով արժանալիշատակ իրաւագէտ Հ. Վահան Վ. Բաստամանի նոյն ուսումնասիրութեան մասին ընդհանրապէս վաղուց արտալայտած իղձը ևս՝ կարող է ծառայութիւն մատուցած լինել ապագայում մեր ազգային գրականութեան իրաւաբանական տակաւին աղքատիկ ճիւղին: Եւ այս մի դժուար բան չը պիտի լինի պ. Բաստամանի համար, քանի որ ինքը՝ ինչպէս տեսանք, ցանկութիւն ունենալով ուսումնասիրել լիշեալ ճիւղը՝ բնակում է մանաւանդ Փարիզի նման համաշխարհային գիտնական մի կենտրոնում, ուր միշտ առիթ և նոյն առարկային վերաբերեալ նւթի առատութիւն կարող է ունենալ:

Վերջացնելով այս երկտողս պ. Բաստամանի «Հայկական իրաւունք» գրքովի մասին՝ չը մոռանամ ասել միայն, որ հալոց իրաւաբանական աղբիւրներ մշակելիս՝ եւրոպական գիտնականների ուսումնասիրութեանց, քննադատութեանց և հայեացքների հետ միասին զուգահեռաբար, պէտք է աչքի առջև ունենալ անպատճառ նոյնպէս և ամբողջ հայ գրականութեան մէջ երկցած թէ՛ ձեռագիր և թէ՛ առաւելապէս տպուած աչն հին ու նոր գրութիւնները, յօդուածները, գրքովները և ալլն, որ անմիջական վերաքերութիւն կարող են ունենալ առաջադրեալ ուսումնասիրելու առարկային և որոնցից կ'օգտուէին անշուշտ ուշիմ ուսումնասիրողը:

Ն. ՅԱՐԱՅ

Մինչաւ Բերքերեան. «Սմբատ Շահ-Ազիզ» (էտիւդ) նուէր պ. Ս. Շ.-Ա.-ի 35 ամեայ յօրելեանին. էջ 35:

Երկտասարդ քննադատ բանասէր պ. Մ. Բերքերեանը, որ մի ժամանակ եռանդով գործում էր սբ. Էջմիածնի ճեմարանում և Տփլիսում (կարճ միջոց), բարեբաղդաբար ուրիշ շատերի պէս չանջալատացաւ հայ գրական ասպարէզից և երբեմն-երբեմն հանդէս է դալիս մեր պարբերական մամուլի և գրական ժողովածուների մէջ՝ իւր գրական ակնարկներով, նոյնպէս և լուրջ քննադատական ուսումնասիրութիւններով:

«Սմբատ Շահ-Ազիզ» ուսումնասիրութիւնը մի փոքրիկ

ամփոփ աշխատութիւն է, ուր հեղինակը Շահ-Աղիզի համա-
ռօտ կենսագրութեան հետ բնորոշում է նաև նրա գրական-
բանաստեղծական գործունէութիւնը: Խօսում է «Ազատու-
թեան ժամերի», 1865 թ. հրատարակուած բանաստեղծու-
թիւնների և զլխաւորապէս «Լեոնի վիշտը» պօէմայի մասին.
լիշատակում է նաև «Հրապարակախօս ձայնը», «Ամառնային
նամակները» և եղրակացնում է, որ Շահ-Աղիզը բացառապէս
քնարերգակ բանաստեղծ և հոետոր է: Նա բանաս-
տեղծի կոչումը այն բանի մէջ է տեսնում, որ իր քնարը
գործ դնէ հասարակութեանը ծառայիւ համար: Այսպիսի
մի բնորոշում թէև հիմնուած լինի նոյն իսկ բանաստեղծի
սեպհական խօսքերի վրայ, այնուամենայնիւ ճիշդ չպէտք է
համարուի. իսկական տաղանդ-բանաստեղծն արտադրում է
ինքնաբերաբար և ազատ է տենդենցիայից: Նա, առանց
բռնութիւն գործ դնելու իւր հոգեկան զգացմունքների վրայ,
չի կարող իւր գրիչը միշտ մի որոշ ուղղութեամբ շարժել և
ճնշել իւր անհատական ներշնչումները: Բանաստեղծի վառ
երևակայութեան թռիչքը չպէտք է սահմանափակուի այս կամ
այն դիտաւորեալ նպատակով, այլ ամեն մի հոգեկան երևոյթ,
լինի այդ հասարակական, ազգային, ընդհանուր մարդկային
կամ զուտ անհատական—անձնական, որ տպաւորութիւն է
թողնում բանաստեղծի զգայուն սրտի վրայ, ոգևորում է նրան,
պէտք է ազատ դուրս բղխէ նրա մտքերի հոսանքից: Ունտի
և Շահ-Աղիզի խօսքերը «նախ և առաջ քաղաքացի և
ապա բանաստեղծ», չի կարող իսկական տաղանդ-բա-
նաստեղծի համար նշանաբան լինել: Ուրիշ բան է հարկաւ,
եթէ ասէինք, թէ բանաստեղծը կարող է լինել և լաւ քաղա-
քացի, ընտիր հայրենասէր, մեծանուն հասարակական գործիչ
և այլն:

Հեղինակը ցուց տալով Լօրդ Բայրընի, Հայնէի, Պուշկի-
նի և Լերմօնտովի ազդեցութիւնը Շահ-Աղիզի ստեղծագործու-
թիւնների վրայ, դառնում է «Լեոնի վիշտին» և գեղեցիկ չա-
րահիւսութեամբ վերլուծութեան ենթարկելով՝ քննութեան
առարկայ է դարձնում «իւր ժամանակի առաջին և մինչև այժմ
միակ հայկական պօէման» այդ բառի եւրոպական իմաստով:
Միջանկեալ կերպով բնորոշում է նոյնպէս «Հիւսիսափայլի»,
Ստեփաննոս Նազարեանի և Միքայէլ Նալբանդեանի ազդե-
ցութիւնը երիտասարդ Շահ-Աղիզի սրտի և մտքի ուղղութեան
վրայ:

Բերբերեանը լաջող կերպով պաշտպանում է «Լեոնիւն»
 ալն քննադատների առարկութեանց դէմ, որոնք հերոսից
 գործ են պահանջում, իսկ նա միայն խօսում է. «Իրակա-
 նութեանը հաւատարիմ մնալ ցանկացող հեղինակը պարտա-
 կան էր վերցնել հէնց աչնպիսի մի անձնաւորութիւն, որ
 Լեոնի նման ցաւում է ազգային ցաւերով, տեսնում է նրա
 թշուառութիւնը, քաջութիւն ունի բաց ճակատով խաւարի
 բարեկամների դէմ դուրս գալ, լուսաւորութեան կարեւորու-
 թիւնը քարոզել և գործունէութեան լալն ծրագիրներ կազմել,
 բայց ինքը—չի գործում: Կան շրջաններ, երբ գործը կարծես
 անփութում է խօսքի մէջ. Լեոնն ալդ շրջանի մարդն էր»:
 Խորհուրդ ենք տալիս ընթերցողներին կարդալ Բերբե-
 րեանի այս փոքրիկ, բայց գեղեցիկ և դրական պարզ ոճով
 գրուած ուսումնասիրութիւնը:

ԲԻԲԶ

Հանդէս Հայագիտութեան. Zeitschrift für armenische
 Philologie. Unter Mitwirkung von Abgar Joannis-
 sian, herausgegeben von Franz Nikolaus Finck,
 als verantwortlichem Redacteur, Eznik Gjandsche-
 zian und Agop Manandian. Erster Band, erstes
 Heft. Marburg 1901 էջ 96. Միևնոյնը Erster Band,
 zweites Heft. 1902. էջ 97—176:

Վաղուց է արդէն, որ եւրոպացի լեզուաբան գիտնական-
 ները ուշադրութիւն են դարձրել մեր հին լեզուի, գրաբարի
 վրայ և բազմաթիւ աշխատութիւններ լոյս ընծայել ալդ նիւ-
 թի մասին, որոնց մեծ մասը ցրուած է եւրոպական—գերմա-
 նական, ֆրանսիական, անգղիական և ալլն—մասնագիտական
 պարբերական թերթերի մէջ. Յարգելի ուսուցչապետ Ֆ. Ն.
 Ֆինկը, որ մի քանի տարի է իւր քրոջ, օր. Ֆինկի հետ,
 սր. Էլմիսթնում և Թիֆլիզում ապրելով՝ հալոց լեզուն և գրա-
 կանութիւնն է ուսումնասիրում, մի շատ օգտակար միտք է
 չղացել՝ հրատարակել մի մասնագիտական պարբերական
 թերթ հայագիտութեան մասին: Այսուհետեւ հալագէտ գիտնա-
 կանների հետադասութիւնները ցրուած չեն լինի այս ու ալն

գիտեն, ահն էլ զրաբար: Հալ լեզուաբանները նոյնպէս հըմուտ են գոնէ մի եւրոպական լեզուին, քանի որ առանց այդ հմտութեան չէին կարող լեզուաբանութեան մասնագէտ լինել: Արդարեւ, հայերէն լեզուով գրուած, քանսիրական լողուածների համար բաց են վեննայի «Հանդէս ամսօրեայ» և ուրիշ հալ թերթերի էջերը:

«Հալագիտութեան հանդիսին» ցանկանում ենք կատարեալ լալագութիւն և որ պլինանին է՝ լարատե ու թիւնը:

ԱՐԻՉ

ՄՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

Յ ա ու ս տ. ողբ. Գէօթէի. պերմ. թարգմանեց Գէորգ Բարխուդարեանց. հրատ. Արշակ Բաբեանի. Թիֆլիզ 1902.

Բ ժ. Ս. Շ ա հ ն ա ղ ա ռ ե ա ն ց. Հալոց թեմական հոգևոր զրպրոցների կանոնադրութեան նախագիծը. Մոսկուա 1902.

Ա. Ա. Շ ա հ մ ու ռ ա ղ ե ա ն ց. Ի՞նչ է կանանց նպատակը. Բաղու. 1902.

Մ ի ն ա ս Բ ե ռ ը ե ռ ե ա ն. Սմբատ Շալագիզ. (Կտիւդ). Վտակժողովածուից.

Ե. Թ. Սահակ Պարթև, հրատ. Յով. Արամեանցի № 4. Ս. Պ. Բ. 1902.

Հ է ն ը ի է տ տ ա Վ ի ա հ օ ֆ. Թմիլիկը. թարգմ. օր. Շ. Տ-ն. Թիֆլիս 1902.

Ա զ գ ա լ ի ն մ ա տ ե ն ա ղ ա ռ ա ն. Լ.Ը. Նկատողութիւններ փաւտոսի պատմութեան վերաբերեալ. Գ. Տէր Պօղոսեան. Վիեննա. 1901.

» Ա թ. — Արարատը ս. գրոց մէջ. ուսումն. Ս. Վէբերի. թարգմ. Բառնարաս Վ. Պիլէզիկեան. Վիեննա 1901.

» Ա ս. Ասորեստանեալ և պարսիկ սեպածե արձանագրութիւնք. թարգմ. Յով Վ. Սանդալեան. Վիեննա. 1901.

Շ ը ջ ա ռ ե ռ ա կ ա ն ն ո ը ը ն տ ի ը վ ա ը չ. ժողովուրդ առ աղգալինս փարիզի. փարիզ. 1902.

Հ ա չ ի ը բ ա ռ ե գ ո ը ծ ա կ ա ն ը ն կ ե ռ ո թ ե ա ն հ ա լ ո յ Ն. Նախիջևանի վասն 1901 ամի. Ն. Նախիջ. 1902.

Макариѣ. уроки чистописавія для дѣтей. С. П. Б. 1901.

Բ ժ. Վ. Ա ը ծ ը ու ն ի. Վարակիչ հիւանդութիւններ և նրանց թոյնը. Թիֆլիզ. 1902.

Zeitschrift für Armenische Philologie. Unter Mitwirkung von Abgar Ioannisianny, herausgegeben von F. N. Finck. I B. erstes und zweites Heft. Marburg 1901—2.

Վիճակացոյց թաղալին վարժարանաց Կ. Պօլսոյ. վիճակ 1901 թունուար 1 ի:

Տեղեկագիր Բագուի Հայոց Մարդասիրական Ընկերութեան վարչութեան գործունէութեան 1901 թուին, Բագու 1902.

Սիսակ Մուրատեան. Արշակ Չօպանեան. համառօտ կենսագրական մը. Պարիզ. 1902.

Մ. Փ. Ժողովուրդը թող դատէ. Պարիզ (?).

Տիգրան վարդանեսեանց. Ժողովրդական անդիր բանաստեղծութիւններ. Թիֆլիս 1901.

Ֆրանց Նիկողաոս Ֆինկ. Նեղոսի Դոքսապատի կարգադրութիւն պատրիարքական աթոռոցն. հայ. և լոյն. վաղարշապատ 1902.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ

Վերջին տարիները, երբ Վենետիկի Մխիթարեան միաբանութիւնը պատրաստուած էր տօնել իւր երկհարիւրամեայ գոյութեան յօբելեանը, և սորանից էլ առաջ իւր բերան հինաւորց տաճարի «Բաղմավէպի» պարունակութիւնը «քիչ մը աչն գոյնը կընդունէր, որ երկակենցաղ մը կը փշեցնէր», այս գունափոխութիւնը գնալով այնչափ սառսկացաւ, և այսօր մի այնպիսի կարմիր գոյն է ընդունել, որ բոլորովին հակասում է լիշեալ միաբանութեան աւանդական կարգերին. միաբանութեան, որ կրօնական մի հաստատութիւն լինելով՝ եռանդուն պաշտօնեալ է հանդիսացել միշտ կաթօլիկ եկեղեցու Վաթօլիկ եկեղեցի և կարմիր գոյն՝ երկու հակառակ տարրեր, որ մինչև այժմ վանել են իրար և որ այժմ չըջուած «Բաղմավէպը» կամենում է «ի հաշտութիւն ածել» ի փառս աչն կեղծ աղատամտութեան, որ մի տեսակ նոր եղուիտութիւն լինելով՝ թէ չա՛հ և թէ երկիւղ է ազդել կամաւոր կոյրերին: Եւ քիչ է արդեօք այժմեան «Բաղմավէպի» տետրակների բովանդակութիւնը, եթէ ոչ լարմարումն մի որոշ ուղղութեան. ո՛ւր են արդեօք «Բաղմավէպի» նախկին տարիների ընտիր ընտիր յօդուածները, որոնք եւրոպական գիտնականների ուշադրութիւնն էին գրաւում և լաճախ թարգմանում եւրոպական լեզուներով: Նոյնպէս էլ աչն գիտնականների յօդուածները թարգմանում էին «Բաղմավէպի» մէջ ինչպէս որ աչս բանը ներկայումս էլ շարունակում է Վենետիկի «Հանդէս ամսօրիալ» ուսումնաթերթը, որի էջերի մեծ մասը նուիրում են եւրոպացի հալագէտների գրուածներին: Այս երևոյթը հասկանալի էր աչն ժամանակ, վասն զի խմբագրում էր այնպիսի խմբագիրներով և աշխատակիցներով, որոնք իրանց հմտալից ուսումնականութեամբ՝ աւանդապաշ էին միաբանութեան գրական արդիւնաւէտ գործունէութեան. Ալվադեան, Ալիշան, Քաջունի, Զարբանալեան անունները բաւական են մեր ասածը ապացուցանելու համար. անցան ալդ ժամանակները. այժմ «Բաղմավէպը» գեղեցիկ է արտաքին շքի-

դիպիդիներով. իսկ ներքին բովանդակութիւնը և մանաւանդ օրաթերթային խմբագրականները շատ հեռու են լուրջ բանասիրական ամսագրի նիւթ լինելուց:

Մ Ո Ւ Ր Ճ

«Լուսավի» անցեալ համարում մենք ցանկութիւն լայտնեցինք, որ օր առաջ նոր հրատարակութեամբ լոյս ընծալուի մեր եկեղեցու Մայր Մաշտոցը, որ երկար տարիներից ի վեր ապառուած է, որպէս զի վերանան այն նորամուծութիւններն ու ղեղձումները, որոնց մասին շարունակ խօսում է պարբերական մամուլի մէջ անդամ Մուրճը՝ իբրև մեր քաղաքի լառաջադէմ ամսագիր իւր պարտքն է համարել մեր այս ցանկութիւնը անուանել կղերական և տէրտէրական, երեւի աւելորդ մի բան համարելով Մայր Մաշտոցը, ինչպէս նաև «կարոնք ժողովոցը» մեր եկեղեցու ծիսակատարութեան համար: — Մենք ոչինչ չունինք ընդդէմ, որ «Մուրճը» իւր ազատ գաղափարներն ունենայ և ամեն մի երևոյթ, որ մեր եկեղեցու կամ տոհմային այլ հաստատութեան անդրդուելիս կգրուենքների մարմնացումն է ցոյց տալիս, մեկնուի լառաջադէմ ամսագրի տեսութեամբ. բայց շատ ցանկալի էր իմանալ, թէ արդեօք եթէ Մայր Մաշտոցը, Կանոնգիրքը, Շարականը և այլ դարեւոր նուիրական դրքեր «Մուրճ»ի լառաջադէմ կարծիքով աւելորդ են և պիտի բարձուին, հապա քնչ բան է նա կարեւոր համարում հայ եկեղեցու զոյութեան համար և քնչ է արդեօք առաջարկում դոցա փոխարէն, որ եկեղեցին նոցանով շարունակէ իւր զոյութիւնը: Գուցէ «Մուրճը» Մայր Մաշտոցի և Կանոնգրքի փոխարէն ուրիշ մատեաններ է առաջարկում, որ կղերական և տէրտէրական չլինի և մեր եկեղեցին «Մուրճ»ի կարծիքով «այդ մատեաններով» առաւել պայծառանայ, շատ լաւ. թող ցոյց տալ լառաջադէմ ամսագիրը. որպէս զի իմանանք վերջապէս թէ ինչ է դոցա ցանկութիւնը և ինչով է հինը փոխարինում: Յուսով ենք որ «Մուրճը» կպարզէ մեզ այս կէտը:

Գալով այն կէտին թէ՛ մենք «Լուսավում» պատկզիւններ ենք տպում, «Մուրճը», իբրև փաստ, մատնացոյց է անում մի քանի տարի առաջ «Լուսավում» տպուած մի պատկեր (վերնագիրը չենք չիշում—ասում է), որի մէջ խօսում են մի հրապարակախօսի դազաղի վերաջ դրած պատկերը, և ապա հետեւեցնում է թէ՛ «պատկզիւր ուրիշ տեսակ չի լինում»:

Ինչպէս երևում է՝ լառաջադէմ «Մուրճը» պատկզիւր բառի իսկական սխտքն էլ չէ հասկանում: Եւրեմի առաջ հասկացնենք նորան թէ քնչ է նշանակում «պատկզիւր».— Գա նշանակում է որ և է մարդու մասնաւոր կեանքի վերաբերմամբ՝ պարզ թէ ալլաբանօրէն դրուած:

սուսանալով փրաւ որակաւն տեղեկութիւններ պատուէն ահող շարագրութիւն, հրատարակուած մամուլի կամ ալ միջոցով:

Արդ, «Մուրճը» գիտողութիւնը վերաբերում է պ. Մուրացանի «Պատկերի բողոքը» վերնագրով գաւեշտին, որ տպուել է «Լուսալի» 1899 թիւ № 2 գրքում: Այդ գաւեշտի անունը և «Լուսալի» որ տարուալ — որ գրքում տպուած լինելը «Մուրճը» չէ լինում գիտեմք, որպէս զի այն ընթերցողը, որ չէ կարդացել պ. Մուրացանի աղ երկը, հեշտութեամբ չգտնէ նորքն, չըկարդայ և ինքն իրեն չասէ թէ՝ — տեսէք որ աստիճան սուտ է խօսում «Մուրճը»:

«Պատկերի բողոքը» մի գեղեցիկ ծագր է՝ ուղղուած ընդդէմ ան երամսկան սովորութեան և հաւաքական կեղծաւորութեան, որով հասարակութիւնը տեղի-անտեղի պատուում է, նոյն իսկ, անպիտի հանգուցեալներին, որոնց ինքը սրտի մէջ գուցէ ծաղրում է: Հետեապէս, «Պատկերի բողոքը» չէ ուղղուած որ և է անձի մասնաւոր կեանքին: Այդտեղ չեն խօսում մի հատ մարդու կամ ինչպէս «Մուրճն» է ասում «մի հրապարակախօսի դադաղի վերալ զրուած պատկերը», ալ խօսում են այն բոլոր պատկերներ, որոնք երբ և իցէ ղարդարել են այս ու այն հանգուցեալին և որոնք այդ միջոցին անանդ զրուած են եղել եկեղեցում: — այո, այդ պատկերը խօսում ու ծաղրում են իրենց ժապաւէնների վերալ զրուած վերտառութիւնները ասելով. «մենք ոչ ալ ինչ ենք, եթէ ոչ կեղծիք ու ստութիւն. մեր գոյութիւնը՝ հերքումն է ճշմարտութեան... մենք պաշտօն ունինք մարդիկ մոլորեցնելու, մտքի խարդախելու, զգացմունք գողանալու և ալն»:

Ուրեմն, զրուածքը վերաբերում է ոչ թէ մի անձի մասնաւոր կեանքին, ալ հասարակական ախտերին:

Երբ «Մուրճը» կամ իւր «համփսոնը», իրենց ախտակիցների կամ թղթակիցների բերանով այս ու այն լարգելի անձնաւորութեանց մասին սուտ ու սխալ տեղեկութիւններ հաղորդելով՝ ընթերցողներին մոլորեցնում են, այդ բանը համարում են հրապարակախօսութիւն. բայց երբ մի վիպաւոր երդիծաբանական երկի միջոցով ծաղրում է հասարակական ախտերը, հաւաքական կեղծաւորութիւնը, գիմակաւորեալ սուտը և ալն, այն ժամանակ նոյն ալդ «Մուրճը» անուանում է այդ երկը պատկիլ, որովհետեւ նորա հաշիւու մէջ տեսնում է ծանօթ պատկերներ:

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Փարիզի «Համալսարան» ամսագիրը, որի «հայ կղերը և գիտութիւնը» վերնագրով լօղուածը քննադատութեան էր են-

Թարգմել «Մուրճը», ի միջի ալոց ասելով թէ «հաջ կղերականութիւնը ընդհանրապէս եղել է նոր մտքերի, նոր ուղղութիւնների անհաշտ թշնամի», պատասխանում է մեր քաղաքի «ազատամիտ» ամսագրին մի շատ հետաքրքիր լոգուածով. առաջ ենք բերում «Համալսարանի» այդ լոգուածից մեր ընթերցողների ուշադրութեան արժանի հետեւեալ տողերը.

«Քառորդ դարէ մը ի վեր կովկասի մէջ իրարու հետ կը կռուին աշխարհական լառաջգիմականներ և աշխարհական պահպանողականներ. Թէ մէկ և թէ միւս կուսակցութեան մէջ կը գտնուին հաւասարապէս եկեղեցականներ. Դիտել տանք, զարձեալ, ո՞ր ոչ լառաջգիմական թերթերը եկեղեցականներու կողմէն կը խմբագրուին և ոչ ալ պահպանողականները—կամ, ինչպէս անդին կ'ըսեն, «խաւարամիտները»։ Ա. Պօլիս ալ պահպանողական ու լառաջգիմական թերթեր նմանապէս աշխարհականներէ կը խմբագրուին։ Եկեղեցականութիւնը իրեն լատուկ թերթերը չէ ունեցած։ Երբեմն Արմաշ Յոյս—Դրօշ Հայրենեաց—տիտղոսով հանդէս մը, Երուսաղէմ Սիօն մը ունեցան, բայց անոնց լարատեութեանը պէտք չտեսնուեցաւ։ Արարատը Մայր-Աթոռոյ պաշտօնաթերթն է, բայց կ'ստատայ ի բերան մը եղած չէ։

Հայ եկեղեցիին մէջ կղերը առանձին կ'ստատայ ի ներկայացներ, Արևմտեան եկեղեցիին ըմբռնումով։ Եւրոպայի կղերը ազգային չէ, ալ համազգային։ Կղերականները քաղաքական ձգտումներ ունին, որոնք կրնան պետական շահերուն վնասել։ Բայց հայ ազգին մէջ եկեղեցականներուն շահերը բնաւ չեն տարբերիր աշխարհականներու շահերէն։

Հայ ազգը ինքն է իր եկեղեցին, կղերը իրմէն բղխած պաշտօնէութիւն մըն է։ Որ և է նոր մտքի, նոր ուղղութեան բարեկամը կամ թշնամին ոչ թէ կղերն է՝ հապա հայ ազգը, ուրիշ խօսքով՝ հայ ազգին զաղափարական տարբեր տարբեր կուսակցութիւնները։

Դասակարգի խնդիրը այսպէս ըմբռնելէ յետոյ կրնանք «նոր մտքերի և նոր ուղղութիւնների» գէժ թշնամութեան ամբաստանութիւնը աւելի անկաշկանդ կերպով քննել։

Մոյրճի հետ գիտակցօրէն վիճաբանելու համար, պիտի փափաքէինք որ նախ և առաջ մեզի մեկնէր թէ ինչ հասկցնել կ'ուզէ «նոր մտքերի և նոր ուղղութիւնների» բացատրութիւններով, և թէ հարկ անհրաժեշտ է որ հայ եկեղեցին ամէն «նոր միտք», ամէն «նոր ուղղութիւն» անպայման ընդունի։ Լուտերականութիւնը նոր ուղղութիւն մըն էր, հայ եկեղեցին պէտք էր որ զայն զրկաբաց ընդունէր։ Տարվինականութիւնը գիտական նոր միտք մըն էր, բայց հայ եկեղեցին կրնար զայն դաւանիլ և ուսուցանել։

Եկեղեցին գիտութեանց ակադեմիայի մը հետ չփոթելու չենք, իր կոչումը նոր մտքեր, նոր զաղափարներ քննել ու

զանոնք ընդունիլ կամ մերժել չէ։ Եկեղեցին աւանդապահ մըն է։ Նոր մտքերը, նոր ուղղութիւնները կրնան անդադար իրարու լաջորդել, զիրար ջրել կամ հաստատել, ինչպէս գիտութեանց աշխարհին մէջ կը տեսնենք. բայց միթէ՞ Հայաստանեաց եկեղեցին գոյութիւն կ'ունենամբ եթէ դարերու ընթացքին մէջ իր զուռ բաց ձգած ըլլար յարափոփոխ նորութեանց առջև։ Ուշագրութենէ վրիպեցնելու չենք բնաւ, որ մեր եկեղեցին մեր ցեղին միադրական պահպանումին կենսական պայմաններէն մէկն է։ Որպէսզի իր ալդ անգնահատելի կոչումին ծառայէր, պէտք էր որ հաստատ հիմնրու վրայ կանգուն մնար։ Ու հաստատուն հիմնր երբէք չենք կրնար յարափոփոխ նորութեանց վրայ զետեղել։

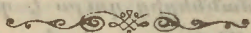
Ձեռք կրնար ըմբռնել միշտ նորութիւններու հոսանքին ենթարկուող եկեղեցի մը պահանջել։

Այս ընդհանուր շկատողութիւնները ընկող հանգրձ ընդունելու ենք որ ոչ հայ եկեղեցին, ոչ հայ կղերը արգելք հանդիսացած են հալոց մէջ գիտութեանց ծաւալման։ Բայց ալդ գիտութիւնները «Հաւատամք»-ին տեղը դնել չեն ուզեր, — թողունք որ չեն ալ կրնար, — Յանցաւոր են։

Եկեղեցականութիւնը արգիլած է հայ վարժարաններու մէջ գիտութիւններու, օտար լեզուներու ուսուցումը։ Բնաւ. իր եկեղեցիին հովանաւորութեանը ներքե, իր եկեղեցիին պաշտպանութեամբը, իր եկեղեցիին դրամովը հայ պատանեկութիւնը կը սորվի օտար լեզուներ, որոնք իրեն ամէն դիւրութիւն կ'ընծայեն շնոր մտքերի և նոր ուղղութիւններին հետ ընտելանալ։ Երբ հայ պատանին եկեղեցական դպրոցներուն մէջ իսկ կը սորվի գիտութեան զանազան ճիւղերը, ալ ինքն է որ իր գիտական միտքը կը շինէ։ Եկեղեցականութիւնը ուրիշ ինչ ընէր։

Այսքանը ներկային համար, իսկ ինչ որ անցեալին կը վերաբերի, ալդ մասին ուրիշ բան չունինք ըսելիք բայց եթէ դիտել տալ որ անցեալ պատմութիւնը օրուան զաղափարներով չէ որ կը դատուի։

Եւ վերջապէս, նոյն իսկ լաւաջղիմական ու պահպանողական պայքարներ, կրօնական հաւատալիքներու չրջանէն դուրս կը մղուին։ Ուրիշ բան է՝ եկեղեցական օրէնքներու քայքայումն, եկեղեցական ներքին բարեկարգութեանց խընդիրը. ուրիշ բան է՝ «նոր մտքերի և նոր ուղղութիւններին» մառախլապատ խնդիրը։

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԳԵՈՐԴ ԲՈՂԻՆՋԵՂԵԱՆԻ ՊԱՏԿԵՐԱՆՆԵՐԻՆ

Քաղաքակրթութեան ստորին աստիճանի վրալ գտնուող ազգերը զեռ չեն ըմբռնում զեղարուեստի նշանակութիւնը և մարդկային հոգեկան աշխարհի վրալ նրա ունեցած ազդեցութիւնը: Այդպիսի ազգերի մէջ հարկաւ զեղարուեստը զարդացած չի լինի և մարդոց ճաշակն էլ շատ չի զանազանուի սկզբնական կամ, ինչպէս սովորական է ասել, բնական ազգերի ճաշակագիտութիւնից: Որչափ առաջ են գնում ազգերը քաղաքակրթութեան շաղի վրալ, այնչափ ևս նրանց ճաշակը նորանում է և զեղարուեստն անհրաժեշտ պահանջ դառնում:

Մենք, հայերս, զեռ նոր ենք սկսում հասկանալ և ըմբռնել զեղարուեստը, նոր ենք դրաւում նորանով, բայց դեռ ևս չենք հասել այն աստիճանի, որ զեղարուեստը պահանջ լինի մեր հոգեկան, ներքին քաջխարհի համար: Վերջնենք օրինակ նկարչութիւնը. չնայելով որ մեր արեւելեան բուռն երեակալութիւնը և մեր երկրի զեղատեսիլ բնութիւնը բաւականաչափ նիւթ են մատակարարում նկարչի վրձինի համար, այնուամենայնիւ մինչև այժմ չենք ունեցել մի տաղանդաւոր նկարիչ, որ օգտուէր այդ բնական հանդամանքներից: Գուցէ մեզ ասեն՝ ապա Ալվանդուկին: Ճիշդ է, Ալվանդուկին հալ էր, բայց նրա հանճարը բացառիկ երևույթ էր և ոչ մեր կեանքի, մեր հայրենիքի բնութեան արդիւնք: Նա լայնածաւալ ծովի, ընդարձակ ովկիանոսի իշխանն էր, որ մեր հայրենիքի սահմաններից դուրս է գտնուում. նա մի համաշխարհային մեծութիւն էր, որի մօտ աննկատելի կերպով փորչում էր նրա ազգութեան յատկանիշը:

Ներկայումս հրապարակի վրայ երևում են մի երկու միջակ տաղանդի տէր հայ նկարիչներ, որոնց մէջ աչքի է ընկնում պ. Գէորգ Բաշինջաղեանը, իբրև միմիայն իւր արուեստին նուիրուած մարդ, որ կողմնակի պարապմունքով չէ զբաղում և ամեն կերպ աշխատում է առաջադիմել, ուսումնասիրել, կատարելագործուել՝ Վերջին երկու ու կէս տարին՝ նա անագին զոհողութիւններ անելով անցկացրեց Պարիզում՝ որպէս գիւլովկասում նստած մի կէտի վրայ չմնալ, այլ տեսնէ աւելի լաւը, շիտի արուեստակիցների հետ, նոր հովեր առնէ, նոր բան արտադրէ. մի խօսքով առաջ գնալ, կատարելագործուի:

Այս ձմեռ կրկին վերադառնալով Պարիզից իւր հալոյնի քաղաքը, Բաշինջաղեանը պատրաստուեց իւր նոր նկարած պատկերները հրապարակ հանելու և այդ նպատակով «Փառաց տաճար» կոչուած թանգարանում ի ցոյց դրեց իւր մեծ ու փոքր նկարների ժողովածուն: Այդ նկարներն ըստ մեծի մասին վերջին տարիների արդիւնք են, ուրեմն և նոր՝ թիֆլիցիների համար:

Մտնենք ընթերցող մի երկու ժամով «Փառաց տաճարը», դիտենք պատկերները և կարգանք Բաշինջաղեանի բանաստեղծութիւնները. ախ, բանաստեղծութիւնները: Ամեն մի տաղանդաւոր նկարիչ բանաստեղծում է. նրա բանաստեղծութիւնը տողերով, բառերով ու վանկալին լանգերով չէ գրուած, բայց վրձինի ամեն մի շարժումը մի վանկ է կաղմում և ամեն մի նկարը՝ մի բանաստեղծութիւն: Նկարի մէջն է ամփոփում արուեստագէտն իւր հոգու մի մասը՝ երևակալութիւնը, զգացմունքը, դիտողական ուժը. ինչպէս որ լուրջ բանաստեղծութեան նիւթը պէտք է ուսումնասիրուի, այնպէս էլ իւրաքանչիւր նկարի բովանդակութիւնը պէտք է նախապէս հետաղօտուի. ինչպէս բանաստեղծութիւնը, այնպէս էլ նկարը պէտք է թափանցէ մարդու հոգեկան աշխարհը, զգացմունքներ առաջացնէ, հաճուք, տհաճութիւն, ուրախութիւն, վրշտ պատճառէ:

Անս Բաշինջաղեանի երկու բանաստեղծութիւնները. մէկի վերնագիրն է «Փոթորկից առաջ» (№ 1) միւսինը՝ «Փոթորկից ցետոյ» (№ 2): Նախում ենք և կարդում. փալլում է գեղաժիժաղ արեւը և իւր ջերմ ճառագայթներով տաքացնում է երկիրը. երկինքը պարզ ու ջինջ է. Քրտնավա-

տակ երկրագործի դառն աշխատանքով պանած արտը հասու-
նացել, ոսկու գոլն է ստացել. մի քանի օր ես և անա՝ հըն-
ձուորները մանգաղները սրելով պէտք է հնձեն հասկերը.
խուրձ կապեն, կախեն և ոսկեհատիկ ցորենն ամբարելով՝
ամբողջ ընտանիքի տարուալ պաշարը պատրաստեն. մի մասն
էլ ծախեն՝ տան պէտքերը հոգան, պարտքերը տան... Դի-
տողը զգում է այս ամենը և կարդում արտին մօտեցող ժրպ-
տաղէմ երկրագործի երեսի գծագրութեան մէջ. Բայց աւանդ-
յանկարծ կուտակուում են ամպերը, որոտում է երկինքը, փայ-
լում է կալծակը, երկնքի ջրերի խցանները հանւում են և
տեղում է լորդառատ անձրերը. բարձրանում է փոթորիկ. գե-
տի նման հեղեղներ են վազում դաշտի միջով և... արտի կան-
գուն հասկերի ցողունները կտրտւում, ջախջախւում, վայր
են թափւում դետնին. ոսկեգոլն սաւանի տեղը լճակներ
են գոյանում. մնաս քարեաւ ամբողջ տարուալ դառն քրտին-
քի վաստակ, մնաս քարեաւ ամբողջ ընտանիքի միակ լուս-
Անցնում է փոթորիկը, պարզւում է երկինքը, գիւղացին ու
գեղջկուհին զլխիկոր կանգնած են արտի կողքին և սրտի խո-
րին վշտով նայում են աւերուած ցանքսին ու մրմնջում...

Բանանք մի ուրիշ էջ. (ՄՅ. 60)

Կանգնած էք մի պարսպի կամ արաշէն մուտ-
քի առաջ և ձեր աչքերն ուղղում դէպի ներս. երևում են
աւերակի կոյտեր, հեռու ցցուած է բարձր մինարէն. գմբեթա-
գուրկ եկեղեցու արտաքին սյատերի քանդակները ցոյց են
տալիս, որ մի հասարակ տաճար չէ տեսածդ, այլ մի արքայա-
նիստ քաղաքի մայր տաճարը. Տարաքաղդ Անիի աւերակներն
են. մտքիդ առաջ կենդանանում է Բագրատունեաց փառաշէն
մայրաքաղաքն իր աւանդական հաղար ու մի եկեղեցիներով,
որոշ քաղաքակրթութեան ապացոյց՝ հասարակական չէնքե-
րով, պալատներով և ալլն. Երեակայութիւնդ փոխադրում է
քեզ անցեալ դարերը, ստուերների նման գիտակցութեանդ
մէջ վերակենդանանում են պատմական անձինք, դէպքեր,
արկածներ, աւերմունք, երկրաշարժ, գաղթականութիւն, Ղրի-
մի, Ղեհաստանի հայեր, դաւանափոխութիւն, լեզուի կորուստ,
ազգայնութեան կորուստ:

Այդ մի սյօէմա էր. անա և մի փոքրիկ, գողտրիկ ոտա-
նաւոր, (ՄՅ. 10.) Անիի մայր և կեղեցին. այս կարճ
բանաստեղծութիւնը նկարագրում է գեղեցիկ կերպով հայոց

գեղարուեստի մի ճիւղը՝ քանդակագործութիւնը. ինչ հրաշա-
լի քանդակներ, ինչ սիրուն ոճ՝ քիւղանդականի և արարա-
կանի խառնուրդից մի ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն հալ
հանճարեղ վարպետներիւ Ամեն մի հատուածը մի նրբութիւն
է բովանդակում, ամեն մի գիծը որոշ կանոն:

Թողնենք անցեալը, մի փոքր ճանապարհորդենք ռադ-
մսովիրական ճանապարհով, տեսնենք Է Լ Բ Ե Դ Ե Լ (№. 36),
Կ ա զ Բ Է Կ Լ (№. 43). հիանանք դրանց սպիտակափառ գա-
զաթիւներով, մշուշապատ ձորերով և մի փոքր կանգ առնենք
Դ ս ր Ի ա լ ի կ ր ճ ու մ (№. №. 5 և 40): Ի՛նչ ահռելի ուղղահա-
լեաց ժաշուեր, ինչ սարսափելի անդնդախոր ձոր. ձորի վրայ
տարածւում է անհուն, թափանցիկ մշուշը, իսկ լատակում
մազող ջրի փոխարէն երևում է ձիւնափալ սպիտակ փրփրա-
լից հոսանքը, որ ահագին ժաշուերի միջից ոլոր-մոլոր դուրս
է սողում և աղմկալի զոչիւնով առաջ գլորւում: Այս վալերի
դարաւոր պատմական անցքերի վկայ՝ հեղիկ լուսնեակը տըխ-
րադէմ և թախիծով գլուխը դուրս է բերում ամպերի միջից՝
և աղօտ լոյս սփռում վրաց սիրելի և ժողովրդական Թամար
թագուհու ամրոցի վրայ...

Վերադառնանք Ռազմա-Վիրական ճանապարհից և ուղե-
ւորուենք ոչ պակաս գեղահրաշ Դ ի լ ի ջ ա ն ի պ տ ո յ տ ն եր ո Վ դ է պ ի
Ն ր ե ա ն. իջանք «Սիմէօնովկա» կալարանից և ահա գնում
ենք Սեանայ լճի եզերքով. ինչ գեղեցիկ տեսարան. երեկոյ
է, (№. 17) սպիտակափալ նուրբ բամբակեայ ամպերը կու-
տակուել են լճի կապտագոյն մակերևոյթի վերայ, հեռուից ե-
րևում է Սեանայ պատմական կղզին, հայ միայնակեացների
քնակալարն ու հոգևորականների պատժատեղին՝ իւր աւան-
դական ինքնուրոյն կարգ ու կանոնով, երկար և լաճախ կըր-
կնուող ժամառացութեամբ: Սպասենք մինչև անձրեն անցնի
(№. 6), լուսինը ծագի (№. 13) և ճանապարհներս շարունա-
կենք դէպի Յրեան: Ի՛նչ փառահեղ տեսարան. ծերունազարդ
Արարատ Մասիսը կանգնած է առաջը իւր յսեմ, մարդուս
զգացմունքները տակն ու վրայ անող կերպարանքով. ծովա-
ծաւալ դաշտի միջից բարձրանում է այդ մարդկութեան ա-
ւանդական երկրորդ խանձարուրը: Արեւը նոր է ծագել (այս
պատկերը նոր էր ի ց ո յ գ դ ր ու ա ծ և №. չ ու ն է ր) և սիրուն
շողքեր գցել ձիւնափալ զազաթին. մեղմիկ ճառագալթները
համբուրելով սարի կատարի մշտասառն սպիտակաւուն զան-

գումածը՝ իջել են դած և լուսաւորել գիւղական տան պատուհանները: Հայոց աշխարհի կռուներն էլ շարան-շարան՝ կուտըրտած գիծ կաղձելով սլանում են օդի մէջ, որպէս զի սխաբ րիկ մը բերեն աչքը ճանապարհին մնացած վասպուրականի աշուր արծուին:

Սակախ բաւական է, աչքներս լոգնեց մի փոքր հանգստանանք այս նշարքների (грабѣ, weissbuche) ղովանդատում (№. 12) և կարդանք Բաշինջաղեանի ամենասիրուն բանաստեղծութիւնը, նրա գլուխ-գործոցը: Տեսէք, Խնչպիսի ներդաշնակութիւն վանկի, հնչիւնի, լանգի, չեշտի և բովանդակութեան. բնութիւնն ինքն է, կարծես արուեստն ու արհեստը խառը չեն: Աշուն է, ծառերի տերեւներն սկսել են գունատուել: Նայեցէք անտառի սկզբում գտնուող այս մի քանի հնացած նշարքների բներին. որքան բնական, որքան մանրամասն ուսումնասիրուած, ալդոտեղ կալ թէ բուն, թէ ճիւղ, թէ կոճղ, թէ մամռապատ կեղև, թէ տերև: Փութ զգում էք, որ վարպետի գործ է:

Բաշինջաղեանի վրձինը հալրեճաշունչ է, ինչպէս որ հալրենաշունչ էին Ալիշանի, Գամառ Փաթիպալի գրիչները: Թող ասին թէ բանաստեղծութիւնը, գեղարուեստը հալրենիք չունի. ալդպէս ասողները մոռանում են մարդու անհատական հոգեկան աշխարհը: Գեղարուեստի էությունը նրա չոր ու ցամաք խիստ գիտնական կանոնաւորութեան մէջ չպէտք է պարտակուի միայն, այլ պէտք է ի նկատի ունենալ նաև մարդու հոգեկան աշխարհը՝ զգացմունքները, առանց ալդներքին ըմբռնողութեան ամենաշրաշղի պատկերն անգամ գոնզգոն ներկուած պատառից չի զանազանուի: Մեր գիտակցութիւնը, մեր հոգեկան ըմբռնողութիւնն է պատկերին, անշունչ առարկային, հոգի, շունչ տուող և արժէքը որոշողը:

Ես, որ շարաթներով հիացած գիտեմ եմ աշխարհիս ամենանշանաւոր հին և նոր հանճարների վրձիներն արտադրութիւնները՝ Լօնդօնի հռչակաւոր «Բրիտիշ մուզէյում», Պարիզի հանրահռչակ «Լուվրում», Բեռլինի «Նացիօնալ-Գալերիում», Վիէննայի «Մարիա-Թերեզայի» թանգարանում, Դրեզդէնի, Միւնխէնի և այլ եւրոպական քաղաքների պատկերասրահներում, որոնց թիւը տասնեակ ու հարիւր հազարների է հասնում, ամենեին արհամարհական ժպիտով չդուրս եկալ մեր Բաշինջաղեանի փոքրիկ պատկերահանդէսից, ինչո՞ւ, որովհե-

տե իմ հոգեկան նախարհը բառականաբանութիւն զգաց՝ իմ հաշ-
րենի աշխարհը գեղարուեստի նիւթ դարձած տեսնելով:

Բաշինջաղեանի պատկերահանդէսը նորից ապացուցեց,
որ նկարիչը շարունակում է կատարելագործել իւր վրձինը.
նրա ուսումնասիրութեան նիւթն այժմ աւելի բազմակողմանի
է, տեխնիկան աւելի զարգացած: Տփխիսի հասարակութիւնն
անուշադիր չթողեց նկարչին, մօտ 5000 այցելու ունեցա-
ցուցահանդէսը. սակայն մի բան ուշադրութեան չառնուեց.
Երբ մասնաւոր անհատ նկարիչը, իւր արուեստով ապրուստ
հալթալթող մարդը, հրապարակ է հանձնել իւր աշխատութիւն-
ների ժողովածուն՝ երկու նպատակ ունի. մէկ, որ հասարա-
կութիւնը տեսնէ, քննադատէ, գնահատէ նրա վաստակը եւ
երկրորդ, որ այդ նկարները հաւանողները գնեն, գրամ տան,
որ նկարիչը նախ ապրէ, երկրորդ իր արած ծախսերը ծածկէ.
և երրորդ՝ շարունակէ աշխատել: Չէ որ ամեն մի նկար բա-
ցի զուժ զրաժ ժամանակից և աշխատանքից, որոշ ծախք ու-
նի. դեռ այդ ոչինչ. նկարիչը հօ իւր առանձնասնեակում նըս-
տած է՝ պատրաստում Արարատի, Անանի, Անիի, Դարիալի
կրճի և այլն պատկերները: Նա պէտք է ճանապարհորդէ,
գնալ անձա՛ր տեսնէ այն, ինչ որ նրա վրձինը պատշաճին
պէտք է ներշնչէ: Իսկ այս բոլորը ծախք և նիւթական մի-
ջոցներ են պահանջում. հասարակութեան միջոց ունեցող ան-
դամները պէտք է գնեն նրա նկարները և ալդպիսով թէ ի-
րենց դահլիճները զարդարեն և թէ նկարչին միջոց տան իւր
գործով զբաղուելու և չլուսահատուելու: Բաշինջաղեանի նկար-
ները համեմատաբար թանկ չեն գնահատուած և մատչելի են
մեր միջին դասակարգի անհատներին. չնայելով այս հանգա-
մանքին՝ ցուցահանդէսի տեղութեան ընթացքում ծախուել
են միմիայն 30 փոքր նկարներ. իսկ լուրջ և մի փոքր աւելի
արժէք ունեցող նկարներից նոյն իսկ մէկն էլ չէ ծախուել:
Շատ պարզ է. ցանկացողները փող չունեն, իսկ փող ունե-
ցողները ցանկութիւն չունեն: Նկարիչն ֆինչ անէ 60—70 շքո-
ջանակների մէջ գրուած պատկերները. տեղ ունի, որ իւր
տանը կախէ և ինչի համար:

Միջոց և գեղարուեստի մասին գաղափար ունեցող պա-
րոններ, անտարբերութիւնն լանցանք է ձեր կողմից. ձեր
հալրենի երկրի սքանչելի բնութեան մի մի հատուածներն
աւելի լաւ զարդ պէտք է համարէք ձեր դահլիճների պատերի:

համար, քան թէ եւրոպական անշան վարպետների գործերը, Վամ թէ նշանաւոր գործերի կաղապարները:

ԳԻՂԱՍԷՐ

ԴԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Արխենալ, բացիւինա, թոքախտը եղջերաւոր անասունների մէջ:

ԱՐԹԵՆԱԼ. Այս անունով նոր դեղ է գտնուել, որ, եթէ հաւատարմք Փրանսիացի բժշկների վկայութեանց, մեծ ապագայ ունի: Այդ դեղը առաջին անգամ փորձեցին հնացած ճահճային տենդով (маларіа) հիւանդների վերայ, որոնց քիւնան ոչինչ օդուտ չէր տալիս: Հետեանք փալլուն եղաւ: Այդ հանգամանքը խրախուսեց բժիշկներին գործադրել այդ դեղը և ուրիշ հիւանդութիւնների—օրինակ, թոքախտի դէմ: Բժշկապետ Ռոբէնը զեկուց Փարիզի գիտութեանց ճեմարանին, որ ինքը այդ դեղը փորձել է տասներկու թոքախտով հիւանդների վերայ: Դրանցից 4-ը հիւանդութեան առաջին աստիճանի վերայ էին գտնուում և արխենալը նոցա վերայ հրաշալի ազդեցութիւն գործեց: հիւանդների մարմնի քաշը աւելացաւ, նորանք սկսեցին իրենց շատ լաւ զղար: Չորրորդ գտնուում էին հիւանդութեան երկրորդ աստիճանի վրայ և արխենալի գործադրութիւնից երեքի զրութիւնը բաւական լաւացաւ: վերջապէս վերջին չորսը գտնուում էին հիւանդութեան վերջին աստիճանի վրայ, նոցա սատուիկ նեղացնում էր տենդը և արխենալի գործադրութիւնը նոցա զրութիւնը անհամեմատ թեթեւացրեց: տենդը կտրուեց և նոցա մարմնի քաշը սկսեց աւելանալ:

Թոքախտաւոր հիւանդներին օրական կարելի է տալ ամենաշատը 5 սատուիգրամ արխենալ: Այս դեղը գործադրուել է Ֆրանսիայի հիւանդանոցներում և կլինիկներում ու ամեն տեղ հետեանքը բաւարար է համարուել: Պակաս լաջողութիւն չի ցուց տուել այդ դեղը և աստմայ կոչուած հիւանդութեան դէմ գործադրելիս: Նարբոնում մի հիւանդ, որ հնայած աստմայ ունէր, միանգամայն աղատուեցաւ այդ հիւանդութիւնից արխենալի չնորհիւ:

Արխենալով բժշկեցին և մի հիւանդ, որ ունէր երիկա-

ժողովների բորբոքումն: Այսինքն զործադրութիւնը չափազանց պարզ է: Կաթիլների կամ պիլիւլների ձեով տալիս են չորս օր շարունակ 5 սանտիգրամ արխենալ-չորս օր միջոց տալիս, նորից չորս օր օրական 5 սանտիգրամ, և այսպէս շարունակ մի քանի շաբաթ: Անընդհատ գործադրութիւնը օգտակար չի համարուում: Ընդհանրապէս Գօտիէի կարծիքով, որ ֆրանսիական գիտութեանց ճեմարանի անդամ է, և որին պատկանում է այդ դեղի գիւտի պատիւը—արխենալը օժանդակում է հիւանդի ուժերի վերականգման, զարկերակների արագ գործողութեան, արեան կարմիր և սպիտակ գնդակների շատացնելուն, հիւսուածքների նորոգուելուն և այլն: Այդ գիւտով ալօմ հետաքրքրուած է ամբողջ աշխարհը, որովհետեւ մինչև օրս չկար մի այնպիսի դեղ, որով կարելի լինէր չափողութեամբ մաքառել ճաճալին տենդի (մալիարիա), աստմա, թոքախտի և այլ այդ օրինակ ծանր հիւանդութիւնների դէմ:

Բացի ինչն ա. Պակաս հետաքրքրութիւն չի չարժուած թշկապետ Լիվէի գտած դեղը թոքախտի դէմ, որի մասին նա նորերս ղեկուցումն կարդաց Փարիզի բժշկական ճեմարանում: Նա (Լիվէն) Չիլիի և Կոլումբիայի (Ամերիկայում) տեղացի բնակիչներից իմացել է այն խոտերի անունները, որոնք իրենց մէջ պարունակում են հակա-թոքախտային ալկալօիդ: Այդ խոտերից ստացած հիւթով նա սկսեց բժշկել Գուլէի հիւանդանոցում թոքախտ ունեցող հիւանդներին: Բանից դուրս է գալիս, որ Լիվէն ալօմ ոչ մի անյուս հիւանդ չունի. մի քանիսը բոլորովին բժշկուել են, միւսները բժշկուելու վրայ են: Նա իւր գտած դեղի անունը դրաւ «բադիլինա» և նորա ասելով այդ դեղը շատ արագ ներգործութիւն է ունենում: Այդ դեղը մի քանի անգամ ընդունելուց լետու հիւանդի հազը կտրուում է, ախորժակը բացւում է, նա առօրեանում է և թոքերի վնասուած հիւսուածքները սկսում են վերականգնել:

ԹՈՒՔԱԽՏԸ ԵՂՋԵՄԱԻՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐԻ ՄԷՋ: Անցեալները չափանի գիտնական Կոխը Լոնդոնի բժիշկների համաժողովում կարդաց մի դասախօսութիւն, որի մէջ ապացուցանում էր, որ եղջերաւոր անասունների թոքախտը զանազանում է մարդու թոքախտից, և որ այդ պատճառով չի կարելի վարակուել կենդանիներից: Կոխը այդ եղրակացութեան էր և կել իւր կատարած բաղմաթիւ փորձերի շնորհիւ, որով նա չի կարողացել մարդու թոքախտը պատուաստել կենդանիների

վերալ: Այժմ նոյն հարցի վերաբերմամբ Լիօնի ուսուցչապետ Արլուանը բոլորովին հակառակ կարծիք է յայտնում, նոյնպէս հիմնուելով իւր կատարած փորձերի վերալ: Նա փորձել է պատուաստել հիւանդ մարդու խորիկից հանած բացիլները եղանակով, ոչխարին և այծին ու այդ բոլոր կենդանիները վարակուել են թոքախտով: Արլուանը հաւաստիացնում է, որ իրան յաջողուել է պատուաստել մարդու թոքախտը 23 կենդանիներին: Արլուանի կարծիքով, եթէ Կոխին նոյն բանը չի յաջողուել, դորա պատճառն այն է, որ նախ նա պատուաստի համար վերցրել է թույլ թոյն պարունակող բացիլներ և երկրորդ վերցրածը չատ քիչ է եղել: Ընդհանրապէս Արլուանը կարծում է որ թոքախտի բացիլների թոյնի ազդեցութիւնը տարբեր է և որ գտնուում են այնպիսի կազմուածքներ, որոնք կարողանում են լարմարուել նորան: Այդ է պատճառը, որ մարդուց վերցրած թոքախտալիւն բացիլները մի քանի կենդանիների վերալ աւելի թույլ ներգործութիւն ունեն, քան թէ կովից վերցրած բացիլները: Այս բոլորից Լիօնի ուսուցչապետը այն գործնական հետեւանքն է հանում, որ բոլոր նախազգուշութեան միջոցները, որ մինչև օրս մարդիկ ձեռք էին առնում, կաթի և մսի նկատմամբ, պէտք է պահպանել և այսուհետև: Նոյն եղրակացութեան եկաւ և Լէյդենի անասնաբույս Վր ժօնը 1899 թ. կատարած իւր փորձերի հիման վրալ: Նա բացի ալդ ապացուցանում է, որ մարդու թոքախտալիւն բացիլները վարակիչ են ոչ միայն եղջերաւոր անասունների համար, այլ և շների, կապիկների և որ այդ վարակումը այնքան վտանգաւոր չէ նոցա համար, ինչքան, եթէ նոքա վարակուելու լինէին կովից:

Ընդհանրապէս Վր-ժօնի կարծիքով կովի թոքախտալիւն բացիլները աւելի թունաւոր են, քան մարդուներ: Աւստի ալդ տեսակէտից կովը աւելի վտանգաւոր է մարդու համար քան թէ մարդը կովի, և որ ալդ պատճառով առողջապահութիւնը աւելի խիստ միջոցներ պէտք է ձեռք առնի մսի և կաթի վերաբերմամբ, քան այն, որ մինչև օրս նա ձեռք է առել:

Արդեօք ով է ճշմարիտը Կոխը, թէ իւր բազմաթիւ հակառակորդները, ալդ ցոյց կըտան ապագայ հետազոտութիւնները, սակայն տակաւին ձեռքից չպէտք է թողնել նախազգուշութեան միջոցները:

ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Ս. ՄԻՒՌՈՆԻ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ

Հաւաստի աղբիւրներից կարող ենք հաղորդել, որ առաջիկայ 1903 թուի սեպտեմբեր ամսին Ազգիս Սրբազնագոյն Հալրապետը ս. Էջմիածնի շինութեան հաղար վեց հադիւրամեակի առիթով կկատարէ ս. Միւռօնի օրհնութիւն:

ՎԵՆՆԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ «ԱՆԻ» ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վեննայի փոքրաթիւ հալ գաղութը մի համակրելի միտք էր լղացել՝ կաղմել մի ընկերութիւն, որի նպատակը պիտի լինի հալկական մատուռ հիմնել Վեննայում, օգնել չքաւոր հալ ուսանողներին, աղքատներին, շարունակ երթեկող գաղթականներին և ալլն: Այդ ընկերութեան կանոնադրութիւնը առաջարկուած էր ի հաստատութիւն պատշաճաւոր իշխանութեան և կնքուած էր «Անի» անունով:

Կանոնադրութիւնը այս օրերս հաստատուած է արդէն: Վեննայի քաղաքապետի կողմից և վերադարձուած հայերին ի պորձադրութիւն:

ԻՐԵՆԻ (ԳՕՐԳԱՏԻ) ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՐԻՐԱՄԵՆԿ

Անցեալ ապրիլի 23 ին լրացաւ Գօրպատի համալսարանի հարիւրամեակը և այդ օրը հանդիսապէս ասնունեց թէ համալսարանի և թէ նորա հեւաւոր ուսանողների կողմից:

Համալսարանը հիմնուել է զեռ 1632-ին Շվեդիայի Գուստաւ Ադոլֆ թագաւորի ձեռքով, որ տեեց միայն 24 տարի, որովհետեւ քաղաքին տիրեցին ռուսները և պրօֆէսօրներն

ու ուսանողները ցրուեցան: 1690-ին Կարլ XI-ը նորոգեց Դորպատի համալսարանը, իսկ 1699-ին տեղափոխուեց Պէրնով: Համալսարանը շարունակուեց միայն մինչև 1710 թ., մինչև որ Լիֆլանդիան անցաւ ռուսաց ձեռք: Երբ Պաւլ I գահ բարձրացաւ, Կարդադրեց, որ մերձակայ երեք նահանգներից արտասահմանեան համալսարանում սովորող ուսանողները հայրենիք վերադարձուին, իսկ նորերի գնալն արգելուի: Այսպիսով Պաւլ I-ը 1798-ի ապրիլի 9-ին հրամայեց բանալ համալսարանը—Դորպատում: Իսկ 1802 թ. ապրիլի 23-ին տեղի ունեցաւ նորա հանդիսաւոր բացումը:

100 ամեակի օրը Թիֆլիսում հանդիսաւոր ճաշկերոյթ ունէին Դորպատի նախկին ուսանողները, ուր միւր աշխատակից բժշկ. պ. Ս. Մալսուրեանցը, որպէս նախկին ուսանող նոյն համալսարանի, մի բանախօսութեամբ պարզել է իւր ընկերներին այդ համալսարանի բարերար ազդեցութիւնը հայ մտքի զարգացման վերաջ Ռուսաստանում. այդ ճառը հետաքրքրական լինելով՝ առաջ ենք բերում այստեղ:

«Աւելի քան կէս դար առաջ մի բաղաւոր դիպուածով առաջին հայի ոտը ընկաւ Դորպատի հիւրընկալ շէմքը. չալտնի Պարրօտը, բարձրանալով մեր՝ բազմիցս փառաբանած Մասիսը, իւր ուղեցոյց իւր Արտվեանին Աբարատի ստորոտից վերցրեց իւր հետ, և նորանով պարզեց հայութեան առաջին վիպասանին: Գրեթէ միաժամանակ Դորպատ ընկաւ չալտնի լեզուագէտ և Մոսկուայի արեւելեան լեզուների ուսուցչապետ Ստ. Նաղարեանցը Թիֆլիսից, որով սկսուեւ է հայ ազգի բաղաւորութեան կեանքի և նոր դրականութեան շրջանը. նա աղատուեւ է մինչև այն ժամանակ ընդունուած և ժողովրդին անհասկանալի բարբառից—գրաբառից և առաջին անգամ հրատարակուեւ է նոր հայախօսութեան ամսագիր, որը ի նշան Հիւսիսի բարեբեր ազդեցութեան անուանուեւ է Հիւսիսափայլ: Բերեմն Դորպատից՝ բարձր Հիւսիսից ծագել է այն շողը, որի ճառագայթները պէտք է ծառայէին հայ նոր լեզուի բարդաւաճման ժողովրդի զարգացման համար: Այս երկու, առաջին հայերը Դորպատում, ուղեցոյց աստղեր եղան հայ ուսումնաժարաւ և քրիստոնեայութեան: Նոցա օրինակին հետեւելով շատերն իմ հայրենակիցներից ղնացել են Դորպատ, Էմբախի այդ խաղաղ հովիտը: Եւ այդ եղաւ լօղուտ մեր փոքր աղագութեան: Կարելի է ասել առանց չափազանցութեան, որ հայոց աչքի լիննող գործիչների մի ստուար մասը («կուլտուրորեգէր») բաղդ են ունեցել ծծել մեր «ալմամատերի» ողևորող կաթը և մեծացել: Չցանկալով ձանձրացնել ձեզ մի առ մի թուելով նոցա անունները, թող տուէք ինձ լիչել միայն, որ առաջին հայ բանաստեղծ Ռ. Պատկանեանը—Դորպատից է առաջ եկել, անդրանիկ հնագէտ և պատմաբան Բ. Պատկանեանը, առաջին հայ համալսարանական եպիսկոպոս Աղափրեանը, չալտնի իւր կրօնական-բարոյական գրուածներով,

Կարողական շատ կլասիքներ՝ Շիլլերի, Շեքսպիրի, Գեթեի, Լէսսինգի և այլն թարգմանիչ Գ. Բարխուդարեանը, Կովկասի առաջին ամենօրեայ հայ լրագրի խմբագիր Պ. Սիմէօնեանը— բոլորն էլ Գորպատից են։ Գորպատը, պարոններ, իւր պարտքը կատարել է դէպի մեր ազգը։ Ի նկատի ունենալով այն մեծ ծառայութիւնը, որ արել է նորա համալսարանը մեր ազգի համար, հաճական պարտաւորութիւն է դրում ինձ վերաւ, որ ամենից երկար եմ ապրել Գորպատում (14 տ.) մեր փոքր ազգութեան անունով այս տօնի հանդիսին մատուցանել մեր ծերունի համալսարանին անչափ երախտագիտութիւն և խորին յարգանքներ։ Անբաւ շնորհակալութիւն այդ հաստատութեան»։

Տ. ԳԱՐՐԻԷԼ ՊԱՏԿԱՆԵԱՆ

Տարույս մարտի 26-ին լրացաւ հանգ. Տ. Գարրիէլ Պատկանեանի ծննդեան հարիւրամեակը և այդ օրը հոգեհանգիստ կատարուեց Թիֆլիսի Նորաշէն եկեղեցում, որի միաբան քահանան էր մէկ ժամանակ հանգուցեալը։

Տ. Գ. Պատկանեանը, կամ ինչպէս ինքն էր իրան անուանում երկար ժամանակ՝ ծերունի Գարրիէլը՝ Գամառ Բաթիպալի հայրը, իւր ժամանակի լաւտնի անձնաւորութիւններից մէկն էր թէ իւր դիրքով և թէ զրական աշխատութիւններով։

Մեր դիտաւորութիւնը չէ ալստեղ նորա կենսագրութիւնը գրել. — «Մշակի» այս տարուաւ 41 և 42 համարներում թ. պ. Քառաքաշի տպած համառօտ կենսագրականում ասուած է, որ Տ. Գ. Պատկանեանի աշխատութիւններից ամենից հետաքրքրականը նորա ինքնակենսագրութիւնն է, որի մէջ եւ 65 — 70 տարուաւ ժամանակամիջոցն է ընդգրկում։ Իսկ պ. Գ. Խալաթեանը նոյն թերթի № 66-ում խօսելով Տ. Գարրիէլի անտիպ աշխատութիւնների մասին արում է, որ ինքը ձեռք է բերել նորա բոլոր ձեռագիրները, բայց նոցա մէջ «չէ երեւում պ. Բ. -ի լիշած ինքնակենսագրութիւնը, որ գուցէ նոյն լինի, ինչ որ նրա Ներսէս Ե. կաթ. «ձեռագիր աշխատութիւնն է՝ 65 կիսածալ թերթից բաղկացած»։

1897 թուին Ղումալ-ի խմբագիրը նուէր ստացաւ Կ. Պոլսի Բերալի աւագերէց տ. Յովհաննէս Մկրեանից տ. Գարրիէլ Պատկանեանի մի ինքնաձեռագիր երկասիրութիւն «Հարիւրամեակ Նոր Նախիջևան քաղաքին» վերնագրով, որ հ. Մկրեանը մի ուղերձով ընդունել էր իբրեւ ընծայ հանգ. հեղինակից։ Ձեռագրի առաջին երեսին գրուած է հետեւելը. «Հարիւրամեակ Նոր Նախիջևան Հալաբնակ քաղաքին որ առ Դոնաւիսաւ։ Գրեաց Ծերունի Գարրիէլ քահա-

նախն Պատկանեան ի Ս. Պ.-բուրգ մայրաքաղաքի, և ի լոյս ընծայեաց նուիրատուութեամբ հարաւրատ որդին Նախիջևան քաղաքի, Ստաւրապօլաքնակ Առաջին ժաճառական բարեպաշտ Հալաղդի մեծատունն, Գերազնիւ Աղալ Մարգար Բարդուղիմէոսեան Փոփովեանց (Տէր Բարդուղիմէոսեան) և լերիցունց նուիրատու սուրբ Գէորգեան ձեմարանին ս. Տ. Աթոռոյն Էջմիածնի, և տպագրեցաւ ի Հայրապետութեան Տ. Տ. Գէորգեայդ Վեհ. և սրբ. կաթողիկոսի ամ. Հալոց, հիմնադրի և կանգնողի ձեմարանին, ի Վաղարշապատ ի ս. Էջմիածին ի 1879 ի փետրվարի 20-:

Այս ձեռագիրը գեռ 1879 թ. մարտի 8-ին թուլատրուած է Ս. Պ.բուրգի դրաքննչից տպագրութեան համար, բայց մեզ անյալտ պատճառով մնացել է անտիպ:

Այդ գործը երեք կազմի մէջ է ամփոփած և բաղկացած է 1267 մանրալիր երեսներից, որի մէջ գտնոււմ ենք՝ Անույ գաղթի, Ն. Նախիջևանի հիմնարկէքի, նորա 100 ամեալ պատմութեան, Յովսէփի և Ներսէս կաթողիկոսների գործունէութեան ընդարձակ նկարագիրը, Ն. Նախիջևանի բնակիչներից շատերի տոհմագրութիւնը և վերջապէս իւր՝ հեղինակի մանրապատում կենսագրութիւնը:

Մենք կարծում ենք, որ այս է անս բժ. Գառաւքաչի լիշած ինքնակենսագրութիւնը:

Այս երկը մեծածախ հրատարակութեան գործ լինելով՝ 1897 թ. «Լումայի» Բ. գրքում հրաւեր կարդացինք Ն. Նախիջևանցիներին օժանդակել գրքի տպագրութեան, որ մինչև օրս սակաւն մնում է մեզ սօտ անտիպ և որ միայն այդ կերպով կարող է օր առաջ լոյս տեսնել:

ԺՈՒԿՈՎՍԿՈՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ՅԻՄՆԱՄԵԱԿԸ

Գօգօյի մահուան հարիւրամեակը փառաւորապէս տօներուց անմիջապէս չետոյ ամբողջ Ռուսաստանը հանդիսաւոր կերպով տօնեց իւր մեծ բանաստեղծ Վ. Ա. Ժուկովսկու մահուան լիսնամեակը:

Ժուկովսկին ծնուել է Տուլի նահանգի Միչէնսկոյէ գիւղում 1783 թ. տաճիկ գերուհի մօրից և իւր կնքահօր ազգանունը ստացել: Նա իւր սկզբնական դաստիարակութիւնը ստանում է Տուլի ժողովրդական դպրոցում, իսկ 1797 թ. նըրան տեղաւորում են Մոսկուայի համալսարանի պանսիօնում. այս ժամանակից էլ սկսում է նրա գրական գործունէութիւնը: Այդտեղ է նա սովորում եւրոպական նոր լեզուները և արդէն 1805 թ. Ֆրանսերէնից թարգմանում է «Դօն-Քիշօտ Լամանչեցու» պատմութիւնը: Վերադառնալով իւր հայրենի գիւղը, Ժուկովսկին թարգմանում է անգլիերէնից «Գիւղական գերիդ-

մանատուն» էլէգիան և դրանով ցոյց տալիս իւր բանաստեղծական քանքարը: Տարիներ անցնելուց յետոյ բանաստեղծը տեղափոխուեալ է Մոսկուա և «Вѣстникъ Европы» հանդիսի խմբագիր զառնալով՝ ըստ մեծի մասին իւր յօդուածներով է լցնում ամսագիրը և մեծ ազդեցութիւն ունենում ժամանակակից ընթերցողների վրայ: 1810 թ. Ժուկովսկին թողնում է խմբագրի պաշտօնը և 1811 թ. հրատարակում է իւր «Տասներկու քնած աղջիկներ» բանաստեղծական վիպասանութեան առաջին մասը: 1812 թ. բանաստեղծը ղինուտրական ծառայութեան է մտնում և 1814 թ. գրում է «Տէր, պահեա զկալսը մեր» ռուսաց ժողովրդական օրհներկը (հիմնը): Նոյն թըւին կայսրուհի Արքիա Ֆէօդորովնան ուշադրութիւն դարձնելով բանաստեղծի գրուածքներին վրայ, Պետերբուրգ է հրաւիրում և իրեն համար շնորհներով ու նշանակում նշանակում է իւր 1816 թ. հրատարակուած է Ժուկովսկու բանաստեղծութիւնների ժողովածուն և կայսրը տարեկան 4000 ռ. թոշակ է նշանակում նրա: Հետեեալ տարին նշանակուած է մեծ իշխանուհի (և ապա կայսրուհի) Ալէքսանդրա Ֆէօդորովնայի ռուսաց լեզուի ուսուցիչ և ապա զառնում է Ալէքսանդր II Աղատարար թագաւորի մանկութեան դաստիարակը: 1841 թ. վերջացնելով այդ պաշտօնը՝ գնում է Գերմանիա և ամուսնանում իւր վաղեմի րայեկամ գնդապետ Ռէյտէրի դստեր հետ: Այնուհետեւ բանաստեղծն ընտանեկան պատճառներով այլ եւս հայրենիք չէ վերադառնում և ամբողջովին նուիրուելով բանաստեղծութեան՝ թարգմանում է գերմաներէնից ռուսերէն Հոմերոսի «Ոդիսականը», Շիլլէրի, Գէթթէի բանաստեղծութիւններից շատերը, պարսից լալտնի («Ռուստէմ և Չոհրաբը»), Չեռնաբկում է Խլիպէս Հոմերոսի «Նեղիականը» թարգմանել, բայց թերի է թողնում և 1852 թ. ապրիլին վախճանում Բաղէն Բաղէնում: Բանաստեղծի երկրային մնացորդները քերում են Ռուսաստան և հողին պահ տալիս Կարամզինի կողքին: 1883 թ. յունուարի 29-ին ամբողջ Ռուսաստանը տօնեց իւր սիրելի բանաստեղծ-թարգմանչի ծննդեան հարիւրամեակը:

Ժուկովսկու ամենամեծ ծառայութիւնը ռուսաց գրականութեան համար այն եղաւ, որ նա գեղեցիկ լեզուով թարգմանեց գերմաներէն և անգլիերէն լեզուներից կլասիկական բանաստեղծութիւններ. մինչդեռ մինչև այդ ժամանակ ռուսները համարեան թէ միայն ֆրանսերէնից էին թարգմանում. նա առաւելութիւն էր տալիս ռոմանտիկական գրուածքներին և այդ պատճառով իրեն համարում է ռոմանտիզմի հիմնադիրը Ռուսաստանում:

Այս կարծ միջոցում ռուս երկու նշանաւոր գրողների մահուան տարեդարձները մեծ չքով կատարելով՝ Ռուսաստանի ամբողջ ազգաբնակչութիւնը ոգեորում է գեղեցիկ ու ճշմարտի գաղափարով. նոր սերունդը չաբղելով հների լիչատաւը՝ որոշ ձգտումն է ցոյց տալիս նրանց քարոզած գաղափար:

ներն իւրացնելու և կատարելագործելու: Կատարելագործութեան ձգտմամբ է արտաբերուում մարդկային հոգու կենսունակութիւնը և լարատե կայունութիւնը:

Ռօմանտիկ շփոթութիւն հետեւելով և միեւնոյն ժամանակ բարեպաշտ լինելով՝ Ժուկովսկին իղէալին հասնելն անկարելի էր համարում այս աշխարհում: Կեանքի մէջ կարծես ներկան գութիւնն չունի նրա համար, ալ իսկական կեանքն անցեալի և ապագայի մէջն է: Նրա կարծիքով «քրիստոնէութիւնը բանալով մեր հոգու խորքերը՝ գրաւեց մեզ դէպի հոգեկան աշխարհը, արտաքին աշխարհի հետ կապակցեց ներքին աշխարհը, որ և արտացոլաց իրական բանաստեղծութեան մէջ»: Բանաստեղծութիւնը ձգտելով կապակցութեան հոգի ներշնչել ալդ երկու աշխարհներին, ինքն էլ կրօնական է դառնում: ալդ պատճառով և Ժուկովսկին ասում է. «բանաստեղծութիւնը երկնային կրօնի երկրային քուրն է»: Բանաստեղծութիւնը պէտք է ազդեցութիւն ունենալ ժողովրդի դաստիարակութեան, նրա հոգեկան կեանքի վրայ: Բանաստեղծական ոգեւորութիւնն երկնային պարգև է: Ահա այս գաղափարները բանաստեղծութեան նշանակութեան մասին նորութիւններ էին ուսաց գրականութեան համար:

ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԵԱՆԻ ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԱՌԹԻԻ

Ամոռոս 19-ին Թիֆլիսի հալ գրագէտների դասը տօնեց լայտնի մանկական գրող պ. Ղ. Աղայեանցի գրական գործունէութեան քառասնամեակը:

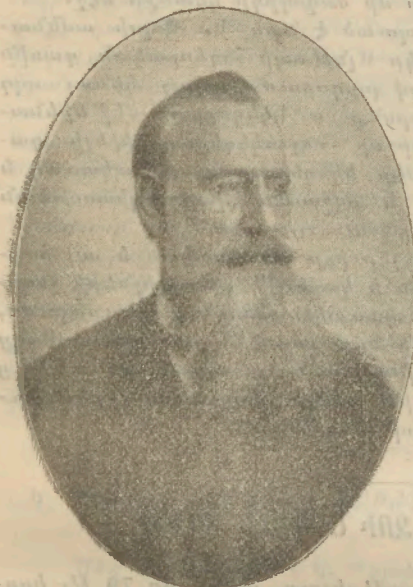
Աղայեանցը ծնունդ է 1840 թուին Բօլնիս խաչէն գիւղում և իւր ուսումը ստացել է Ներսիսեան Դպրոցում: ախուհետե նա սկսեց գրաշարութիւն անել Հ. Էնֆիաճեանցի տպարանում և շարում էր «Կռունկ» ամսագիրը, որով և օրական հացը վաստակում: Բայց և միաժամանակ ինքնակրթութեամբ աշխատում էր աւելացնել իւր մտաւոր պաշարը:

Գրաշարութիւնը շարունակեց նա մինչև 1862 թուականը և ալդ թուին հրատարակեց նա իւր անդրանիկ բանաստեղծութիւնը «Մեղու Հալաստանի» լրագրում, որի եռանդուն աշխատակիցը դառաւ նա Խոթանասնական թուականներին:

Միշտ չառաջադիմելու ձգտումով՝ ալդ թուին նա գնաց Ռուսիայի մայրաքաղաքը, Ղար մի կողմից ինքնակրթութեամբ զարգանում էր, իսկ միւս կողմից գրաշարութեամբ պարապում: 1867-ին վերադարձաւ նա Թիֆլիս և հրաւիրուեց Էջմիածին իբրև տպարանի կառավարիչ: ուր ապա վարեց «Արարատի» խմբագրի պաշտօնը: Այնուհետև Աղայեանցը նուիրում է ու-

սուցչութեան և պաշտօն է վարում գաւառական քաղաքներում որպէս ուսուցիչ. ապա պ. Գէորգ Բարխուդարեանից լե. տոյ նորան լանձնուեցաւ Թիֆլիսի թեմի հայ ծխական զբարոցների թեմական տեսչի պաշտօնը, որ վարեց մինչև 1889 թուականը:

Բայց Աղայեանցը աւելի լայտնի է որպէս մանկական գրող-վիպագիր և այդ ասպարիզում նա առաջինն է և զուցէ միակը. նորա մանկական գրուածներից մեզ լայտնի են՝ «Անահիտը», «Արեգնաղան», զանազան մանր յօդուածներ «Աղբիւր» ամսագրում. վիպական գրուածներից՝ «Յարութիւն և Մանուէլ»,

«Տօրք Անգեղ», «Երկու քուր», բանաստեղծութիւնների ժողովածուն. ունի զանազան աշխատութիւններ հայկական հնչիւնների մասին և այլ և այլ թարգմանական գրուածներ:

Աղայեանցը աշխատակցել է «Փորձ» և «Մուրճ» ամսագրերին, «Տարազ» և «Մշակ» թերթերին, «Աղբիւր» ամսագրի մշտական աշխատակիցն էր և երբեմն նաև խմբագրի պաշտօնակատար: Նորա Հայոց լեզուի տարրական ուսման դասագրքերը կազմուած են իրան լատուկ գեղեցիկ հալերէն լեզուով ու դիւրըմբռնելի

ոճով և եթէ չունենար իւր նոր ուղղագրութիւնը, թեոքս ամենից տարածուած դասագրքերը լինէին հայ գլխոցներում:

Ի պատիւ նորա այս երկարամեայ անխնջ գործունէութեան՝ պ. Աղայեանին ճաշ տրուեցաւ Թիֆլիսի ազգիներից մէկում, որին մասնակցում էին մօտ 150 հոգի: Ճաշի միջոցին կարդացուեց վէճ. Հայրապետի օրհնութեան կոնդակը, ուղերձներ զանազան հաստատութիւններից և բաղմաթիւ հեռագրական շնորհաւորութիւններ գաւառներից: «Լուսալի» խմբագրութիւնը ևս հարկ համարեց իւր կողմից շնորհաւորել բամամեայ հայ գործչի հանդիսաւոր տօնախմբութիւնը:

ՆՈՐ ԱՂԱՆԴ ԱՅՆԹԱՊՈՒՄ

Կ. Պօլսի հայ լրագիրները հաղորդեցին մի անախորժ լուր, որ Կիլիկիայի Ալեքսանդր քաղաքում Փիլիպպոս անունով մէկը սկսել է հալերի մէջ մի նոր աղանդ տարածել: Գծադրաբար լրագիրների հաղորդածը միայն մի չոր ու ցամաք լուր է և չէ երևում թէ ինչո՞ւն է կալանում այդ աղանդը և կամ ինչ շարժառիթներից ստիպուած առաջ է եկել կրօնամոլութեան այդ նոր հոսանքը, որ նպատակ ունի հայ ժողովրդին հեռացնել իւր հայրենի բազմաշարչար եկեղեցուց և խռովութիւն սերմանել խաղաղասէր մի ժողովրդի կեանքի մէջ:

Նոյն լրագիրներում տպուած է նաև Կ. Պօլսի ամենապատիւ Պատրիարքի Կոնդակը Ալեքսանդր հոգևորական դասին և ժողովրդին ուղղուած, որով լորդորում է զգուշ կենալ այդ ինքնակոչ քարոզողներից, որոնք «ա. Եկեղեցւոյն մէջ երևանալու ալ լանդգնած» են, քանի որ «հայ եկեղեցւոյ սիրելի զաւակունք պէտք չունին մեր եկեղեցւոյ ողբոյն հակառակ և ճշմարիտ քրիստոնէութեան և ողջամիտ վարդապետութեան ներհակ օտարուսում խօսքեր լսելու»:

Հայ ժողովրդին հերիք չէր իւր տնտեսական և ալ հոգսերը, հերիք չէր բողոքական և կաթոլիկ քարոզիչների շնորհիւ սերմանած ընտանեկան պառակտումներն ու քայքայումը, այս նորարար աղանդն էլ մի նոր ցաւ է նորա համար: Բայց հետաքրքիր է իմանալ թէ ինչ աղանդ է այդ և ո՞ր տեղից է մտել: Անշուշտ այս մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ կկարդանք Կ. Պօլսի թերթերում:

ՄԱՐՏԻՆԻԿ ԿՂԶՈՒ ԱՀՌԵԼԻ ԱՂԵՏԸ

Վեզուվի հրաբուխի ժախթելուց չետու, որ 79 թ. կործանեց Հերկուլան և Պոմպէյ քաղաքները, քաղաքակրթուած մարդկութիւնը դեռ չէ տեսել այդպիսի սարսափելի արհաւիրք որ այժմ կործանեց Ս. Պիէր քաղաքը: Արդէն 50 տարի է, որ մարել էր Mont Pele հրաբուխը և կղզու ընակիչներն արդէն մոռացել էին վտանգը և ահա տառնեակ հաղար մարդիկ լանկարձ զոհուեցին այդ անսպասելի վտանգին:

Կործանումից մի քանի օր առաջ արդէն երևացել էին մերձեցող զգաղութեան նշանները, և լերան ստորոտի բնակիչները փախչում են Ս. Պիէր քաղաքը:

Մարտինիկ կղզին գտնուում է Իօնիական ու Սանտա-Լիւզիա կղզիների մէջ և Գվադելուպից չետու Փրանսիական «Լէստ-Ինդիալի» ամենամեծ կղզին է:

Մօնտ Պէլէ հրաբուխի բարձրութիւնն է 1,350 մետր: Այս սարի ստորոտումն է գտնուում Սէն-Պիէր քաղաքը՝ դեղե-

ցիկ հասարակական շէնքերով, թատրոնով և բուսաբանական այգիով: Մարտինիկ կղզու բնակիչների թիւը հաշոււմ էր մօտ 180 հազար, որոնցից սպիտակամորթների թիւը հասնում է 10 հազարի:

Մարտինիկ կղզին դտաւ Կօլումբոսը 1502 թ. իսկ Ֆրանսիայի գաղթականները դրաւեցին 1635 թ.: Ցասնուեթերորդ դարում անդլիացիք թէև 3 անգամ գլաւել են ալդ կղզին, սակայն կրկին չես են դարձրել Ֆրանսիային:

Սէն-Պիէր քաղաքը ամբողջովին կործանուեց մալիսի 8-ին, առաօտեան 8 ժամին. Պէլէ հրաբուլիից ժայթքած լաւայի հոսանքներ և հրալին անձրեւ մի քանի րոպէում քաղաքը դարձնում են հրալին ծով՝ բռնկելով նաև քաղաքի շըրջակայքը: Մօտ 5000 մարդ նսււերով փախչում են ֆօրտ-դըֆրանս: Ամբողջ քաղաքը ծածկուած է զիակներով, որոնց ալրում են, որպէս զի վարակիչ հիւանդութիւններ չտարածուեն: Ամբողջ կղզու վրայ աեղում է տաք մոխրի անձրեւ, որոնք առնապատ են դարձնում ամեն ինչ: Լաւայի հոսանքը հասել է մինչև Կարբէ. քացի Սէն-Պիէրից ոչնչացել են դարձեալ երեք նշանաւոր գաղթավաչրեր: Ժայթքուար դեռ չարունակում է և չի կարելի ասել թէ երբ կվիջանայ: Չաղորդում են, որ իբրև թէ հրաբուլիս Մօնտ-Պէլէն, որ 1380 մետր բարձրութիւն ուներ, ալծմ ցածրացել է մինչև 450 մետրի: Կղզու մակերևութը բաւականին փոխուել է. առաջացել են հովիտներ: Բնակիչները սարսափաւար փախչում են ուր կարող են, հարևան կղզիները. շատերը Ֆրանսիա են գալիս:

4. ՊՕԼՍԻ ԹԱՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԻ ՎԻՃԱԿԱՄԻՐ

Մեզ ուղարկուած է Կ. Պօլսի Պատրիարքարանից թաղային վարժարանների վիճակացույցը առ 1 յունուարի 1902 ա. մի, որից քաղում ենք հետևեալ տեղեկութիւնները.

Կ. Պօլսում ներկայումս կայ 40 հայ ուսո մնարան երկու տեռի, որոնցում ուսանում են 5376 հոգի, սոցանից՝ ծաղկոցներում 1170 տղայ և 965 աղջիկ, և տարրական նախակրթարաններում (6 տարուայ դասընթացով) 2018 տղայ և 1223 աղջիկ:

Այդ դպրոցներում դասախօսում են 188 ուսուցիչ և 110 ուսուցչուհի:

Ամսական եկամուտ ունին՝ եկեղեցիներից՝ 51,599 զրուշ, աշակերտների թոշակներից՝ 26,097 զ. և նուէրների՝ 5790 զ. — ընդամենը 83,486 զրուշ և նոյնքան էլ ծախք:

Բացի սոցանից՝ Մայրաքաղաքի Պետական և ալ ուսումնարաններում ուսանում են 1823 հոգի՝ հետևեալ ստորաբաժանմամբ. Պետական վարժարաններում՝ 220 տղայ. Մաս-

նաւոր հայ ռսումնարաններում՝ 400 տղայ և 150 աղջիկ։
հայ - կաթողիկ և հայ—բողոք. ուսումնարաններում՝ 270 տղայ
և 191 աղջիկ։ Եւ օտար ուսումնարաններում՝ 208 տղայ և
290 աղջկ։

Ուրեմն Կ. Պօլսում ներկայումս ուսանում են հայերից
7199 տղայ և աղջիկ։

Սրբան էլ չսրուցամաք են այս տեղեկութիւնները մեզ՝
հեռաւնակ հայերիս համար, այնուամենայնիւ ցանկալի էր, որ
Պատրիարքարանը նման վիճակագիր կազմէր նաև զաւառներ.
րի հայ դպրոցների և մանաւանդ ժողովրդի արդի թուի և կա-
ցութեան մասին։

ՀՈՒՂՈՒՄՅ ԿՈՆՍՒՍՏՈՐԻԱՅԻ ԴԱՏՐ

Լրագիրներից լատնի է ընթերցողներին, որ Շուշուայ
հայոց կոնսիստորիան իւր անդամներով և նորա նախկին նա-
խանդամ Գարեգին վարդապետ (աթմ եպիսկոպոս) Սաթու-
նեանով զատի էր ենթարկուած՝ Խանքենդի Պետրոս քահա-
նայ Տէր Յովհաննիսնանի գրաւոր մեղադրանքների հիման
վերայ. Տ. հայրը բողոքում է, որ Գեր. Սաթունեանը տուգա-
նել է մի քահանայի 25 ռուբլիով՝ ռուսերէն լեզուով խնդիր
տալու համար և վիտութեամբ կեղծել է Գր. Զարութիւնեանի
որդու ծննդականը։

Դատը նշանակուած էր տարույս մարտի 8-ին Շուշում
և մանրամասնաբար նկարագրել է «Նոր-Դար ում Պատրիկը,
որ քաղուածօրէն առաջ ենք բերում ալստիդ».

«Մարտի 4-ին քաղաքս ժամանեց Տ. Գարեգին եպիս.
Սաթունեանը. այն լուրը, թէ հայ եպիսկոպոս, այն էլ իրենց
վաղեմի սիրելի առաջնորդին իբրև մեղադրեալ զատարան պի-
սկի տարուի, չարժեղ էր ամենքի սիրտը, ցնցել ամենքին։ Յ
օր շարունակ քաղաքացիք անընդհատ հոտանքով զալիս տես-
նում էին ակամսւ չիւրին։ Մարտի 8 ին կառքը զատաստա-
նատուն էր տանում Սաթունեան սլ քաղանին, որին ուղեկ-
ցում էր տ. Բենիկ վարդապետը, ճանապարհին կանգնած ժո-
ղովրդի վերայ կարծես վաշի էին մաղել, ապշութեան փռի։
Սրբ. մեղադրեալին ընդունեց իւր բնակարանում պ. Ն. Ամբ-
րումեան, որի տանն է և առեանը. ժողովրդի հոսանքը դահ-
լիճն է խուժում. ոտտիկաններն անդօր են առաջն առնել,
սրբազանը նստում է լատուկ բաղլաթուռի վերայ, որի առաջ
գորգ էր ձգած պ. Նախագահի կարգադրութեամբ. կողքին
նստում է իւր հետևորդ Բենիկ վարդապետը և այլ մեղադ-
րեալներ։ Կոնսիստորին և սրբազանին պաշտպանում էր պ.
Կրասովսկին, իսկ միւսներին պ. Սալախիսկին։ Նախագահ պ.
Դաւիթովը նիստը բաց է անում։ Դատախազը կարդում է մե.

ղաղրական ճառը, որից երևում է, որ տ. Պետրոսի մեղադրանքները հաստատուել են կոնսիստորի ծառայողներ Մ. Տ. Սարգսեան և Յ. Վելիք Շահնազարեան: Ատենադպիրը կարդում է ամբողջ գործը: Կրասովսկին դատարանին ներկայացնում է երկու փաստաթղթեր, թէ տ. Պետրոսը ասելու թիւնից զրդուած է բողոք տուել: Ատեան է հրաւիրում Տ. Պետրոս քահանան, և նախագահի հարցին՝ թէ ինչ գիտէ այդպեղծումների մասին՝ նա պատմում է մանրամասնաբար, որ երբ ինքը ծխական դպրոցների տեսուչ էր՝ սրբազանը հալածում էր իրան, կոնսիստորի աստիճանաւորներ Միրզա Տ. Սարգսեան և Յովսէփ Շահնազարեան այդ թղթերը ծածուկ ցոյց են տուել իրան և համոզել, որ եթէ Վաթնեանը հեռացուի՝ իւր՝ Տ. Պետրոսի քաղաք տեղափոխուելը հնարաւոր կլինի, և նորան հեռացնելու միջոցներ են ցոյց տալիս՝ Յարութեանեցիներն տուած ծննդականի որպէս թէ կեղծ լինելը և Սաբովի քահանային սրբազանի տուգանելը ռուսերէն խնդիր գրելու համար և առաջարկում են նորան այս մասին բողոքել սինոդին, որպէս զի Վաթնեանին հեռացնեն: Եւ Տ. Պետրոսը բողոքում է: «Վաթնեանը զնաց էջմիածին. ես սարսափեցի մի վարկեան, ասում է Պետրոս քահանան իւր ցուցման մէջ, մտածելով որ Վաթնեանը կիմանայ իմ գրած բողոքի մասին և դատ կլինի. ինչ պիտի պատասխան տամ, քանի որ փաստեր չունիմ: Իսկոյն զիմեցի/պիշտալ աստիճանաւորներին և խնդրեցի որ փաստեր տան ինձ... նրանք ծիծաղեցին ինձ վերայ միայն և ես հասկացալ, որ նրանք Վաթնեանին հակառակ լինելով մտածել են հեռացնել տան և... ինձ գործիք են դարձրել: Երբ իմ աչքերս բացուեցին, տեսալ թէ ինչպիսի մարդկանց հետ գործ ունիմ, տեսալ թէ «մատնեցի զարիւն արդար». զիմեցի սինոդին և լետս կոչեցի իմ գրածները, սակայն... օրէնքն ընթացք տուեց իմ թղթին և գործն այստեղ հասաւ: Այնուհետե ցուցումն տուցի Միրզա Տ. Սարգսեանը, զրեթէ նոյնը ինչ որ խօսել էր Տ. Պետրոսը, աւելացնելով, թէ «այն, այդ մեղադրանքները մենք սարքել ենք Վաթնեանի վրայ, որովհետե կարծում էինք թէ մեղ թշնամի է»: Կոնսիստորիւնի զործառայ թէոս Տ. Յովհաննիսեանը իւր ցուցմունքների մէջ մեղադրում է ատենադպիր Մ. Տ. Սարգսեանին և զանձապահին: Այնուհետե հարցում են զանպղան վկաներ, արտասանում է մեղադրական ճառը. պաշտպանողական ճառեր են արտասանում փաստաբանները: Եւ դատարանը, ի նկատի ունենալով բոլոր հանգամանքները՝ արդարաւորում է թէ սրբազանին և թէ բոլոր մեղադրեալներին: Ժողովրդի ոգևորութեանը չափ չէ լինում այլ ևս:

ՆՈՐԸՆԾԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐ

Մարտի 12-ին ս. Էջմիածնայ Մայր Տաճարում Նորին ս. Ռոմթիւն Ազգիս Վեհապետը խարտաւիլակութեամբ Գեր. Տ. Յովնանէս եպիսկոպոս Շիրակունու եպիսկոպոս ձեռնադրեց երկու տաճկահայ նկեղեցականներին՝ Վանի առաջնորդ Տ. Սահակ վարդապետ Բագրեանդեանին և Ամասիայի ու Մարզուանի առաջնորդ Տ. Արիստակէս վարդապետ Վանքեանին:

Հանդէսը շատ փառաւոր էր և ներկայ էին խոռոն բազմութիւն: Ս. Պատարագին երգում էր Հ. Կոմիտաս վարդապետի երգեցիկ խումբը:

Նորընծաներ Գեր. Տ. Սահակ եպիսկոպոսը Կարսի վերալով արդէն ուղևորուեց իւր պաշտօնատեղին, իսկ Գեր. Տ. Արիստակէս եպիսկոպոսը Կուղևորուի այս օրերս Փիֆլիսի վրալով, տանելով իւր հետ ս. Միւռոն Տաճկահայոց եկեղեցիների համար:

Հ Ա Յ Ն Է Ի Մ Տ Ք Ե Ր Ի Յ

Աշխարհը մեծ ժալու է, որի վերայ մարդկութիւնը՝ իսկական Պրոմէթէոսը, չզթալուած կաշկանդուած է և կասկածի անդղից յօշուաւուծ, մաաքանց է լինում: Նա՛ մարդկութիւնը լոյսը գողացել է և դորա համար սարսափելի տանջանքներ է կրում:

Արուեստը և փիլիսոփայութիւնը, պանկեր և զաղափարը ամենից առաջ միմեանցից բաժանուեցին լսչների միջոցով: Այդ երկուսի ձուլումը կրօնի մէջ կատարուել, նախընթաց է եղել երկուսից էլ (արուեստից և փիլիսոփայութիւնից) առաջ:

Միտքը անտեսանելի, աներևոյթ բնութիւնն է, բնութիւնը տեսանելի միտքն է:

Հրէութիւնը ազնուապետութիւն (արիստոկրատիա) է. մի Աստուած ստեղծել է աշխարհը և կառավարում է այն. բոլոր մարդիկ՝ Նորա որդիքն են, բայց հրէաները Նորա սիրելիներն են և նրանց երկիրը Նորա ընտրեալ երկիրն է: Նամիապետ է, հրէաները ազնուականներ, իսկ Պաղեստինը Աստուծոյ սիրելի երկիրն (Exarchat) է:

Քրիստոնէութիւնը ժողովրդապետութիւն (դեմոկրատիա) է. մի Աստուած ստեղծել է ամեն ինչ և կառավարում է ա-

մեն ինչ, բայց բոլոր մարդկանց Նա սիրում է հաւասարապէս
և բոլոր երկիրները պահպանում է հաւասարապէս: Նա ար-
դէն աղգալին Աստուած չէ այլ ես, այլ համաշխարհային:

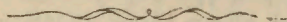
Յիմարները կարծում են, որ Կապիտոլիոնը նուաճելու
համար, պէտք է ամենից առաջ սագերի վերայ լարձակուել:

Հրէաները միակ ազգն էին, որ Եւրոպայի քրիստոնէու-
թիւն ընդունուելու ժամանակ պահպանեցին իրենց հաւատի
ազատութիւնը:

Հրէաստանը բողոքական եգիպտոս է:

Երբ կվերջանայ հրէաների առաքելութիւնը, Նա կվեր-
ջանայ, երբ կգալ աշխարհական մեսիան—արդիւնաբերութիւ-
նը, աշխատանքը, ուրախութիւնը: Այդ մեսիան կգալ երկա-
թուղով. վարդեր կցանուեն նորա ուղու վերայ:

Գերմանիայում կան աստուածաբաններ, որոնք ձգտում
են վերջ տալ Աստծուն: (On n'est jamais trahi que par les
siens.)

ՄԱՀԳՈՅԺ

✠ ԲԱԴՐԱՏ ՎԱՐԴ. ԴԵՈՐԴ ԹԱԽՔԱԼԵԱՆ

Մալխի 12-ին Բագուում իւր երկրաւորը կնքեց Հալոց Սինոդի անգամ Բագրատ վարդապետ Գէորգ Թաւաքալեանը կարճատե Ժանր հիւանդութիւնից լետու: Հանգուցեալը Հալաստանեայց եկեղեցու լաւագոյն հկեղեցականներից մէկն էր և չալտնի էր ուստահացոց հոգեորականութեան մէջ որպէս իոհեմ և լուրջ գործիչ. առանձնապէս նախանձախնդիր Հալոց եկեղեցու կարգերի և սովորութիւնների աւանդապահութեան:

Հ. Բագրատը գիմնադրական կրթութիւն ունէր, երկար տարիներ գործել է Տաճկահայաստանում. իսկ վերջին տարիներս տեղափոխուեց Կովկաս, ուր և վարեց նախ յաջորդութեան, իսկ վերջին տարին Սինոդի անդամութեան պաշտօնը:

Հանգուցեալը Վեհ. Հալրապետի կարգադրութեամբ հանդիսաւոր կերպով թաղուեց Բագուի ս. Լուսաւորիչ եկեղեցու գաւթում:

ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Խմբագրութիւնը իւր խորին շնորհակալութիւնն է յայտնում այն լարգելի եկեղեցական և աշխարհական անձանց, որոնք Զատիկի տօնի առթիւ հաճել էին հեռագիրներով, նամակներով և այցեւորներով շնորհաւորել խմբագրութեանս:

ԹԻՖԼԻՍ. Սէյրիին.— Ոչ մի յօդուած չի կարող տպուիլ «Լուսաւորում», առանց յայտնի լինելու խմբագրութեանս յօդուածագրի անունն ու ազգանունը:

ԵՐԵՒԱՆ. Լ. Տ. Գ.— Ձեր յօդուածը մնաց միւս անդամին:

ԱՍՏԻՍԻԱՆ. Դ. ք. Ա.— Բանաստեղծութիւններ առհասարակ քիչ ենք տպում. գրեցէք արձակ յօդուածներ:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Վ. Տ. Գ.— Ձեր առաջարկած պայմանը չի կարող կատարուիլ:

ՇՈՒՇԻ. Լ. Ա.— Ղեկնդ երեւոյ չի կարող տպուել: Կսպասենք Ձեր միւս յօդուածին:

Ն. ՆԱԽԻՋԵՆԱՆ. Մ. Վ.— Մ. Գօրկիյի «Չելկաչը» կտպուի միւս համարում:

ԲԱԼԱՍԱՆԻ. Արսէն Տէր Դանիէլեանցին.— Ֆլամմարիօնի «մըթնոլորտ»-ի թարգմանութիւնը ընդարձակութեան պատճառով չենք կարող տպագրել «Լուսաւոր»-ի մէջ:

ՆԱԽԿԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ ՄԻ ԱՆԴԱՄԻՆ:

— Հարցնում էք սեզ, թէ ալդ ընկերութեան փակումից լետոյ վարչութիւնը հաշիւ տուեց հասարակութեան, կամ ընկերութեան դուքը թե՛ հաշուով յանձնուեցան Երևանի թեմական Դպրոցի Հոգաբարձութեան, մնացած գրքերը միայն ցուցակագրիցին և յանձնեցին թէ յանձնեցին այնքան գիրք, որքան պէտք է յանձնէին ըստ օրինի: Այս հարցը խնդրում ենք ուղղէք նախկին վարչութեան վարիչներին. փառք Աստուծոյ կենդանի են:

ԱՍԱԼՅԻԱ. Բարձր. Տ. Բարգէն Վ.— Սպասում ենք Ձեր խոստացած՝ Ներսէս V-ի կարևոր նամակներին:

ԲԱԼԱՍԱՆԻ.— Դանիէլ Տէր Դանիէլեանին.— Ձեր ուղարկած ոտսնաւորները չեն տպուիլ: Բանաստեղծելը Ձեր խելքի բանը չէ:

«ՄՇԱԿ»-Ի «ՔԱՀԱՆԱՅ»ԻՆ. — Անցեալները «Մշակ»ի մէջ մի նամակ էր տպուած «քահանայ» ստորագրութեամբ, որի մէջ ասուած էր, թէ Տ. Գիւտ քահանան մի խմբի հետ ընտրուելով Թիֆլիսի հայ հոգեւորականաց ապահովութեան դանձարանի վարչութեան անդամ՝ նպատակ ունեն փակել ալդ ընկերութիւնը: — «Լումայ»ի անցեալ համարում ծանուցինք, որ այդ լուրը նամակագրի երևակայութեան ծնունդ է:

Այդ առաջին և անաջող փորձից լետոյ տ. հայրը, անշուշտ «Մշակ»ի քարհաճութեան արժանանալու համար, սիրտ է առել երկրորդ նամակը ղետեղելու «Մշակ»ի 62 №-ում, որի մէջ ի միջի ալոց լինում է դարձեալ «Թիֆլիսեցի Գիւտ ա. քահանային», որպէս թէ սա դիմել է «Արարատ»ի խմբագրութեան և խնդրել «Արարատ»ի «րազնօչիկի» պաշտօնը: — Այլ կէտերի վերաբերութեամբ «Նոր. Գար»ում արդէն հիմնովին տուտ հաշակուեցան «քահանայի» գրուածները: Գալով մեր բաժին, մենք հրաւիրում ենք նամակագրին հրապարակով հաստատել, թէ ինչ պաշտօնագրով և կամ ում միջոցով ենք խնդրել «րազնօչիկի» և «պօստ»ի պաշտօնը. եթէ նա հանդէս կը բերէ մի այդպիսի ապացոյց՝ մենք ընդունում ենք մեզ վերայ Մայր Աթոռի պաշտօնական օրդանի ցրուիչի պատիւը, իսկ եթէ չկարողանալ իւր ասածի պաշտպանութեան համար փաստեր բերել, թող ապահով լինի քաջամարտիկ «քահանան» որ մենք նորա կրկնակի զրպարտութեան մասին դատարան չենք գնալ. ալ մի թեթեւ պատիժ կորոչենք. թող բարի լինի հրապարակով լալտնել իւր անունը, որ մեզ պատահելիս կարմրի, եթէ ունի... կարմրելու ընդունակութիւն:

Պ. Նիկողայոս Բալսողունան 1902 թ. մի օր. «Լումայ» ի չիշատակ իւր հանգ. մօր կէկէլի նուիրում է Բերլինի հայ ուսանողութեան:

Խմբագիր-հրատարակիչ ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՀ. Ա. ԳԱՆՆԵԱՆ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա Ր Տ Է Մ Ի Ս

Ամսահանդէս ընտանեկան և գրական

Կը հրատարարակուի ամիսը անգամ մը.

Նդիպոսի համար տարեկան բաժնէդինն է 40 դահ.

Արտասահմանի համար—12 ֆրանք.

Տնօրէն—Խմբագիր՝ Մառի Պէլլէրեան, Հասցէն՝

Rédaction de la Revue des Femmes Arméniennes «Artémis».

Poste Restante Caire (Egypte).

Հ Ա Մ Ա Լ Ս Ա Ր Ա Ն

Վիտական և գրական ամսաթերթ (Բ. շրջան)

Իւրաքանչիւր շրջանին մէջ կուտայ 12 թիւ:

Տարեկան 4 ուրլի. կ'ըս տարուան 2¹/₂ ուրլի:

Դիմել Տնօրէն Խմբագրին՝

Missac Baghdassarian. 4, Rue Ortolan—Paris

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Ամսաթերթ գրական և գիտական

Խմբագիր՝ պ. Կ. Յ. Բասմաճեան.

Տարեկան բաժանորդագրինն է 15 ֆրանք=6 ուրլի.

Դիմել Խմբագրութեան ալիս հասցէով՝

Basmadjian 112, Bd. Rochechouart. Paris.

Կարելի է բաժանորդ գրուել և «Լումալի» Խմբագրութեան միջոցով.

Հ Ա Ն Դ Ե Ս Ա Մ Ս Օ Ր Ե Ա Յ

Բարոյական, տնտեսական, արուեստգիտական

Տարեկան բաժնէդինն է 10 ֆրանք. — 4 ուրլի

Հասցէն՝ A la Rédaction de la Revue «Handesse» Vienne (Autriche) VII/2 Mechitharistengasse, 4.

Ե. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆԻ

(Ծննդ. ՅՈՎՀԱՆՋԱՆԵԱՆ)

Մ Ա Ս Ն Ա Ի Ո Ր Դ Պ Ր Ո Յ Ո Ւ Մ

ընդունում են նրկու սեռի մանուկներ՝ զեշերօթիկ եւ ցնրնկօթիկ:

Տիֆլիս. Бебутовская № 38.

ՎԱՆԱՅ ԱԻԱԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՐՕՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ վարչութիւնը լաւորում է ի գիտութիւն, որ Ղուկասեան մըր-ցանակին մասնակցել ցանկացողները ըստ Գ, Դ և Է լօդ. կա-նոնադրութեան (տես կանոն. «Լումալ» 1902 թ. № 2 ևր. 237—40) պէտք է իրանց աշխատութիւնները ուղարկեն վար-չութեան՝ Թիֆլիսի Հալոց Առաջնորդարանի հասցէով, մինչև տարւոյն նոյեմբերի 1-ը:

ՎԱՆԱՅ ԱԻԱԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿՐՕՆԱՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ վարչութիւնը ընդունում է թանգարանի համար նուէր՝ գրչա-դիրներ և ամեն տեսակ կրօնական և պատմական հնութիւն-ներ: Նուէրները պէտք է ուղարկել թանգարանի կառավարիչ Գիւտ. ա. քահանայ Աղանեանցի հասցէով:

Продолжается подписка на 1902 г.

На издающуюся въ г. Ростовъ на Дону ежедневную газету

„П О Н Е А Я Р Ё Ч Ъ“

Воскресные № № выходятъ съ иллюстраціями и портрета-ми общественныхъ дѣятелей.

Отдѣленіе въ Новочеркасскѣ

Главная контора газеты по Б. Садовой ул. д. Панчен-ко. Телефонъ № 640.

Редакція—въ Нов. городкѣ домъ телефонъ № 139.

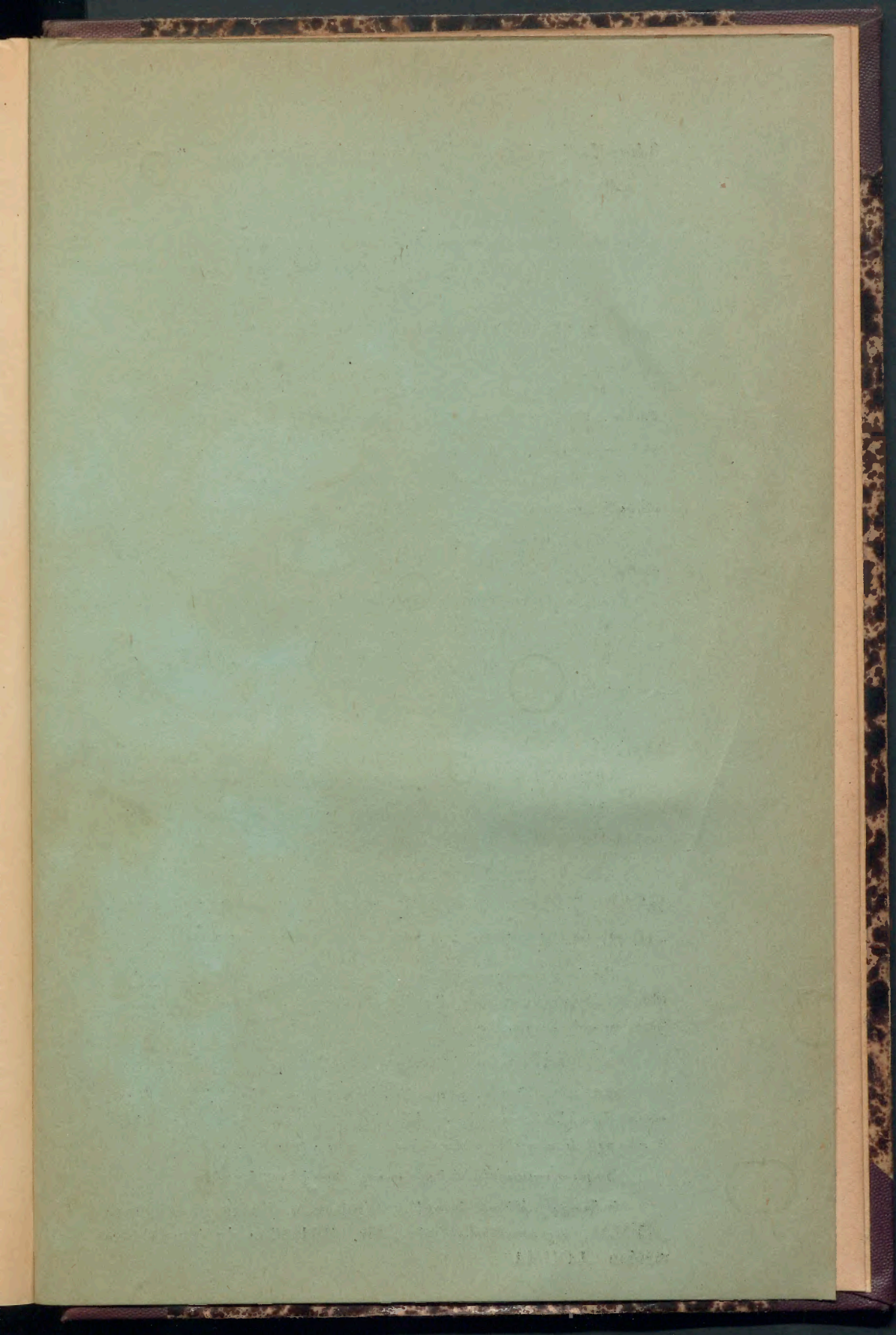
Պ Օ Ղ Ո Ս Գ Ի Ի Բ Բ Յ Ե Ա Ն

Յան նախատար վեցնալում

Ընդունում է ամեն տեսակ վաճառականական գործողութիւն-ներ կատարել վեցնալի և արտասահմանի վաճառականների միջև:

Կովկասից վեցնա գլմոդ հիւանդներին ընձեռում է ամեն տեսակ դիրութիւններ՝ ամենահմուտ պրոֆէսորների մօտ առաջնորդել, թարգման լինել նոցա և օգնել կեանքի լարմա-րութիւններ զտնելու վեցնալում:

Մշտական և պարզ հասցէն՝ Wien, Rotenthurmstrasse Caffée
Mäendl P. Kurktschian.

Ներքին Դործոց Տ. Նախարարի թույլտուլթեամբ ներկայ 1902 թուիյունուարի 1-ից հրատարակուում է

ԼՈՒՄԱՅ

ԵՐԿԱՍՏԵՍՑ ԶԱՆԴԵՍԸ ՀԵՏԵԻԵԱԼ ԾՐԱԳՐՈՎ

1. Ինքնուրոյն և ոռոսերէնից ու օտար լեզուներից թարգմանուած վէպեր, պատմուածքներ և ոտանաւորներ ալ և կենսադրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ աւելն տեսակ պատմական վաւերագրեր և յօդուածներ:

3. Ճանապարհորդութիւններ և ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյադիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն և կրիտիկա զրական երկերի:

6. Ալ և ալլք. տեղեկութիւններ գիտութիւնից և արուեստից:

7. Խմբագրութեան պատասխաններ և լալտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ» հրատարակուում է 2 ամիսը մի անգամ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին աշխատակցում են մեր թէ նախկին բոլոր աշխատակիցները և թէ նոր ոյժեր:

ՏԱՐԵԿԱՆ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳԻՆՆ Է ՌՈՌՍԱՍՏԱՆՈՐ 6 ՌՈՌԱԼԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԱԺԱՆԳՐՈՎ ԵՆ ՏՈՒՆ ՀԱՍԾՆԵԼՈՎ. ԽՍԿ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ 20 ՓՐԱՆԳ:

Բաժանորդագրութիւն ընդունում է Թիֆլիսում «Լուսմալ»-ի խմբագրատանը, Օրբէլեան փողոց № 38 և Կենտրոնական գրաւաճառանոցում:

Ապառիկ ըաժանորդագրութիւն չէ ընդունում:

Փահաններին, ուսուցիչներին և աշակերտներին թուլ է տրուում ըաժանորդագրինը վճարել մաս մաս. ստորագրուելիս 3 ուրլի և ապրիլին մնացեալ 3 ուրլին:

Ցալտարարութիւնների տողը արժէ 10 կոպէկ:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

